AD FONTES
ДО ДЖЕРЕЛ

Корнелій ТАЦІТ

АННАЛИ

Корнелій Тацiт

Аннали

Серію засновано у 2011 році

КОРНЕЛІЙ ТАЦІТ

АННАЛИ

З часу відходу божественного Авґуста

Переклад з латинської
Олександра Кислюка

Київ
«Український письменник»
2013

УДК 94(37)
ББК 63.3(0)32
Т24

Таціт, Корнелій.
Т24 Аннали. З часу відходу божественного Авґуста / К. Таціт; Пер. Кислюка О. І. — К: Український письменник, 2013. — 700 с.
ISBN 978-966-579-387-8

«Аннали» — один із найвидатніших творів світової історіографії, в якому автор намагався осмислити драматичну епоху закономірної зміни в Давньому Римі віджилого республіканського ладу на імператорську форму правління. Крах нещодавніх державних інституцій і багатовікових традицій супроводжувався ліквідацією наявних суспільних і моральних норм на тлі зростання кривавого деспотичного свавілля. Ретельно виписані образи імператорів немовби двояться. Вони — прогресивні діячі, що всіляко сприяють розвиткові і зміцненню держави, і водночас тирани-людожери, що знищують еліту власного народу. Діалектичне розуміння історії в її суперечностях становить найціннішу рису Таціта як історика.

Редакційна колегія серії:
Анатолій Толстоухов (голова редколегії), Володимир Базилевський, Павло Мовчан, Михайло Слабошпицький, Сергій Гальченко, Ігор Гирич, Віктор Дудко, Олесь Федорук.

Координатор серії
Юрій Буряк

Редактор
В'ячеслав Вишневий

Науковий редактор
Валентина Миронова

Дизайн серії
Сергій Ковика-Алієв

Переклад «Анналів» Таціта здійснено за виданнями:

Cornelii Taciti Annalium ab excessu divi Augusti libri Oxonii, 1917 P. Cornelius Tacitus erklart von K. Nipperday. Berlin, 1904 і Cornelii Taciti libri qui supersunt, t. L. Lipsiae, 1962.

© Кислюк О. І., переклад, 2013
© Ковика-Алієв С. Я., художнє оформлення, 2013
© Видавництво «Український письменник», 2013

ISBN 978-966-579-387-8

КНИГА ПЕРША

1. Містом Римом від його початку правили царі[1]; свободу і консулат встановив Луцій Брут*. Лише на короткий час впроваджувалася одноосібна диктáтура[2]; влада децемвірів тривала не більше двох років[3]; недовго існували і консульські повноваження військових трибунів[4]. Ані владування Цінни, ані владування Сулли не було тривалим, могутність Помпея і Красса невдовзі перейшла до Цезаря, а військо Лепіда й Антонія — до Авґуста, який під найменням принцепса[5] прийняв під свою оруду державу, втомлену громадянськими чварами. Про давні діла римського народу, щасливі і нещасливі, розповідали славетні письменники; не бракувало відповідних талантів і для правдивих оповідей про часи Авґуста, аж поки їх не відвернули від цього запопадливі лестощі перед ним. Діяння Тиберія і Гая, а також Клавдія і Нерона, коли справи у них складалися якнайкращим чином, від страху перед ними викладалися неправдиво, а після їхньої кончини оповіді мали на собі відбиток зовсім свіжої не-

* Луцій Юній Брут — патрицій, котрий, за давньоримськими леґендами, заснував у VI ст. до н. е. республіканський лад у Римі й був одним із перших римських консулів (*прим. ред.*).

нависті до них. Ось чому у мене намір, стисло виклавши розповідь про Авґуста, а саме про події наприкінці його життя, одразу ж провадити розповідь про принципат Тиберія і його наступників, без гніву й упередження, підґрунтя яких для мене далекі.

2. Коли після загибелі Брута і Кассія[6] республіканського війська більше вже не було, а Помпей зазнав поразки поблизу Сицилії[7] і розброїли Лепіда[8], а ще зжили зі світу Антонія[9], не залишилося і в юліанської партії[10] іншого вождя, крім Октавіана Цезаря, який, відмовившись від звання тріумвіра, носячи ім'я консула і задовольняючись трибунською владою[11] для захисту прав простолюду, спочатку підкорив своїми дарунками воїнів, а роздачами хліба — простолюд і всіх разом — найприємнішими благами миру, а потім, набуваючи поволі міці, почав перебирати на себе обов'язки сенату, маґістратів і законів і не зустрічав у цьому жодного опору, бо ж найзапекліші супротивники загинули у битвах або від проскрипцій[12], а решта із знаті, наділена, з огляду на більшу готовність до послужливості, всілякими статками й почестями і вивищившись завдяки новим порядкам, воліла мати спокійне сьогодення, а не повне небезпек минуле. І провінції не заперечували нового стану справ: адже суперництво знаті і жадібність маґістратів підірвали довіру до влади, якою розпоряджалися сенат і народ, а закони, покликані бути надійним захистом, порушувалися насильством, інтригами, зрештою підкупом і втратили свою чинність.

3. Тим часом Октавіан Авґуст з метою зміцнити свою владу вивищив Клавдія Марцелла, ще зовсім юного за віком сина своєї сестри, зробивши його верховним жерцем[13], а також курульним едилом[14], і Марка Аґриппу, людину незнатну за походженням, але вправного воїна і спільника у своїх перемогах, надавши йому консульство два роки поспіль[15], а невдовзі, після смерті Марцелла, узяв його в зяті. Своїх нерідних синів Тиберія Нерона і Клавдія Друза[16] він наділив імператорськими титулами, хоча уся його рідня була на той час ще при здоров'ї. А ще він прийняв у рід Цезарів[17] синів Аґриппи, Ґая і Луція, і сильно бажав, щоб вони, хоча ще й не зняли із себе хлоп'ячу одежу — претексту[18], були названі ватажками молоді[19] і обрані консулами[20], хоча удавано опирався цьому. Після того як Аґриппа пішов із життя і Луція Цезаря, котрий прямував до іспанських військ, та Ґая, котрий вертався з Вірменії з важкою раною, забрала смерть, прискорена долею або підступами мачухи Лівії, а Друз помер ще раніше, Тиберій Нерон залишився єдиним з нерідних синів. До нього була спрямована уся увага. Авґуст усиновлює його, робить його співправителем, ділить з ним трибунську владу; і вже не через таємні витівки Лівії, як раніше, — тепер його відкрито показують і величають у всіх військах. Адже Лівія так підкорила собі престарілого Авґуста, що той вислав на острів Планазію єдиного свого внука Аґриппу Постума, якому, попри парубочий вік, кремезне тіло, несамовиту і грубу

вдачу не закидали жодного неподобства. Щоправда, Авґуст поставив сина Друза — Ґерманіка — на чолі восьми леґіонів біля Рейну і звелів Тиберієві усиновити його, хоча у Тиберія був рідний син[21] — юнацького віку, — то лише для того, щоб мати змогу спиратися на міцнішу опору. Війн у ці роки не було, крім війни проти ґерманців, яка точилася скоріше для того, щоб змити ганьбу за поразку і загибель усього війська разом з Квінтілієм Варом, аніж через прагнення поширити римську владу або заради більшої здобичі. Всередині країни все було спокійно і ті ж самі незмінні найменування посадовців; молодші народилися після битви біля Акція, а люди старшого віку здебільшого — під час громадянських воєн[22]. Чи ж багато залишалося тих, хто навіч бачив республіку?

4. Отже, становище у державі докорінно змінилося, і від попереднього ладу нічого вже не залишилося. Відмовившись від нещодавньої рівності, усі навперебій ловили веління принцепса; сьогодення не завдавало клопоту, бо ж Авґуст у розквіті сил всіляко підтримував свою владу і власний дім і громадянський мир. Коли ж на схилі літ він почав знемагати від хвороб та тілесних немочей, і близьким уже був його кінець, з'явилися нові надії на переміни і декотрі даремно почали просторікувати про блага свободи, багато хто остерігався громадянської війни, а інші — бажали її. Більшість, однак, поширювали різні чутки про майбутнього володаря: Аґриппа — жорстокий і вкритий ганьбою і, не за літами, без будь-якого

досвіду, нездатний нести такий тягар; Тиберій Нерон — зрілий у роках, бувалий військовий, але сповнений вродженої у роді Клавдіїв пихатості, й у нього часто прориваються вияви нестямної жорстокості, хоч він і душив їх у собі. З раннього дитинства він виховувався при дворі правителя; ще в юності був осипаний почестями консульської влади й тріумфами[23]; і навіть у роки, що їх він провів на Родосі нібито для усамітнення, а насправді як вигнанець[24], він не роздумував ні про що інше, як про помсту, про доконечність прикидатися і про задоволення потаємної хтивості. До цього додавалася невтримне жіноче владолюбство його матері: тож доведеться, мов рабом, слугувати жінці і, крім того, двом молодикам[25], котрі протягом певного часу утискуватимуть державу, а колинебудь і пошматують її.

5. Поки ходили такі і подібні до них чутки, здоров'я Авґуста підупало, і дехто підозрював, що тут не обійшлося без підступу Лівії. Подейкували навіть, що Авґуст за кілька місяців до цього, давши знати лише декільком обраним особам, у супроводі лише Фабія Максима відплив на Планазію, щоб зустрітися з Аґриппою Постумом; там з обох боків було пролито багато сліз і засвідчено обопільну приязнь, а відтак з'явилася надія, що внука буде повернуто до пенатів діда; Максим відкрив цю таємницю своїй дружині Марції, а та — Лівії. Про це стало відомо Цезареві; і коли після цього Максим помер, невідомо, чи внаслідок самогубства, — на його похороні чулося голосіння Марції, як вона до-

коряла собі в тому, що вона сама спричинилася до смерті чоловіка. Хай там як, але Тиберій, щойно прибувши до Іллірії, отримав негайно виклик у материному листі; не цілком з'ясовано, чи застав він Авґуста у місті Нолі ще живим чи вже померлим. Адже Лівія, розставивши навколо дому і на шляхах до нього посилену охорону, наскільки цього вимагали обставини, поширювала звістки про гарний стан здоров'я принцепса, аж раптом пронеслася чутка водночас про кончину Авґуста і про те, що Тиберій Нерон взяв на себе управління державою.

6. Першим злодіянням нового правління було вбивство Аґриппи Постума, котрого, застуканого зненацька і беззбройного, порішив, і то не без труднощів, якийсь центуріон, що діяв доволі рішуче. Про цю справу Тиберій не обмовився бодай словом у сенаті: він удавав упевненість, начебто таким було розпорядження його батька, який віддав був наказ трибунові, приставленому для нагляду за Аґриппою, щоб той не вагався заподіяти йому смерть, щойно принцепс піде з життя. Безсумнівно, Авґуст часто бідкався з приводу вдачі цього юнака і домігся, щоб вигнання його було схвалено сенатом; однак ніколи він не проявляв такої жорстокості, щоб умертвити кого-небудь із членів своєї сім'ї, і неймовірним було те, щоб він одважився на вбивство внука задля безпеки нерідного сина. Скоріше Тиберій і Лівія — він від страху, вона з притаманної мачухам ненависті — поквапилися вбити підозрілого й осоружного їй

юнака. Коли ж центуріон, згідно із воїнським статутом, повідомив про виконання відданого йому наказу, Тиберій відповів, що ніякого наказу він не віддавав і що звіт про скоєне доведеться скласти перед сенатом. Дізнавшись про це, Саллюстій Крісп, посвячений у цю таємницю — він сам надіслав трибунові письмове розпорядження, — боячись опинитися в ролі підсудного, тому що йому однаково небезпечно було говорити правду і брехню, застеріг Лівію, що не слід оприлюднювати ані двірцеві таємниці, ані дружні наради, ані послуги воїнів і що Тиберій має не послаблювати силу принципату, доповідаючи про все в сенаті: адже першою умовою влади є та, що звіт має сенс тільки тоді, коли він складається лише одній особі.

7. А в Римі тим часом наввипередки виказували рабську запобігливість консули, сенатори, вершники. Саме найзнатніші особи найбільше і лицемірили, прибираючи відповідного виразу обличчя, аби не здавалося, ніби вони або надто радіють зі смерті принцепса, або ж, навпаки, засмучені новим правлінням; тож у них перемішувалися сльози і радість, жалоба і лестощі. Консули Секст Помпей і Секст Аппулей першими склали присягу на вірність Тиберієві; вони ж прийняли її у Сея Страбона, префекта преторіанських когорт[26], і Ґая Турранія, префекта з постачання продовольства; невдовзі ж присягнули сенат, війська і народ. Адже Тиберій усі справи влаштовував через консулів, немовби існувала

колишня республіка і він не одважувався владувати; навіть едикт, яким він скликав сенаторів на засідання, він видавав з посиланням на повноваження трибуна, надані йому за правління Авґуста. Едикт був стислим і з дуже стриманим змістом: мовляв, він має порадитися з приводу почестей померлому батькові; він не полишає турботою тіло небіжчика, і це єдиний суспільний обов'язок, якого він перебрав на себе. Тим часом після кончини Авґуста Тиберій дав зрозуміти преторіанським коґортам, що він уже став імператором: оточив себе вартою, особистими охоронцями і всім іншим, що було заведено при дворі. Воїни супроводжували його на форум і в курію[27]. Він надіслав військам послання, неначе прийняв уже титул принцепса, і в жодній справі не зволікав, хіба що коли виступав з промовою у сенаті. Основною причиною цього був страх, щоб, бува, Ґерманік, маючи в розпорядженні стільки леґіонів та дуже багато допоміжних військ союзників і заслуживши неабияку прихильність з боку народу, не вирішив узяти владу, замість очікувати на неї. Проте Тиберій зважав і на думку народу й намагався справити враження, що він справді покликаний й обраний народом, а не пробрався до влади завдяки витівкам дружини принцепса й усиновленню старим владарем. Пізніше виявилося, що він вагався вдавано, аби лишень розпізнати настрої знаті; бо ж спостерігаючи і тлумачачи для себе їхні слова і вирази облич, він приберігав їх у пам'яті.

8. На першому засіданні сенату з дозволу Тиберія обговорювалися лише ті питання, які стосувалися останніх справ Авґуста, його заповіту, наданого дівами Вести[28], у якому було записано, що своїми спадкоємцями він залишав Тиберія і Лівію; Лівію приймали в рід Юліїв і вона отримувала ім'я Авґусти[29]. Другими спадкоємцями визнавалися внуки і правнуки, а до третього розряду було записано найзначніших громадян[30], і серед них багатьох осіб, немилих принцепсові, про котрих він згадав лише для того, аби похизуватися та зажити доброї слави у нащадків. Заповідане не перевищувало громадянських мірок, хіба що він подарував державній скарбниці та простолюдові сорок три мільйони п'ятсот тисяч сестерціїв[31], а для роздачі — по тисячі сестерціїв кожному воїнові з преторіанських коґорт, по п'ятсот воїнам римської міської охорони[32] і по триста сестерціїв леґіонерам та воїнам з коґорт римських громадян[33]. Потім перейшли до обговорення похоронних почестей; було схвалено найважливіші з пропозицій: щоб небіжчика, як запропонував Ґалл Азиній, пронесли під тріумфальною аркою; щоб — такою була пропозиція Луція Аррунція — попереду домовини з тілом Авґуста несли заголовки законів, що їх він видав, назви підкорених ним племен і народів. Мессала Валерій раптом додав при цьому, що слід щороку поновлювати присягу на вірність Тиберієві, а на запитання Тиберія, чи висловлена ним думка — це доручення його, Тиберія, Мессала відповів, що

так сказав із власної волі і що в усіх справах, які стосуються держави, він має намір і надалі керуватися лише власним розумінням, навіть коли буде ризик викликати обурення. Ось такими були лестощі, до яких наразі можна було вдатися. Сенат одностайними вигуками вимагає, щоб тіло Авґуста було віднесено до вогнища на плечах сенаторів. Тиберій із гордовитою сумирністю відхилив це і звернувся до народу з едиктом, у якому вмовляв людей не заважати спаленню тіла на Марсовому полі, у встановленому місці, і не робити цього на форумі, щоб через надмірну запопадливість не зчинився безлад, як колись це сталося на погребінні божественного Юлія[34]. У день похорону Авґуста воїни були розставлені немовби для охорони, що викликало глузування у багатьох із тих, хто навіч бачив або знав з оповідей батьків про події того незабутнього дня, коли ще не встигли призвичаїтися до поневолення, а свободу було знову здобуто так нещасливо, і коли вбивство диктатора Цезаря одним видавалося найжахливішим, іншим — найвеличнішим учинком; нині ж старезного принцепса, котрий владарював так довго і до того ж забезпечив своїх спадкоємців засобами супроти республіки, вважають за необхідне охороняти, залучивши на допомогу воїнську силу, аби похорон відбувався без якогось галасу.

9. А потім точилися усілякі розмови про самого Авґуста, причому багато хто висловлював свій подив з приводу незбагненного збігу подій, наприклад з того, що той самий день року,

у який він колись уперше отримав владу, став для нього й останнім днем життя[35] і що життя своє він скінчив у Нолі, у тому ж будинку і в тій самій спальні, де помер й Октавій, його батько. Відзначали також число його консульств, яких у нього було стільки ж, скільки у Валерія Корва і Ґая Марія разом узятих[36]; трибунською владою він володів упродовж тридцяти семи років, титулом імператора він наділявся двадцять один раз[37], неодноразово називалися інші його звання і присуджувалися нові. З-поміж людей розсудливих одні всіляким чином звеличували його життя, інші — ганили. Перші вказували на те, що шаноба до батька, а також і лихоліття в державі, у якій тоді не було місця законові, спонукали його вести громадянську війну[38], яку не можна було розпочинати або провадити з дотриманням добрих звичаїв. Багато в дечому він пішов на поступки Антонієві, аби лиш помститися убивцям батька[39], а багато в дечому — Лепідові. Після того як цей, постарівши, схибнувся розумом, а той геть зганьбився, потонувши в похотях[40], у розідраної чварами батьківщини не залишалося іншого засобу для рятунку, крім установлення одноосібної влади; проте, наводячи лад у державі, він не прибрав собі ні царського титулу, ні диктатури, а взяв назву принцепса; нині імперія оточена морем Океаном* і дальніми річками[41]; леґіони у провінціях, флот — усе між собою зв'язано; у громадянському суспільстві панує правосуддя, у

* Океаном римляни називали моря, що омивали північ Європи (*прим. ред.*).

ставленні до союзників — поміркованість; саме місто вдяглося в пишне вбрання; тільки у деяких справах було вчинено насильство, і то лише з метою, щоб у всьому іншому становище в державі було мирним і спокійним.

10. Інші заперечували: шаноба до батька і лихоліття в державі — то скоріше лиш приводи; охоплений жаданням влади, він привернув ветеранів щедрими роздачами; бувши ще юнаком і приватною особою, набрав військо, підкупив леґіони консула[42] і вдавав прихильність до партії помпеянців; невдовзі, коли за ухвалою сенату він отримав фасції* і права претора і коли було вбито Ґірція і Пансу, — а залишилося ж невідомим, чи Пансі насправді влили отруту в рану вороги, а Ґірція підступно порішили його власні воїни, чи те було вчинено за намовою призвідника, Цезаря Авґуста — він захопив війська одного й другого; всупереч волі сенату він відібрав у Ґірція консульство і зброю, яку той отримав для боротьби з Антонієм, і повернув її супроти республіки; потім були проскрипції громадян, розділення земель, що не схвалювалося навіть тими, хто їх провадив. Нехай уже смерть Кассія та обох Брутів декому видається карою за їхню ворожість щодо батька, хоча Авґустові годилося б відкинути особисту ненависть задля суспільної користі; але Помпея було обмануто подобою миру, а Лепіда — примарою дружби; по-

---

* Фасції — символ влади царів і вищих маґістратів; являли собою перетягнутий ременями жмут пруття з увіткнутою у нього сокирою (*прим. ред.*).

тім і Антоній, зваблений угодами в Таренті й Брундизії, а також шлюбом з його сестрою[43], поплатився своїм життям за підступно підлаштоване родичання. Після цього, щоправда, настав мир, проте обагрений кров'ю; розгром Лоллія і Вара, вбивство у Римі таких постатей, як Варрон, Егнацій і Юл. Не оминали увагою і домашніх справ Авґуста: він відібрав у Нерона дружину і при цьому глузливо запитав у верховних жерців, чи дозволено вагітній жінці, яка дотепер не знала пологів, побиратися вдруге[44]. Точилися розмови і про розкіш Тедія[45] та Ведія Полліона[46]; нарешті, також і про Лівію, матір, про те, якою вона була небезпечною для держави, лихою мачухою для родини Цезарів. І богам не було полишено жодних почестей після того, як він зажадав, щоб його зображення у храмах вшановувалися фламінами й жерцями, як божества[47]. І Тиберія він призначив своїм спадкоємцем не з любові чи турботи про державу, а тому, що, завваживши у ньому зверхність та жорстокість, шукав для себе слави у порівнянні з тим, хто був найгіршим. Адже кілька років тому, вимагаючи від сенаторів, щоб вони знову надали Тиберієві трибунську владу[48], Авґуст, хоча промова його і була похвальною, застерігся в дечому, маючи на увазі його, Тиберієву, вдачу, спосіб життя і поводження, і немовби вибачливо докоряв йому. Хай там що, але після похорону з дотриманням усіх належних обрядів сенат постановив спорудити Авґустові храм і складати йому божественну шану.

11. Потім зверталися із проханнями до Тиберія. А він у відповідь ухильно просторікував про велич імперії, про те, що йому не до снаги усе це. Тільки божественному Авґустові з його розумом було під силу нести такий тягар; покликаний Авґустом розділити з ним цезарські турботи, він на власному досвіді спізнав, наскільки усе підпорядковано випадковості і який це тягар — правити одноосібно. Тому нехай не покладають на нього одного усю повноту влади в державі, яка спирається на стількох визначних мужів; кільком спільними зусиллями буде значно легше виконувати обов'язки з управління державою. У цій промові відчувалося більше зарозумілості, аніж щирості; Тиберій — чи то від природи, чи то за вдачею — і тоді, коли нічого не втаював, завжди висловлювався розпливчасто й неясно. Тепер, намагаючись якнайглибше приховати справжній сенс своїх думок, він більше вдавався до плутанини й нечітких висловлювань. Проте сенатори, які понад усе остерігалися виявляти своє розуміння, забідкалися і почали слізно благати богів; вони простягали руки до зображення Авґуста, до колін Тиберія; тоді він звелів принести і зачитати заповіт покійного Цезаря[49]. У цій «пам'ятній записці» містилися відомості про державну скарбницю, про кількість громадян і союзників на військовій службі, про кількість кораблів, про царства, провінції, прямі і непрямі податки, про необхідні видатки і витрати на роздачі. Усе це було власноруч написано Авґустом,

котрий додавав пораду охороняти імперію у своїх кордонах — незрозуміло, спонуканий страхом чи заздрощами.

12. Тим часом, коли сенат раз по раз звертався із покірливими проханнями до Тиберія, той ніби несамохіть зронив слова, начебто він, хоча й не дозрів до одноосібної влади, однак не проти того, щоб перебрати на себе будь-яку частину державних справ, яку буде покладено на нього як обов'язки. Тоді до Тиберія звернувся Азиній Ґалл: «Будь ласка, Цезарю, скажи, яку саме частину державних справ ти волів би виконувати за дорученням?» Розгубившись від несподіваного запитання, Тиберій якусь хвилю мовчав; трохи згодом, оговтавшись, він сказав, що, зважаючи на його скромність, не личить вибирати або відхиляти що-небудь з того, від чого він загалом волів би відмовитися. Знову-таки Ґалл — з Тиберієвого виразу на обличчі він здогадався, що той спантеличений, — розтлумачив, що його питання поставлено не для того, щоб Тиберій узяв собі дещицю з того, що неподільне, а щоб своїм визнанням підтвердив, що тіло держави єдине і має керуватися волею однієї особи. Він долучив до цього похвалу Авґустові, а Тиберієві нагадав про його перемоги і всі визначні діяння, які він учинив за стільки років, одягнений у громадянську тогу, все ж не пом'якшивши його гніву, — Ґалл і раніше був немилим йому, бо ж, побравшись із Віпсанією, донькою Марка Аґриппи, у минулому дружиною Тиберія, він, успадкувавши

вперту вдачу свого батька Азинія Полліона, прагнув більшого, ніж личило простому громадянинові.

13. Після цього говорив Луцій Аррунцій, промова якого мало чим відрізнялася за смислом від виступу Ґалла, що також розлютило Тиберія, хоч він і не ставився до нього з колишньою злістю; проте заможний, рішучий, обдарований багатьма хистами, заживши неабиякої слави серед народу, він викликав у Тиберія підозри. Адже Авґуст, провадячи свої останні бесіди, з'ясовував, хто, будучи спроможним посісти місце принцепса, відмовиться від цього, або хто, не визрівши до цієї посади, виявить таке бажання, а в кого є для цього і здатність, і бажання, заявив, що Маній Лепід досить придатний, але відмахнеться, Азиній Ґалл жадає, але надто слабкий, а Луцій Аррунцій гідний цього і, якщо випаде нагода, одважиться. Щодо перших двох погоджувалися всі; а замість Аррунція декотрі згадували Ґнея Пізона. Всі вони, крім Лепіда, за вказівкою Тиберія були згодом звинувачені у різних злочинах і страчені. Квінт Ґатерій і Мамерк Скавр також роз'ятрили підозрілу душу Тиберія — Ґатерій словами: «Доки, Цезарю, ти терпітимеш, що у державі немає голови?», а Скавр, висловивши сподівання на те, що прохання сенату не залишаться марними, коли вже Тиберій не скасував своєю трибунською владою постанову консулів[50]. На Ґатерія Тиберій накинувся одразу ж, а слова Скавра, які розлютили його ще більше, обій-

шов мовчанкою. Насамкінець, втомившись від здійнятого всіма галасу і від настирливих прохань кожного зокрема, Тиберій почав потроху здаватися, і не тому, що збирався заявити, що він не проти взяти на себе верховну владу, а перестав відмагатися, щоб, відтак, спонукати усіх до вмовлянь. Розповідають, що Ґатерій, увійшовши до палацу, аби власкавити Тиберія, упав навколішки перед ним, коли той прогулювався і мало не був убитий охоронцями, бо ж Тиберій, чи то випадково, чи то навмисне перечепившись об його руки, гепнувся додолу. Він не полагіднішав навіть зважаючи на небезпеку, в якій опинилася така визначна особа; тоді Ґатерій звернувся з благанням до Авґусти, і лише завдяки її настирливим проханням він уберігся.

14. Неабиякі лестощі виявляли сенатори й перед Авґустою. Одні вважали, що її слід іменувати матір'ю, інші — матір'ю батьківщини, а багато хто, що до імені Цезаря треба додати — син Юлії[51]. Однак Тиберій неодноразово стверджував, що почесті жінкам слід всіляким чином обмежувати, що він буде дотримуватися такої ж міри в усьому, чим його самого буде наділено, а насправді, охоплений заздрощами і вважаючи, що звеличення матері принижує його самого, він не дозволяв призначати їй ліктора і навіть заборонив споруджувати жертовник Удочеріння[52] і все таке інше. Але для Цезаря Ґерманіка він зажадав довічної проконсульської влади[53], і сенатом було відряджено до нього посланців, щоб сповістити про

це і водночас висловити співчуття у зв'язку зі смертю Авґуста. Для Друза такої потреби не було, тому що він перебував у той час у Римі, і його було обрано консулом на наступний рік. Тиберій назвав дванадцятьох схвалених ним кандидатів на посади преторів, — це число було встановлено Авґустом; на прохання сенаторів збільшити їх він заприсягся, що у жодному разі не робитиме цього.

15. Тоді вперше обирати урядовців стали сенатори, а не зібрання громадян на Марсовому полі, бо до цього, хоча найважливіші питання вирішував принцепс на свій розсуд, дещо, однак, робилося за наполяганням триб[54]. І народ, якщо не зважати на слабке його ремствування, не скаржився на те, що у нього відібрано споконвічне право, і сенатори, спекавшись щедрих роздач і принизливих прохань, з радістю сприйняли таку новацію, коли Тиберій заявив, що обмежиться висуненням не більше чотирьох кандидатів, які, зрештою, вже не підлягали відхиленню і призначалися без обрання[55]. Тим часом народні трибуни порушили клопотання, щоб їм було дозволено влаштовувати за власний кошт театральні видовища, які були б занесені у фасти[56] і називалися, за іменем Авґуста, авґусталіями. На це були надані кошти з державної скарбниці, і народним трибунам було велено перебувати в цирку в тріумфальному вбранні[57], проте в'їздити туди на колісницях їм не дозволялося[58]. Згодом ці щорічні святкування було передано у відання претора, який роз-

глядав судові позови між римськими громадянами і чужоземцями.

16. Таким був стан справ у місті Римі, коли в леґіонах, які стояли в Паннонії, раптово спалахнув бунт — без якихось особливих причин, хіба що з тієї, що зміна принцепса відкривала шлях до сваволі і неспокою і породжувала надію на винагороди у громадянській війні. У літньому таборі розміщувалися разом три леґіони[59], якими командував Юній Блез. Дізнавшись про кончину Авґуста і про прихід до влади Тиберія, він на знак жалоби чи радості звільнив воїнів від виконання буденних воїнських обов'язків. Спочатку це дало привід солдатам сваволити, порушувати лад, потім вони стали прислухатися до слів усяких негідників, а насамкінець стали виявляти нехіть до роботи, натомість прагнення до розкоші, нехтуючи послухом і працею. Був у таборі такий собі Перценній, у минулому ватажок театральних угруповань, потім рядовий воїн, жвавий на язик, так що завдяки театральним витівкам навчився розпалювати почуття в учасників зібрання. Недосвідчених і нерішучих людей, що не знали, як складеться воїнська служба після смерті Авґуста, він потроху підбурював у нічних розмовах або, коли день схилявся до вечора і всі більш-менш розсудливі воїни розходилися, збирав навколо себе усіляких покидьків та негідників.

17. Нарешті, коли вони вже були підготовлені і в нього з'явилися помічники, які підби-

вали воїнів до заколоту, він узявся запитувати їх, немовби виступаючи перед народним зібранням, чому вони з рабською покорою слухаються кількох центуріонів і трибунів, яких іще менше. Коли ж вони відважаться вимагати для себе передиху, якщо не звернуться з цими проханнями або зі зброєю до нового принцепса, який ще лише спинається на ноги? Досить і того, що вони за стільки років через свою боязкість не розгледіли того, що їх, уже й геть охлялих і до того ж багатьох з понівеченим ранами тілом, змушують відбувати військові походи по тридцять, а то й по сорок років. Але й звільнені від служби і далі виконують воїнські обов'язки; зачислені до розряду вексилларіїів[60], вони під іншою назвою зазнають тих самих злигоднів. А коли хто, незважаючи на безліч знегод, усе-таки виживе, його женуть при цьому мало не на край світу, де під виглядом земельних ділянок вони отримують болотисту трясовину або необроблену місцевість у горах. Та й сама військова служба важка і марна: душа і тіло оцінюються десятьма ассами в день; на них мусиш купувати зброю, одяг, намети, ними ж уласкавлювати крутий норов центуріонів, на ці шеляги доводиться ще й відкуповуватися від усіляких робіт. Та й справді, побиття і рани, люті зими, спекотне літо, нещадна війна і взагалі непотрібний мир — усе це триватиме до скону віку. Одне може зарадити у цих обставинах — це, якщо вони служитимуть на певних умовах, а саме: платня у кожного

становитиме один денарій[61] на день, служба у війську має закінчуватися після шістнадцяти років; крім того, і потім вони не повинні служити вексилларіями, а ще ж винагорода за відбуття свого терміну має видаватися на місці, у таборі, і то готівкою[62]. Чи ж воїни-преторіанці, котрі отримують по два денарії на день і через шістнадцять років повертаються до своїх домівок, піддаються більшим небезпекам? Він не хотів би зневажати тих, хто охороняє місто; але ж вони, перебуваючи серед диких племен, можуть бачити ворогів тут же, за порогом намету.

18. Натовп галасував на знак згоди; звідусіль чулися запальні вигуки: одні, вибухаючи лайкою, показували рубці, залишені від шмагання батогами, інші — свою сивину; а більшість — схожу на лахміття одіж і майже голе тіло. Зрештою, вони впали у таку лють, що вирішили звести докупи три леґіони в один; але відмовилися від цього через суперництво, бо ж кожен хотів, щоб першість було надано його леґіонові, відтак вдалися до іншого робу: і трьох орлів, і значки коґорт[63] склали докупи в одному місці; а щоб їх було краще видно, вони якраз тут поряд понаносили дерну і почали зводити з нього трибунал[64]. Коли вони отак похапливо метушилися, з'явився Блез; він став докоряти їм і стримувати кожного окремо, вигукуючи: «Краще вже вбийте мене і забагріть свої руки моєю кров'ю: убити леґата — менший злочин, аніж зрадити імператора; або цілий і неушкоджений, я втримаю

леґіони вірними обов'язкові, або, загинувши, підштовхну вас своєю смертю до каяття!»

19. Попри це вони і далі викладали дерен, який заввишки сягав уже до грудей, однак тут зрештою взяла гору впертість Блеза, і вони полишили розпочату справу. Блез із неабияким красномовством говорив про те, що побажання воїнів не можна доводити до відома Цезаря, вдаючись до заколоту і заворушень; що ні їхні предки у своїх попередніх полководців, ні вони самі у божественного Авґуста ніколи не домагалися таких новацій і що навряд чи вчасно завдавати клопоту принцепсові на самому початку його правління. Якщо, однак, їм кортить висунути у мирний час вимоги, яких не ставили навіть переможці у громадянських війнах, то навіщо вони замахуються на узвичаєний послух, вдаються до ґвалту всупереч освяченому ладові, що є чинним в разі війни? Нехай ліпше вони виберуть уповноважених і в його присутності поставлять перед ними завдання. Учасники зібрання загукали, що, мовляв, виконувати обов'язки уповноваженого має син Блеза, трибун, і нехай він домагається для воїнів звільнення після шістнадцяти років служби; решту вимог висунути після того, як із успіхом буде виконано перші. Після відбуття юнака настало якесь затишшя; але воїни стали поводитися пихатіше, бо ж кожному було вже зрозуміло, що, відрядивши сина Блеза клопотатися за спільну справу, вони примусом досягли того, на що не спромоглися б сумирними проханнями.

20. Тим часом маніпули, ще до початку заворушень відряджені для лагодження шляхів і мостів та інших потреб, дізнавшись про безлад у таборі, повернули назад і пограбували найближчі села і навіть Навпорт, що мав статус муніципії[65]; а на центуріонів, які намагалися втримати їх від цього, вони спочатку накинулися з насмішками й лайкою, а насамкінець стали лупцювати їх; особливо з-поміж них дісталося префектові табору[66] Авфідієнові Руфу, якого вони стягнули з візка і звалили йому на плечі поклажу; вони повели його попереду себе, при цьому глузливо запитуючи, чи до вподоби йому нести такий непомірний тягар і долати такий довжелезний шлях. Річ у тому, що Руф, спочатку рядовий воїн, потім центуріон і нарешті префект табору, насаджував давній, суворий послух і, посивівши у надсадній праці та злигоднях, поводився ще суворіше, ніж коли сам це спізнавав на собі.

21. З їхнім прибуттям бунт поновлюється, і бунтівники, розійшовшись врізнобіч, заходилися спустошувати навколишню місцевість. Деяких із них, головним чином тих, хто був спійманий із здобиччю, Блез, на пострах іншим, звелів відшмагати батогами і запроторити у в'язницю; центуріони і найнадійніші воїни тоді ще чинили леґатові послух. Ув'язнені ж; відбиваючись від тих, хто вів їх, стали обіймати коліна тих, хто стояв навколо, і прикликати на поміч то поіменно своїх товаришів, то центурію, до якої вони належали, то коґорту, то леґіон і кричали, що те саме за-

грожує і решті. Водночас вони стали лаяти на всі заставки леґата, закликаючи у свідки небо і богів і не забуваючи пом'янути нічого, що могло б викликати ненависть, співчуття, страх і гнів. Тоді звідусіль почали збігатися воїни і, зламавши в'язницю, визволили від кайданів їх і дезертирів, а також і злочинців-убивць, котрих залучили до своїх лав.

22. Після цього заколот спалахує з новою силою, більшає кількість його ватажків. Такий собі Вібулен, рядовий воїн, піднявшись над трибуналом Блеза на плечі людей, що стояли довкола, звернувся до схвильованого, заціпенілого в напруженому очікуванні натовпу зі словами: «Ось ви повернули цим нещасним і невинним людям світло і дихання; але хто поверне життя моєму братові, а мені — брата? Адже його, відісланого до вас з ґерманського війська[67], щоб разом обговорити справи задля загального добра, Блез задушив минулої ночі руками своїх ґладіаторів, яких він утримує та озброює, щоб знищити нас, воїнів. Дай відповідь, Блезе, куди ти викинув труп? Адже навіть вороги не відмовляють у похованні полеглих на полі бою. Коли я втамую свій біль поцілунками і слізьми, звели зарубати і мене, і нехай обох убитих без будь-якої провини, а лише через те, що ми радилися, як стати у пригоді леґіонам, поховають тут присутні!»

23. Свої слова він підсилював плачем, б'ючи себе в груди і в обличчя; потім, відштовхнувши тих, хто підтримував його на своїх плечах, він стрибнув додолу і, припадаючи до ніг то

одного, то другого, викликав до себе таке співчуття і таку досаду щодо Блеза, що частина воїнів кинулася в'язати ґладіаторів, які перебували у нього на службі, частина — решту його рабів, тимчасом як усі інші мерщій узялися шукати труп. І якби невдовзі не з'ясувалося, що жодного трупа нема, а раби, котрі зазнали тортур, заперечують убивство і що у Вібулена ніколи не було брата, то вони вже, мабуть, порішили б леґата. Усе ж вони прогнали трибунів і префекта табору, розграбували особисті речі утікачів і вбили центуріона Луциллія, якого солдати дотепно прозвали «Нумо, ще одну!», бо ж, зламавши палицю, якою він лупцював солдата у спину, він уголос вимагав, щоб йому дали ще одну, і ще одну. Решта поховалися: бунтівники затримали лише Юлія Клемента, котрого завдяки його природній рішучості вважали підхожим для виконання доручень від імені солдатів перед старшиною. До того ж восьмий і п'ятнадцятий леґіони мало не підняли один проти одного зброю, бо одні, з восьмого леґіону, зажадали страти для центуріона на ім'я Сірпік, інші ж, з п'ятнадцятого, захищали його. І хтозна, що сталося б, якби у справу не втрутилися воїни з дев'ятого леґіону, котрі спочатку вмовляннями, а потім і погрозами відвели небезпеку.

24. Дізнавшись про ці події, Тиберій, хоча і був потайливим і приховував найбільші прикрощі, вирішив послати в Паннонію свого сина Друза, разом із ним найвищих урядовців у державі, а також дві преторіанські коґорти;

Друз не отримав від нього чітких вказівок, і йому було надано можливість діяти з огляду на обставини. Коґорти було посилено добірними воїнами, до них було додано значну частину преторіанської кінноти і найкращих із ґерманців, які на той час складали особисту варту імператора; з усіма ними перебував і префект преторіанців Елій Сеян, котрий справляв значний вплив на Тиберія; він був призначений колегою Страбона, свого батька, і мав керувати юним Друзом, а всім іншим нагадувати про небезпеки та винагороди, що чекають на них. Назустріч Друзові вийшли бунтівні леґіони, які, ніби примушені обов'язком, не проявляли, як годиться у таких випадках, належної радості і не сяяли воїнськими відзнаками, але були геть неохайні з вигляду і з непокірним виразом на обличчях, хоч і вдавали понурий настрій.

25. Після того як Друз оминув укріплення та зайшов по той бік валу, він поставив варту біля брами і повелів озброєним загонам розташуватися у певних місцях усередині табору і бути напоготові; решта воїнів оточила суцільною стіною трибунал. На ньому стояв Друз, вимагаючи тиші жестом руки. Бунтівники, озираючись до натовпу, раз по раз вибухали вигуками, а зиркнувши на цезаря, впадали у трепет. Невдоволений гамір, пронизливі крики — і раптова тиша. Суперечливі порухи душі змушували їх то тремтіти, то лякати. Нарешті, скориставшись затишшям, що настало на якийсь час, Друз зачитав послання батька,

в якому було написано, що особливу турботу він проявлятиме про найвідважніші леґіони, з якими він здійснив стільки походів; і як тільки його душа заспокоїться від жалоби, він обговорить із сенаторами вимоги солдатів; а тимчасом він відрядив до них сина, щоб той негайно задовольнив їх у всьому, у чому одразу ж можна піти їм назустріч; рішення про все інше слід надати сенатові, бо не личить відбирати у нього право милувати або вживати суворих заходів.

26. У відповідь на це учасники зібрання заявили, що їхні вимоги доручено передати центуріонові Клементу. Той починає із звільнення вояків після шістнадцяти років служби[68], потім веде мову про винагороду тим, хто відбув свій термін, про те, щоб платня у солдатів становила по денарію в день, щоб ветеранів не зачисляли до розряду вексилляріїв. Коли Друз заперечив, шо це можуть вирішити лише сенат і батько, — здійнявся галас. Мовляв, навіщо він прибув, якщо не має повноважень ані збільшити платню воїнам, ані полегшити їхній тягар, ані, зрештою, бодай якимось чином поліпшити їхнє становище? Авжеж, бачать боги — батоги і страти дозволено усім і кожному. Колись Тиберій, відхиляючи побажання воїнів, зазвичай прикривався іменем Авґуста; до подібних хитрощів вдається і Друз. Невже до них не пришлють нікого іншого, крім молодших членів сім'ї? Але є і щось нове: імператор звертається з клопотанням до сенату лише в тому разі,

коли йдеться про вигоду воїнів! Тож нехай до сенату звертаються щоразу і тоді, коли сповіщається про страту чи очікувану битву. Чи все-таки нагороди у державі встановлюють владоможці, а покарання накладає будь-який свавільник?

27. Нарешті ті, що зібралися навколо трибуналу, почали розходитися; зустрічаючи на своєму шляху кого-небудь із преторіанців або із друзів цезаря Друза, вони погрожували їм кулаками, щоб створити нагоду для чвар і збройної сутички. Особливо розлючені вони були на Ґнея Лентула, бо вважали, що, перевершуючи усіх інших роками і бойовою славою, він підтримує Друза і першим із презирством виступив проти цих зухвалих вимог солдатів. Коли трохи згодом, покинувши зібрання разом із цезарем, він, передбачаючи небезпеку, прямував до зимового табору, його оточили бунтівники і запитали, куди він так квапиться? Чи ж не до імператора або до сенаторів? Щоб і там протидіяти вимогам, що їх висунули леґіони для полегшення свого становища? Слідом за цим вони стали кидати у Ґнея каміння. Закривавлений пожбуреним камінням, він уже був певний у своїй смерті, аж тут до нього підоспіли на допомогу ті, хто прибув разом з Друзом, що й урятувало Лентулові життя.

28. Настала ніч, якої мало не скоїлися жахливі злочини, чому завадила лише випадковість: місяць, що блимав на ясному небі, раптом почав гаснути. Не розуміючи, в

чому причина явища, воїни побачили в ньому знамення, пов'язане з їхніми турботами, і в затемненні небесного світила вбачали свої труднощі: якщо богиня[69] не прибере знову свого сяйва і блиску, то їхня справа, до якої вони взялися, матиме успіх. Тож вони почали брязкати міддю, сурмити в усі труби і ріжки; зважаючи на те, чи місяць яснішав або темнішав, вони раділи або засмучувалися; і після того як хмари, що накочувалися, сховали його з очей, і всі вже подумали, що він геть зник у темряві і що це віщує їм вічні гарування, адже один раз вражені дуже легко піддаються забобонам, — вони впали у смуток, гадаючи, що боги обернулися супроти них. Цезар вирішив скористатися цими настроями і вчинити мудро, зважаючи на те, що сталося з волі випадку, і звелів обійти намети заколотників: було покликано центуріона Клемента, а також інших, хто здобув прихильність у воїнів своїм гарним поводженням. Вони розходяться до вартових, дозорців, сторожів біля табірної брами і подають надію чи вселяють страх. «Доки ми будемо тримати в облозі сина нашого імператора? Коли буде покладено край чварам? Чи ми складемо присягу Перценнієві та Вібуленові? Перценній та Вібулен даватимуть воїнам платню, а тим, хто відбув свій термін служби, роздаватимуть землю? Чи, зрештою, замість Неронів і Друзів візьмуть на себе управління римським народом? Чи не краще нам, що ми останні приєдналися до заколоту, першими розкаятися? Дуже повіль-

но досягають свого ті, хто діють спільно, особисту ж подяку можна отримати відразу ж, як тільки ти її заслужив». Вносячи такими розмовами сум'яття в душі, заронивши взаємну недовіру, вони від'єднують новобранців від ветеранів, леґіон від леґіона. Відтак потроху відновлюється послух, і заколотники знімають сторожу біля брами й відносять значки, зібрані на початку заколоту в одне місце, туди, де вони були раніше.

29. З настанням дня Друз скликає зібрання воїнів і хоч він говорить незграбно, з уродженою шляхетністю докоряє їм за попередні вчинки і схвалює їхні останні дії; він заявляє, що не піддається страханням і погрозам; якщо він побачить, що вони ладні скоритися, якщо вони звернуться до нього з проханнями, він напише батькові, щоб той із приязню поставився до клопотань леґіонів. На їхні прохання до Тиберія відряджають знову того самого Блеза, Луція Апронія, римського вершника з коґорти Друза, і Юста Катонія, центуріона першого маніпула. Тим часом в оточенні цезаря думки розділилися: одні вважали, що поки леґати вирішать справу і повернуться, треба проявити доброзичливість до воїнів; інші висловлювалися за те, щоб ужити суворіших заходів; натовп не знає зваженості — якщо він не боїться, то страхає, а коли сам пройметься страхом, то з ним можна поводитися безкарно: поки він усе ще перебуває під впливом, слід, прибравши призвідників бунту, вселити в нього страх перед командиром.

Друз за своєю вдачею був схильний до суворіших заходів; викликавши до себе Перценнія й Вібулена, він звелів скарати їх на горло. Багато хто каже, що їхні трупи було закопано у наметі воєначальника, інші — що їхні тіла викинуто за вал на показ усім.

30. Потім схопили головних призвідців заколоту; одних, що ховалися за межами табору, повбивали центуріони й воїни преторіанських когорт; інших, для доказу своєї відданості, видали самі маніпули. Чималого клопоту додала воїнам і передчасна зима, з такими безперервними і до того ж рясними зливами, що неможливо було не лише виходити з наметів і влаштовувати збори, але й оберігати значки, підхоплювані шквалистим вітром або водними потоками. Не щезав і страх перед гнівом небес; адже небезпідставно, для постраху нечестивців блякнуть світила та сунуть бурі; єдиний спосіб зарадити лихові — це покинути злощасний та споганений табір і, спокутувавши провину, податися кожному у свої зимові табори. Спочатку знявся восьмий, потім п'ятнадцятий леґіони; воїни дев'ятого леґіону кричали, що треба дочекатися відповіді від Тиберія, але й вони, опинившись невдовзі на самоті після відходу інших, зрештою, зі своєї волі, попередили про те, що скоряються загрозливій необхідності. І Друз, оскільки усе було залагоджено, повернувся до Риму, не чекаючи повернення леґатів.

31. Майже в ті самі дні і з тих самих причин збунтувалися й ґерманські леґіони, і то

тим шаленіше, що вони були численнішими[70]; вони неабияк сподівалися на те, що Ґерманік не потерпить влади іншого і пристане на бік леґіонів, які, спираючись на свою силу, поведуть за собою решту. На березі Рейну стояло два війська; те, яке носило назву Верхнього, підпорядковувалося леґатові Ґаю Силієві; Нижнім командував Авл Цеціна. Верховне командування належало Ґерманікові, який у той час займався збиранням податків у Ґаллії. Ті, хто був під орудою Силія, вагалися і вичікували, до яких наслідків призведе заколот, розпочатий їхніми сусідами; воїни ж Нижнього війська впали у неймовірну лють; початок обуренню поклали двадцять перший і п'ятий леґіони, які залучили на свій бік перший і двадцятий; останні, розташовані у тому самому літньому таборі, в землях убіїв, байдикували або виконували якусь нескладну службу. Так, зачувши про смерть Авґуста, багато хто з того поповнення, що прибуло після щойно проведеного у Римі набору, призвичаєні до розгулу і сваволі, не терпіли тяжкої праці й стали підбурювати решту недосвідчених; мовляв, настав час, коли ветерани можуть вимагати своєчасного звільнення, молоді воїни — підвищення платні, а всі вкупі — зажадати, аби було покладено край їхнім стражданням, і можна було б помститися центуріонам за їхню жорстокість. І все це говорив серед паннонських леґіонів не хтось там, а той самий Перценній, і не перед боязкими воїнами, що слухали, озираючись на інші, могутніші вій-

ська: тут про заколот говорили багато уст та голосів; от вони і твердили, що в їхніх руках доля Риму, що держава розширює свої межі завдяки їхнім перемогам, і за їхнім іменем полководці прибирають собі прізвища[71].

32. І леґат не опирався цьому; адже безрозсудність більшості похитнула його стійкість. Раптово бунтівники, повиймавши мечі, кидаються на центуріонів; останні здавна ненависні воїнам, і саме вони насамперед є предметом їхньої люті. Повалених додолу повстанці шмагають батоґами, по шістдесят кожному, щоб зрівнятися числом з центуріонами у леґіоні[72]; потім, підхопивши скалічених, а почасти і змертвілих, вони кидають їх перед валом або у річку Рейн. Септимія, який утік до трибуналу і впав навколішки перед Цеціною, вони вимагали аж доти, доки його не видали їм на смерть. Кассій Ґерея, котрий згодом зажив слави у нащадків тим, що вбив Ґая Цезаря*, тоді відважний юнак, проклав собі шлях мечем крізь озброєний натовп, що обступив його. Ані трибун, ані префект табору більше не мали жодної влади: самі воїни розставляють дозорців і варту і беруть на себе важливі рішення, з огляду на поточну необхідність. Для тих, що вміли глибше зрозуміти солдатські настрої, головною ознакою великого і нещадного заколоту було те, що не кожен окремо і не підбурюваний кимось одним, а всі вкупі вони розпалювалися і разом зберігали мовчанку, з

* Гай Юлій Цезар Калігула (12—41 рр. н. е.) — римський імператор 37—41 рр. *(прим. ред.)*.

такою незворушністю і твердістю, що видавалося, ніби ними керує єдина воля.

33. Тим часом звістка про кончину Авґуста дійшла до Ґерманіка, коли він перебував у Ґаллії, займаючись, як ми вже сказали збиранням податків. Він був одружений із онукою Авґуста Аґриппіною і мав від неї кількох дітей; сам він був сином Друза, брата Тиберія, і внуком Авґуста, і все ж він відчував постійний страх перед прихованою ненавистю дядька і бабці[73], тим запеклішою, що несправедливішою була її причина. Римський народ шанував згадку про Друза, і вважалося, що коли б він здобув владу, то відновив би свободи; звідси ж така прихильність до Ґерманіка і пов'язані з його іменем сподівання. І справді, ця молода людина мала вроджене громадянське мислення, гідне подиву поводження і зовсім іншу мову та вигляд, аніж у Тиберія, пихатої і потайливої особи. До цього ще додавалися і чвари між жінками, адже Лівія з упередженістю мачухи неприязно ставилася до Аґриппіни; та й Аґриппіна була доволі дратівливою, хоча із чеснотності і любові до чоловіка намагалася гамувати, хай і непохитну, впертість та обертати її на добро.

34. Але що ближчою була для Ґерманіка надія на здобуття верховної влади, то завзятіше він діяв на користь Тиберія. Секванів та сусідні з ними племена бельґів він змусив скласти присягу на вірність Тиберієві. Потім, дізнавшись про ремствування леґіонів, він поспішив до них, і вони вийшли йому назустріч, понуривши очі, немовби каялися. Після того як

він увійшов за межі валу й опинився всередині укріплення, почулися різноголосі скарги. Дехто з воїнів, схопивши його руку ніби для поцілунку, всовували до свого роту його пальці, щоб він пересвідчився, що в них нема зубів; інші показували йому свої понівечені старістю руки і ноги. Він звелів зібранню, що оточило його і мало вигляд безладного збіговиська, розійтися по маніпулах — так вони краще почують його відповідь — і виставити в ряд знамена, щоб принаймні цим розрізнялися коґорти; вони неохоче скорилися. Почавши з ушанування Авґуста, він потім перейшов до перемог і тріумфів Тиберія, особливо вихваляючи ті з них, якими той відзначився з цими самими леґіонами. Потім він звеличив одностайність усієї Італії та вірність Ґаллії: ніде жодних хвилювань або незгод. Це було вислухано із слабким ремствуванням або й мовчки.

35. Та коли він заторкнув справу вчинення ними бунту, запитуючи, де їхня воїнська стриманість, де слова про колишній послух, куди вони запровадили трибунів, куди — центуріонів, всі оголили свої тіла і, лаючись, стали показувати йому свої рубці від ран, сліди від батогів; потім вони навперебій починають бідкатися з приводу хабарів, якими їм доводиться купувати звільнення у відпустку, з приводу низької платні, з приводу виснажливих робіт, зокрема нагадують при цьому про вал і рови, заготівлю сіна, будівельного лісу і дров, про все, що на словах викликане необхідністю або запобігає неробству в таборі. Найбільший га-

лас зчинився у лавах ветеранів, котрі кричали, що вони служать по тридцять і більше років, і прохали зарадити їхнім труднощам і не дати їм померти в тих злигоднях, а забезпечити їм засоби на прожиття, дати їм спокій і звільнити від тяжкої служби. Були й такі, що вимагали заповіданих божественним Авґустом грошей, при цьому проявляли прихильність до Ґерманіка і готовність підтримати його, в разі коли той зажадає верховної влади. Тут Ґерманік, немовби затаврований злочином, стрімко зіскочив з трибуналу. Йому перекрили прохід, погрожуючи зброєю, якщо він не повернеться на попереднє місце, але він, вигукнувши, що скоріше вмре, аніж порушить вірність, вихопив меча, що висів у нього на стегні і, замахнувшись ним над своїми грудьми, ладен був проштрикнути їх, якби ті, хто перебував поряд, не втримали силоміць його праву руку. Проте частина збіговиська, скупчившись на віддалі, а також деякі, що підійшли ближче, взялися — повірити важко — всіляко підбивати його усе-таки пробити собі груди; а воїн на ім'я Калузідій ще й простягнув йому оголеного меча, кажучи, що він гостріший. Ця витівка видалася жахливою і, зрештою, негожою в очах навіть тих, хто впав у несамовиту лють. Та скориставшись миттєвим гармидером, друзі Цезаря затягли його із собою до намету.

36. Там вони почали радитися, як їм упоратися із заколотом; до того ж стало відомо, що заколотники мають намір відрядити своїх представників до Верхнього війська, щоби

привернути його на свій бік, і що вони вирішили сплюндрувати місто убіїв і, захопивши здобич, податися озброєними зграями в Ґаллію задля грабунків. Страх посилювався ще й тим, що вороги знали про повстання в римському війську і неодмінно вторглися б, якби берег Рейну було залишено римлянами; а вислати допоміжні війська і союзників супроти леґіонів, що відходили, означало розпочати громадянську війну. Небезпечною уявлялася суворість, а злочинною — поступливість; піти в усьому назустріч воїнам або не поступатися ані в чому — однаково ризиковано для держави. Тож, зваживши усі ці міркування, вони вирішили написати листа від імені принцепса; в ньому говорилося, що ті, хто відслужив по двадцять років, підлягають звільненню, а хто відбув термін служби по шістнадцять років, ідуть у відставку, залишаючись у лавах вексилляріїв, причому вони звільняються від усіх обов'язків, крім одного — давати відсіч ворогові; заповідане ж Авґустом, якого вони домагалися, сплачується у подвійному розмірі.

37. Воїни зрозуміли, що це — поступки лише на якийсь час, і зажадали негайного їх виконання. Трибуни, не барячись, провели звільнення; щодо оплати, то цю справу було відкладено до повернення в зимові табори. Проте воїни п'ятого і двадцять першого леґіонів не покидали табору, аж поки їм на місці не видали грошей, зібраних з тих коштів, які було призначено почтові цезаря і їм самим на дорожні витрати. Перший і двадцятий леґіони

леґат Цеціна відвів у місто убіїв; їхні шереги в дорозі мали жалюгідний вигляд, бо кошики з грішми, відібрані в полководця, вони везли поміж значками та орлами. Ґерманік подався до Верхнього війська і одразу ж після прибуття привів до присяги на вірність Тиберієві другий, тринадцятий і шістнадцятий леґіони; воїни чотирнадцятого леґіону трохи вагалися; їм було видано гроші і надано звільнення, хоча вони й не ремствували.

38. У країні хавків почали бунтувати розташовані там вексілларії заколотницьких леґіонів; їх, однак, було втихомирено негайною стратою двох воїнів. Наказ про страту віддав префект табору Маній Енній, який скоріше хотів подати приклад, аніж спирався на свої права. Пізніше, коли заворушення набрало нового розмаху, він утік, але був знайдений і, оскільки схованка виявилася ненадійною, пішов для захисту на сміливий крок: він вигукнув, що вони кривдять не префекта, а полководця Ґерманіка та імператора Тиберія. Таким чином він настрахав тих, хто його обступив, вихопив знамено і попрямував з ним до Рейну; волаючи, що хто покине стрій, той вважатиметься дезертиром, він привів їх назад до зимового табору; роздратовані, вони, однак, ні на що більше не відважилися.

39. Тим часом до Ґерманіка, який повернувся вже до жертовника убіїв, прибули посланці від сенату. Там зимували два леґіони — перший і двадцятий, а також ветерани, щойно звільнені і зачислені до розряду вексілларіїв.

Останні занепокоїлися прибуттям делегації, оскільки їх мучили докори сумління, а ще ж їх охопив страх, тому що від посланців сенату надійшов наказ віддати захоплене ними під час бунту. Оскільки зазвичай шукають винуватця у біді, навіть коли сама біда — вигадка, вони почали звинувачувати керівника делегації, колишнього консула Мунація Планка, вважаючи, що він вплинув на ухвалу сенату; з настанням ночі ветерани зажадали свого знамена, яке зберігалося в будинку Ґерманіка. Позбігавшись до дверей, вони їх виважили і, пригрозивши смертю Ґерманікові, якого стягнули з постелі, примусили його передати знамено в їхні руки. Потім вони розбрелися по вулицях і перестрілися із посланцями сенату, котрі, почувши гармидер, попрямували до Ґерманіка. Накинувшись на них із прокльонами, ветерани вже зібралися їх повбивати, насамперед Планка, якому його звання не дозволяло тікати; єдиним притулком для нього залишався табір першого леґіону, Там, обійнявши значки й орла, він шукав рятунку й захисту біля цих священних речей, та якби орленосець Кальпурній не вберіг його від лютої розправи, то трапилося б так, що рідко буває навіть у середовищі ворогів: посланець римського народу, перебуваючи у римському таборі, споганив би своєю кров'ю жертовники богів. Нарешті на світанку, коли можна було розпізнати, хто полководець, а хто воїн і що коїться, Ґерманік, з'явившись до табору, повелів привести до себе Планка, і взяв його із собою на трибунал.

Потім, піддавши осудові лихе шаленство і заявивши, що воно породжене гнівом не воїнів, а богів, він роз'яснив, навіщо прибули посланці; вміло бідкаючись з приводу безпідставного порушення недоторканості посланців, з приводу заподіяної йому і Планкові непоправної кривди і з приводу ганьби, якою вкрив собою леґіон, і зважаючи на те, що воїни на зборах мали скорше спантеличений вигляд, аніж угамувалися завдяки його словам, він відіслав послів під охороною загону допоміжної кінноти.

40. У такому страху та напруженні усі докоряли Ґерманікові: чому він не вирушає до Верхнього війська, в якому побачив би послух та знайшов би допомогу супроти заколотників? Авжеж, він припустився надто багатьох помилок, надавши звільнення від служби ветеранам, виплативши гроші, пішовши на поступки. А якщо йому не важить власне життя, то чому свого сина, ще дитинча, чому вагітну дружину він тримає в оточенні свавільників, яким начхати на права людини? Нехай він принаймні поверне їх дідові й державі. Він довго умовляв дружину, котра говорила, що вона — онука божественного Авґуста і зневажає небезпеки, але насамкінець, зі слізьми притиснувшись до її вагітної утроби та обіймаючи їх спільного сина, він спонукав її до від'їзду з табору. Рухалася гідна жалю хода жінок, і серед них, мов утікачка, дружина полководця, несучи на руках маленького сина, оточена жінками-подругами, які, голосячи, відходили разом з нею, і не менший смуток відчували ті, хто залишився.

41. Вигляд Цезаря, не щасливого і немовби не в своєму таборі, а в захопленому ворогом місті, плач і стогін привернули увагу і погляди повсталих воїнів: вони виходять з наметів. Що за тужливе голосіння? Що за сумне видовище? Знатні жінки — але немає біля них ні центуріонів, ні воїнів для охорони, нічого такого, що зазвичай личить дружині полководця, ні супроводу, і вони прямують до треверів*, під захист чужинців. Відтак, бачачи це, воїни перейнялися соромом і жалістю: вони згадують Аґриппу, її батька, її діда, її свекра Друза; сама вона, благословенна матір багатьох дітей, уславлена чеснотливістю; і син у неї народився в таборі, вихований у наметах леґіонів, отримав воїнське прізвище Калігула[74], тому що, з метою здобути прихильність до нього з боку простих воїнів, його взували в солдатські чоботи. Та ніщо так не подіяло на них, як ревнощі до треверів: вони обступають її, благають, щоб вона повернулася, залишалася з ними; деякі з них перепиняють шлях Аґриппіні, деякі повернулися до Ґерманіка. А він, усе ще не відійшовши від болю та гніву, звертається до тих, хто оточив його, з такими словами:

42. «Дружина і син мені не дорожчі за батька й державу, але його захистить власна велич, а римську державу — інші війська. Мою дружину і дітей, яких я ладний принести в жертву задля вашої слави, я відпроваджую тепер чимдалі від вашої люті, бодай цю

* Тревери — кельтизоване ґерманське плем'я, що селилося у басейні нижнього Мозелю (*прим. ред.*).

мою злочинну думку було б викорінено лише моєю кров'ю і щоб убивство правнука Авґуста, вбивство невістки Тиберія не зробили вас ще більшими винуватцями. Зрештою, що в ці дні вас могло стримувати або відволати? Як мені назвати це збіговисько? Чи назву я воїнами людей, які зброєю і валом замкнули сина свого імператора? Або громадянами, які мають за ніщо владу сенату? Ви потоптали права, які важать навіть у ворогів, ви порушили недоторканість послів і все те, що є священним у стосунках між народами. Божественний Юлій вгамував бунтівне військо одним єдиним словом, назвавши квіритами* тих, хто нехтував даною йому присягою[75]; божественний Авґуст своїм виглядом і поглядом викликав страх у леґіонів, які билися біля Акція[76]; мені не рівнятися з ними, але все ж я походжу від них, і якби іспанські та сирійські воїни вчинили непослух мені, це було б неймовірно і негідно. Але ти, перший леґіоне, що отримав значки від Тиберія[77], і ти, двадцятий, його споборник у стількох битвах, вшанований стількома відзнаками, яким чином ви належно віддячите своєму полководцеві? І таку звістку я мушу донести своєму батькові[78], який з усіх провінцій отримує лише приємні повідомлення? Доповідати про те, що його молоді воїни, його ветерани не вдовольняються ні звільненням від служби, ні грішми, що тільки тут убивають центуріонів, проганяють трибунів, тримають під вартою посланців, що табір і річки заба-

* Повноправними громадянами (*прим. ред.*).

грено кров'ю і я сам животію лише з ласки розлюченої юрби?

43. «Навіщо у перший день цього зібрання ви, непередбачливі друзі, вихопили з моїх рук залізо, яким я хотів пронизати свої груди? Кращим і люб'язнішим був той, хто подав мені свого меча. Я впав би, звісно, не знаючи про такі численні злочинства мого війська; ви вибрали б командувача, який хоч і полишив би мою смерть безкарною, але натомість помстився б за полеглих Вара* і трьох леґіонів. Нехай не допустять боги, щоб бельґам, хоч вони і ладні на це, випала слава і честь помічників римського народу й підкорювачів народів Ґерманії. Нехай душа твоя, божественний Авґусте, взята на небо, нехай твій образ, батьку Друзе, і згадка, залишена тобою по собі, разом з цими самими воїнами, яких уже охоплює сором і жадоба до слави, нехай змиють цю пляму і обернуть цю громадянську лють на згубу ворогів. І ви також, у котрих, як я бачу , вже міняються і вираз на обличчі, і настрої, якщо ви й справді хочете повернути посланців сенатові, імператорові — послух, а мені — дружину і сина, тоді відійдіть від пошесті і роз'єднайте заколотників; це буде запорукою каяття, це буде доказом вірності».

44. Ті, скоряючись цьому і зізнаючись, що докори Ґерманіка слушні, стали благати його, аби він покарав винуватців, дав прощення обманутим і повів їх на ворога; нехай

* Публій Квінтілій Вар — римський намісник у Ґерманії (*прим. ред.*).

він поверне дружину, нехай поверне леґіонам їхнього вихованця і не віддає його ґаллам у заручники. Повертати Аґриппіну він відмовився під тим приводом, що у неї невдовзі будуть пологи і що вже настає зима; син прийде; а щодо всього іншого, то нехай вони учинять на власний розсуд. Немов перевтілившись, вони розбігаються врізнобіч і, позв'язувавши ватажків заколоту, тягнуть їх до леґата першого леґіона Ґая Цетронія, котрий над кожним із них окремо чинив суд і розправу. Зібравшись на сходку, леґіони стояли з вийнятими мечами; трибун виводив на поміст підсудного, якого показував їм; якщо здіймався загальний галас, що він винен, того скидали з помосту і кінчали з ним тут, на місці. І воїни з радістю чинили вбивства, відтак немовби знімаючи із себе провину; та й Цезар не забороняв цього; адже він сам не віддавав жодних наказів, на одних і тих самих покладалася і провина за жорстокість укоєного, і огида до неї. Ветеранів, які брали приклад з леґіонерів, невдовзі було спроваджено в Рецію під приводом захисту цієї провінції від загрози свебів, а насправді щоб відвести їх подалі з табору, згадка про який усе ще залишалася похмурою через суворість покарання, як і через скоєні там злочини. Потім Ґерманік провів огляд центуріонів. Кожен викликаний імператором[79] називав своє ім'я, звання, місце народження, кількість років, проведених на службі, подвиги у битвах і, у кого вони були, бойові відзнаки. Якщо три-

буни та леґіон підтверджували старанність і сумлінність цього центуріона, він зберігав своє звання; якщо, навпаки, його звинувачували у жадібності або жорстокості, він одразу ж звільнявся зі служби.

45. Ось таким чином було залагоджено справи, але не менша загроза залишалася через упертість п'ятого і двадцять першого леґіонів, які зимували біля шістдесятого міліарія[80] у місцині під назвою Старі табори[81]. Вони були збунтувалися першими; їхніми руками скоєно найстрашніші злочини; їх не злякало покарання, що спіткало товаришів по зброї, і, не розкаявшись, вони затялися у своєму озлобленні. Тож Цезар споряджає леґіони, флот, союзників, щоб відправити їх униз річкою Рейн, щоб розпочати воєнні дії, якщо заколотники відмовляться від послуху.

46. А в Римі, де ще не знали про те, чим завершилися події в Іллірії, але прочули про заколот, вчинений ґерманськими леґіонами, усі мешканці, охоплені тривогою, звинувачували Тиберія, тому що, поки він глузував із сенату й народу, безсилих і беззбройних через свою вдавану нерішучість, збурених воїнів не могли приборкати двоє молодих чоловіків, у котрих ще не було достатнього для цього впливу. Він мав сам особисто вирушити туди і протиставити заколотникам увесь блиск імператорської величі, так що ті відступили б, побачивши принцепса з багаторічним досвідом і в ньому ж водночас — верховного суддю з правом виявляти суворість або поблажливість. Чому

Авґуст на схилі віку міг стільки разів навідати Ґерманію, а Тиберій у розквіті літ висиджується у сенаті, беручи на кпини слова сенаторів? Він достатньо подбав, можна сказати, про поневолення Риму; а для солдатських настроїв слід вишукувати заспокійливих засобів, аби воїнам припав до душі мирний час.

47. Однак Тиберій до таких розмов ставився незворушно, і непохитним було його рішення не покидати столицю держави і віддавати на поталу випадковості себе та державу. Адже його непокоїли чимало пересторог: у Ґерманії — військо сильніше, але те, що у Паннонії — ближче; одне спирається на сили Ґаллії, друге загрожує Італії. Якому із них віддати перевагу? І чи не розлютяться від образи на нього ті, до кого він з'явиться пізніше? Натомість, з огляду на те, що в обох військах перебуватимуть сини, його величі ніщо не загрожуватиме, бо чим він далі й недосяжніший, тим більше виявлятимуть до нього повагу. До того ж молодим людям виправдано полишити деякі питання на розгляд батькові: тих, хто чинить опір Ґерманікові або Друзові, він зможе або втихомирити, або придушити силоміць. А якщо леґіони виявлять непокору самому імператорові, на кого тоді спертися? Зрештою, він зібрав собі почет, немовби от-от вирушить у дорогу, спорядив обози, оснастив кораблі; а потім, нарікаючи то на зиму, то на всілякі справи, вводив в оману якийсь час людей розсудливих, а ще довше — простолюд і найдовше — провінції.

48. А тим часом Ґерманік, хоч і стягнув військо і був ладний помститися повсталим, вирішив, однак, дати їм час схаменутися і зважити на нещодавній приклад своїх товаришів: з цією метою він відіслав листа Цеціні, сповіщаючи його, що вирушає із великими силами і що, коли не буде скарано на горло ватажків, він стратить усіх без винятку. Цього листа Цеціна таємно прочитав орленосцям, значконосцям й усім найдовіренішим у таборі, із напоумленням, щоб вони звільнили усіх вояків від ганьби, а самих себе від неминучої смерті; адже у мирний час беруться до уваги обставини і заслуги, що пом'якшують провину, та коли вибухає війна, поряд із винними гинуть і невинні. Перевіривши тих, кого вони вважали придатними, і з'ясувавши, що більшість у леґіонах залишалася вірною обов'язкові, вони домовилися з леґатами про час, коли їм напасти зі зброєю в руках на найзлісніших та найзатятіших бунтівників. І ось за поданим один одному знаком вони вбігають у намети, накидаються на підбурювачів, яким було невтямки, що й до чого, починають їх рубати, причому ніхто, за винятком посвячених, не розуміє, звідки почалася ця різанина і чим вона має скінчитися.

49. Це видовище відрізнялося від усіх інших усобиць тим, що коли-небудь траплялися раніше. Не в бою, не з ворожих таборів, але в тих самих наметах, де вдень вони разом їли, а вночі разом відпочивали, воїни розходяться порізно і спрямовують один проти одного

зброю. Крики, рани, кров звідусіль — та причина того, що коїться, залишається прихованою; усім вершить воля випадку. Було зарубано і декого з розважливих, бо заколотники, збагнувши нарешті, над ким чиниться наруга, також схопилися за зброю. Ні леґат, ні трибун не з'явилися сюди, щоб угамувати учасників колотнечі: свавільній юрбі було дозволено чинити помсту, поки не насититься. Невдовзі до табору прибув Ґерманік: обливаючись сльозами, він сказав, що цей безлад — не цілющий засіб, а різанина, і звелів спалити трупи вбитих.

Проте холодна незворушність воїнів швидко змінилася на жадобу йти на ворога, аби спокутувати цим своє шаленство: душі полеглих товаришів можна умилостивити не інакше, як коли отримаємо почесні рани в нечестиві груди. Потураючи розпаленим люттю воїнам, Цезар перекинув міст і по ньому перевів на другий берег[82] дванадцять тисяч леґіонерів, двадцять шість коґорт союзників і вісім загонів кінноти, чия слухняність під час повстання була бездоганною.

50. Тим часом ґерманці неподалік почувалися зовсім не кепсько, поки римлян стримували жалоба з приводу смерті Авґуста, а потім усобиці. Однак римляни, просуваючись з великою швидкістю, перетинають Цезійський ліс і лінію прикордонних укріплень, що їх уже було збудовано Тиберієм[83]; на цій лінії вони розташовуються табором, захищеним з фронту і з тилу валом, а з флангів — засіками. Звідси вони

вирушають у глухі, лісисті гори і там радяться, чи з двох шляхів іти коротким і знайомим чи складнішим і незвіданим, але без ворожого супроводу. Вибравши довший шлях, вони наддають ходу, бо ж надходить звістка від розвідників, що цієї ночі ґерманці відзначають свято із урочистими бенкетами та розвагами. Цеціна дістає від Ґерманіка наказ рухатися попереду з легкоозброєними коґортами і прокладати шлях у лісі; слідом за ними на незначній відстані ідуть леґіони. Справі сприяла ясна місячна ніч; вони підійшли до поселень марсів, розташували навколо них нічну варту, а марси тим часом безтурботно спали або пиячили, не виставивши навіть дозорців, — у них через недбальство панував страшенний гармидер, і до того ж вони й гадки не мали про ворожий напад; зрештою, у них негаразд було з ладом і в мирні часи — лише неподобство і розгнузданість, як це водиться серед п'яниць.

51. З метою піддати спустошенню якомога більшу територію, Цезар розділив налаштовані до бою леґіони на чотири загони і вишикував їх клинами; вогнем і мечем він пройшовся місцевістю на п'ятдесят миль навколо. Жодного жалю не було ні до статі, ні до віку: поряд з іншим зрівнюється із землею і те, що вважалося у цих племен священним, — і найшанованіше у них святилище богині Танфани, як вони його називали. Жоден з воїнів не зазнав поранень: вони вбивали напівсонних, беззбройних, тих, хто кидався врізнобіч. Ця різанина збурила бруктерів,

тубантів й узіпетів, і вони засіли в лісистих ущелинах, якими пролягав зворотний шлях війська. Полководець, дізнавшись про це, вирушив у похід, наче на вирішальний бій. Попереду йшла частина кінноти і коґорти допоміжних військ, за ними перший леґіон; воїни двадцять першого леґіону прикривали лівий фланг обозів, що перебували посередині, воїни п'ятого — правий, двадцятий леґіон прикривав тил, позаду нього рухалося військо союзників. Вороги, поки армія не увійшла в ущелини, не ворушилися, але потім, робивши не дуже дошкульні наскоки на фланги і передню частину, щосили кинулися на ар'єргард. Під тиском щільних ворожих лав коґорти легкоозброєних розладналися, але Цезар, примчавши до воїнів двадцятого леґіону, став на повен голос кричати, що настала слушна мить спокутувати свою участь у заколоті; нехай вони підуть уперед, нехай покваплються, щоб свою провину спокутувати звитягою. Воїни запалилися люттю; у стрімкому пориві вони прорвали бойові лави ворогів і, прогнавши у відкрите поле, стали рубати їх; водночас передові загони вийшли з лісу і укріпили табір. Подальше просування відбувалося без пригод, і воїни розмістилися на зимівлю, обнадієні щойно звершеним і забувши про минуле.

52. Звістка про це сповнила Тиберія і радістю, і турботою: він радів з придушення заколоту, але так само був стривожений воєнною славою Ґерманіка і тим, що роздачею грошей та достроковим звільненням ветера-

нів він здобув прихильність воїнів. Однак доповів сенатові про його діяння і багато говорив про заслуги, навмисне вживаючи таких пишних виразів, що навряд чи хто йняв віру у щирість цих слів. Скупіше він хвалив Друза і придушення іллірійського бунту, але з більшою ясністю у мові, що викликáло довіру. Всі полководчі рішення Ґерманіка він переніс і на паннонське військо.

53. Того самого року померла Юлія, колись через розпусту заслана своїм батьком Авґустом на острів Пандатерія, а потім у місто тих реґійців, які мешкають біля Сицилійської протоки[84]. Ще за життя Ґая і Луція Цезарів вона побралася з Тиберієм, але зневажала його як нерівного за походженням; це й було найголовнішою причиною його від'їзду на Родос. Тепер, досягши влади, він прирік її на злигодні й голод, довів до скону — вигнанку, зганьблену, з утраченими після вбивства Аґриппи Постума будь-якими надіями. Тиберій сподівався, що її смерть залишиться непоміченою через тривалість її заслання[85]. З такої самої причини він знищив і Семпронія Ґракха, котрий, вирізняючись знатністю, тямущістю і лихим язиком, звабив ту саму Юлію, яка перебувала в шлюбі з Марком Аґриппою. Але любовні стосунки між ними не урвалися і тоді, коли її було видано заміж за Тиберія. Упертий коханець розпалював у ній норовливість і ненависть до чоловіка; вважали, що листа з лайливими висловами про Тиберія, якого Юлія написала своєму

батькові Авґусту, було складено Ґракхом. Тож, засланий на Керкіну, острів Африканського моря, він прожив у вигнанні чотирнадцять років. Воїни, послані туди, щоб убити його, знайшли його на узбережному виступі, що видавався у море: Семпроній вже не очікував нічого доброго. Після їхнього прибуття він звернувся до них з проханням дати йому трохи часу, щоб написати листа з останніми дорученнями своїй дружині Алліарії. Після цього він підставив шию убивцям; своєю мужньою смертю він засвідчив гідність імені Семпроніїв, бо ж зневажив життя. Дехто передавав, що воїни були послані до нього не з Риму, а Луцієм Аспренатом, проконсулом Африки, за наказом Тиберія, який марно сподівався, що лихий поголос про це вбивство кружлятиме тільки навколо Аспрената.

54. Якраз того року було засновано колеґію авґусталів[86], подібну до колеґії тітіїв[87], яку колись Тит Тавій створив для підтримання священнодій у сабінців, і впроваджувалися нові свята. Членами нової колеґії за жеребом було обрано найвизначніших громадян у кількості двадцять одного, із залученням до них Тиберія, Друза, Клавдія і Ґерманіка. Вперше влаштовані тоді авґусталами привселюдні видовища спричинилися до безладу, викликаного змаганнями мімів. Авґуст ставився до цієї розваги поблажливо — з приязні до Мецената, нестямно закоханого у Бафілла, та й сам він не цурався таких розваг, вважаючи своїм громадянським обов'язком брати участь у на-

родних гуляннях. Спосіб мислення у Тиберія був інший, але він ще не одважувався повернути до суворіших порядків народ, який упродовж стількох років призвичаївся до м'якішого правління.

55. За консульства Друза Цезаря і Ґая Норбана встановлюється тріумф Ґерманікові, попри те, що війна ще не закінчилася. Він збирався розпочати її усіма силами з настанням літа, але вирушив раніше і вже напровесні учинив раптовий набіг на хаттів. Адже з'явилася надія на розділення ворогів навпіл — на прихильників Армінія і Сеґеста, з яких один відзначався підступністю щодо римлян, інший — вірністю. Арміній — підбурювач Ґерманії, а Сеґест досить часто сповіщав про те, що готується повстання[88], і в останній раз він говорив про це на бенкеті, після якого ґерманці взялися до зброї; навіть більше, він радив Варові закути в кайдани його самого, Армінія та інших проводирів: простолюд ні на що не одважиться, якщо буде усунуто його вождів, а Вар, між іншим, тоді матиме час, щоб розібратися, хто винен, а хто невинен. Але Вар злощасно загинув перед силою Армінія. Сеґест, хоч і був утягнутий у війну за одностайною згодою племені, усе ж перебував у незгоді з Армінієм, до того ж між ними посилилася особиста ворожнеча, бо Арміній викрав у нього дочку, заручену з іншим; зять був немилий тестеві, і те, що зміцнює узи любові у людей, котрі живуть у злагоді, у них, сповнених неприязні одне до одного, породжувало взаємну озлобленість.

56. Отже, Ґерманік віддає під команду Цеціни чотири леґіони, п'ять тисяч воїнів з допоміжних військ і поспіхом зібрані загони ґерманців, що мешкали по цей бік Рейну; сам він веде на ворога стільки ж леґіонів і подвоєне число союзників; збудувавши невеличке укріплення на уламках оборонних споруд, зведених його батьком на горі Тавн, він вирушає з легкоозброєним військом на хаттів, залишивши Луція Апронія для прокладання шляхів і будівництва мостів. Адже, рухаючись сухими ґрунтами і мілководними річками — що трапляється дуже рідко в цих краях, — він ішов швидко, однак побоювався дощів та розлиття річок на зворотному шляху. До хаттів він наблизився так раптово, що всіх, хто через вік або стать не міг урятуватися втечею, було захоплено у полон або перебито на місці. Молоді, переправившись плавом через річку Адрану, намагалися перешкодити римлянам наводити мости. Відігнані потім метальними снарядами і стрілами лучників і марно вдавшися до переговорів про мир, деякі з них перебігли до Ґерманіка, а решта, покинувши свої поселення і села, розбіглися в лісах. Спаливши головне місто цього племені Маттій і сплюндрувавши відкриту місцевість, Цезар повернув до Рейну; вороги не пробували тривожити тили війська, що відходило: так заведено у хаттів, коли вони відступають радше вдавано, аніж перестрашені. У херусків був намір подати хаттам допомогу, але їх налякав Цеціна, котрий з'являвся із військом то тут, то там; а марсів, що посміли

затіяти бій із ним, він приборкав у вдало проведеній битві.

57. Трохи згодом прибули посли від Сеґеста з проханням про допомогу супроти насильства з боку людей свого племені, які тримали його в облозі: Арміній мав серед них більший вплив, бо наполягав на війні; адже у варварів у кого більше сміливої рішучості, тому й більше довіряють, і коли починається народне заворушення, той бере гору над рештою. Разом із послами Сеґест відрядив і свого сина на ім'я Сеґімунд; але юнак, знаючи свою провину перед римлянами, свідомо зволікав. Адже призначений жерцем у святилищі убіїв[89] того ж року, коли Ґерманія повстала, він зірвав із себе жрецькі пов'язки і перебіг до табору повсталих. Поклавшись, однак, на ласку римлян, він передав доручення і, прийнятий з приязню, був відісланий з охороною на ґалльський берег. Ґерманік вирішив, що задля цієї справи варто повернути військо; відбувся бій з тими, хто тримав в облозі Сеґеста, і його було звільнено з багатьма родичами і клієнтами. Тут були і знатні жінки, серед них дружина Армінія, вона ж донька Сеґеста, віддана більше чоловікові, ніж батькові, котра не стала доводити себе до сліз чи благань, із притиснутими до грудей руками та очима, потупленими до своєї вагітної утроби. Несли також і обладунки, захоплені після розгрому Вара і, як воєнна здобич, роздані багатьом із тих, хто тепер здався римлянам; Сеґест був тут разом із усіма, він вирізнявся зростом і статурою та спокійним

виглядом, бо пам'ятав, що завжди підтримував спілку з Римом.

58. Він сказав таке: «Нині я не вперше засвідчую свою вірність і відданість римському народові; відтоді, як божественний Авґуст дарував мені права громадянства, я вибрав собі друзів і недругів, зважаючи лише на вашу користь, і не з ненависті до вітчизни, адже зрадники осоружні навіть тим, кого вони воліють, — а тому, що вважав одне і те саме корисним для римлян і ґерманців, і мир мені був дорожчим за війну. Отже, викрадача моєї доньки, порушника угоди, укладеної з вами, Армінія, я звинуватив перед Варом, який тоді командував вашим військом. Зіткнувшись з байдужістю полководця і зважаючи на слабкий захист правосуддя, я наполягав на тому, щоб було закуто в кайдани і мене самого, і Армінія, і решту змовників. Свідок — та ніч — о, якби вона ліпше була для мене останньою! Що сталося далі — те слід радше оплакувати, ніж виправдувати; я, між іншим, звелів закути в кайдани Армінія, але й сам зазнав цієї зневаги від його прихильників. І як тільки я став твоїм спільником, я віддав перевагу старому перед новим і спокоєві перед колотнечею, і не задля нагороди, але щоб розвіяти щодо себе підозру у віроломстві і стати корисним посередником для ґерманського народу, якщо він волітиме каяття, а не загибелі. Прошу вибачити синові, взявши до уваги юнацьку оману; а про доньку, то зізнаюсь, що її привела сюди необхідність: ти

сам поміркуй, що більше важить — чи те, що вона завагітніла від Армінія, чи те, що породжена мною». Цезар милостивою відповіддю обіцяв його дітям і родичам безпеку, а йому самому — перебування у колишній провінції. Після цього він відвів назад військо і за внесеною Тиберієм пропозицією отримав титул імператора. Дружина Армінія народила дитину чоловічої статі; хлопчик був вихований у Равенні, а про те, як із нього познущалася доля, я розповім принагідно[90].

59. Чутки про те, що Сеґест скорився римлянам і йому було влаштовано доброзичливий прийом, сприймалися одними з надією, іншими — з гіркотою, зважаючи на те, чи були вони проти війни, чи прагнули до неї. Викрадення дружини і те, що її майбутня дитина приречена на неволю, вкидали Армінія, і так шаленого за вдачею, у неймовірну лють, і він гасав серед херусків, вимагаючи, щоб вони підняли зброю на Сеґеста, зброю на Цезаря. Не шкодував він і лайливих слів: чудовий батько, великий полководець, хоробре військо, стільки рук, якими відвезено одну слабку жінку! Перед ним полягло три леґіони і стільки ж леґатів[91]; він веде війну не по-зрадницьки і не супроти вагітних жінок, але відкрито і супроти озброєних ворогів. У священних гаях ґерманців ще можна бачити значки римського війська, які він там порозвішував у дар вітчизняним богам. Нехай Сеґест живе на підкореному березі[92], нехай його син знову стане жерцем біля вівтаря смертному[93], — ґерманці ніколи не подарують

того, що між Альбісом і Рейном вони побачили різки, і сокири, і тогу[94]. Інші народи, незнайомі з римським владуванням, не спізнали страт, не знають податків. Ґерманці ж спекалися усього цього, і від них упорожні пішли цей причислений до богів Авґуст і цей його обранець Тиберій; то невже їм слід боятися недосвідченого юнака[95] і бунтівного війська? Якщо їм любіша батьківщина, предки і старовина, а не пани над головою і нові колонії[96], то нехай ліпше підуть за Армінієм, який веде їх до свободи і слави, аніж за Сеґестом, котрий тягне їх у ганебне рабство.

60. Такі промови підняли не тільки херусків, а й сусідні племена; приєднався до Армінія і його дядько по батьковій лінії Інґвіомер, котрий здавна користувався у римлян неабиякою повагою, і це ще більше стурбувало Цезаря. Тож щоб не воювати з об'єднаними силами ворога, він посилає Цеціну із сорокома коґортами римлян пройти землями бруктерів до річки Амізії і відволікти ворога, а кінноту веде в область фризів префект Педон; сам Цезар перевозить на кораблях озерами чотири леґіони; піхота, кіннота і кораблі одночасно прибули до названої річки. Союзниками Риму в цій війні стали і хавки, які пообіцяли виставити допоміжні загони. Бруктерів, що спалили свої поселення, розсіяв Луцій Стертиній, посланий Ґерманіком із загоном легкоозброєних воїнів; знищуючи ворога, він посеред здобичі знаходить орла дев'ятнадцятого леґіону, захопленого ворогами після поразки

Вара. Потім військо пройшло до найвіддаленіших кордонів бруктерів і сплюндрувало землі між річками Амізією і Лупією, неподалік від Тевтобурзького лісу, у якому, як говорили, все ще лежали непохованими останки Вара і його леґіонів.

61. Тоді Цезаря охопило бажання скласти останню шану воїнам і полководцеві; і все військо, що перебувало з ним, було перейнято жалобою за родичами і близькими й думками про примхи воєн і людської долі. Виславши вперед Цеціну, щоб обстежити хащі гірських лісів, навести мости і прокласти загати через трясовини й заболочені луки, вони ввійшли у похмуру місцевість, що гнітила і своїм виглядом, і сумними спогадами. Перший табір Вара великими розмірами і просторою головною площею[97] свідчив про те, що його будували три леґіони; далі напівзруйнований вал і неглибокий рів вказували на те, що тут оборонялися вже рештки розбитих леґіонів; посеред поля біліли скелети, де розкидані, де звалені докупи, залежно від того, чи тікали воїни, чи відбивалися. Були тут і уламки зброї, і кінські кістки, і людські черепи, прибиті цвяхами до стовбурів дерев. У сусідніх лісах стояли жертовники, в яких варвари принесли в жертву трибунів і центуріонів перших центурій[98]. Ті, хто пережив цей розгром, уцілів у бою або уникнув полону, розповідали: ось тут загинули леґати, а там потрапили в руки ворогів орли; де саме Вар зазнав першого поранення, а де він знайшов смерть від

своєї злощасної руки і завданого нею удару; з якого підвищення виголосив промову Арміній, скільки шибениць для розправи з полоненими, і скільки ям було для них викопано і як у своїй пихатості глузував він із значків та орлів римського війська.

62. Отже, наявне тут військо на шостий рік після поразки Вара поховало останки трьох леґіонів, і хоча ніхто не міг розпізнати, чи прикриває він землею кістки чужих чи своїх, — їх усіх ховали як близьких, як кревних родичів, із ще запеклішою ненавистю до ворогів, проникнуті і смутком, і гнівом. Спочатку на зведений над могилою пагорб дернину поклав Ґерманік, виказуючи за обов'язком найбільшу любов до полеглих і розділяючи з усіма присутніми скорботу. Це не сподобалося Тиберієві — чи тому, що він перекручував усі вчинки Ґерманіка в гірший бік, чи тому, що, на його думку, споглядання убитих і непохованих мусило послабити бойовий дух війська і викликати в ньому більший страх перед ворогом; до того ж полководцеві, наділеному саном авґура, що звершує найдавніші священнодійства, не годилося займатися похованням мертвих[99].

63. Ґерманік, переслідуючи Армінія, який збирався відступити у непролазні хащі, за першої ж нагоди повеліває кінноті захопити стрімким натиском поле, на якому розташувався ворог. Арміній, звелівши своїм зімкнутися якомога щільніше і підійти до лісу, раптово повертає назад, а потім подає захованому ним у лісистій ущелині загонові знак

кинутися на римлян. Відтак, свіжими силами ворога римську кінноту було розладнано, а послані їй на поміч допоміжні коґорти, зім'яті натовпом утікачів, лише посилили сум'яття, і їх було відтіснено у трясовину, добре знайому переможним супротивникам і небезпечну для непоінформаваних про неї; але Цезар підоспів з леґіонами і вишикував їх бойовим ладом. Це налякало ворогів і вселило впевненість у римлян: протиборці розійшлися без переваги на чиємусь боці. Потім, знову привівши військо до Амізії, Цезар переправляє леґіони на кораблях, достоту так, як їх привіз; частинам кінноти було звелено рухатися уздовж берега Океану до Рейну; війську Цеціни було віддано наказ якомога швидше долати великі мости, тому що він просувався вже знайомим шляхом. Це переважно був вузький путівець посеред широких боліт, якого колись було прокладено Луцієм Доміцієм; обабіч нього все було мулистим, грузьким від тванюки і ненадійним через численні струмки. Навколо — ліси, що здіймалися на пологих схилах і були зайняті Армінієм, який, просуваючись найкоротшим шляхом і з граничною поквапливістю, випередив обтяжених поклажею і зброєю римських воїнів. Цеціна, не будучи певним, чи зможе він одночасно лагодити старезні потрощені мости і давати відсіч ворогові, вирішив розташуватися табором тут же, на місці, щоб одні взялися до роботи, інші ж ставали до бою.

64. Варвари, намагаючись змести передові пости і кинутися на зайнятих роботою, затіва-

ють дрібні сутички, обходять, наступають звідусіль; змішуються крики працівників і учасників бою. Все складалося несприятливо для римлян: тванистий ґрунт, у якому загрузав кожен, хто зупинявся, і слизький для тих, хто намагався рухатися, а тіла були затиснуті латами, тож воїни, вгрузаючи у водянисту трясовину, не могли як слід метати дротики. Херуски, навпаки, призвичаєні битися в болотах, вирізнялися високим зростом і своїми величезними списами могли вдаряти з дуже далекої відстані. Лише ніч запобігла розгрому леґіонів, які вже схитнулися. Але ґерманці, окрилені успіхом, і тут не дали собі спочинку, і всю воду, яка з'являлася на навколишніх узвишшях, відвели в низовину; вона змила те, що вже було вибудувано, подвоївши роботу воїнам. Сороковий рік служив у лавах війська Цеціна — і як підлеглий, і як командир; набачившись усього, доброго й поганого, він давно вже став безстрашним. Тож поміркувавши над тим, що може статися потім, він не знайшов кращого виходу, як утримувати ворога в лісах, поки не пройдуть уперед поранені і весь громіздкий обоз; адже між гірським пасмом і болотами простелялася рівнина, на якій можна було оборонятися, вишикувавши військо неглибокими бойовими порядками. Отже призначаються леґіони: п'ятий на правий фланг, двадцять перший — на лівий, перший — щоб вести за собою обоз, двадцятий — відбиватися від переслідувань ворога.

65. Ніч у тому й тому таборі пройшла неспокійно: варвари із святковими бенкетами,

веселим співом або дикими вигуками наповнюючи розкидані внизу долини і лісисті узвишшя, що відлунювали гомін у відповідь, а в римлян — тьмяні вогні, уривчасті голоси, воїни, які тут і там прилягли біля валу або блукали поміж наметів, скоріше невиспані, аніж сторожкі. І воєначальника жахнув тривожний сон, бо він бачив і чув Квінтілія Вара, котрий виринув з болотистої трясовини, весь залитий кров'ю, і ніби кликав до себе, але цей не пішов за ним, а відштовхнув простягнуту руку. На світанку леґіони, послані на фланги, покинули свої позиції чи то від страху, чи від сваволі й поквапливо зайняли поле за болотистою низовиною. Арміній, однак, напав не одразу, хоча й не мав перешкод; і лише коли обози загрузли в багнюці і виямках, воїнів навколо охопило сум'яття, порушився стрій під час просування, і, як це буває у таких обставинах, кожен думав насамперед про себе, а накази слухав мов глухий, — лише тоді проводир велить ґерманцям кинутися в бій, вигукнувши: «Ось він, Вар, і вдруге закуті тією самою долею леґіони!» Він одразу ж з добірними воїнами прориває лави римського війська, завдаючи ударів, головним чином, коням. Ті, ковзаючи у своїй крові і в болотяній багнюці, скидають із себе вершників, перевертають зустрічних, топчуть тих, хто впав. Страшенне сум'яття зчинилося навколо орлів: не було змоги ні нести їх під дошкульною зливою списів і стріл, ні встромити їх у багнистий ґрунт. Цеціну, який намагався підтримувати лад у лавах, скинув додолу проко-

лотий знизу кінь, і він був би оточений ворогом, якби до нього не приспіли на допомогу воїни першого леґіону. Римлянам стала у пригоді жадібність ворога, який припинив битву заради здобичі, а надвечір леґіони нарешті вибралися на рівнинне місце і твердий ґрунт. Але й це ще не був кінець їхнім нещастям. Треба було насипати вал і носити для нього землю, але багато з того, чим її копають і чим вирізають дернину, було втрачено; маніпули не мали наметів, нічим було перев'язувати поранених; ділячи між собою забризкані багном і кров'ю припаси, воїни бідкалися на суцільну пітьму, що насувалася, і на те, що для стількох тисяч людей настає останній день.

66. Трапилося так, що якийсь кінь, зірвавшись із прив'язі, схарапудився від якогось крику і, скакаючи довкола, збив з ніг кількох зустрічних воїнів. Через це серед римлян, які вирішили, що в табір вдерлися ґерманці, здійнявся такий гармидер, що всі прожогом кинулися до брам табору, і особливо до крайньої, оскільки, розташована з протилежного від ворога боку, вона була безпечнішою для втікачів. Цеціна, з'ясувавши, що страх безпідставний, не міг, однак, ні наказами, ні проханнями, ні навіть хапанням за руки, зупинити чи затримати воїнів, тому кінець кінцем ліг, простягнувшись поперек брами і перетнувши таким чином шлях утікачам аби відтак викликати жалість до себе, бо ж вони мусили б пройти по тілу леґата; водночас центуріони і трибуни пояснили безпідставність їхнього страху.

67. Потім, зібравши усіх на головній площі табору, він звелів їм мовчки вислухати його слова і роз'яснив, чого вимагають нагальні обставини. Єдиний рятунок у зброї, але застосовувати її слід розважливо і залишатися всередині укріпленого табору, поки ворог, сподіваючись захопити його приступом, не підійде впритул до нього; а тоді необхідно вдарити на ворога звідусіль; завдяки цій вилазці вони зможуть дістатися Рейну. Коли ж вони тікатимуть, то для них залишаться хіба що глухомань, ще більш заболочені трясовини, оскаженілий ворог; якщо здобудуть перемогу, тоді їм випаде шана і слава. Він нагадує їм про те, щó кожному з них найдорожче на батьківщині, і про їхню воїнську честь; про скруту він промовчав. Після цього він віддає коней, почавши із своїх, без огляду на леґатів чи трибунів, найзвитяжнішим воїнам, щоб вони першими, а за ними й піхотинці, рвонули на ворога.

68. Не менш тривожним був рух і в ґерманців, котрими керували впевненість, нетерпляче бажання і незгоди між вождями: Арміній радив дозволити римлянам вийти з табору і потім знову оточити їх у болотах і непрохідних трясовинах, тоді як Інґвіомер схилявся до рішучіших і підхожих для варварів дій, пропонуючи взяти табір у щільну облогу, потім несподіваним штурмом здобути його, і тоді їм дістанеться більше полонених і здобич буде в цілковитій безпеці. Отже, на світанку вони беруться засипати рови, завалювати їх хмизом, розхитувати частокіл на валу, на якому

подекуди стояли воїни, немов заціпенілі від страху. І коли вороги скупчилися біля валу, коґортам було подано знак до виступу і залунали звуки ріжків і труб. Римляни з криками заповзято кидаються на ґерманців, заходячи на них з тилу, вигукуючи, що тут їм не ліси і болота і що на рівному місці усі рівні перед богами. Ворогів, які сподівалися на те, що легко переб'ють римлян, бо зітнуться з небагатьма й абияк озброєними супротивниками, звуки труб і блиск зброї приводять до тим більшого сум'яття, чим неочікуваніше те сталося, і вони падають від ударів, настільки ж безпорадні у невдачі, наскільки бувають зухвалими в разі успіху. Арміній вийшов з бою цілим і неушкодженим; Інґвіомер — з важким пораненням; решту римляни знищували, поки тривав день і залишалася жадоба помсти. Леґіони повернулися до табору лише вночі, і хоча поранених було більше, ніж напередодні, а також, як і раніше, їм дошкуляла нестача продовольства, у перемозі вони знаходили все — і силу, і здоров'я, і достаток.

69. Тим часом поширилася чутка про оточення римського війська і про те, що тьматьмуща ґерманців іде з наміром удертися в Ґаллію, і коли б не стала на заваді Аґриппіна, було б розібрано наведений на Рейні міст. Бо знайшлися такі, які у страху були ладні й до такої ганебної справи. Але ця сильна духом жінка взяла на себе у ті дні обов'язки воєначальника, і коли хто-небудь із воїнів терпів нужду або зазнавав поранень, вона надавала

необхідну допомогу одягом або перев'язкою. Ґай Пліній, який описав Ґерманські війни[100], розповідає, що вона стояла на головній частині мосту і похвалами й подяками зустрічала леґіони, які поверталися цілими. Це ятрило душу Тиберія: не задарма ці турботи: не про зовнішнього ворога вона думає, домагаючись відданості воїнів. Нічого не залишається полководцям там, де огляд маніпулам влаштовує жінка, ходить до підрозділів, запобігає перед ними, роздаючи їм те чи те, немовби їй недосить для здобуття прихильності возити із собою сина командувача у простій солдатській вдяганці і висловлювати побажання, щоб його називали Цезарем Калігулою. Аґриппіна уже справляє на воїнів більший вплив, аніж леґати, ніж полководці: ця жінка придушила заколот, супроти якого нічого не могло вдіяти ім'я самого принцепса. Сеян розпалював і посилював ці підозри: добре вивчивши вдачу Тиберія, він надовго сіяв у ньому ненависть — нехай він таїться з нею, аж поки вона, закипівши, вибухне.

70. Тим часом Ґерманік з перевезених на суднах леґіонів другий і чотирнадцятий передає Публієві Вітеллію і повеліває йому вести їх далі суходолом; це було зроблено для того, щоб кораблі з меншим тягарем вільніше плавали у водах з багатьма мілинами і безпечніше сідали на них під час відпливу. Вітеллій спочатку безперешкодно рухався суходолом, що лише злегка зволожувався припливом; невдовзі, однак, північний вітер у дні рівнодення, коли най-

сильніше накочується Океан, почав хльосткими ударами тіпати військо. І земля була залита: море, берег, поля — усе стало однаковим на вигляд, і не можна було відрізнити трясовину від твердої поверхні, мілину від глибочезного виру. Воїнів перекидають хвилі, поглинають водоверті; коні, вантаж, трупи плавають між ними і перепиняють їм шлях. Перемішуються між собою маніпули, воїни бредуть по воді то по груди, то по горло й іноді, коли не дістають дна під ногами, відриваються один від одного або потопають. Ні зойки, ні взаємні підбадьорливі слова не зараджують перед новими й новими хвилями; зникла різниця між вправним і млявим, розсудливим і нетямущим, між обачністю і випадковістю: все однаково відносилося бурхливими хвилями. Нарешті Вітеллій, діставшись вищої площини, вивів туди своє військо. Ночували без необхідного пожитку, без вогню, багато хто були роздягнуті і геть у рубцях; не менш нещасні, ніж ті, хто оточений ворогом: бо там смерть, принаймні, почесна, тоді як тут їх очікувала безславна загибель. Світанок повернув їм суходіл і вони дійшли до річки Унсінґін[101], куди із флотом прямував Цезар. Леґіони було посаджено на судна, але в той час розійшлася чутка, що вони потонули, і ніхто не вірив у їхній рятунок, поки люди не побачили на власні очі Цезаря і військо, що повернулося разом із ним.

71. Тим часом Стертиній, висланий назустріч Сеґімеру, братові Сеґеста, котрий вирішив передатися римлянам, привів його разом

із сином[102] у місто убіїв. Обом було дано прощення; бо ж говорили, що він чинив наругу над трупом Квінтілія Вара. Між іншим, Ґаллія, Іспанія й Італія змагалися між собою у старанності, пропонуючи для покриття зазнаних військом втрат зброю, коней, золото — що кому до знадоби. Ґерманік, похваливши їхню завзятість, прийняв лише зброю і коней, що були необхідні йому для воєнних потреб, а воїнів підтримав за власний кошт. І для того, щоб пом'якшити в них згадку про пережиті злигодні ще й ласкавим обходженням, він відвідує поранених і звеличує подвиги кожного з них; розглядаючи їхні рани, він зміцнює в них — у кого надією, у кого обіцянкою слави, у всіх — бесідою і турботами — почуття відданості до нього і бойовий дух.

72. У цьому році Авлу Цеціні, Луцію Апронію і Ґаю Силію присуджено тріумфальні відзнаки за діяння, вчинені ними разом із Ґерманіком. Тиберій відмовився від титулу батька вітчизни, який йому не раз пропонувався народом; незважаючи на ухвалу сенату, він скасував присягу на вірність його, Тиберієвим, розпорядженням[103], твердячи, що все людське тлінне, і чим вище він піднесеться, тим хиткішим буде його становище. Це, однак, не викликало довіри до його громадянських чуттів. Адже він уже відновив закон про образу величності[104], який, носячи колись ту саму назву, мав за мету зовсім інше: він був спрямований лише супроти тих, хто заподіював шкоди: війську — зрадою, громадянській єдності — заворушеннями і, нарешті, величі римського народу — кеп-

ським управлінням державою; засуджувалися діла, слова залишалися безкарними. Першим, хто на підставі цього закону почав провадити розслідування про зловмисні твори, був Авґуст, обурений зухвалістю, з якою Кассій Север огуджував знатних чоловіків і жінок у своїх нахабних писаннях; а потім і Тиберій: коли претор Помпей Макр звернувся до нього із запитанням, чи не відновити справи про образу величності, він відповів, що закони слід неухильно виконувати. І його також роздратували поширювані невідомими авторами вірші про його жорстокість та гордовитість і незгоди з матір'ю.

73. Тут буде, мабуть, незайве згадати про перші такі звинувачення, випробувані на дрібних римських вершниках, Фаланії і Рубрії, щоб стало зрозуміло, яким чином виникло це найбільше зло, і як уміло Тиберій дав можливість йому непомітно вторгнутися, як потім його було задушено, як згодом воно знову спалахнуло і заразило геть усе. Так, обвинувач звинуватив Фаланія у тому, що до числа охоронців культу Авґуста, які були в усіх будинках і утворювали щось на кшталт товариств, він прийняв якогось блазня Кассія, відомого тілесними збоченнями, і ще в тому, що, продавши сад, він водночас відступив у власність покупця статую Авґуста. Рубрієві ставилося у провину те, що кривосвідченнями він споганив божество Авґуста. Коли це стало відомо Тиберієві, він написав консулові, що його батька визнано небожителем не для того, щоб цю шану було обернуто на згубу громадян; ли-

цедій Кассій разом із своїми товаришами по ремеслу постійно бере участь у видовищах, що їх його, Тиберія, матір присвятила пам'яті Авґуста; якщо статуї Авґуста, як і інші зображення богів, з укладенням купчої на будинки і сади переходять разом з ними у володіння покупців, то це не є блюзнірством; порушення клятви слід розглядати так, немовби було ошукано Юпітера: образа богів — це клопіт самих богів.

74. Трохи згодом претора Віфинії Ґранія Марцелла[105] звинуватив в образі величності квестор Цепіон Кріспін, під заявою якого підписався і Роман Ґіспон. Цей Ґіспон першим обрав собі життєву дорогу — доносництво, яка невдовзі стала загальноприйнятою — через людські зухвальство та злигодні. Незнаний, неспокійний за вдачею злидар таємними доносами догоджає жорстокому тиранові, а відтак невдовзі стає дуже небезпечним для найвизначніших людей держави і, зробившися могутнім в одного, залишається осоружним для всіх; він подає приклад, рівняючись на який багато хто перетворюється із злидарів на багатіїв, а із зневажених — на страхопудів, люди стають спочатку чиїмись згубниками, а кінець кінцем — самогубцями. Щодо Марцелла, то йому закинув лайливі промови супроти Тиберія — звинувачення неминуче, бо, вибравши із вдачі Тиберія найбридкіше, обвинувач передавав це як слова і дії відповідача. Оскільки все, про що він говорив, було правдою, то видавалося правдою і те, що це було сказано об-

винуваченим. До того ж Ґіспон додав, що свою власну статую Марцелл поставив у себе вдома вище, ніж статуї цезарів, і що, відбивши у другої статуї голову Авґуста, він замінив її головою з обличчям Тиберія. Вислухавши це, Тиберій впав у таку несамовиту лють, що порушив властиву собі мовчанку і вигукнув, що у цій справі він теж відверто висловить свою думку, підтвердивши її вимогою, щоб і решта доконче вчинила так само. Але тоді ще залишалися сліди свободи. І Ґней Пізон на це сказав так: «Коли ж, Цезарю, ти маєш намір висловитися? Якщо першим, то яку думку слід підтримати, якщо останнім, то потерпаю, щоб, бува, всупереч своєму бажанню, я не розійшовся з тобою в думці». Збентежений, і то більше каючись у своїй гарячковості, що необачнішою вона була для нього самого, він погодився з тим, що з підсудного було знято обвинувачення в образі величності; розгляд справи про здирництво було доручено рекуператорам — захисникам казни[106].

75. Не задовольняючись розслідуваннями в сенаті, Тиберій, як правило, висиджував і на звичайних судах, притулившися десь у кутку трибуналу, щоб не зганяти претора з курульного крісла; і в його присутності було прийнято чимало ухвал усупереч підкопам і клопотанням можновладців. Однак, попри цю турботу про справедливість, він цим самим шкодив свободі. Так, наприклад, сенатор Аврелій Пій, скаржачись, що через прокладення проїжджого шляху і проведення водогону його дім сильно

пошкоджено, звернувся до сенату за допомогою. Претори державної скарбниці відмовили йому у проханні, і тоді на допомогу прийшов Цезар й оплатив Аврелієві вартість його будинку, бажаючи, щоб усі виплати із скарбниці відбувалися чесно; цю чесноту, втративши решту, він зберігав ще довго. Колишньому преторові Проперцію Целерові, який, з огляду на убозтво, просив про викреслення себе із сенатського стану, він розщедрився на мільйон сестерціїв, пересвідчившись, що злидні перейшли до нього від батька. Проте коли інші намагалися домогтися того самого, Тиберій звелів їм надати сенатові докази своєї нужденності: з бажання бути суворим, він проявляв черствість і в тих справах, у яких хотів би діяти, керуючись почуттям справедливості. А тому решта воліла мовчати про бідність, аніж зізнаватися в ній і у своїх благодіяннях.

76. Того самого року через безперервні дощі Тибр вийшов з берегів і затопив низовинні частини Риму; після спаду води розвалилося чимало будівель, і під ними загинули люди. З цього приводу Азиній Ґалл запропонував звернутися до Сивіллиних книг[107]. Тиберій опирався цьому, вважаючи недовідомим усе, що стосувалося як волі богів, так і людських справ, а тому вжити заходів для подолання наслідків повені було доручено Атеєві Капітону і Луцієві Аррунцію. Було ухвалено звільнити тимчасово від проконсульської влади і передати в управління Цезареві Ахею і Македонію, які домагалися полегшити їм тягар податків[108].

Розпоряджаючись на ґладіаторських іграх, які він влаштовував від імені його брата Ґерманіка і свого власного, Друз сідав на передньому сидінні, надто відверто насолоджуючись виглядом крові, хай і дешевої; це жахнуло, як казали, простолюд, так що батько був змушений його виганити[109]. Чому сам Тиберій не брав участі у цьому видовищі, — це пояснювали всіляко; одні — тим, що він відчував огиду до юрмиська, деякі — притаманною йому похмурою вдачею і страхом перед порівнянням із Авґустом, який на таких видовищах поводився добродушно[110]. Не думаю, щоб він зумисне дав синові нагоду показати перед усіма свою кровожерність і викликати до себе неприязнь народу, хоча було висловлено і таку думку.

77. У театрі ще більше посилилися безчинства, які почалися в минулому році: було вбито кілька чоловік не лише з простолюду, але також воїнів, центуріона і було поранено трибуна преторіанської коґорти, коли вони намагалися пригасити шаленство юрби, яка кинулася з прокльонами на урядовців[111]. Ці заворушення обговорювалися в сенаті, і було висловлено думку надати преторові право карати акторів різками. Проти цього виступив народний трибун Ґатерій Аґриппа, якого вилаяв у своїй промові Азиній Ґалл, тоді як Тиберій зберігав мовчанку, надаючи сенатові видимість свободи. Усе ж втручання трибуна було підтримано, тому що божественний Авґуст колись заявив, що актори не підлягають тілесному покаранню[112], і Тиберій вважав неприпустимим скасо-

вувати його рішення. Було ухвалено постанови про розмір платні акторам і супроти розгнузданих дій їхніх шанувальників; з цих постанов найважливіші: щоб сенатор не входив у дім мімів, щоб римські вершники не юрмилися навколо них у громадському місці і не зустрічалися з ними ніде, хіба що в театрі; крім того, преторів було наділено правом виганяти глядачів за їхню розбещеність.

78. Іспанцям, на їхнє прохання, було дано дозвіл на побудову в тарраконській колонії храму Авґустові, і це стало прикладом для решти провінцій. Народ звернувся з проханням скасувати податок з обороту в розмірі одного відсотка, запроваджений після громадянських усобиць, на що Тиберій видав едикт, у якому вказувалося, що військова казна спирається лише на ці надходження; водночас він заявив, що для держави буде непосильним тягар витрат, якщо ветерани служитимуть менше двадцяти років. Таким чином, непродумані пóступки, на які пішли через необхідність під час останнього заколоту[113] і за якими термін відбування служби у війську скорочувався до шістнадцяти років, було скасовано.

79. Потім у сенаті обговорювали питання, поставлене Аррунцієм та Атеєм, про те, чи вважає він можливим для зменшення повеней з Тибру загатити річки й озера, через які і підвищується його рівень; з цього приводу було заслухано представників муніципіїв і колоній, причому флорентійці просили жодним чином не відводити Кланіс із звичайного річища і не

спрямовувати його в Арн, що мало б для них згубні наслідки. Щось таке заявляли і мешканці Інтерамни: найродючіші землі Італії перетворяться на пустку, якщо річка Нар, відведена в канави — а це передбачалося, — осяде, від чого навколишня місцевість матиме вигляд болота. Не мовчали й реатинці, відмовляючись від спорудження греблі на Велінському озері, у тому місці, де з нього виходить Нар, і твердячи, що воно вийде з берегів і затопить околиці, що природа, яка визначила річкам їхні гирла і течії, витоки і паводки, якнайбільше подбала про діла смертних; а ще ж не можна не зважати на звичаї та вірування союзників[114], предки яких присвячували річкам у рідному краї обряди, гаї і жертовники; та й сам Тибр не бажає, щоб у нього відібрали сусідні річки і його течія стала б менш величавою. Чи тут взяли гору прохання колоній, чи труднощі робіт, чи, нарешті, забобони, але погодилися з думкою Ґнея Пізона, щоб усе залишити без змін.

80. За Помпеєм Сабіном було залишено провінцію Мезію з доданням ще Ахеї та Македонії. А загалом, Тиберій зазвичай подовжував терміни перебування на посаді для багатьох осіб, які відтак довічно командували тими ж військами або керували тими ж громадянськими дільницями. Пояснювали це по-всякому: одні кажуть, що з цілковитого небажання мати зайвий клопіт він підтверджував раз і назавжди зроблене колись призначення, дехто — що робив це із заздрощів, аби небагато хто відчував на собі його ласку; а є такі, хто вважає, що, на-

ділений природною тямущістю, він так само боязкий в ухваленні рішень. З одного боку, він не зважав на відмітні чесноти, а з другого — ненавидів пороки; у визначних осіб він вбачав загрозу для себе, у найтупіших — ганьбу для суспільства. У цій царині він дійшов до того, що не раз доручав провінції тим, кого не слід було б і випустити з Риму.

81. Щодо консульських виборів, які відбувалися тоді вперше за цього принцепса, а потім далі в роки його правління, то я навряд чи одважуся сказати з цього приводу щось із певністю: настільки суперечливі відомості про них не тільки у письменників, а й ті, які містилися у промовах самого Тиберія. Іноді, не називаючи імен кандидатів, він з такими подробицями з'ясовував їх походження, спосіб життя, службу у війську, що всім було зрозуміло, про кого йде мова; іноді, полишаючи і ці характеристики, він умовляв кандидатів не ускладнювати виборів витівками і підкупом й обіцяв їм подбати про їхнє обрання. Здебільшого він заявляв, що він подав консулам імена тих, хто заявив йому про бажання висунути свою кандидатуру; можуть, мовляв, зробити подібну заяву про своє висунення й інші, якщо покладаються на прихильність народу або на заслуги; але це були тільки гарні слова, насправді ж, беззмістовні і підступні; і що більше в них марилася свобода, то страшнішу неволю вони віщували.

КНИГА ДРУГА

1. За часів консульства Сізенна Статілія (Тавра) і Луція Лібона було порушено спокій у царствах Сходу і в римських провінціях. Почалося з парфійців, котрі, випросивши у Риму царя, цуралися його як чужинця, попри те що він належав до роду Арсакідів. Це був Вонон, відданий царем Фраатом у заручники Авґустові. Адже Фраат, хоча він і вигнав римське військо і його полководців[1], усе ж виявляв до Авґуста всіляку шану і задля зміцнення дружби відіслав до нього кількох своїх нащадків[2] — не так від страху перед Римом, як через недовіру до своїх співвітчизників.

2. Після смерті Фраата і наступних за ним царів парфійська знать, втомлена кривавими усобицями, відрядила до Риму послів, які запросили на царський трон старшого з дітей Фраата — Вонона. Цезар[3] сприйняв це як данину високій повазі до себе і вивищив Вонона ще й багатими дарами. Варвари сприйняли це з неабиякою радістю, як це найчастіше буває в разі вступу на престол нових володарів. Невдовзі, однак, їх охопив сором: виродилися парфійці — на другому краю світу виблагали

вони собі царя, отруєного вихованням у ворожому середовищі; трон Арсакідів прирівнювався до римських провінцій. Але де ж слава тих, хто уколошкав Красса, витурив геть Антонія, якщо невільник Цезаря, котрий стільки років гибів у неволі, повеліває парфійцями? Та й сам Вонон роздмухував цю ворожість: байдужий до звичаїв предків, він зрідка вирушав на лови і не цікавився верховою їздою; на вулицях міст з'являвся лише на носилках і цурався бенкетів, що влаштовувалися на його батьківщині. Предметом глузувань був і його почет, складений із греків, а також те, що будь-який непотріб з його причандалля зберігався під замком і був запечатаний. А його товариська вдача, люб'язність і зичливість — чесноти, не притаманні парфійцям, — були, на їхній погляд, радше ґанджем; оскільки усе це розходилося з їхніми звичаями, вони з однаковим почуттям ненависті ставилися і до поганих, і до гарних його рис.

3. Тож вони викликають Артабана, з родоводу Арсакіда, який виріс у середовищі дагів; розбитий у першій битві, він гуртує нові сили й оволодіває Парфійським царством. Зазнавши поразки, Вонон утік до Вірменії, яка на той час залишалася без царя і, перебуваючи між могутніми державами парфійців і римлян, була щодо Риму ненадійною — внаслідок ганебного вчинку Антонія, який заманив, буцімто з дружніми намірами, а потім закував у кайдани вірменського царя Артаваза, якого кінець кінцем стратив. Його син Артаксій,

пам'ятаючи про батька, був ворожий до римлян, тому ужив заходів безпеки як для себе, так і для свого царства, спираючись на міць Арсакідів. Після того як Артаксія було позрадницьки вбито родичами, Цезар дав вірменам Тиграна, котрого посадив на престол Тиберій Нерон[4]. Але ні царювання Тиграна, ні царювання його дітей, котрі побралися між собою за чужинським звичаєм[5] і правили спільно, не було тривалим.

4. Потім за наказом Авґуста владу над вірменами отримав Артаваз[6], якого вони невдовзі скинули, не без шкоди для Риму. Відтак, аби дати лад у Вірменії, туди було відряджено Ґая Цезаря. Зі згоди і за підтримки вірменів він поставив царем над ними Артабарзана, мідійця за походженням, який вирізнявся вродою, міцною статурою та непримиренною вдачею. Після того як його спостигла смерть від нещасного випадку, вірмени навідріз відмовилися від того, щоб царями були його діти; спізнали вони і правління жінки, яку звали Ерато, але і її невдовзі було скинуто; і ось, безпорадні, радше тому, що не мали царя, ніж із власної волі, вони приймають на царство Вонона, котрий втік до них. Оскільки йому загрожував Артабан — а коли б римляни взялися його захищати, їм довелося б вступити у війну з парфійцями, — правитель Сирії Кретик Сілан викликав Вонона до себе і, зберігши йому колишню розкіш і царський титул, оточив його вартою. Як повівся Вонон, аби змити з себе цю ганьбу, — про це ми скажемо при нагоді.

5. Негаразди на Сході, не були, зрештою, так уже не до вподоби Тиберієві; це був слушний привід для того, щоб розлучити Ґерманіка з відданими йому леґіонами і, поставивши його правителем нових провінцій, зробити його вразливим і для підступів, і для волі випадку. А Ґерманік, чим з більшою відданістю ставилися до нього воїни, а з неприязню — дядько, тим настирливіше прагнув прискорити перемогу над ґерманцями й ретельно вивчав перебіг боїв і причини всіх невдач та успіхів, що випали на його долю упродовж війни, яку він вів уже третій рік. Він бачив, що ґерманці не витримують боїв за правилами на підхожій для цього місцевості; їм у пригоді стають ліси, болота, коротке літо і рання зима; у діях супроти ґерманців воїни потерпають не стільки від ран, скільки від великих відстаней, які їм доводиться долати, і від втрати зброї; Ґаллія більше не в змозі переправляти коней; довга вервечка обозів вразлива для засідок, й охороняти її складно. Але якщо вирушити морем, то римлян воно не страхає, тоді як ворогам воно зовсім невідоме; в такому разі можна раніше розпочинати воєнні дії й одночасно з леґіонами перевозити необхідне продовольство; вершники і коні, переправлені через гирла річок і річища, прибудуть свіжими в саму глибину Ґерманії.

6. Отже, він береться виконувати свій задум. Відрядивши до Ґаллії для збирання податків Публія Вітеллія і Ґая Анція, він доручає Силієві, Антеєві і Цеціні керувати будівництвом флоту.

Дійшли остаточної думки, що достатньо буде збудувати тисячу кораблів, і невдовзі їх було приведено до ладу — одні короткі, з тупим носом і такою ж кормою, але широкі посередині, щоб краще витримувати морські хвилі, інші — плоскодонні, щоб можна було без ушкоджень сідати на мілину; у більшості з кораблів кормила були припасовані і ззаду, і спереду, щоб, веслуючи то вперед, то назад, можна було пришвартуватися там, де виникне потреба[7]; багато суден з вистеленими палубами для перевезення метальних пристроїв були водночас придатними і для того, щоб перевозити на них коней або продовольство; пристосовані для плавання під вітрилами і швидкохідні на веслах, ці судна, які носили на собі вмілих та досвідчених воїнів, могли настрахати самим своїм виглядом. Місцем збору було призначено Батавський острів, бо ж тут було легко пришвартуватися і посадити на кораблі військо, переправити солдатів туди, де передбачалися воєнні дії. Річ у тому, що Рейн, який на всій довжині має одне-єдине річище або обтікає невеликі острови, біля кордону землі батавів розділяється немовби на дві різні річки, причому там, де він оминає Ґерманію, він зберігає ту саму назву і ту саму стрімкість, поки не зливається з водами Океану; а біля галльського берега він розливається вшир і тече значно повільніше. Місцеві мешканці, давши йому іншу назву, іменують його тут Ваґалом; а потім, змінивши і це найменування на ім'я річки Мози, він величезним гирлом впадає у той самий Океан.

7. Тим часом Цезар Ґерманік в очікуванні підходу суден віддає наказ леґатові Силію вчинити з легко спорядженим загоном набіг на хаттів; а сам, дізнавшись, що поставлене на річці Лупії укріплення обложив ворог, веде туди шість леґіонів. Але ні Силієві не вдалося через раптові зливи зробити щось більше, ніж захопити незначну здобич, а також дружину і дочку вождя хаттів Арпа, ані Цезареві дати бій тим, хто тримав римлян в облозі, бо, почувши про його наближення, вороги зняли облогу і розсіялися. Усе ж вороги розкидали могильний пагорб, нещодавно насипаний над останками воїнів Вара, і зруйнували старий жертовник, колись поставлений Друзові. Ґерманік відбудував цей жертовник і врочисто провів повз нього свої леґіони, віддавши батькові цю шану. Насипати ще раз могильний пагорб він вважав зайвим. А весь простір між укріпленням Алізоном і Рейном було обнесено новими прикордонними спорудами і валами.

8. Тим часом прибув флот; надіславши наперед продовольство і розподіливши судна між леґіонами і союзниками, Ґерманік увійшов у канал, який носив ім'я Друза, і звернувся з благанням до батька Друза, щоб той прихильно і милостиво повівся із сином, який одважився піти його стопами, і допоміг йому своїм прикладом і нагадуванням про свої задуми і діяння; потім він у щасливому плаванні вийшов до Океану й пройшов до Амізії. Військо висадилося із суден біля гирла Амізії, на її лівому березі, і це було помилкою, тому що

воїнів, котрі прямували в землі, розташовані праворуч від цієї річки, не було підвезено і не перевезено куди слід; а відтак було змарновано багато днів, що пішли на наведення мостів. І кіннота, й леґіони без будь-якого страху перейшли перші затоплювані низовини, які ще не було залито припливом; але допоміжні загони союзників, ідучи останніми, а серед них батави, бажаючи показати своє вміння плавати, пірнули у воду, запанікували, і дехто з них потонув. Цезар був зайнятий розташуванням табору, коли надійшла звістка про зраду у нього в тилу анґріваріїв; надісланий проти них з кіннотою й легкоозброєними воїнами Стертиній вогнем і мечем помстився за їхнє віроломство.

9. Між римлянами й херусками протікала річка Візурґій. На її берег прийшов Арміній з іншими вождями. Дізнавшись, чи прибув Цезар, й отримавши ствердну відповідь, він попросив дозволу перемовитися з братом. Цей брат, що перебував у римському війську, мав на імя Флав; відзначаючись бездоганною відданістю, Флав, служив ще під орудою Тиберія, кілька років тому був поранений і втратив око. Отримавши дозвіл на зустріч, Флав вийшов на берег річки, і Арміній звернувся до нього з вітанням; потім він відіслав своїх супровідників і зажадав, щоб пішли геть і римські лучники, розставлені на березі. Після того як це було виконано, Арміній запитав брата, звідки у нього на обличчі рубець. Коли той назвав місце і битву, Арміній спитав, яку винагороду він за

поранення отримав. Флав відповів, що йому збільшено платню і дано намисто, вінець та інші воїнські нагороди. Арміній став кпити з нього, кажучи, що це дешева оплата за рабство.

10. Між ними розпалилася суперечка: один говорить про римську велич, про могутність Цезаря, про сувору відплату, яка очікує переможених, про милість, даровану кожному, хто скориться, про те, що з дружиною і сином Армінія не поводяться як із ворогами; другий — про обов'язок перед батьківщиною, про успадковану від предків свободу, про те, що і матір також прикликає Флава повернутися і бути не перебіжчиком і зрадником щодо родичів і близьких, нарешті всього племені, а його проводирем. Відтак, поволі справа дійшла до сварки, і навіть річка, що розділяла їх, не завадила б їм зітнутися один з одним, якби не прискакав Стертиній і не схопив розлюченого Флава, котрий вимагав зброю і коня. На другому березі було видно Армінія, який вибухав погрозами і викликав римлян на герць; у свою мову він вставляв чимало латинських слів, бо колись служив у римському війську, командуючи своїми співвітчизниками.

11. Наступного дня ґерманці вишикувалися на бойовий лад по той бік Візурґія. Поміркувавши, що обов'язок полководця забороняє йому піддати леґіони величезній загрозі, коли мости не наведено і надійні заслони не виставлено, Цезар переправляє вбрід лише кінноту. Очолювали її Стертиній і центуріон першого маніпула Емілій; їхні загони кинули-

ся у воду на деякій відстані один від одного, щоб роз'єднати сили ворога. Там, де течія була особливо бурхливою, на той берег пробився Харіовальда, вождь батавів. Херуски вдаваною утечею заманили його на галявину, оточену лісистими пагорбами; тут, знову з'явившись перед ним звідусіль, вони відтіснили супротивників, котрі переслідували їх, і вдарили на батавів, зібралися в коло, — одні, стинаючись з ними врукопаш, інші — здалека. Харіовальда, котрий тривалий час стримував запеклий натиск ворогів і закликав своїх згуртуватися і прорвати атакувальні натовпи херусків, пробивається уперед й опиняється в самій їх гущі; там, обстріляний дротиками і стрілами, він падає з пораненого коня, а поряд із ним — багато знатних батавів. Решту врятували від загибелі власна їхня сила і вершники із Стертинієм та Емілієм, що приспіли їм на допомогу.

12. Переправившись через Візурґій, Цезар дізнався із слів перебіжчика, яке поле битви вибрав Арміній і що інші племена зібралися у присвяченому Геркулесові лісі й вирішили вчинити нічний напад на римський табір. Ці відомості скидалися на правдиві, до того ж було видно ворожі багаття; та й розвідники, пробравшись ближче до ворогів, донесли, що чується іржання коней і неясний галас, що його зчиняла величезна й безладна юрба. Тож, поміркувавши, що перед вирішальною битвою слід впевнитися у настроях воїнів, Ґерманік став роздумувати, яким чином одержати щодо цього найпевніше уявлення. Трибуни й цен-

туріони найчастіше передають радше приємні, ніж вірогідні звістки, вільновідпущеники догідливі за своєю природою, почет зазвичай улесливий; якщо він скличе леґіони на сходку, то що на ній скажуть кілька перших, те й буде підхоплено рештою. Проникнути в душу воїнів можна краще тоді, коли, залишившись у своєму середовищі і вийшовши з-під нагляду, вони діляться за солдатською їжею своїми сподіваннями і побоюваннями.

13. З настанням ночі, вийшовши лише з одним провідником з авґуралу[8] і пробираючись з накинутою на плечі звіриною шкурою невідомими нічній сторожі темними закапелками, він обходить табірні доріжки, зупиняється біля наметів, слухає, що про нього кажуть: один звеличує похвалами знатність свого полководця, другий — його шляхетну зовнішність, більшість — його витримку й поводження, стійку поставу й у важливих справах, і в жартах, — і всі вони роблять висновок, що мусять віддячити йому на полі бою і що віроломних порушників злагоди треба принести в жертву помсті і славі. І в цей самий час один із ворогів, який володів латиною, підскакав до валу і на повен голос заявив, що Арміній обіцяє кожному, хто перейде у військо ґерманців, жінок і поля і по сто сестерціїв у день, поки не завершаться воєнні дії. Ця образа розлютила леґіони; нехай лишень проб'є слушна година і почнеться бій, вони захоплять землі ґерманців й оволодіють їхніми жінками; вони зважають на щойно явлене їм передвістя[9] і призначають собі у здо-

бич жінок і майно ворогів. Близько третьої варти[10] було вчинено спробу вчинити набіг на табір, але ворог не кинув жодного дротика, бо побачив, що на укріпленнях щільними лавами стоять коґорти і все надійно захищено.

14. Тієї ж ночі Ґерманікові наснився гарний сон; йому привиділося, що, принісши жертву, він забризкав собі претексту священною кров'ю, але отримав із рук своєї бабці Авґусти іншу, ще гарнішу. Окрилений цим знаменням, яке було підтверджено ще й ауспіціями, він скликає солдатську сходку і пояснює, наскільки повчальною є передбачливість і як слід діяти в очікуваній битві. Римський воїн може успішно битися не лише у відкритому полі, але, якщо розумно використає обстановку, то і в полях, і в заліснених горах; адже величезні щити варварів і їх непомірно довгі списи менш придатні для бою серед деревних стовбурів і низьких чагарів, аніж римські дротики й мечі та обладунки, якими вкрито тіла. Треба частіше завдавати ударів, спрямовуючи гостру зброю в обличчя: у ґерманців немає панцирів, немає шоломів, та й щити у них не оббиті ні залізом, ні шкірою, — вони сплетені з лози або зроблені з тонких пофарбованих дощечок. Тільки в передніх лавах вони мають якісь списи, а решта — обпалені на вогні кілки або короткі дротики. І тіла їхні, наскільки вони страшні з вигляду і могутні, якщо бувають напружені якийсь час, настільки ж невитривалі, якщо поранені; ґерманці, без почуття сорому й ганьби, зовсім не думаючи про своїх вождів,

покидають їх, тікають, боягузливі в разі невдачі, зате топчуть закони божественні й людські, коли візьмуть гору. Якщо його воїни хочуть покласти край поневірянням у походах і плаваннях, то ця битва наближає жаданий спочинок. Тепер річка Альбіс ближча, ніж Рейн, а за нею воювати немає з ким, аби лише йому, що йде тією самою землею, як його батько і дядько, і ступає їхніми слідами, вони здобули остаточну перемогу.

15. Промова полководця запалила воїнів, і було подано знак до початку битви. Арміній і решта вождів ґерманців також не переставали переконувати своїх співвітчизників, що це ті самі римляни — найпрудкіші у втечі, які були у війську Вара і які, щоб більше не воювати, підняли бунт; вони знову постануть перед розлютованим ворогом, перед розгніваними на них богами, частина їх — затавровані ранами у спині, частина — з перебитими у морських бурях членами, без жоднісінької надії на рятунок. Вони скористалися кораблями та переходом манівцями через Океан, щоб, прямуючи сюди, не зустрітися з тими, хто став би на їхньому шляху, хто, завдавши їм поразки, гнався б за ними по п'ятах; але де сходяться врукопаш, там переможені не знайдуть допомоги у вітрів і весел: «Згадаймо про римську жадібність, жорстокість і пихатість; чи є у нас інший вихід, як тільки відстояти свою незалежність чи загинути, не віддавшись у рабство?»

16. Розпалених такими словами і невтримних до бою воїнів полководці виводять на рів-

нину під назвою Ідісіавізо. Розташована між Візурґієм і пагорбами, вона має нерівні обриси і неоднакову ширину, залежно від того, чи віддаляються береги річки чи цьому заважають виступи гір. У тилу в ґерманців здіймався високостовбурний ліс з голою землею між деревами. Рівнини й просіки лісів займали загони варварів; тільки херуски засіли на вершинах пагорбів, щоб під час битви накинутися на римлян згори. Римське військо рухалося так: попереду допоміжні загони ґаллів і союзних Римові ґерманців, за ними — піші лучники; потім — чотири леґіони і цезар з двома преторіанськими коґортами та добірною кіннотою; далі стільки ж леґіонів і легкоозброєні воїни разом з кінними лучниками і коґортами союзників. Воїни були вже налаштовані до бою, дотримуючись того самого ладу, у якому вони йшли.

17. Побачивши натовпи херусків, які стрімко подалися вперед, Ґерманік віддає наказ найвідважнішим вершникам напасти на них із флангу, а Стертинієві з рештою кінноти обійти ворога і вдарити на нього з тилу; сам він мав у слушну мить надати їм підтримку. Тим часом увагу полководця привернуло гарне передвістя: восьмеро орлів пролетіли в напрямку до лісу і опустилися там. Побачивши це, він вигукнув, звертаючись до воїнів, щоб вони пішли слідом за римськими птахами, споконвічними святинями леґіонів. Назустріч херускам вирушають піхотинці, й одночасно тил і фланги ворога відтісняє вислана заздалегідь кіннота. І дивовижна річ! Два загони ворогів кидаються

тікати врізнобіч: ті, що були у лісі, — на відкрите поле, а ті, що стояли в полі, — до лісу. Херусків, котрі перебували між ними, римляни відганяли з пагорбів; серед ворогів був помітним Арміній, який словом, прикладом у бою, стійкістю у перенесенні ран закликав їх не відступати. І він розкидав би лучників і пробився б, якби йому не перетнули шлях когорти ретів, вінделіків і ґаллів. Напруживши усі свої сили і скориставшись прудкістю коня, він усе ж продерся, вимазавши собі обличчя своєю кров'ю, аби залишитися невпізнанним. Дехто каже, ніби хавки, б'ючись на боці римських допоміжних військ, впізнали його, але дали йому утекти. Така ж відчайдушність або хитрощі урятували й Інґвіомера; решту було перебито. Більшість, намагаючись перепливти Візурґій, загинули від пущених у них стріл і дротиків або у вирі річки, насамкінець — у юрбі втікачів або від обвалів берегів під їхньою вагою. Деякі під час ганебної втечі вибралися на вершечки дерев і ховалися там між віттям — їх добивали задля розваги підоспілі лучники, інших роздушили дерева, що впали теж під вагою втікачів.

18. Це була велика перемога, яка далася майже безкровно. З п'ятої години дня[11] і до ночі римляни рубали ворогів; на відстані десять тисяч кроків усе було усіяно їхніми трупами і зброєю, причому серед роздобутої здобичі було знайдено ланцюги, якими, не сумніваючись у підсумку битви, запаслися для римлян ґерманці. Воїни тут же на полі бою проголосили Тиберія [почесним] імператором

і, виклавши насип, встановили на ньому у вигляді трофея зброю з написом, у якому було поіменно перераховано переможені племена.

19. Не стільки рани, втрати і поразка, скільки вигляд цього насипу, сповнив ґерманців смутком і люттю. Тож вони, щойно вирішивши покинути свої поселення і податися за Альбіс, тепер марили про битву, хапалися за зброю; прості і знатні, молодь, старики — усі влаштовували раптові набіги на римське військо, яке просувалося їхніми землями, і розладнували його. Нарешті, вони вибирають поле бою, затиснуте річкою і лісами, з тісною і багнистою рівниною посередині, та й ліси звідусіль були оточені непрохідним болотом, крім того боку, де анґріварії, щоб відмежуватися від херусків, звели широкий насип. Тут стала піхота, а вершники сховалися у найближчих гаях, для того щоб опинитися у тилу леґіонів, які ввійшли до лісу.

20. Цезаря було про все це сповіщено: він знав задуми і місця розташування ворога, усе явне і таємне, й обертав його хитрощі йому ж на згубу. Леґатові Сею Туберонові він доручає кінноту і відкрите поле; а піхотинців шикує таким чином, щоб частина їх увійшла в ліс рівною дорогою, а друга — здолавши протилежний насип. Складніше завдання він бере на себе, решту доручає леґатам. Кому випало наступати рівниною, ті вторглися без труднощів, але кому дісталося захопити насип, на тих згори посипалися удари, так неначе вони підійшли до фортечного муру. Полководець

зрозумів, що ближній бій римлянам невигідний і, відвівши подалі леґіони, повеліває бити по ворогові пращникам і метальникам каміння. Також кидали списи і стріляли з луків, і що більше захисників з'являлося на насипові, то більше число поранених звалювалося з нього. Оволодівши валом, Цезар першим на чолі преторіанських коґорт увірвався в ліс, і там зав'язався рукопашний бій; і тим, і тим нікуди було податися: позаду ворога було болото, а римлян оточували річка і гори, тож вони могли покладатися тільки на власну звитягу: їхній рятунок залежав лише від перемоги.

21. Ґерманці билися з не меншою відвагою, ніж римляни, але умови бою і їхня зброя були були проти них: стиснуті у великих кількостях на вузькому просторі, вони не могли ні завдавати ударів своїми надто довгими списами, ні швидко відводити їх назад, ні робити випади, використовуючи свою рухливість і вправність; навпаки, римські воїни, у яких щит був щільно притиснутий до грудей, а рука міцно тримала руків'я меча, пронизували величезні тіла варварів і їх нічим не захищені обличчя, пробиваючи собі дорогу у гущі звалюваних ними ворогів; та й Арміній діяв з меншою стрімкістю, ніж раніше, — чи тому, що втомився від безперервних боїв, чи, можливо, його рухи сковувала свіжа рана. Та й Інґвіомера, який гасав усім полем, покинув скоріше воєнний талан, ніж особиста звитяжність. Ґерманік, для того щоб його легше могли впізнати в лавах римлян, зняв шолом з голови і закликав своїх не

припиняти січі; і не потрібні полонені, тільки знищення ворожого племені покладе край війні. Уже наприкінці дня він вивів з бою один леґіон, щоб розбити табір; інші леґіони лише з настанням темряви переситилися ворожою кров'ю; та й кіннотники билися з перемінним успіхом.

22. Скликавши сходку воїнів і віддавши на ній хвалу переможцям, Цезар звелів скласти в купу захоплену зброю з гордим написом: «Здолавши народи між Рейном й Альбісом, військо Тиберія Цезаря присвятило цей пам'ятник Марсові, Юпітерові й Авґустові». Про самого себе Ґерманік нічого не додав — чи то остерігаючись заздрощів, чи вдовольняючись розумінням зробленої ним справи. Невдовзі він доручив Стертинієві піти походом на анґріваріїв, якщо вони не поквапляться виявити покірність. Ті благально попросили пощади на будь-яких умовах й отримали прощення за все минуле.

23. Оскільки літо було вже в розпалі, Цезар відіслав суходолом кілька леґіонів у зимові табори, а більшість свого війська посадив на кораблі і провів їх по річці Амізії в Океан. Спочатку морську гладінь порушували лише весла тисячі кораблів; але невдовзі скупчилися темні хмари і з них сипонув град; водночас звідусіль налетіли вихори і здійнялися хвилі; зникла будь-яка видимість і стало складно управляти кораблями; налякані, не маючи знань про випадки у морі, воїни або заважали морякам у їхній роботі, або допомагали несвоєчасно та

невміло і зводили нанівець зусилля обізнаних керманичів. Потім і небо, і море опинилися під південним вітром, який, підсилений вологими землями Ґерманії, її повноводими річками і нескінченним потоком хмар став лютішати, набираючи холоду близької півночі, підхопив кораблі і розкидав їх по відкритому Океанові або потягнув до островів, небезпечних своїми стрімчастими скелями або невідомими мілинами. Лише з превеликими труднощами вдалося уникнути цих небезпек, та коли приплив змінився відпливом, який поніс кораблі у тому самому напрямку, куди їх відносив вітер, стало неможливо триматися на якорі і вичерпувати воду, що невпинно просочувалася; коней, в'ючну худобу, спорядження воїнів стали викидати, щоб облегшити кораблі, які протікали по боках і захльостувалися хвилями[12].

24. Наскільки Океан лютіший за інші моря, а клімат у Ґерманії суворіший, ніж будь-де, настільки це лихо перевищувало своїм розмахом будь-які межі. Навколо були ворожі береги або широке й глибоке море, і здавалося, ніби воно на краю світу, а землі більше немає. Частину кораблів було поглинуто виром, більшість відкинуло до розташованих далеко островів; оскільки вони були безлюдні, воїни, за винятком тих, кого підтримували кінські трупи, гинули від голоду. Лише трирема Ґерманіка пришвартувалася до землі хавків; дні і ночі він проводив на узбережних скелях або висунутих у море мисах, називаючи себе винуватцем усього лиха, і друзі насилу втримали

його від смерті у тому самому морі. Нарешті разом із припливом і попутнім вітром повернулися розбиті кораблі, з небагатьма веслярами, вдягнутими у накинуту на себе вітрильну тканину, інші — притягнуті у кращому стані. Швидко полагодивши кораблі, Ґерманік відіслав їх обстежити острови; завдяки цій його чуйності було підібрано чимало воїнів, багатьох повернули нещодавно прийняті під владу Риму анґріварії, які викупили їх у мешканців внутрішніх областей; декого було відвезено в Британію і передано тамтешнім царкам. І кожен, хто повернувся з далеких країв, розповідав про чудеса, про неймовірну силу вихорів, небачених птахів, про морські страховиська — напівлюдей-напівзвірів, — про все, що він бачив або від страху уявив.

25. Чутка про загибель флоту піднесла бойовий дух ґерманців, а Цезаря спонукала вжити необхідних заходів. Він велить Ґаю Силієві з тридцятьма тисячами піхотинців і трьома тисячами вершників вирушити у похід проти хаттів; сам він із ще більшим військом нападає на марсів, вождь яких Малловенд, здавшися римлянам, повідомив, що закопаний у розташованому поблизу гаю орел одного з леґіонів Квінтілія Вара охороняється незначними силами. Туди негайно було послано загін з наказом виманити ворога на себе і другий — щоб, обійшовши його з тилу, викопати орла з-під землі: успіх випав і тим, і тим. Тож Цезар швидко прямує углиб країни, спустошує її, знищує ворога, що не посмів зітнутися у від-

критому бою, або якщо де-не-де і чинив опір, то одразу ж був прогнаний і ніколи ще, як стало відомо від полонених, не тремтів так перед римлянами. Адже вони, як стверджували марси, непереможні, і їх не можуть зламати жодні обставини: так, втративши флот, позбувшись зброї, вкривши береги трупами коней і людей, вони з тією ж звитяжністю і з тією ж упертістю, і немовби у ще більшій кількості вторглися у їхні землі.

26. Після цього воїнів було відведено у зимові табори, і в них було радісно на душі із того, що нещастя на морі вони урівноважили вдалим походом. До цього додалася щедрість Цезаря, який відшкодував утрати кожному, хто заявив про свій збиток. Не було сумніву у тому, що ворог ослаб духом і готовий просити миру і що треба ще тільки одного літа — і можна буде завершити війну. Але Тиберій у частих листах нагадував Ґерманікові, щоб той прибув до Риму і відсвяткував ухвалений для нього тріумф. Досить уже успіхів, досить нещасть. Він провів щасливі і великі битви, але йому слід пам'ятати про те, що вітри і бурі без жодної провини полководця заподіяли великої і дошкульної шкоди. Божественний Авґуст дев'ять разів посилав самого Тиберія у Ґерманію, і розсудливістю він досяг там більшого, ніж силою. Саме так ним було підкорено суґамбріїв, які визнали владу римлян, і примушено до миру свебів і царя Маробода. А херусків і решту бунтівних племен, після того як римляни добряче їм помстяться, мож-

на залишити на їхні власні усобиці і чвари. У відповідь на прохання Ґерманіка дати йому рік для завершення розпочатої справи Тиберій ще послідовніше розпалює в ньому марнославство, пропонуючи йому консульство на другий термін, для того щоб свої обов'язки він виконував особисто, перебуваючи у Римі. При цьому він додавав, що коли треба буде ще вести війну, то хай Ґерманік надасть і своєму братові Друзові[13] нагоду зажити слави, бо коли нема у цей час інших ворогів, він тільки у Ґерманії може здобути почесний імператорський титул і лавровий вінок. І Ґерманік більше не зволікав, хоча й бачив, що це лише вигадані підстави і що в нього, керуючись лише заздрощами, намагаються відібрати чесно здобуту славу.

27. У цей самий час на Лібона Друза з роду Скрібоніїв надійшов донос про те, нібито він готує державний переворот. Про початок, перебіг і завершення цієї справи я розповім докладніше, адже тоді вперше проявилося те зло, що стільки років роз'їдало цю державу. Сенатор Фірмій Кат, один із найбільших друзів Лібона, схилив цього необачного й довірливого юнака до захоплення віщуваннями халдеїв, таємничими обрядами магів і тлумачами снів, запевняючи його, що Помпей — його прадід, Скрібонія, колись дружина Авґуста, — тітка, Цезарі — двоюрідні брати[14] і що його дім повний зображень славетних предків. Тож Кат, беручи участь у його розпусті і допомагаючи у щоденних потребах, всіляко спонукав його

до розкоші і втягував у борги, щоб зібрати на нього якнайбільше обвинувальних показань.

28. Знайшовши достатню кількість свідків і добре обізнаних рабів, він починає домагатися зустрічі з принцепсом, попередньо повідомивши йому через римського вершника Флакка Вескуларія, у якого були близькі стосунки з Тиберієм, про злочин і винуватця у ньому. Цезар, не відкидаючи доносу, однак, відмовився від зустрічі з Катом; адже бесіди з ним може вести той самий Флакк. А тим часом Тиберій вшановує Лібона претурою, п'є з ним келих під час пиятик, розмовляє із ним з незворушним виглядом обличчя, і бодай словом не виказує роздратування — настільки він затаїв свою лють! І хоча він легко міг стримати Лібона, Тиберій волів дізнатися про всі його діла й слова, аж поки такий собі Юній, якого Лібон попросив викликати заклинаннями тіні з підземного царства, не доніс про це Фульцинієві Тріону. Цей Тріон з-поміж обвинувачів вирізнявся неабияким хистом і свідомо дорожив своєю лихою славою. Він одразу ж бере на себе обвинувачення в цій справі, приходить до консулів, вимагає, щоб сенат провів розслідування. І сенаторів скликають на засідання, повідомивши про те, що належить розглянути важливу і жахливу справу.

29. Тим часом Лібон у жалобному одязі, в супроводі жінок ходить від будинку до будинку, благає своїх родичів і сусідів, шукає у них підтримки супроти небезпеки, що загрожує йому, але під різним приводом, а насправді

внаслідок того самого страху йому скрізь відмовляють. У день засідання сенату його, змученого страхом і тілесною хворобою — або, як твердять деякі, він удає, ніби занедужав, — приносять на ношах до дверей курії, і він, спираючись на брата, простягає руки і звертається з благаннями до Тиберія, але той прибрав незворушного вигляду. Потім Цезар зачитує доноси та викликає свідків із спокійним та безстороннім тоном, показуючи, що він нібито не має наміру ані пом'якшувати, ані загострювати обвинувачення.

30. Крім Тріона і Ката обвинувачами виступили також Фонтей Аґриппа і Ґай Вібій; вони стали сперечатися між собою, кому з них треба виголосити обвинувальну промову, аж зрештою Вібій заявив, що, оскільки вони не змогли дійти згоди, а Лібон з'явився в суд без захисника, він окремо викладе звинувачення, після чого пред'явив листи Лібона, настільки безглузді, що в одному з них, приміром, він ставив магам запитання, чи буде він настільки багатий, щоб покрити грішми Аппієву дорогу[15] аж до Брундизія. Потім були інші листи, такі ж безглузді та беззмістовні, а коли поставитися до них м'якіше, — то гідні жалю. Був, однак, один лист, у якому, за твердженням обвинувача, поряд з іменами Цезарів і деяких сенаторів рукою Лібона було додано зловісні чи таємничі знаки. Оскільки підсудний заперечував, що це зроблено ним, було вирішено провести під тортурами допит його власних рабів, що свідчили супроти нього. Однак, згідно з давньою

сенатською постановою, заборонялося робити допит рабів, коли справа йшла про життя чи смерть їхнього пана; але вмілий винахідник судових новацій Тиберій звелів державному скарбникові викупити кількох рабів Лібона, щоб їх можна було піддати допитові під тортурами, не порушуючи сенатської ухвали. Але тут обвинувачений попросив розслідування його справи відкласти на день і, подавшись додому, через свого родича Публія Квіринія звернувся до принцепса з останнім проханням про помилування.

31. Йому було дано відповідь, щоб своє клопотання він віддав сенатові. Тим часом його дім було оточено воїнами; вони купчилися біля самого входу, так що їх можна було і чути, і бачити; і тоді Лібон, змучений бенкетом, якого востаннє влаштував для веселощів, став кричати, щоб хто-небудь із гостей заподіяв йому смерть, хапав рабів за руки, простягував їм меча, а вони, тремтячи від страху, розбігалися від нього врізнобіч, перекинули поставлений на столі світильник, і він, немов охоплений вже темрявою смерті, завдав собі два удари в печінки. На стогони смертельно пораненого позбігалися вільновідпущеники, тоді як воїни, побачивши, що він мертвий, всі відійшли. Проте в сенаті справу Лібона розглядали з тією самою суворістю: йому було ухвалено вирок; а Тиберій поклявся, що попросив би зберегти йому життя, навіть коли він був винен, якби він сам не прискорив добровільно свою смерть.

32. Майно Лібона було розділено між його обвинувачами, а тим із них, хто належав до сенатського стану, поза встановленим порядком[16] було надано претури. Тоді ж Котта Мессалін запропонував, щоб на похоронах нащадків Лібона його зображення не несли у жалобній ході, а Ґней Лентул — щоб ніхто з роду Скрібоніїв не приймав фамільного імені Друз. За пропозицією Помпонія Флакка, було встановлено дні подячних молебнів богам; а Луцій Пізон, Ґалл Азиній, Папій Мутіл і Луцій Атроній домоглися ухвали про дари Юпітерові, Марсові, Згоді і про те, щоб тридцятий день вересневих ід[17], у який Лібон наклав на себе руки, вважався святковим. Я навів відомі імена та догідливість цих осіб, щоб було відомо, наскільки давнім є це зло в нашій державі. Було ухвалено також сенатські постанови про вигнання з Італії астрологів і магів; з-поміж їхнього числа, Луція Пітуанія було скинуто з Тарпейської скелі, а Публія Марція, консули, звелівши гучно сурмити, стратили за старим звичаєм[18] під Есквілінською брамою.

33. На наступному засіданні сенату довгі промови виголошували проти поширеної в державі розкоші колишній консул Квінт Ґатерій та колишній претор Октавій Фронтон і було ухвалено постанову, яка забороняла виготовляти масивний золотий посуд для подання страв на бенкетах і не поганити чоловічу гідність оксамитовим вбранням. При цьому Фронтон ішов далі й далі, зажадавши граничну міру для домашнього срібла, на-

чиння і домашніх рабів: адже тоді сенатори ще часто промовляли хоч що-небудь, аби виправдати свою чергу голосувати, що вони вважали істотним благом для держави. Але проти цього виступив Азиній Ґалл; мовляв, із збільшенням держави зросли і приватні статки, і в цьому немає нічого нового, бо так заведено з найдавніших часів: одні статки були у Фабриціїв, інші у Сципіонів; і все співвідноситься із надбанням держави; якщо воно обмежене, тісні й будинки громадян, але в епоху її блиску багатшає і кожен окремо. А щодо кількості домашніх рабів, срібла і всього іншого, що придбають для потреб і вжитку, то якийсь надмір чи невибагливість залежить лише від можливостей власника. Майнові цензи сенаторів і вершників[19] вищі не тому, що вони за своєю природою вирізняються з-поміж решти громадян, але для того, щоб, маючи перевагу у посадах, званнях та суспільному становищі[20], вони використовували її також і для того, що необхідно для відпочинку душі і тілесного здоров'я, адже кожен, що вище він стоїть, то більше турбот бере на себе і піддається більшим небезпекам, аніж будь-хто інший, і таку особу не слід позбавляти засобів, які пом'якшують ці турботи й небезпеки. Тож Ґалл легко отримав загальну підтримку, коли визнав наявність пороків у шанованих громадян та прихильності до них з боку слухачів. Та й Тиберій докинув, що не час зараз упроваджувати цензові обмеження щодо розкоші, а якщо усталені звичаї у чомусь похитнуться,

то швидко знайдеться той, хто візьметься за їх виправлення.

34. На цьому засіданні виступив і Луцій Пізон, котрий шалено ополчився проти злочинного ведення суспільних справ на форумі, підкупності судів, зухвальства ораторів, що погрожують обвинуваченнями, і заприсягся, що йде геть, покидає Рим, щоб оселитися у глухому і далекому селі; відтак він попрямував до виходу із сенату. Це справило враження на Тиберія, і хоча йому вдалося ласкавими словами заспокоїти Пізона, він, крім того, звернувся до його родичів і близьких, щоб стримували його своїм впливом і проханнями. Невдовзі цей Пізон з не меншою розкутістю засвідчив невдоволення усталеними порядками, викликавши на суд Урґуланію, яку дружба Авґусти поставила вище законів. Урґуланія знехтувала Пізоном, не з'явившись на суд, а подалася до палацу Цезаря, але й Пізон не відступився від свого позову, незважаючи на скарги Авґусти, що її переслідують та принижують. Тиберій, діючи на догоду матері, зважив, що це йде врозріз із суспільною думкою і заявив, що піде до трибуналу претора і надасть підтримку Урґуланії, вийшов із палацу, звелівши воїнам супроводжувати його на далекій відстані. Зустрічний люд спостерігав, як, заводячи з незворушним виглядом всілякі розмови, він тягнув час і зволікав у дорозі, аж поки Авґуста не звеліла внести гроші, які вимагалися з Урґуланії, оскільки родичі Пізона марно намагалися стримати його від домагань. На цьому за-

кінчилася справа, не безславна для Пізона і ще більш славна для Цезаря. Усе ж вплив Урґуланії у державі був настільки значним, що, будучи свідком у якійсь справі, яка розглядалася у сенаті, вона не з'явилася туди, вважаючи, що це нижче її гідності: до неї було послано претора, який допитував її удома, хоча, згідно з давнім звичаєм, щоразу, коли весталки мали давати свідчення, їх вислухували на форумі або в суді.

35. Я не згадував би про відтермінування справ, що їх мали розглядати у сенаті, якби не вважав гідним згадати протилежні думки, висловлені з цього приводу Ґнеєм Пізоном й Азинієм Ґаллом. Пізон, незважаючи на заяву Цезаря про свій від'їзд, вважав, що ці справи тим більше слід розглянути і що державі буде за честь, якщо сенат і вершники, попри відсутність принцепса, зможуть виконувати покладені на них обов'язки. Ґалл, якого Пізон випередив у нагоді засвідчити своє вільнодумство, навпаки, наполягав на тому, що належний блиск і гідність римського народу неможливі за відсутності Цезаря, тобто не на його очах, тому слід буде до його повернення зачекати із розглядом справ, на який збереться вся Італія і зійдуться всі провінції. Тиберій усе це слухав, зберігаючи мовчанку, хоча обидві сторони сперечалися завзято; розгляд справ усе-таки було перенесено.

36. У Ґалла виникла і суперечка з Цезарем. Він запропонував обирати урядовців одразу на п'ять років, так щоб леґати, які командували леґіонами й обіймали цю посаду до отриман-

ня ними претури, обиралися у претори наперед, і щоб принцепс щороку від себе називав дванадцять кандидатів. Цілком безсумнівним було те, що ця пропозиція мітила глибше і зачіпала самі основи одновладдя. Однак Тиберій, хоча йшлося нібито про посилення його влади, заперечував Ґаллові таким чином: для його скромних здібностей буде важким завданням висувати або відхиляти стільки кандидатур. Навіть у разі обрання їх на один рік навряд чи можна уникнути чиєї-небудь образи, хоча невдаха у цьому році може втішатися надією на успіх у наступному; скільки ж ненависті визріє у тих, чиє обрання буде відкладено на ціле п'ятиріччя? І хіба можна передбачити, якими будуть упродовж такого тривалого часу хід думок, домашні обставини і майнове становище у кожного з наперед обраних? Люди переймаються гордощами навіть з їх обранням завчасу, за рік; чого ж можна очікувати від них, якщо своєю посадою вони хизуватимуться впродовж п'яти років? Це означає п'ятиразове збільшення числа урядовців, скасування чинних законів, за якими встановлено певні терміни для суспільної діяльності здобувачів і для їхнього вступу на посаду. Завдяки цій промові, яка начебто цілком заслуговувала на схвалення, Тиберій міцно тримав владу у своїх руках.

37. Декому із сенаторів він допоміг покращити їхній майновий стан до такого рівня, якого вимагав закон[21]. А тому було цілком незрозуміло, чому прохання Марка Ґортала, знатного молодика, який переживав очевидну

скруту, він сприйняв із гордовитою зневагою. Ґортал, онук оратора Квінта Ґортензія, був зваблений щедрістю божественного Авґуста, котрий подарував йому мільйон сестерціїв, аби він одружився та зростив дітей, щоб не згас славетний рід. Отже, коли його четверо синів стали біля порогу курії, Ґортал, як тільки до нього дійшла черга голосувати (на цей раз сенат засідав у палаці), спрямовуючи погляд то на зображення Квінта Ґортензія, розміщене серед зображень ораторів, то на зображення Авґуста, почав промову таким чином: «Вельмиповажні сенатори, тих, число і дитячий вік яких ви бачите на власні очі, я зростив не з власної волі, а тому, що таким було бажання принцепса; та й мої предки заслужили, щоб у них були нащадки. Адже я, через примхи обставин[22], не мав можливості успадкувати статки, або домогтися прихильності народу, або опанувати красномовство — справжній набуток нашого роду, тому задовольнився б своєю долею, якби мої злидні не ганьбили мене і не були тягарем для інших. Я побрався з дружиною за наказом імператора. Ось нащадки стількох консулів, стількох диктаторів[23]! Я згадую це не від заздрощів, а щоб викликати співчуття. Завдяки твоєму правлінню, Цезарю, вони отримають почесні звання, якими ти їх обдаруєш; а поки що убережи від злиднів онуків Квінта Ґортензія і тих, до кого ставився прихильно божественний Авґуст!»

38. Прихильність сенату до Ґортала спонукала Тиберія лише до того, що він ще різ-

кіше став заперечувати йому, висловившись приблизно у таких словах: «Якщо всі злидарі, скільки б їх не було, з'являтимуться сюди і канючитимуть для своїх дітей гроші, то ніхто з них ніколи не насититься, а держава тим часом опиниться у злиднях. І, звісно, не для того нам дозволено предками відходити інколи від обговорення і замість голосування висловлюватися на користь загального добра, щоб ми влаштовували тут наші справи і збільшували свої статки, викликаючи у сенату і принцепсів лише невдоволення, байдуже, чи вони прихильні до щедрості, чи відмовляють у ній. Адже це — не прохання, а вимагання, несвоєчасне і непередбачене — вставати зі свого місця, коли сенатори зібралися для розгляду зовсім інших питань, і збуджувати милостиві почуття сенату числом і віком своїх дітей, вдаватися до такого ж насильства і наді мною і немовби зламувати державну скарбницю, поповнити яку, коли ми її випорожнимо такими виявами доброти, можна буде лише у злочинний спосіб. Авжеж, божественний Авґуст дарував тобі, Ґортале, гроші, але вчинив це із власної волі і не на тій умові, що їх даватимуть тобі завжди. А то послабиться будь-яка старанність і скрізь посиляться лінощі, якщо ніхто в самому собі не шукатиме причини свого страху чи надій, а всі безтурботно сподіватимуться на чужу допомогу, дармову для себе, а нам — обтяжливу». Це і таке інше, хоча й було вислухано схвально тими, хто зазвичай вихваляє все, що йде з уст принцепсів, хай то воно буде чесним чи без-

чесним, більшість сприйняла мовчазно або з глухим ремствуванням. Тиберій це відчув і після короткої мовчанки сказав, що така його власна думка щодо Ґортала, але якщо воля сенаторів, то він видасть його дітям чоловічої статі по двісті тисяч сестерціїв кожному. Деякі сенатори стали висловлювати Тиберієві подяку, а Ґортал мовчав, чи то від страху, чи то, незважаючи на скрутне становище, зберігав успадковану від предків душевну шляхетність. Пізніше Тиберій більше не проявляв до його сім'ї милосердя, хоча рід Ґортензіїв опинився у ганебних злиднях.

39. У тому самому році зухвальство одного раба могло б, якби вчасно не було вжито запобіжних заходів, спричинитися до чвар та громадянської війни і захитати державу. Раб Аґриппи Постума на ім'я Клемент, дізнавшись про кончину Авґуста, вирішив з непритаманним для раба наміром відпливти на острів Планазію і, викравши там силоміць чи хитрощами Аґриппу, допровадити його потім до війська, яке стояло супроти ґерманців. Здійсненню цього наміру завадила повільність торговельного судна, й Аґриппу було вбито. Тоді Клемент розпочав ще більшу і ризикованішу справу: він викрадає прах загиблого і, перебравшись на мис в Етрурії Козу, ховається у глухоманях, поки у нього не відросли волосся і борода; а зовнішністю і роками він скидався на свого пана. Потім через спільників, придатних для цього та знайомих з його таємницею, він поширює чутку, що Аґриппа живий, про що спочатку го-

ворять потай, як це ведеться з недозволеними речами, а потім і на весь голос у розмовах із людьми, котрі беруть усе на віру і ладні слухати, або з невдоволеними існуючим ладом, які жадають перемін. Клемент і сам, тільки-но стемніє, ходив у провінційні міста, уникаючи, однак, з'являтися на людях і ніде довго не затримуючись, оскільки істина потверджується спогляданням і часом, а брехня — непевністю і метушливістю; тут він залишав за собою розголос, а там попереджав його.

40. Тим часом по всій Італії пішов поголос, що завдяки ласці богів Аґриппа врятувався від загибелі; пойняли цьому віри і в Римі: уже розходилися чутки про його прибуття в Остію, де він збирав великі натовпи, в самому місті[24] уже відбувалися таємні зібрання, і Тиберій, охоплений тривогою, роздумував, чи приборкати цього раба військовою силою чи зачекати, щоб ця марна чутка з часом розвіялася сама собою; хитаючись між соромом і страхом, він приходив то до думки, що не слід нехтувати жодними заходами, то до того, що не личить усього боятися. Зрештою він доручає Саллюстієві Кріспу взятися до цієї справи. Той вибирає із своїх клієнтів двох — кажуть, що воїнів, — і напучує їх, щоб вони, удавши із себе однодумців Клемента, навідалися до нього, запропонували йому грошей та пообіцяли бути відданими йому і ладними переносити вкупі з ним усі небезпеки. Вони вчинили так, як їм було велено. Потім, перебувши ніч, коли він залишився без охорони, і взявши із собою надійний загін,

вони зв'язали його і з запнутим ротом притягли до палацу. Подейкують, що на запитання Тиберія, яким чином він став Аґриппою, Клемент відповів: «Достоту так, як ти — Цезарем». Його не змогли примусити видати спільників. І Тиберій, не одважившись привселюдно стратити Клемента, звелів убити його в одному з таємних приміщень палацу, а труп винести потай. І хоча казали, ніби багато хто з придворних, а також вершники і сенатори підтримували Клемента коштами і допомагали йому порадами, подальшого розслідування справи не відбувалося.

Наприкінці року поблизу храму Сатурна[25] було освячено тріумфальну арку з нагоди повернення Ґерманіком під керівництвом Тиберія військових значків, втрачених із загибеллю Вара; на березі Тибру, було також освячено храм на честь богині Фортуни у садах, що їх заповідав народові диктатор Цезар, а в Бовіллах — святилище роду Юліїв і статую божественному Авґустові.

41. Під час консульства Ґая Целія і Луція Помпонія, на сьомий день перед червневими календами[26] Цезар Ґерманік звершив тріумф з нагоди перемоги над херусками, хаттами, анґріваріями та іншими народами, які мешкають на землях аж до річки Альбіс. Везли здобич, картини із зображеннями гір, річок, битв; вели полонених; хоча Тиберій і не дав Ґерманікові можливості закінчити війну, вона вважалася завершеною. Погляди глядачів були особливо прикуті до надзвичайно величної постаті

самого полководця і колісниці, у якій перебувало п'ятеро його дітей. Проте у багатьох ворушився потаємний страх, пов'язаний зі згадкою, що всенародна прихильність не принесла щастя батькові Ґерманіка Друзу, що його дядька Марцелла ще зовсім молодим смерть забрала від палкої любові народу, що життя улюбленців римського народу взагалі коротке і нещасливе.

42. А втім, Тиберій роздав від імені Ґерманіка по триста сестерціїв на особу і висунув себе в ролі консула-колеги на час його консульства. Але не домігшись цим довіри у щирість своєї прихильності та приязні до Ґерманіка, він вирішив віддалити молодого чоловіка, надавши йому почесті, і для цього вигадав поважні підстави або, можливо, скористався з випадкової нагоди. Цар Архелай п'ятдесятий рік володів Каппадокією й був ненависним Тиберієві, бо свого часу на Родосі не поставився до нього з належною повагою. А повівся тоді Архелай таким чином не від пихатості, а бувши попередженим друзями Авґуста, бо поки тримався вплив Ґая Цезаря, посланого тоді на Схід для влагодження справ, дружні стосунки з Тиберієм вчувалися ризикованими. Коли ж після того як урвався родовід Цезарів і Тиберій посів імператорську владу, він заманив Архелая написаним Авґустою листом, у якому, не обходячи увагою заподіяну синові кривду, вона пропонувала йому свою ласку, якщо він прибуде з проханням про це. Тож Архелай, не запідозривши підступ або остерігаючись насильницьких дій,

якщо вони збагнуть, що він його розгадав, хутко подався до Риму; неприязно прийнятий принцепсом, а потім звинувачений у сенаті, він ураз завершив своє життя — чи то із власної волі, чи то злощасно, але не тому, що визнавав за собою приписувані йому злочини, а через старече виснаження, а також через те, що царям негоже стояти поряд із простолюдином навіть на умовах рівного, не кажучи вже про принизливе становище. Його царство було перетворено на провінцію, і Цезар, заявивши, що надходження з неї дозволяють знизити податок з торговельного обороту, який становив один відсоток, звелів обмежитися надалі однією двохсотою відсотка. У той самий час померли Антіох, цар коммагенський, і Філопатор, цар кілікійський, що спричинилося в цих країнах до народних заворушень, причому більшість бажала, щоб ними правили римляни, а решта — щоб їх власні царі; тоді ж провінції Сирія та Юдея, обтяжені непомірними поборами, звернулися до Риму з клопотанням про зниження податків.

43. Отже, Тиберій виступив перед сенаторами з викладом усього цього, а також того, що я вже згадував про Вірменію, твердячи, що із заворушеннями на Сході може впоратися лише мудрість Ґерманіка, адже сам він уже на схилі віку, а Друз ще не досяг повної зрілості. Тоді сенат прийняв ухвалу, за якою Ґерманіка було призначено правителем усіх заморських провінцій, який наділявся, куди б не йшов, більшою владою, ніж та, що її мали обрані за жеребом або призначені за наказом прин-

цепса. Але Тиберій відсторонив від управління Сирією Кретіка Сілана, пов'язаного свояцтвом з Ґерманіком, адже дочка Сілана була заручена з Нероном, найстаршим із синів Ґерманіка, і поставив на його місце Ґнея Пізона, людину незламної і непокірної вдачі; цю впертість він успадкував од батька, того Пізона, котрий під час громадянської війни своєю бурхливою діяльністю підтримав у боротьбі проти Цезаря ворожу до нього партію, коли вона знову повстала в Африці, і котрий потім приєднався до Брута і Кассія, а після того як отримав дозвіл повернутися, утримувався від обіймання державних посад, поки його не вмовили на запропоноване Авґустом консульство. А втім, крім успадкованої від батька гордині, зарозумілість Ґнея живилася також знатністю і статками його дружини Планцини; він навряд чи хотів скорятися Тиберієві, а його дітей мов недобачав, вважаючи їх нижчими за себе. Він не сумнівався, що Тиберій зупинив на ньому свій вибір і поставив на чолі Сирії для того, щоб звести нанівець сподівання Ґерманіка. Дехто вважав, що Тиберій дав йому таємні доручення, але безсумнівно те, що і Планцина, на вимогу Авґусти, з жіночою войовничістю стала переслідувати Аґриппіну. Весь двір розділився на два протилежні табори, з мовчазною прихильністю чи то до Ґерманіка, чи до Друза. Тиберій був прихильником Друза, свого рідного сина; неприхильність дядька лише посилювала любов до Ґерманіка з боку решти; а ще ж він був

знатнішого, ніж Друз, роду по лінії матері, бо мав своїм дідом Марка Антонія і двоюрідним дідом — Авґуста[27]. Натомість прадід Друза Помпоній Аттік, простий римський вершник, вважався не гідним родоводу Клавдіїв[28]; та й дружина Ґерманіка Аґриппіна переважала числом народжених нею дітей і доброю славою Лівію, дружину Друза. Зрештою, брати жили напрочуд мирно, і незгоди між родичами не порушували їхніх стосунків.

44. Невдовзі Друза було послано в Іллірію для того, щоб він призвичаївся до військової служби і здобув прихильність з боку війська; Тиберій вважав, що молодого чоловіка краще тримати в таборі, щоб не мав спокус столичної розкоші, а водночас і щоб він сам творив собі більшу безпеку, і хай обидва сини командуватимуть леґіонами. Як привід для цього Тиберій використав прохання свебів допомогти їм супроти херусків, бо ж після відходу римлян, спекавшись страху перед зовнішнім ворогом, обидва племені, як це зазвичай трапляється з ґерманцями, а на цей раз ще й виборюючи першість, виступили збройно один проти одного. Сили цих племен і доблесть їхніх вождів були рівними; проте Маробода* його співвітчизники ненавиділи за прибрання ним титулу царя, тоді як Арміній, борець за свободу, скрізь викликав до себе прихильність.

* Маробод — вождь ґерманського племені маркоманів, у 8 р. до н. е. заснував сильне царство; у 17 р. н. е. був розбитий Армінієм, у 19 р. — ґотами, утік до Тиберія; помер у 37 р. у Равенні (*прим. ред.*).

45. Таким чином, у війну зі свебами вступили не лише херуски і їхні союзники — давні воїни Армінія, а й свебські племена семнонів і ланґобардів, які відпали від Маробода. Після їх приєднання Арміній переважав би силою супротивника, якби до Маробода не перейшов із загоном залежних від нього воїнів Інґвіомер — і то лише з тієї причини, що, оскільки був дядьком Армінія, і до того ж у літах, він не хотів коритися молодому небожеві, синові свого брата. Війська шикуються у бій з однаковою надією на успіх; і ґерманці не кидаються, як колись, безладно на ворога і не б'ються розпорошеними натовпами; адже за час тривалої війни з римлянами вони навчилися рухатися за значками, прикриватися тилами і зважати на накази командирів; і ось Арміній, верхи об'їжджаючи військо і стежачи за перебігом бою, нагадує кожному загонові, що саме він, Арміній, повернув їм свободу і знищив римські леґіони, показуючи при цьому на захоплені у римлян зброю та обладунки, які були ще в руках багатьох із його воїнів; Маробода він називає жалюгідним боягузом, який подалі від битв шукав захисту у хащах Герцинського лісу, а згодом посольствами і дарунками випросив миру у римлян, зрадник батьківщини, якого треба знищити так само нещадно, як вони поперебивали леґіони Квінтілія Вара. Нехай вони згадають про кільканадцять битв, підсумок яких, так само як і наступне за цим вигнання римлян, доказово засвідчують, хто взяв гору в цій війні.

46. І Маробод також був не від того щоб хизуватися і глумитися над ворогом; тримаючи за руку Інґвіомера, він заприсягся, що в цій людині втілена вся слава херусків, і що будь-яка справа складалася успішно винятково завдяки його порадам; тим часом Арміній є людина шалена і в багатьох справах цілковитий невіглас, він перебирає на себе чужу славу, тому що віроломно заманив три покинуті леґіони і їхнього полководця[29], котрий гадки не мав про обман, і все це, проте, спричинилося до страшенного лиха для Ґерманії і ганьби для нього, тому що його дружина і син усе ще знемагають у рабстві[30]. Натомість, він, Маробод, стримавши наступ дванадцятьох леґіонів на чолі з Тиберієм[31], зберіг неспоганеною славу ґерманців, а потім уклав мир на рівних умовах; і він зовсім не розкаюється, бо ж тепер усе залежить від самих співвітчизників: зажадають вони нову війну з римлянами чи безкровний мир. Розпалені такими промовами війська мали й власні причини, які підштовхували їх до зіткнення, тому що херуски й ланґобарди виборювали колишню славу або щойно здобуту ними свободу, а їхні супротивники билися задля посилення свого панування. Ніколи раніше вони не кидалися у бій у такій чисельності, і ніколи підсумок бою не залишався таким непевним, оскільки в обох супротивників правий фланг було розбито; сподівалися, що битва спалахне знову, але Маробод відійшов на пагорби, де розташувався табором. Це свідчило, що він зазнав поразки; втративши,

зрештою, через велику кількість перебіжчиків майже все своє військо, він відійшов у землі маркоманів і відрядив послів до Тиберія з благанням про допомогу. Йому було дано відповідь, що він не має жодного права прикликати римське військо для боротьби супроти херусків, оскільки нічим не підтримав римлян, коли вони билися з тим самим ворогом. А проте, як ми вже повідомляли, для забезпечення миру було послано Друза.

47. Того самого року було зруйновано землетрусом дванадцять велелюдних міст Азії, і оскільки це відбулося вночі, лихо виявилося ще ґвалтовнішим і тяжчим. Не було рятунку у втечі надвір, що допомагає у таких випадках, тому що земля, розколовшись, поглинала втікачів. Подейкували, що поосідали найвищі гори; стрімко піднялося те, що доти було рівниною, а посеред руїн палахкотіли вогні. Найбільше постраждали мешканці Сард, і з боку Цезаря їх було удостоєно найбільших милостей: він пообіцяв їм десять мільйонів сестерціїв і на п'ять років звільнив від усіх платежів — внесків до державної чи імператорської скарбниці. Мешканці Маґнесії, що поблизу гори Сипіл, чиє місто постраждало майже як Сарди, отримали подібну допомогу. Було ухвалено звільнити на той самий термін від сплати податків мешканців Темна, Філадельфії, Егі, Аполлоніди, тих, кого називають мостенцями або македонськими горянами, а також міста Гієрокесарію, Міріну і Тмол і послати до них сенатора, котрий на місці ознайомився б із їх-

нім становищем і надав необхідну допомогу. Було обрано для цього Марка Атея, колишнього претора, оскільки Азією управляв колишній консул; таким чином усувалося суперництво між ними як людьми рівними у званні, через що могли б виникнути складнощі.

48. Цю величну щедрість у громадських справах Цезар збільшив ще й не менш милостивими дарами, що принесло йому не меншу вдячність: майно Емілії Музи, на яке зазіхала імператорська скарбниця, він залишив Емілієві Лепіду, оскільки ця багата жінка, що не залишила заповіту, належала, ймовірно, до його роду, а спадщину заможного римського вершника Пантулея, хоча самого принцепса було названо співспадкоємцем, він, згідно з давнішим, що не викликав підозр, заповітом, віддав Маркові Сервілію, єдиному, як він пересвідчився, спадкоємцеві Пантулея, заявивши, однак, що з огляду на знатність їм обом слід надати грошову допомогу. Зрештою, він приймав спадщину лише у тому разі, коли вважав, що це виправдано дружбою, і навідріз відмовлявся від неї, якщо вона була заповідана незнайомою йому людиною, що ворогувала з усіма іншими і лише тому призначала своїм спадкоємцем принцепса. Достоту, як він полегшував чесну бідність добропорядних людей, так само він водночас усунув або не заперечував, щоб вони пішли від нього добровільно, явних марнотратників або зубожілих через свою розпусність, а саме Вібідія, Варрона, Марія Непота, Аппія Аппіана, Корнелія Суллу і Квінта Вітеллія.

49. У той самий час Тиберій освятив розвалені від давності або від вогню стародавні храми, відновлення яких було розпочато Авґустом: храм Ліберові і Церері поблизу Великого цирку[32], побудований за обітницею диктатора Авла Постумія, храм Флорі, споруджений етилами Луцієм і Марком Публіцієм, і святилище Янусові, зведене поблизу Овочевого ринку[33] Ґаєм Дуїлієм, котрий першим із римлян здобув перемогу на морі над карфагенцями і був удостоєний морського тріумфу. А храм Надії в тому ж самому Римі було освячено Ґерманіком — обітницю побудувати його дав Авл Атилій під час війни, про яку тут оповідалося.

50. Закон про образу величності набирав тим часом дедалі більшої ваги: так, на підставі його донощик притягнув до суду внучку сестри Авґуста Аппулею Варрилу, котра висміювала лайливими словами божественного Авґуста і Тиберія, достоту як і його матір, і, крім того, бувши родичкою Цезаря, чинила перелюб. Щодо перелюбу, то було заявлено, що він достатньою мірою застерігається законом Авґуста[34], але образу величності Цезар зажадав виокремити і покарати Аппулею, якщо вона справді нешанобливо відгукувалася про божественного Авґуста; а за огудливі висловлювання про нього, Тиберія, він не хоче притягувати її до відповідальності. На питання консула, що він думає стосовно того, ніби обвинувачена так само відгукувалася про його матір, Цезар промовчав; на наступному засіданні сенату він попросив, однак, від імені

матері не ставити кому-небудь у провину слова, мовлені супроти неї. Зрештою, він зняв з Аппулеї обвинувачення в образі величності; а ще він просив, щоб за перелюб її не було надто суворо покарано, і порадив, щоб, беручи у цьому приклад з предків, її відпровадили за двохсотий міліарій від Риму. Перелюбникові Манлієві було заборонено проживати в Італії, а також в Африці.

51. У зв'язку з обранням претора на місце померлого Віпстана Ґалла виникли гострі суперечки. Ґерманік і Друз — обидва ще тоді були в Римі — підтримували родича Ґерманіка Ґатерія Аґриппу[35]; навпаки, більшість наполягала на тому, щоб із числа кандидатів перевагу було надано тому, у кого найбільше дітей, що відповідало і вимогам закону[36]. Тиберій радів з того, що сенат мусить вибрати між його синами і законом. Звичайно, вимогу закону було скасовано, однак не відразу і незначною більшістю голосів, достоту як долалися закони і в ті часи, коли вони ще були чинними.

52. У тому самому році в Африці почалася війна. Вождем у ворогів Риму був Такфаринат. Нумідієць за походженням, він служив у римському таборі у допоміжному війську; потім, утікши звідти, він спочатку почав задля грабунків і захоплення здобичі гуртувати навколо себе усіляких покидьків, призвичаєних до розбою, а потім, створивши на військовий лад загони піших і кінноти, став вождем уже не безладного юрмиська, як це було на спочатку, а цілого племені мусуламіїв. Це сильне плем'я, що мешкало

поблизу африканських пустель і тоді ще геть не знало міського життя, взялося до зброї і втягнуло у війну з Римом сусідніх мавританців, у котрих вождем був Мазіппа. Вороже військо було розділене на дві частини: Такфаринат тримав у таборі добірних й озброєних на римський лад воїнів, привчаючи їх до дисципліни і послуху, тоді як Мазіппа, раптово налітаючи з легкоозброєними вояками, палив, убивав і сіяв навколо жах. Вони залучили до себе і кініфіїв, народ численний і не слабкий, коли проконсул Африки Фурій Камілл повів на ворога леґіон разом із воїнами допоміжних військ, звівши їх докупи, — зовсім дрібну силу, якщо порівняти її з масою нумідійців і мавританців; і все ж римський воєначальник найбільше остерігався того, щоб, бува, вороги від страху не уникли битви. Отже, леґіон шикується посередині, а на флангах — коґорти легкоозброєних і два кінних загони; Такфаринат не відмовився від бою. Нумідійців було розбито, і знову через багато років ім'я Фуріїв прикрасилося воїнською славою. Адже після славнозвісного визволителя Риму[37] і його сина Камілла слава полководців належала іншим родам, та й сам Фурій, про якого ми тут згадуємо, вважався необізнаним у військовій справі. Саме тому Тиберій охоче звеличив у сенаті його діяння, а сенатори присудили йому тріумфальні відзнаки. Якщо зважити на невибагливий спосіб життя Камілла, це не завдало країні відчутної шкоди.

53. Наступного року Тиберій отримав консульство втретє, Ґерманік — удруге. Цю посаду, однак, він обійняв в ахейському місті Ніко-

полі, куди прибув, їдучи уздовж іллірійського узбережжя, щоб побачити брата, котрий перебував у Далмації, діставшись туди невдовзі після виснажливого плавання спочатку Адріатичним, а потім Іонічним морем. У Нікополі Ґерманік провів кілька днів, щоб полагодити свої кораблі; водночас навідав бухту в Акційській затоці, де колись було здобуто славнозвісну перемогу, і пам'ятник, збудований Авґустом за кошти, отримані від продажу здобичі[38], а також місця, де був розташований табір Антонія, і згадував своїх предків. Адже, як я вже казав, Авґуст був його дядьком, Антоній — дідом, тож там перед ним постійно зринали образи радості і смутку. Звідси він подався до Афін, де з поваги до союзного, дружнього і давнього міста він мав біля себе лише одного ліктора. Греки прийняли його з найвитонченішими почестями, вихваляючи діла і слова своїх предків, щоб надати тим більшої ваги своїм лестощам.

54. Звідти він відплив на острів Евбея, переправився на Лесбос, де Аґриппіна народила Юлію, свою останню дитину. Потім, оминувши крайню межу Азії, він відвідує фракійські міста Перінф і Візантій, проходить повз затоку Пропонтиди і сягає виходу до Понту: він бо давно бажав познайомитися з цими стародавніми і начуваними місцями; одночасно він намагався посприяти провінціям, знеможеним внутрішніми чварами та утисками з боку властей. Коли ж на зворотному шляху він вирішив дістатися Самофракії, щоб побачити там-

тешні священнодійства[39], його корабель віднесло вбік зустрічним північним вітром. Отже, з Іліону, де все гідне шанобливого ставлення нагадувало про мінливість долі і походження римлян[40], він знову вирушає в Азію і пристає до Колофону, щоб вислухати пророцтва Аполлона Кароського. Тут служить не жінка, як заведено в Дельфах; а жрець, запрошений окремими родинами і майже завжди з Мілета, довідується лише про кількість та імена відвідувачів. Потім, спустившись у печеру і випивши води з таємного джерела, жрець, котрий найчастіше не знає ні грамоти, ні мистецтва віршування, дає складені віршами відповіді на ті запитання, що їх кожен подумки поставив богу. І подейкували, що Ґерманікові було провіщено загадковими словами, як це ведеться в оракулів, передчасну смерть.

55. Тим часом в Атенах Ґней Пізон, аби прискорити втілення своїх задумів, накидається із гнівною промовою на перелякане його навіженою появою місто, непрямо зачепивши й Ґерманіка, котрий, на його думку, на шкоду гордому імені римлянина повівся аж надто люб'язно з тутешніми мешканцями — вони ж бо не є правдивими атенянами, бо тих насправді винищено віками лихоліть, а являють собою лише ганебне збіговисько племен, що прибрали собі ту саму назву; це ж вони вкупі з Мітридатом виступили проти Сулли[41], а спільно з Антонієм — проти божественного Авґуста. Він докоряв їм і за інші прогріхи в минулому, за їхні невдачі у війні македонцями[42], за на-

сильства, що чинилися над співгромадянами[43], за те, що вони взагалі ставилися до міста вороже — з особистих або корисливих міркувань, і за те, що не піддалися на його, Ґнея Пізона, прохання помилувати такого собі Теофіла, засудженого за кривосвідчення перед ареопагом[44]. Потім, поспіхом здійснивши плавання повз острови Кіклади і найкоротшим шляхом по морю, Пізон наздогнав біля острова Родоса Ґерманіка, котрий добре розумів, яку мету той має у цьому переслідуванні; але тут Ґерманік повівся з надзвичайною великодушністю: коли здійнялася буря й понесла корабель Пізона на скелі, і загибель його можна було б пояснити випадковістю, Ґерманік вислав йому на допомогу триреми, завдяки яким той уникнув небезпеки. Однак це не розчулило Пізона і, ледь перебувши один день, він покинув Ґерманіка й вирушив геть. Як тільки він прибув до Сирії і взяв під свою оруду леґіони, то щедрими роздачами, лестощами, догоджаннями найнікчемнішим із рядових воїнів, усуваючи з посад старих центуріонів і вимогливих трибунів і ставлячи на їх місця своїх прибічників або негідників, а також потураючи неробству у таборі, розгнузданості в містах, воїнам-волоцюгам і свавільникам у сільській місцевості, він довів військо до такого загального розтління, що отримав від натовпу прізвисько «Батько леґіонів». Та й Планцина не трималася в межах жіночої пристойності, а брала участь у навчаннях вершників, на заняттях коґорт, гудила Аґриппіну, Ґерманіка, причому навіть

дехто із сумлінних воїнів був не від того, щоб прислужитися їй у підступах, бо ж ходили таємні чутки, ніби це робиться не супроти волі самого принцепса. Усе це було відомо Ґерманікові; проте найпершою турботою для себе він вважав якомога швидше вирушати до вірмен.

56. Цей народ з давніх-давен був ненадійним — і за своєю природженою вдачею і внаслідок розташування країни, яка, маючи вельми протяжні кордони з римськими провінціями, глибоко заходить у землі мідійців; перебуваючи між наймогутнішими державами, вірмени, відтак, часто затівають з ними чвари, бо ненавидять римлян і заздрять парфійцям. Царя на той час, після усунення Вонона, у них не було[45]; але прихильність народу була радше до Зенона — сина понтійського царя Полемона, бо ж, засвоївши з раннього дитинства звичаї і спосіб життя вірмен, він своїми полюваннями, бенкетами і всім, що особливо поціновується варварами, зачарував однаковою мірою як придворних, так і простолюд. Отже, Ґерманік у місті Артаксаті, за цілковитого схвалення знатних і величезного скупчення натовпу, наклав на його голову знаки царської гідності. Присутні, вшановуючи царя, назвали його Артаксієм — це ім'я йому дали за назвою міста. Тим часом мешканці Каппадокії, перетвореної на римську провінцію, прийняли за правителя леґата Квінта Веранія; при цьому, аби плекати надію, що римська влада буде м'якішою, було зменшено деякі з царських податків; над мешканцями Коммагени, тоді вперше підкореної

преторській владі, було поставлено правителя Квінта Сервея.

57. І хоча державні справи були успішно залагоджено, Ґерманіка це не тішило через пихатість Пізона, який відмовився за його наказом самочинно привести частину леґіонів у Вірменію або ж відправити їх із своїм сином. Вони зустрілися лише в Кіррі, зимовому таборі десятого леґіону, — обидва з твердим і незворушним обличчям — Пізон, щоб показати відсутність у нього страху, Ґерманік — щоб не думали, ніби він роздратований: адже він був, як я зауважував, поблажливим. Проте злосливі друзі, аби розпалити в ньому ворожість, перебільшували у своїх повідомленнях правдиві факти, щоразу вигадували якусь брехню і всілякими способами паплюжили перед ним і Пізона, і Планцину, і їхніх синів. Потім у присутності кількох довірених людей Цезар, силкуючись придушити в собі гнів, першим звернувся до Пізона; той попросив вибачення, однак у цьому відчувалася свавільна впертість, і вони розійшлися з неприхованою ненавистю один до одного. Після цього Пізон рідко бував у трибуналі, що засідав під головуванням Цезаря, а коли йому усе ж траплялося брати участь на цих засіданнях, мав похмурий вигляд цілковитої незгоди. Одного разу, коли на бенкеті у царя наботеїв Цезареві й Аґриппіні піднесли ваговиті золоті вінки, а Пізонові й решті — не важкі, він гучно заявив, що цей бенкет влаштовано не на честь парфійського царя, а на честь сина римського принцепса і, одразу ж відкинувши від себе вінок, додав бага-

то чого з осудом розкоші, що неабияк роздосадувало Ґерманіка, проте він стерпів це мовчки.

58. Тим часом з'явилися посли від парфійського царя Артабана. Він схотів нагадати римському полководцеві про дружній договір і заявити про своє бажання відновити колишні стосунки: з наміром скласти шану Ґерманікові він прибуде, між іншим, до берегів Євфрату; а тим часом він просить про те, щоб Вонон не залишався більше у Сирії і через своїх посланців не підбурював до заколоту вождів парфійських племен у розташованих поблизу місцевостях. Ґерманік поштиво говорив про спілку римлян із парфійцями, а на повідомлення про приїзд царя і про складення йому, Ґерманікові, шани відповів люб'язно і скромно. Вонона було відпроваджено до Помейополя, приморського міста Кілікії. Цезар учинив так, не тільки зваживши на прохання царя, але й щоб дошкулити Пізонові, котрий ставився дуже прихильно до Вонона, численні послуги і дарунки якого зачарували Планцину.

59. У рік консульства Марка Сілана і Луція Норбана Ґерманік відбуває до Єгипту, аби познайомитися з його старожитностями. Проте приводом для поїздки була турбота про цю провінцію, і справді, він відкрив державні хлібні амбари, завдяки чому знизив ціни на хліб і вчинив багато добрих дій щодо простого народу: тут він ходив без воїнської охорони, босоніж і в такому ж плащі, якого носили греки, наслідуючи в цьому Публія Сципіона[46], котрий, наскільки нам відомо, так само пово-

дився у Сицилії, незважаючи на те, що війна з Карфагеном була в розпалі. Тиберій, злегка докоривши Ґерманікові за його одяг та спосіб життя, найрізкіше висловився з приводу того, що він, Ґерманік, усупереч ухвалі Авґуста, увійшов в Александрію без згоди на те принцепса. Адже Авґуст, поряд із іншими таємними розпорядженнями під час свого правління, заборонив сенаторам і найвизначнішим вершникам приїздити до Єгипту без його дозволу, перекрив туди доступ, щоб який-небудь неприятель, захопивши цю провінцію, замкнувши її із суходолу і з моря[47] й утримуючи її незначними силами супроти величезного римського війська, не прирік Італію на голод.

60. Але Ґерманік, ще не знаючи про те, що його поїздка не схвалюється принцепсом, відплив з міста Каноп річкою Нілом. Це місто було засновано спартанцями, які поховали тут корабельного керманича на ім'я Каноп, у той час, коли Менелай, повертаючись до Греції, був відкинутий бурею до протилежного моря — земель Лівії. Звідти Ґерманік подався до найменшого рукава річки, присвяченого Геркулесові, про якого туземні мешканці твердять, що він народився в їхніх місцях і вважається найдавнішим тут мешканцем і що ті, хто пізніше мав такі самі звитяги, були названі його іменем; невдовзі Ґерманік побачив величні руїни стародавніх Фів. На громаддях розвалених споруд там все ще зберігалися єгипетські письмена, які свідчать про величну минувшину, і найстаріший із жерців, на вимогу витлумачити ці на-

писи з його рідної мови, повідомив, що колись тут мешкало сімсот тисяч чоловік боєздатного віку, що саме з цим військом цар Рамзес оволодів Лівією, Ефіопією, мідійцями, персами і бактрійцями, а також Скіфією і що, крім цього, він тримав у своїй владі всі землі, де живуть сирійці, вірмени і сусідні з ними каппадокійці, між Віфінським морем, з одного боку, і Лівійським — з другого. Було прочитано написи і про податки, якими обкладалися народи, про запаси золота і срібла, про чисельність озброєних воїнів і коней, про слонову кістку і пахощі, що призначалися як дари храмам, про те, яку кількість хліба і всілякого вжиткового начиння мусив віддавати кожен народ, — і це було не менш разюче, ніж податки, стягувані нині силоміць парфійцями чи римською владою.

61. Між іншим Ґерманік звернув увагу й на інші чудеса Єгипту, з яких найголовнішими були витесане з каменю зображення Мемнона, що дзвінко відлунює, як тільки його торкнуться сонячні промені, — звуком, схожим на людський голос[48], піраміди на кшталт гір посеред сипучих і непрохідних пісків, зведені суперництвом і багатством царів, озеро[49], вирите в землі, яке слугувало сховищем для нільської води після повені, а ще розташована в іншому місці вузина, кудою пробивається Ніл, настільки тут глибокий, що нікому не вдається виміряти його глибину. Звідси він прибув до Елефантини і в Сієну, колись прикордонні укріплення Римської держави, яка простягається нині аж до Червоного моря.

62. Поки для Ґерманіка це літо збігало у багатьох провінціях, Друз зажив собі чималої слави, підбурюючи ґерманців до чвар, аби довести вже зламаного Маробода до остаточного знищення. Серед ґотів був знатний юнак на ім'я Катуальда, котрий свого часу утік від Марободового насильства і коли той опинився у страшенній скруті, відважився йому помститися. Із сильним загоном він вторгається у землі маркоманів, підкупає їхніх вождів і входить з ними у спілку, а відтак вдирається у столицю царя і розташоване поблизу неї укріплення. Тут було знайдено захоплену свебами в давні часи здобич, а також торговців і купців з римських провінцій, яких — кожного із свого краю — привели у ворожу країну право на торгівлю, жадоба до наживи і, кінець кінцем, втрата чуття батьківщини.

63. Для Маробода, всіма покинутого, не було іншого пристановища, крім милосердя Цезаря. Перейшовши Дунай там, де він тече провінцією Норік, він написав Тиберієві, проте не як вигнанець чи нещасний прохач, а як той, хто усе ще пам'ятає про свою гідність і становище в минулому, і хоча його, колись уславленого царя, запрошують до себе багато племен, він віддав перевагу дружбі з римлянами. У відповідь Цезар сказав, що перебування в Італії, якщо він бажає в ній залишатися, буде для нього почесним і надійним; а якщо в нього обставини складуться по-іншому, він зможе покинути її так само вільно, як і прибув. У сенаті, одначе, Тиберій заявив, що ні

Філіп для афінців, ні Пірр чи Антіох для народу римського не становили такої великої загрози. Збереглася промова Тиберія, у якій він говорить про могутність цієї людини, про незвичайну міць підвладних йому племен, про те, як близько від Італії перебуває цей ворог, і дає поради, яким чином його знищити. І хоча Маробода поселили в Равенні, запевняючи, що йому буде повернуто царську владу, якщо свеби сваволитимуть, він упродовж вісімнадцяти років не покидав меж Італії і там посивів, затьмаривши свою славу неймовірним бажанням жити. Та сама доля спіткала і Катуальду, і притулку він шукав там само, де і Маробод. Витіснений трохи пізніше силами ґермундурів, на чолі яких стояв Вібілій, і прийнятий римлянами, він був відпроваджений до Форуму Юлія, міста в Нарбонській Ґаллії. Варвари, які супроводжували того й того, щоб їхня присутність не порушувала спокою мирних провінцій, оселяються за Дунаєм між річками Маром і Кузом, і в царі їм дається Ванній з племені квадів.

64. Отримавши водночас звістку про те, що Ґерманік поставив Артаксія царем над вірменами, сенатори ухвалили надати Ґерманікові й Друзові право тріумфального входження до Рима. Обабіч храму Марса Месника було споруджено арки із зображеннями обох цезарів; і Тиберієві, котрий розсудливістю утвердив мир, він приніс більшу радість, ніж коли б війну було завершено на полі бою. Таким ось чином, тобто хитрощами, він вирішує діяти і

супроти царя Фракії Рескупоріда. Усіма фракійцями раніше правив Реметалк; після його смерті владу над однією частиною Авґуст віддав його братові Рескупорідові, а над іншою — його синові Котісу. За цим розподілом полів і міст, усе, що лежить у сусідстві з греками, відійшло до Котіса, тоді як усе необроблене, дике і на межі з ворогами дісталося Рескупорідові; відрізнялися і звичаї самих царів; перший був поступливим і м'яким, тоді як другий — лютим, жадібним і незгідливим. Усе ж спочатку вони жили у вдаваній згоді, але потім Рескупорід став потроху виходити за межі своїх земель, привласнювати віддане у володіння Котісу, а якщо той чинив опір, то застосовувати проти нього силу; за життя Авґуста, який зробив їх обох царями і перед яким Рескупорід відчував страх, боячись покарання за свавільність і непокірність, він діяв з осторогою, але прочувши про зміну принцепса, він став засилати зграї розбійників і руйнувати римські укріплення, створюючи привід до війни.

65. Ніщо так не турбувало Тиберія, як те, щоб не порушувався усталений стан справ. Він вибирає центуріона і велить йому сповістити обом царям, щоб вони припинили збройні суперечки; Котіс одразу ж розпустив допоміжні загони. Рескупорід же з удаваною покірністю пропонує Котісові зустрітися з ним в якомусь місці, де б вони могли розв'язати суперечки шляхом перемовин. Вони недовго вагалися з часом, місцем, а потім і з умовами миру, бо ж один з добродушності, інший з підступ-

ності йшли на обопільні поступки назустріч одне одному. Для того щоб надати урочистості укладенню угоди, Рескупорід влаштовує бенкет і в розпалі веселощів, які тривали до пізньої ночі, зв'язує ланцюгами Котіса, який нічого не підозрюючи, бенкетував за столом, а після того як збагнув підступність Рескупоріда, став марне заклинати його, нагадуючи про святість царського сану, про те, що вони з одного і того самого роду і поклоняються тим самим богам, про закони гостинності. Оволодівши всією Фракією, Рескупорід написав Тиберієві, що супроти нього чинилися підступи, і він випередив зловмисника; водночас під приводом війни проти бастарнів і скіфів він став зміцнювати свої сили новими загонами піхотинців і кіннотників. Відповідь Цезаря була стриманою: якщо він, Рескупорід, не обманює, то може покладатися на свою невинуватість; а втім, ані він сам, ані сенат, не розглянувши справи, не зможуть вирішити, на чиєму боці право і хто вдався до протиправних дій; і тому нехай, передавши римлянам Котіса, він приїздить до Риму, щоб запобігти для себе можливому звинуваченню.

66. Цього листа пропретор Мезії Латиній Пандуса відіслав у Фракію з воїнами, яким Рескупорід мусив передати Котіса. Вагаючись між страхом і люттю, Рескупорід зрештою вирішив бути обвинуваченим не лише в початку, а й у завершенні злочину: він велить вбити Котіса і вигадує, ніби той сам наклав на себе руки. Цезар, однак, не змінив вподобаного ним спосо-

бу дій і після смерті Пандуси, якого Рескупорід звинувачував у ворожості до нього, призначив правителем Мезії старого воїна Помпонія Флакка — головним чином тому, що, підтримуючи з царем дружні стосунки, він був найбільш підхожим для того, щоб його обдурити.

67. Флакк прибув до Фракії і всілякими обіцянками умовив царя, хоч той і вагався через докори сумління за своє злочинство, відвідати з ним прикордонні залоги. Тут царя під виглядом почесної охорони було оточено сильним загоном, і трибуни з центуріонами спочатку запрошували і вмовляли, а коли відійшли ще далі, то відвертим примусом насамкінець, після того як він усвідомив свою долю, повезли його до Риму. Звинуваченого у сенаті дружиною Котіса, його засуджують до вигнання подалі від свого царства. Фракію було поділено між його сином Реметалком, про якого було відомо, що він не схвалював батькових затій, і дітьми Котіса, а з огляду на їхній дитячий вік, до них приставили колишнього претора Требеллена Руфа, щоб той тимчасово правив за них, подібно до того, як наші предки послали до Єгипту Марка Лепіда опікуватися дітьми Птолемея. Рескупоріда було відвезено до Олександрії і там вбито чи то через спробу втекти, чи то через вигаданий донос.

68. У цей самий час Вонон, про витурення якого до Кілікії я вже згадував, підкупивши охоронців, намагався втекти у Вірменію, щоб перебратися звідти до альбанів та геніохів і далі до свого родича, царя скіфів. Відійшовши

від моря нібито на полювання, він сховався у непрохідних гірських хащах, а потім, поклавшись на прудкість свого коня, примчав до річки Пірам; але на річці не було мостів — їх, зачувши про втечу царя, зруйнували місцеві жителі, а переправитися вчерез неї вбрід було неможливо. На березі цієї річки він і був схоплений Вібієм Фронтоном, префектом вершників, а невдовзі покликали ветерана Ремія, якого було раніше приставлено до царя для охорони, і він, нібито розлютившись, проштрикнув його насмерть мечем. Але, ймовірнішим є те, що, усвідомлюючи свою співучасть у злочинах, він убив Вонона, боячись зізнань останнього.

69. Повертаючись із Єгипту, Ґерманік дізнався, що всі його розпорядження щодо війська і міст або скасовано, або замінено протилежними за змістом. Ось чому він сильно докоряв Пізонові, який, своєю чергою, з не меншою гостротою давав йому відкоша. Нарешті Пізон вирішив піти із Сирії. Але його затримала хвороба Ґерманіка, і коли йому повідомили, що Ґерманік одужав і що в місті виконують обітниці, давані задля його уздоровлення, він розганяє своїми посланими лікторами як жертовних тварин біля вівтарів, так і тих, хто звершував жертвоприношення, і натовп антіохійців — учасників урочистого свята. Після цього він від'їздить до Селевкії, очікуючи наслідків хвороби, яка знову звалила Ґерманіка. Страшну силу недуги посилювала впевненість Ґерманіка у тому, що його отруєно Пізоном;

і справді, у домі Ґерманіка не раз знаходили на підлозі і на стінах вийняті з могил рештки людських трупів, вибиті на свинцевих табличках замовляння і закляття, а поряд ім'я Ґерманіка, напівобгорілий і загноєний прах, та інші чаклунські знаряддя, за допомогою яких, як вважають, людські душі віддаються підземним силам. І посланців від Пізона звинувачували в тому, що вони приходять лише для того, щоб вивідати, чи погіршився стан здоров'я Ґерманіка.

70. Усе це Ґерманік сприймав із гнівом не менше, ніж із тривогою: якщо його поріг оббивають, якщо доведеться сконати на очах у супротивників, то що станеться з його бідолашною дружиною, з його малолітніми дітьми? Отрута діє, як видається Пізонові, надто повільно: він квапиться і підганяє, щоб самому владувати над провінцією, над леґіонами. Але Ґерманік ще не геть знесилів, і вбивця не отримає винагороди за злочин. І він складає листа, в якому відмовляє Пізонові у довірі; багато хто твердить, що в листі він віддав Пізонові наказ покинути провінцію. І Пізон, не гаючись, відпливає на кораблях, але зумисне уповільнює плавання, щоб швидше повернутися, якщо смерть знову відкриє перед ним Сирію.

71. Якийсь час цезар ще плекав надію, але невдовзі занедужав остаточно, і, бачачи, що кончина близько, він звернувся до друзів біля нього з такими словами: «Якби я підлягав долі, тоді слушним був би мій стогін навіть перед богами, які передчасною смертю вихоплю-

ють мене ще зовсім молодим у моїх рідних, у дітей, у вітчизни; але до згуби мене призвів злочин Пізона і Планцини, тому я залишаю у ваших серцях моє останнє прохання: повідомте батькові і братові, якими болями терзаний, якими підступами оточений, я закінчив своє нещасливе життя ще гіршою смертю. Всі, хто покладав на мене надію або хто пов'язаний зі мною кревними узами, а то навіть і ті, хто заздрив мені живому, — всі вони сумуватимуть за мною, за тим, що без пори, у розквіті сил, здолавши перепони у стількох війнах, я упав від підступності жінки. Вам належить подати до сенату скаргу, звернутися до правосуддя. Адже найперший обов'язок друзів полягає не в тому, щоб провести небіжчика в останню путь, марне бідкаючись і голосячи, а в тому, щоб пам'ятати, чого він прагнув, і виконати все, що він доручив. Тужитимуть за Ґерманіком і незнайомі люди, але відомстіть за нього ви, якщо ваша прихильність була більшою до мене, ніж до мого талану. Покажіть римському народові мою дружину, внучку божественного Авґуста, назвіть йому моїх шістьох дітей. І співчуття буде на боці обвинувачів, і люди не повірять і не простять тим, хто вигадуватиме якісь злочинні доручення»[50]. І друзі, торкаючись руки Ґерманіка, що вже помирав, поклялися йому в тому, що вони швидше спустять останній подих, ніж відмовляться від помсти.

72. Потім, повернувшись до дружини, він почав благати її, щоб вона на згадку про нього і задля їхніх спільних дітей упокорилася пе-

ред лихою долею і, повернувшись до Риму, не дратувала могутніших, змагаючись із ними у впливовості. Це він сказав перед усіма, а залишившись з нею наодинці, нібито розкрив їй небезпеку, що йшла від Тиберія. Трохи згодом він згасає, і вся провінція й сусідні народи впадають у велику жалобу. Оплакували його і чужинські племена, і царі: настільки люб'язно він поводився із союзниками, настільки милостиво з ворогами; і зовнішній вигляд, і мова його викликали глибоку до нього шану, і хоча він завжди своєю поставою підтверджував велич і гідність найвищого становища, але уникав недоброзичливості та зарозумілості.

73. Похорон Ґерманіка — без зображень предків і багатолюдної ходи — перетворився на врочистий захід, завдяки його славі і згадкам про його чесноти. Деякі порівнювали його ставний вигляд, вік, обставини смерті і, нарешті, близькість тих місць, у яких він помер, з життям Александра Македонського. Адже і той і той, вирізняючись шляхетною поставою і знатністю роду, прожили трохи більше тридцяти років і загинули серед чужих племен від підступності почту; але Ґерманік був м'який із друзями, стриманий у втіхах, одружений один раз і мав від цього шлюбу законних дітей; проте за вдачею був не менш войовничим, ніж Александр, навіть якщо не мав шаленої відваги і якщо йому після стількох переможних битв завадили поневолити Ґерманію. Якби лиш він був самостійним у веденні державних

справ, мав права і титул, він настільки ж швидко, як Александр, зажив би воїнської слави, наскільки переважав його милосердям, стриманістю та рештою чеснот. Перед спаленням оголене тіло Ґерманіка було виставлено на форумі антіохійців, у місці, яке призначалося для поховання; чи проступили на ньому сліди від отруєння, було так і незрозуміло; бо кожен, або співчуваючи Ґерманікові й упереджено підозрюючи в цьому Пізона, або, навпаки, ставлячись із прихильністю до Пізона, витлумачував цю річ по-своєму.

74. Потім леґати, а серед них й інші сенатори, почали радитися щодо того, кому передати управління Сирією. Оскільки решта не дуже домагалася такого призначення, його виборювали між собою Вібій Марс і Ґней Сенцій; зрештою Марс поступився старшому за віком і настирливішому Сенцієві. І Сенцій за вимогою Вітеллія, Веранія та інших, котрі збирали докази для висунення звинувачення, немовби мова йшла про вже викритих злочинців, відправив до Рима знану в цій провінції улюбленицю Планцини, змішувачку отрут Мартіну.

75. Аґриппіна, знеможена горем і недужа тілом, і все ж нетерпима до всього, що могло б відтягнути помсту, сідає з прахом Ґерманіка і дітьми в обраний корабель флоту, супроводжувана загальним співчуттям: адже жінка першорядної знатності, яку ще зовсім недавно всі шанувальники і доброзичливці вважали найщасливішим подружжям, несла тепер, притискаючи до грудей, останки чоловіка,

непевна, чи вдасться помститися, боячись за себе й дітей. Вона розуміла, скільки злигоднів чекає її у житті багатодітної вдови. Тим часом Пізона звістка про кончину Ґерманіка наздогнала біля острова Коса. Він зустрічає її, не стримуючи задоволення, а відтак влаштовує жертвоприношення і відвідує храми, не приховуючи щирої радості, а Планцина поводиться ще непристойніше і, скинувши тоді вперше жалобний одяг, який носила після втрати сестри, перевдягається у святкове вбрання.

76. Тим часом до Пізона збираються центуріони й нагадують йому, що нададуть леґіони в його розпорядження. А на нараді, яку він скликав, аби вирішити, як слід діяти, його син Марк Пізон порадив батькові поквапитися до Риму: ще не скоєно чогось непоправного і не варто остерігатися ні безглуздих підозр, ні всіляких нісенітних чуток. Чвари з Ґерманіком можуть, звичайно, викликати до його батька відразу, але такі сварки не підлягають покаранню; до того ж його ворогів задовольнило б відібрання у нього провінції. Але якщо він туди повернеться і Сенцій учинить опір, то розпочнеться громадянська війна, а центуріони й воїни недовго залишатимуться на його боці, бо візьме гору ще свіжа згадка про їхнього полководця і глибоко вкорінена любов до Цезарів.

77. Навпаки, Доміцій Целер, один із найближчих друзів Пізона, вимагав скористатися нагодою: мовляв, Пізона, а не Сенція по-

ставлено правителем Сирії, і йому надано фасції, преторську владу і леґіони. Якщо туди вторгнеться ворог, то хто з більшою слушністю має давати відсіч, як не той, хто отримав леґатські повноваження й особливі вказівки? І для чуток не залишиться місця, бо з плином часу вони старіють; а свіжу ненависть часто не в змозі приглушити в собі навіть невинні люди. Але якщо Пізон збереже за собою військо і посилить його, то багато чого, що неможливо передбачити, гляди, із волі випадку обернеться на краще. «Якщо ми поквапимося, — заявив Доміцій, — щоб пришвартуватися одночасно з прахом Ґерманіка, то і тебе, Пізоне, невислуханого й незахищеного, знищать перше голосіння Аґриппіни і юрба невігласів! Авґуста в порозумінні з тобою, Цезар прихильний до тебе, хоч і потай; і ридма ридають і оплакують смерть Ґерманіка тільки ті, хто відчуває з неї найбільшу радість».

78. Пізон, зі своєю схильністю вдаватися до рішучих заходів, охоче пристає до цієї думки і в листі, надісланому ним Тиберієві, звинувачує Ґерманіка у гордовитості та упаданні за розкішшю; вигнаний Ґерманіком з провінції, щоб не заважати йому у справі вчинення державного перевороту, він, Пізон, знову з давнішою відданістю дбатиме про військо. Водночас він повеліває Доміцієві відпливти на триремі до Сирії, тримаючись островів подалі від берега. Тим часом сам Пізон розділяє зібраних у нього перебіжчиків по маніпулах, озброює маркітантів і, переправившись ко-

раблями на материк, перехоплює підрозділ новобранців і пише кілікійським царкам, аби вони допомогли йому загонами; у цих військових приготуваннях не без завзятості бере участь і молодий Марк Пізон, який, однак, не радив батькові розпочинати воєнні дії.

79. Оминаючи береги Лікії і Памфілії, вони зустрілися з кораблями, на одному з яких сиділа Аґриппіна, й обидві сторони схопилися, було, за зброю, але через взаємний страх справа далі суперечки не пішла, причому Марк Вібій сповістив Пізонові, що той має з'явитися до Риму для судового розгляду. Той глузливо відповів йому, що, звісно, не забариться туди прибути, як тільки претор, котрий візьметься до справи про отруєння, визначить день для явки підсудного й обвинувачів.

Тим часом Доміцій, приставши до сирійського міста Лаодікеї, вирушив на зимові квартири шостого леґіону[51], бо вважав його найпридатнішим для втілення своїх задумів, але його випередив леґат Пакувій. Сенцій звертається до Пізона з листом, у якому застерігає його не підбурювати табір, засилаючи туди бунтівників, а провінцію не тривожити воєнними діями. Зібравши всіх, щодо кого йому було відомо, що вони шанують згадку про Ґерманіка або є ворожими до його супротивників, він переконує їх у тому, що Пізон збирається вчинити збройний замах на велич імператора, на Римську державу; і Сенцій виводить назустріч Пізонові сильний і готовий до бою загін.

80. А Пізон, хоча справи у нього складалися невдало, не прогавив нагоди за наявних обставин зробити найнадійніший для своєї безпеки крок і зайняв добре захищену фортецю Келендерій; долучивши перебіжчиків з нещодавно перехоплених новобранців, а також рабів, своїх і Планцини, а ще надіслані царками загони кілікійців, він, якщо взяти до уваги кількісний склад, утворив цілий леґіон. Він запевняв своїх, нібито його, леґата Цезаря, не пускають до провінції, наданої йому в управління, не воїни леґіонів — адже вони просили його повернутися, — а Сенцій, з почуття особистої неприязні до нього, яку він приховує брехливими обвинуваченнями. Тож нехай вони вийдуть на поле бою; адже леґіонери не битимуться, коли побачать, що Пізон, кого вони зовсім нещодавно називали своїм батьком[52], візьме гору, якщо справа вирішуватиметься на засадах права, і не буде безсилий — якщо за допомогою зброї. Потім він вишиковує свої маніпули біля фортечних мурів на крутосхилі — з обох боків фортецю оточувало море. Супроти них стояли вишикувані бойовими лавами ветерани й допоміжні загони; тут була перевага у вишколі воїнів, там — складні умови місцевості, але в тих, хто її займав, не було ні бойовитості, ні віри в успіх, ні навіть зброї, крім сільської або виготовленої нашвидкуруч. Коли вороги зійшлися врукопаш, то сумніви у підсумку битви залишалися лише доти, доки коґорти римлян не вийшли на рівнинне місце: кілікійці повтікали і замкнулися у фортеці.

81. Тим часом Пізон марне намагався оволодіти флотом, що неподалік очікував підсумку битви: повернувшись до фортечних мурів, він, то вдаряючи себе в груди, то називаючи поіменно римських воїнів, обіцяючи їм нагороди, силкувався схилити їх до зради, і зумів їх так спантеличити, що значконосець шостого леґіону перейшов до нього із значком. Тоді Сенцій звелів сурмити в ріжки і труби, кинутися до валу, поставити драбини, щоб найвправніш піти на приступ, а решта мала засипати ворога дротиками, а також, за допомогою метальних пристроїв, — камінням та запаленими смолоскипами. Коли нарешті відчайдушний опір захисників було зламано, Пізон почав просити, щоб після здачі зброї йому було дозволено залишатися у фортеці, поки Цезар вирішить, кому правити Сирією. Однак ці умови не було прийнято, і єдине, що йому було надано, — це кораблі і спокійне повернення до Риму.

82. А в Римі, тільки-но почали надходити раз по раз звістки про хворобу Ґерманіка, і, як усе, що приходить здалеку, дедалі похмуріші, запанували всенародна жалоба і гнів, а інколи вибухали й голосіння. Для того, мовляв, і запроторили його на край світу, для того і дали Пізонові провінцію: ось до чого призвели таємні розмови Авґусти з Планциною. Правду казали старі про Друза: не до вподоби припала можновладцям відданість їхніх синів народовладдю, і їх зведено зі світу не через що інше, як тільки через те, що вони задума-

ли повернути римському народові свободу й урівняти всіх у правах. Звістка про смерть Ґерманіка настільки посилила серед простолюду ці пересуди, що раніше від указу властей, раніше від ухвали сенату все огорнулося у жалобу, спорожніли майдани, наглухо замкнулися будинки. Скрізь запанувала цвинтарна тиша, що переривалася стогонами; ніде нічого напоказ: якщо хтось і стримується від зовнішніх виявів скорботи, то в душі тужить ще безутішніше. Трапилося так, що купці, які виїхали із Сирії, коли Ґерманік ще був живий, привезли гарні звістки про його стан здоров'я. Цим звісткам одразу ж повірили, і вони вмить поширилися по всьому місту; кожен, хай навіть без ретельної перевірки почутого, передавав добру новину першому-ліпшому зустрічному, а ті, своєю чергою, сповіщали її, перебільшуючи на радощах, далі. Люди бігали усім містом, виважували двері храмів, і ніч сприяла їхньому легковірству, бо ж у темряві підтвердження у всьому стає певнішим. Тиберій не протидіяв брехливим чуткам, аж поки вони не розвіялися з плином часу; і народ огорнувся ще більшим смутком, так наче Ґерманіка відібрано у нього вдруге.

83. Тим часом для Ґерманіка було вигадано особливі почесті — наскільки кожному дозволяли любов до небіжчика і здоровий глузд; сенатом було ухвалено таке: щоб ім'я Ґерманіка виголошувалося у піснеспіві саліїв; щоб скрізь, де відведено місця для жерців-авґусталів, були встановлені курульні крісла[53] Ґерманіка з дубо-

вими вінками над ними; щоб перед початком циркових вистав несли попереду його зображення із слонової кості; щоб фламіни[54] чи авгури, що мають замінити його, обиралися тільки з роду Юліїв. До цього було додано тріумфальні арки в Римі, на березі Рейну і на сирійській горі Амані, з написами, що сповіщали про його діяння і про те, що він поліг за батьківщину; гробницю в Антіохії, де його тіло було спалено; і траурний постамент в Епідафні, де він помер. І нелегко перечислити всі його статуї і місця поклоніння його пам'яті. Та коли було запропоновано помістити золотий щит з його зображенням серед таких же зображень світочів римського красномовства[55], Тиберій рішуче заявив, що він присвятить Ґерманікові такий самий щит, що й усім іншим: адже в красномовстві високе становище не має ваги, а тому досить почесно і те, щоб уже бути зачисленим до стародавніх письменників. Вершницький стан присвоїв ім'я Ґерманіка тому секторові амфітеатру, який носив назву Сектора молодших і, крім того, постановив, щоб на липневі іди загони вершників супроводжували його статую. Більшість із ухвал чинна і донині, дещо було одразу ж випущено з уваги або з огляду на давність піддано забуттю.

84. Поміж тим, невдовзі, ще в годину першої жалоби з приводу смерті Ґерманіка, його сестра Лівія, дружина Друза, народила двох немовлят чоловічої статі[56]. Ця подія, рідкісна і приємна навіть для звичайних громадян, сповнила принцепса такою бурхливою радіс-

тю, що він не втримався, аби не похвалитися нею перед сенаторами, мовляв, у жодного з римлян такого високого звання не народжувалися доти близнюки: адже все, навіть випадковість, він неодмінно обертав на славу собі. За обставин, що склалися у той час, народові, однак, це завдало болю, бо ж він побоювався, що Друз, розбагатівши на дітей, зможе ще більше відтіснити сім'ю Ґерманіка.

85. Того самого року було видано суворі укази сенату супроти розпусти серед жінок і з найсуворішим застереженням про заборону торгувати своїм тілом особам, чиї діди, батьки або чоловіки були римськими вершниками. Приводом для цього було те, що Вістілія, донька претора, заявила едилам*, що займається проституцією[57], вчинивши так відповідно до давнього звичаю у предків, згідно з яким достатнім покаранням для повій вважалося їх власне зізнання у своїй ганьбі. Відтак зажадали пояснень і від Титідія Лабеона[58], чоловіка Вістілії, чому він не покарав, згідно із законом, свою дружину, яку було викрито у неподобстві. А коли він, виправдуючись, сказав, що надані йому за законом шістдесят днів ще не збігли, то задовольнилися постановою лише проти Вістілії, і її було запроторено на острів Серіф. Обговорювалося питання і про заборону єгипетських та юдейських священнодійств, і сенат ухвалив вивезти на острів Сардинію

* Едили — римські урядовці, до обов'язків яких входили влаштування народних видовищ, міський благоустрій, нагляд за громадськими спорудами, поліційний нагляд і організація постачання продовольства (*прим. ред.*).

чотири тисячі заражених цими забобонами вільновідпущеників[59], придатних за віком для викорінення там розбійницьких зграй, вважаючи, що коли через складні умови клімату вони перемруть, то від цього не буде багато шкоди; решта мала покинути Італію, якщо до певного терміну не відмовиться від своїх безглуздих обрядів.

86. Після цього Цезар сповістив про необхідність вибрати діву на місце Окції, яка впродовж п'ятдесяти семи років з величезним благочестям керувала священнодійствами весталок; при цьому він склав подяку Фонтеєві Аґриппі й Доміцієві Полліону за те, що, пропонуючи взамін неї своїх дочок, вони змагалися у відданості держави. Перевагу було віддано доньці Полліона, і то лише на тій підставі, що в цьому разі залишалися непорушними подружні стосунки, тоді як Аґриппа, розірвавши перший шлюб, зашкодив гарній славі своєї родини. А втім, Цезар розрадив усунуту з місця, подарувавши їй відступне в розмірі мільйона сестерціїв.

87. Зважаючи на скарги народу з приводу дорожнечі хліба, Тиберій встановив ціну, яку мав платити покупець, а торговцям хлібом пообіцяв дарувати по два нумми* за модій[60]. Однак він не прийняв за це запропонованого йому, як і раніше, титула батька вітчизни і гостро докоряв тим, хто називав його піклування про народ божественним, а його самого — владарем. Ось чому у присутності принцепса

* Нуммус — дрібна мідна або бронзова монета (*прим. ред.*).

висловлювалися стримано і зважено, бо ж свободи він остерігався, а лестощі ненавидів.

88. У писаннях істориків та сенаторів тієї доби я знаходжу повідомлення про лист вождя хаттів Адґандестрія, який було зачитано в сенаті і в якому він обіцяв покінчити з Арміні́єм, якщо йому для вчинення вбивства надішлють отруту; Адґадестрієві було сказано у відповідь, що римський народ мститься ворогам, не вдаючись до обману, і не таємними засобами, а відкрито і силою зброї. Завдяки цій шляхетній відповіді Тиберій зрівнявся у славі із стародавніми полководцями, які заборонили отруювати царя Пірра і розкрили йому цей задум. А втім, Арміній, домагаючись царської влади після відходу римлян та вигнання Маробода, натрапив на волелюбність співвітчизників; зазнаючи з їхнього боку нападів, він воював з перемінним успіхом і загинув від підступів свого оточення. Без сумніву, він був визволителем Ґерманії, піднявшись супроти римської влади не в добу становлення народу Риму, як інші царі і вожді, а в добу найвищого розквіту цієї держави, і хоча зазнавав іноді поразок, але був нездоланний на війні. Він прожив тридцять сім років, дванадцять з них тримав у своїх руках владу; і донині його оспівують серед варварських племен; грецьким анналам він невідомий, бо вони захоплюються лише своїм, у римських до нього також не приверталася належної уваги, бо, звеличуючи давнину, ми не переймаємося недавніми подіями.

КНИГА ТРЕТЯ

1. Ані разу не перервавши плавання крізь буремне крижане море, Аґриппіна прибуває до острова Коркіри, розташованого навпроти узбережжя Калабрії. Охоплена невимовною журбою і не здатна вдіяти що-небудь, вона проводить там кілька днів, щоб знову набратися сил. Тим часом, дізнавшись про її термінове прибуття, найближчі із друзів і багато воїнів, які служили під орудою Ґерманіка, а також багато хто з тих, котрі ніколи й не бачили раніше його у вічі, — мешканці розташованих неподалік муніципіїв, одні — гадаючи, що цим вони виконують свій обов'язок перед принцепсом, інші — беручи з них приклад, вирушають до міста Брундизія, бо для Аґриппіни, яка прямувала на кораблі до Італії, тут було найближче і найзручніше висадитися на суходіл. Як тільки флот з'явився на видноті у відкритому морі, натовпи людей заповнили ущерть не лише гавань і набережні: люди обліплюють укріплення і дахи будинків, вони юрмляться скрізь, звідки можна бачити на далеку відстань, і з неприхованим смутком розпитують один в одного, як личить краще

зустріти Аґриппіну, котра виходитиме з корабля, — мовчки чи якимось вигуком. І все ще залишалося нез'ясованим, як тут ліпше вчинити, коли флот став повільно наближатися до місця швартування; не грайливо, а з розмахом, як заведено у таких випадках, заносили весла веслярі: все було оповито глибочезним смутком. А коли, вийшовши на берег укупі з двома дітьми та урною в руках, Аґриппіна потупила очі додолу, звідусіль почувся стогін, і незмога було вгледіти, чи цей стогін іде від близьких чи сторонніх, від чоловіків чи жінок; але в тих, хто зустрічав, ще свіжий біль глушив такі ж почуття виснажених тривалою поїздкою супутників Аґриппіни.

2. Тиберій відрядив до Брундизія дві преторіанські коґорти і, крім того, звелів властям Калабрії, Апулії і Кампанії скласти останню шану пам'яті його сина. Відтак прах Ґерманіка несли трибуни з центуріонами; попереду них — неприбрані[1] і без прикрас значки та трохи опущені вниз фасції; і коли хода оминала колонії, простолюд у чорному і вдягнуті у трабеї[2] вершники, якщо вистачало місця, спалювали коштовні тканини, запашні пахощі і все, що передбачено похоронним обрядом. Виходили назустріч і мешканці міст, які залишалися осторонь; приносячи жертви душам спочилих[3] і ставлячи їм жертовники, вони вдарилися у голосіння і сумовиті зойки. Друз із тими дітьми Ґерманіка, які залишалися в Римі[4], і його братом Клавдієм відбув до Таррацини. Похоронна хода заповнила вулицю.

Тут були консули Марк Валерій і Марк Аврелій, які щойно обійняли свої посади, сенат і значна частина населення Риму, яка йшла незграбним натовпом; ніхто не стримував сліз, і не було жодного славлення влади, бо всім було добре відомо, що Тиберій радіє зі смерті Ґерманіка і ледве це приховує.

3. Тиберій з Авґустою не з'явилися серед народу — чи то вважали, що принизять свою гідність, виражаючи біль на очах у всіх, чи то остерігалися того, щоб, бува, не розкрити своє лицемірство перед стількома поглядами, що прикипатимуть до їхніх облич. Ні в істориків, ні в «Щоденних вістях»[5] я не знайшов бодай однієї згадки про те, що матір Ґерманіка Антонія брала помітну участь у похоронах, тоді як усі інші кревні родичі, не кажучи вже про Аґриппіну, Друза і Клавдію, були згадані поіменно; можливо, їй завадила хвороба, можливо, її надламана горем душа не змогла сприймати навіч таке велике нещастя. Принаймні я схильний скоріше думати, що Тиберій з Авґустою, котрі не виходили з палацу, навмисне не дали їй піти на похорони, аби видавалося, начебто бабця і дядько сумують укупі з матір'ю і що їх усіх втримує вдома одна і та сама причина.

4. У день, коли прах Ґерманіка переносили у гробницю Авґуста[6], в місті панувала мертвотна тиша, але її порушували ридання; вулиці були переповнені людом, на Марсовому полі палали смолоскипи. Там стояли воїни у повній бойовій викладці, урядовці без знаків свого звання, а народ, розподілений по три-

бах, жалібно викликував, що Римська держава загинула, що сподіватися більше немає на що, і то так сміливо й відкрито, що спадало на думку, ніби вони позабували геть про своїх зверхників. Однак, ніщо так не дошкулило Тиберієві, як те, що серед юрби спалахнула любов до Аґриппіни: люди називали її окрасою вітчизни, єдиною, у кому тече кров Авґуста[7], неперевершеним взірцем давніх звичаїв, а звернувшись до неба й богів, благали їх зберегти в недоторканості її паростків і щоб вони пережили своїх недоброзичливців.

5. Були й такі, хто вважав, що всенародні похорони за кошт держави могли б бути пишнішими і порівнював їх із блиском похоронних почестей, що їх було складено Авґустом батькові Ґерманіка Друзові. Адже посередині зими він проїхав аж до Тиціна і, не відходячи від тіла небіжчика, разом із ним увійшов до Риму; катафалк оточували зображення Клавдіїв і Юліїв; померлого було вшановано оплакуванням на форумі, похвальною промовою з ораторських трибун; було виконано усе заповідане від предків і доповнене пізнішими поколіннями; а Ґерманікові не складено навіть тієї шани, яка личить будь-кому із знатних. Щоправда, зважаючи на далечінь, його тіло було лише якось спалено на чужині; та якщо випадкові обставини не дали своєчасно скласти йому належну шану, то ще більше годилося виконати це згодом. До того ж його брат виїхав тільки на день шляху, а дядько — лише до міської брами[8]. Де ж звичаї давнини, де посмертна

маска, яку ставлять біля поховального ложа, де вірші, складені для прославлення його пам'яті, де сльози чи бодай удаваний вияв жалоби?

6. Тиберій дізнався про такі настрої, і тому, щоб покласти край усіляким пересудам в народі, він нагадав йому окремим едиктом, що багато славетних римлян полягло за вітчизну, але нікого так не оплакували, як Ґерманіка. Це була б велика честь для нього, принцепса, і для всіх, якби було дотримано належної міри урочистості. Але високим урядовцям і народові — повелителю не личить бути схожим на прості сім'ї та невеличкі громади. Свіжому горю личать плач і стогін, і воно гамувалося жалобою; однак нині слід відновити колишню душевну несхитність, як вдалося колись придушити смуток божественному Авґустові, котрий втратив онуків[9], тож немає потреби звертатися до давніших прикладів; скільки разів римський народ стійко переносив невдачі своїх військ, винищення дощенту знатних родів! Правителі смертні — держава вічна. Тому нехай вони знову беруться до повсякденних занять, а зважаючи на те, що наближалися театральні видовища на свято Великої Матері[10], не відмовляються від розваг.

7. Після зняття жалоби усі повернулися до своїх справ, і Друз виїхав до іллірійського війська. Але ненависть люду до Пізона не вляглася; звідусіль лунали вимоги суворо покарати його, і часто чулися бідкання з приводу того, що він подорожує мальовничими краєвидами Азії та Ахеї, із злочинною зухвалістю затягую-

чи повернення до Риму, аби тим часом знищити докази своїх злочинів. І справді, розійшовся поголос, ніби лиховісна отруювачка Мартіна, спроваджена до Італії Ґнеєм Сенцієм, про що мовлено вище, померла раптовою смертю в Брундизії, причому в її складеному вузликом волоссі знайшли приховану нею отруту, однак на її тілі не було завважено слідів отруєння.

8. Пославши попереду себе сина з дорученням пояснити принцепсові все таким чином, щоб він повівся м'якіше, сам Пізон тим часом вирушає до Друза, сподіваючись скоріше на вдячність від нього за усунення суперника, аніж на ненависть за знищення брата. Тиберій, силуючись засвідчити неупередженість, гостинно зустрів юнака і щедро обдарував його, як це заведено щодо синів знатних родин. А Друз заявив Пізонові, що коли звинувачення проти нього слушні, це означатиме, що ніхто нікому не завдавав стільки горя, як він, Пізон, завдавав самому собі; зрештою, він, Друз, волів би, щоб усе те виявилося безпідставним і брехливим, тобто щоб смерть Ґерманіка не спричинилася до чиєїсь згуби. Це було сказано у присутності багатьох, а від бесіди наодинці Друз ухилився; водночас не виникало сумнівів у тому, що такий спосіб поводження йому визначив Тиберій, бо зазвичай щирий і помолодечому не суперечливий, він на цей раз учинив, як бувалець, тобто не без хитрощів.

9. Переправившись через Далматинське море і пришвартувавши кораблі біля Анкони, Пізон подався через Піцен і далі фламінієвим

шляхом і наздогнав леґіон, що прямував з Паннонії до Риму, а звідти в Африку для підкріплення розташованого там війська. Багато розмов точилося навколо того, що Пізон часто з'являвся перед воїнами, які рухалися в дорозі похідним ладом. З Нарнії, аби уникнути підозр, а то й, мабуть, через те, що в людей, охоплених тривогою, рішення бувають всякими, Пізон вирушив вниз річкою Нар, а потім і за течією Тибру, але ще більше налаштував проти себе народ тим, що його судно пришвартувалося біля гробниці Цезарів[11]. І тим, що в найгамірніший час дня, коли берег запруджено людьми, на очах у всіх пройшов ходою разом з Планциною, він — у супроводі великого натовпу клієнтів*, вона — цілої вервечки жінок, — й обоє сміялися. Неприязнь до нього посилювалася тим, що його дім, що здіймався над форумом, було по-святковому прибрано і в ньому зібралися на бенкет гості, а зважаючи на велелюддя місця, усе, що відбувалося в ньому, було на видноті.

10. Наступного дня Фульциній Тріон викликав Пізона для звіту перед консулами. Проти цього виступили Вітеллій, Вераній та інші, котрі держалися близько Ґерманіка; вони заявили, що Тріон — особа стороння, а самі вони не як обвинувачі, а як оповідачі і свідки усіх подій виконують доручення, яке їм дав Ґерманік. Тріон, відмовившись від своєї вимоги, домігся дозволу звинувачувати Пізона за його попередні

* Клієнти — неповноправні люди, залежні від покровителя, патрона (*прим. ред.*).

злочини і попросив принцепса, аби той взяв на себе їх розслідування. Ніхто не заперечував, і звинувачений, остерігаючись ворожості з боку сенаторів і народу, в той же час знав, що Тиберій має достатню владу, щоб обійти увагою чутки, а до того ж зв'язаний причетністю своєї матері до цієї справи. Одному судді простіше відрізнити істину від наклепу, а якщо їх багато, тоді над ними панують заздрощі й неприязнь. Але Тиберія не вводили в оману труднощі такого розслідування і те, які чутки ходили про нього самого. Отже, вислухавши у присутності небагатьох прибічників нападки з боку обвинувачів і прохання — з другого боку, він цілком передав цю справу сенатові.

11. Тим часом з Іллірії повернувся Друз, і хоча за перехід на бік римлян Маробода і звершені торік улітку діяння сенат призначив йому тріумфальний вступ до Риму, він в'їхав у місто без будь-якої урочистості, відклавши почесті на певний час. Після цього обвинувачений звертався до Луція Аррунція, Публія Вініція, Азинія Ґалла, Езерніна Марцелла і Секста Помпея, запрошуючи їх собі в захисники, та оскільки вони під усілякими приводами відмовилися, то захищати його взялися Маній Лепід, Луцій Пізон і Лівіній Реґул; у Римі запанувало насторожене очікування: наскільки друзі Ґерманіка будуть вірними його пам'яті, наскільки впевнено почуватиметься звинувачуваний, чи зможе Тиберій достатньою мірою стримати і придушити в собі почуття? Збурення народу сягло

крайнощів: ніколи раніше він не переймався стількома пересудами про принцепса і не мав стільки мовчазних підозр.

12. На засіданні сенату Цезар виступив із стриманою, ретельно зваженою промовою. Пізон був леґатом і другом його батька, і за порадою сенату він, Цезар, зробив його помічником Ґерманікові для залагодження справ на Сході. Чи Пізон дратував там молодого чоловіка упертістю і суперечливістю, чи лише радів з його смерті, чи по-злочинному його прибрав із світу — ця справа потребує неупередженого розгляду. «Адже якщо він перевищував як леґат свої повноваження і не корився командувачеві, тішився його смертю і моїм горем, я зненавиджу його і відлучу від свого дому, але з особистої ворожнечі не мститиму владою принцепса. Однак якщо буде розкрито злочин, що полягає в убивстві будь-кого і підлягає покаранню, дайте і дітям Ґерманіка, і нам, батькам, законну розраду. Поміркуйте і над тим, чи справді виводив Пізон леґіони з ладу, чи підбурював їх, чи догоджав воїнам, домагаючись їхньої відданості, чи намагався силою зброї повернути втрачену провінцію, чи все це — брехня, роздмухана його обвинувачами, невтримну завзятість яких я небезпідставно осуджую. Але навіщо було роздягати небіжчика на показ натовпові, навіщо розпускати, причому і серед чужинців, чутки про те, що його отруєно, коли це не підтверджено донині і підлягає розслідуванню? Я оплакую свого сина й тужитиму за ним завжди, але я жодним

чином не забороняю звинуваченому викласти все, що він вважає за необхідне, для доведення його невинуватості або на підтвердження несправедливості до нього Ґерманіка, якщо вона справді мала місце; і прошу вас далебі не вважати доведеними висунуті йому звинувачення тільки через те, що з цією справою пов'язане моє горе. І ви, оборонці, яких він має за близьких родичів або людей, котрі вірять у його невинуватість, — наскільки від вас залежить, допоможіть йому в небезпеці своїм красномовством й старанністю; до таких зусиль і до такої ж твердості я закликаю обвинувачів. Єдине, що ми можемо надати Ґерманікові без огляду на закони, — це розгляд справи про його смерть у курії, а не на форумі, перед сенатом, а не перед суддями[12]; решту питань нехай буде розглянуто згідно із заведеним порядком, нехай ніхто не зважає ні на сльози Друза, ні на мій смуток, ні на лайливі вигуки, що лунають на нашу адресу».

13. Потім сенат приймає ухвалу надати два дні обвинувачам і три, після шестиденної перерви, звинуваченому для захисту. Тоді Фульциній завів мову про суто давні і неважливі справи, про те, що Пізон управляв Іспанією, поводячись там зверхньо і виявляючи загребущість; та йому не зашкодило б викриття, якби він відвів від себе звинувачення, а визнання його невинуватості не принесло б йому виправдання, якби було доведено, що на його совісті є ще тяжчі злочини. Відтак Сервей, Вераній і Вітеллій з однаковою за-

взятістю, а Вітеллій ще й з неабияким хистом красномовця, звинуватили Пізона у тому, що через ненависть до Ґерманіка і жадобу влади він аж так порушував лад у війську, потурав свавільності солдатів і насильству над союзниками, що один з найнахабніших воїнів причепив йому прізвисько «Батько леґіонів»; і навпаки, безжально поводячись з кожним вправним воїном, й особливо із друзями та почтом Ґерманіка, він, зрештою, знищив його чаром і трутизною; звинуватили вони Пізона в нечестивих жертвоприношеннях і молебнях, влаштованим ним і Планциною, і в тому, що він виступив зі зброєю супроти держави і що для того, аби він з'явився на суд, його довелося перемагати на полі бою.

14. Перед більшістю звинувачень захисники були безсилі: Пізон не міг спростувати ні загравання з воїнами, ні того, що провінцію віддав на поталу негідникам, ні навіть образливих відгуків щодо командувача. Єдине, що начебто можна було спростувати — це звинувачення в тому, що він отруїв Ґерманіка, бо навіть обвинувачі, котрі свідчили, що на бенкеті у Ґерманіка Пізон, лежачи біля нього, власноруч всипав отруту йому в їжу, не дуже наполягали на цьому. Адже найнеймовірнішим уявлялося те, що серед чужих рабів, на очах у стількох присутніх, поряд із самим Ґерманіком, він одважився б на це. Звинувачений запропонував піддати тортурам його рабів і вимагав того ж для слуг на бенкеті. Але з різних причин судді були невблаганні:

Цезар — на підставі тих міркувань, що провінцію охопили усобиці, сенат — через те, що ніколи не був до кінця переконаний, що Ґерманік не загинув від підступності...[13] вимагаючи те, що писали, чому Тиберій опирався не менше Пізона. Тим часом серед народу, що зібрався перед курією, лунали вигуки, що люди не випустять із своїх рук Пізона, якщо він вийде із сенату виправданим. І натовп поволік статуї Пізона до Гемоній[14] і розтрощив би їх, якби за наказом принцепса їх не вихопили з людських рук і не поставили на своє місце. Потім Пізона помістили на ноші і в супроводі трибуна преторіанської коґорти принесли додому, що викликало серед народу всілякі пересуди, бо ж одні вважали, що трибуна приставлено, щоб охороняти його життя, а інші — щоб убити.

15. Планцину ненавиділи так само, але авторитет її був дуже великим, тож було незрозуміло, наскільки Цезар вільний у своїх діях щодо неї. Поки у справі Пізона були надії на сприятливий кінець, вона не раз заявляла, що не розлучиться з ним, що б його не спіткало, і якщо так звелить доля, піде з ним на смерть. Але домігшись таємним заступництвом Авґусти прощення для себе, вона почала потроху відходити від чоловіка і захищати себе окремо від нього. Побачивши в цьому прикметну ознаку загибелі, звинувачений вже засумнівався, чи слід далі виправдуватися, але, послухавшись синів, набрався духу і з'явився до сенату. Стійко переносячи знову

обвинувачення, погрози сенаторів, одностайну ворожість та роздратованість, він найбільше перелякався, коли завважив вигляд Тиберія, який, не виказуючи ні гніву, ні співчуття, уперто замкнувся в собі, щоб бодай порухом не дати волю почуттям. Повернувшись додому, Пізон якийсь час щось писав, немовби роблячи начерк, що він скаже в захисній промові і, запечатавши, віддав написане вільновідпущеникові. Потім, як у нього було заведено, провів час за трапезою і на дозвіллі. Пізно вночі, після того як дружина вийшла з його спальні, він звелів зачинити двері на замок, а коли надворі засіріло, його було знайдено з проколотим горлом — на підлозі лежав меч.

16. Пригадую, що я чував від дідів, буцімто в руках у Пізона не раз бачили пам'ятну записку, яку він так і не оприлюднив, але його друзі говорили, що в ній наводилися листи Тиберія і його вказівки щодо Ґерманіка і що Пізон мав намір надати їх сенаторам і викрити принцепса, але був обманутий Сеяном, котрий давав йому брехливі обіцянки; подейкували і про те, що він помер не зі своєї волі, а від руки підісланого вбивці. Не одважуючись стверджувати ні того ні того, я, одначе, зважив за слушне передати розповіді тих, хто дожив до нашої юності. Цезар, прибравши засмученого виразу на обличчі, бідкався у сенаті, мовляв, цією смертю його хотіли зробити окаянним...[15] і почав допевнятися, як Пізон провів останній день і останню ніч. І після того як той, у кого він дізнавався, дав йому

радше розважливу й обачну відповідь, хоча в дечому і не дуже переконливу, він зачитує лист Пізона, складений приблизно у таких виразах: «Зламаний змовою ворогів і ненавистю за нібито вкоєний мною злочин і не маючи сил встановити істину, а відтак довести мою непричетність, я закликаю у свідки безсмертних богів, що аж до останнього мого подиху, Цезарю, я був незмінно відданий тобі і не менше твоїй матері; і я благаю вас, подбайте про моїх дітей, з яких Ґней Пізон не має жодного стосунку до моїх учинків, якими б вони не були, бо ж увесь цей час був у Римі, а Марк Пізон умовляв мене не повертатися до Сирії. І наскільки було б краще, коли б я послухався юнака сина, аніж він — старого батька! То настирливіше прошу вас звільнити його, безневинного, від покарання за мої помилки. На згадку про сорокап'ятирічний послух, на згадку про наше спільне перебування консулами, я, шанований колись твоїм батьком, божественним Авґустом, і твій друг, який більше нічого не проситиме у тебе, благаю за рятунок мого нещасного сина». Про Планцину він не прохопився у листі бодай словом.

17. Після цього Тиберій зняв з Пізонового сина[16] провину за участь в усобицях, виправдовуючи його велінням батька, котрому син не смів учинити непокору; водночас він висловив жаль з приводу безталання такої знатної сім'ї і навіть з приводу нещасливої кончини самого Пізона, байдуже чи він заслуговував на неї. В оборону Планцини він

висловився навіть схвильовано, але якось незугарно, з усвідомленням того, що його виступ не інакше як ганебний. І до того ж він послався на прохання матері, про котру чесні люди в розмовах між собою відгукувалися з дедалі більшим обуренням. Ще б пак, бабця дозволяє собі виявляти приязнь до тієї, чиїми підступами прибрано із світу її внука, зустрічатися з нею, ховати її від сенату! І лише Ґерманікові було відмовлено в тому, що підтверджено законом для кожного громадянина! Його оплакували Вітеллій з Веранієм, а Планцину визволили принцепс з Авґустою! І тепер їй не залишається нічого, хіба що свою трутизну і аж так успішно перевірені підступи вилити на Аґриппіну, спрямувати супроти її дітей і наситити кров'ю найнещаснішої родини незрівнянну бабцю і дядька! На цю подобизну судового розгляду пішло два засідання, причому Тиберій настирливо підбивав синів Пізона заперечувати провину матері. Оскільки ж обвинувачі і свідки раз по раз виступали один за одним і ніхто їх не оспорював, Планцина зрештою стала викликати до себе радше співчуття, ніж немилість. Запрошений першим висловити свою думку, консул Аврелій Котта (бо коли у справі доповідь виголошував Цезар, урядовці також брали участь у виконанні цього обов'язку[17]) запропонував: вишкребти з фастів* ім'я Пізона, частину його майна конфіскувати, частину —

* Фасти — тут: списки найвищих урядовців (*прим. ред.*).

передати його синові Ґнею Пізонові, котрому, однак, доведеться змінити власне ім'я[18]; Марка Пізона позбавити сенаторського звання і, видавши йому п'ять мільйонів сестерціїв, вислати з Риму терміном на десять років; Планцину, на прохання Авґусти, від покарання звільнити.

18. Багато чого в цьому вироці було пом'якшено принцепсом: він визнав недоречним забрати з фастів ім'я Пізона, зважаючи на те, що в них зберігаються імена Марка Антонія, який затіяв війну з вітчизною, і Юла Антонія, котрий заподіяв кривду домові Авґуста. Навіть більше, Цезар звільнив від ганьби Марка Пізона і віддав йому залишені батьком статки — як завжди, був обачним, про що я вже не раз згадував, в усьому, що стосувалося грошей, а на цей раз ще й поблажливіший, бо соромився, що Планцина уникла покарання. Він же відхилив вимоги Валерія Мессаліна — встановити золоту статую в храмі Марса Месника і Цеціни Севера — спорудити жертовник Помсти[19], заявивши, що подібним чином відзначаються перемоги над зовнішнім ворогом, а домашні незлагоди слід ховати під покровом смутку. Тоді Мессалін запропонував висловити вдячність Тиберієві, Авґусті, Антонії, Аґриппіні і Друзові, що помстилися за Ґерманіка, не згадавши при цьому Клавдія. І Луцій Аспренат перед усім сенатом запитав у Мессаліна, чи він зумисне його пропустив, після чого ім'я Клавдія було зрештою внесено до цього

переліку. Що більше я роздумую над нещодавніми чи давніми подіями, то більше розкривається переді мною, завжди і в усьому, марнота людських справ. Адже чутки, надії і шана віщували владу скоріше всім іншим, ніж тому, кому доля визначила стати принцепсом і кого вона тримала в тіні.

19. Через декілька днів Цезар вніс пропозицію про присвоєння сенатом жрецьких звань Вітеллієві, Веранієві і Сервеєві. Пообіцявши Фульцинієві віддати за нього свій голос на виборах маґістратів, він водночас порадив йому не оздоблювати своє красномовство зайвим запалом. На цьому завершилася справа про покарання винних у смерті Ґерманіка, про яку не лише серед сучасників, але й у пізніші часи ходили чутки. Звісно, важливі події завжди загадкові, бо одні вважають правдивим будь-що сприйняте на слух, тоді як інші приймають істину за вигадку, а нащадки ще дужче перебільшують і те й те. Тим часом Друз, виїхавши з Рима, аби відновити ауспіції[20], повернувся до нього невдовзі як тріумфатор. Через кілька днів пішла з цього світу його матір Віпсанія, єдина з дітей Аґриппи, яка померла своєю смертю, бо всіх інших було знищено[21]: кого, найпевніше, зброєю, кого, на загальну думку, — отрутою і голодом.

20. У тому ж році Такфаринат, улітку за рік до того, як я згадував, розбитий Каміллом, відновивши війну в Африці, спершу здійснює безладні набіги, уникаючи покарання

завдяки своїй стрімкості, а потім заходиться знищувати села, забираючи із собою велику здобич і нарешті оточує поблизу річки Пагіда коґорту римлян. Залогою в укріпленні командував Декрій, сумлінний і загартований у походах воїн, який сприйняв цю облогу як ганьбу для себе. З наміром дати бій у відкритому місці, він звернувся із закликом до своїх воїнів і вишикував їх перед табором. Першим же наступом ворога коґорту було розігнано, і він, під градом дротиків та стріл, кидається навпереймати утікачам і замахується на значконосців, лаючи їх за те, що римські воїни оголили тил безладним натовпам і боягузам; невдовзі, зазнавши кількох поранень, він рішуче іде, незважаючи на проколоте око, назустріч ворогові і б'ється аж доти, доки, полишений своїми напризволяще, не падає мертвим.

21. Дізнавшись про це, Луцій Апроній (бо він змінив Камілла на посаді проконсула), стривожений не стільки здобутою ворогами славою, скільки ганьбою своїх, вдається до старовинної методи, що вкрай рідко застосовувалася у ті часи, а саме: відібравши за жеребом кожного десятого з коґорти, яка зганьбила себе, він до смерті забиває їх палицями[22]. І цей суворий захід виявився настільки дієвим, що підрозділ ветеранів, числом не більше п'ятисот, відігнав військо Такфарината, яке напало на укріплення під назвою Тала. У цій битві рядовий воїн Руф Ґельвій вчинив подвиг, урятувавши римського громадянина, й Апроній нагородив його намистом і почес-

ним списом. Крім того, Цезар подарував йому громадянський вінець[23], бідкаючись скоріше на словах, аніж справді незадоволений, що Апроній не зробив цього, скориставшись повноваженнями проконсула. Оскільки пригнічені невдачею нумідійці відмовилися тримати укріплення в облозі, Такфаринат почав вести воєнні дії одразу ж у багатьох місцях, відступаючи там, де йому було непереливки, а потім знову з'являючись у тилу в римлян. Поки варварам вдавалися такі хитрощі, вони безкарно знущалися з виснажених римлян, що зазнавали невдач, та коли вони попрямували у приморські області і їм, зв'язаним здобиччю, довелося осісти у таборі, Апроній Цеціан, якого батько вислав проти них із кіннотою та когортами допоміжних військ, до яких було долучено найвправніших і найударніших леґіонерів, успішно провів бій з нумідійцями і вигнав їх у пустелю.

22. Тим часом у Римі на Лепіду, яка належала до славетного роду Еміліїв і до того ж була правнучкою Луція Сулли і Ґнея Помпея, надходить донос, що вона брехливо стверджує, ніби народила від бездітного багатія Публія Квіринія. До цього додавалися звинувачення у перелюбі, отруєннях і в тому, що вона зверталася до халдеїв, умишляючи зле проти сім'ї Цезаря; захисником у підсудної був її брат Маній Лепід. Квіриній своїм ставленням до Лепіди з незмінною ненавистю, після того як заявив про розлучення з нею[24], лише посилив співчуття до жінки, незважаючи на те, що її

було викрито у багатьох ганебних учинках. І в перебігу цього розгляду нелегко було збагнути справжні думки принцепса — настільки часто він змінював гнів на милість, а то й проявляв їх упереміж. Спочатку він попросив сенат полишити розгляд звинувачення в обра́зі величності, а потім умовив колишнього консула Марка Сервілія та решту свідків повідомити у своїх свідченнях про справи, яких він нібито не хотів торкатися. Він же передав рабів Лепіди, ув'язнених у військовій темниці, в розпорядження консулів, але не дозволив, щоб їх під тортурами допитували про те, що стосувалося сім'ї. Потім він завадив Друзові, хоч того і було обрано на наступний рік консулом, першим запропонувати вирок[25], в чому одні вбачали громадянську скромність і бажання звільнити решту від необхідності погодитися з пропозицією Друза, а деякі — підступність і озлобленість: адже Друз не віддав би першості, якби не мав розпорядження засудити звинувачену.

23. У дні публічних ігор, що перервали на якийсь час судовий розгляд, Лепіда, з'явившись у театрі в супроводі знатних жінок, стала, жалісливо ридаючи, прикликати своїх предків і самого Помпея, чию споруду[26] і чиї статуї вона бачить перед собою, чим розжалобила усіх присутніх так, що вони, не стримуючи сліз, почали лаяти на всі заставки Квіринія, вигукуючи погрози і прокляття: на догоду бездітному дідові нікому не відомого походження вирішують покарати ту, яку

колись сватали в дружини Луцієві Цезарю і в невістки божественному Авґустові. Але потім на підставі свідчень рабів, яких було піддано тортурам, її було викрито у злочинах, і сенат підтримав думку Рубеллія Бланда, який зажадав позбавити її води і вогню[27]. З цим погодився і Друз, тоді як інші пропонували м'якіше покарання. З поваги до Скавра, у котрого була дочка від Лепіди[28], вирішили не конфісковувати її майно. І тільки тоді Тиберій нарешті заявив, що він дізнався від рабів Квіринія про намір Лепіди отруїти чоловіка.

24. Певною втіхою серед нещасть, що спіткали знатні сім'ї (адже за короткий строк Кальпурнії втратили Пізона, Емілії — Лепіду), стало повернення Деціма Сілана з роду Юніїв. Стисло переповім про цей випадок. Наскільки божественний Авґуст був щасливий у державних справах, настільки ж був нещасливий у родинних через розпусту дочки, а потім внучки[29], котрих він випровадив з Риму, а одного з їхніх коханців навіть покарав смертю[30]. Надавши цим стосункам, доволі узвичаєним між чоловіками і жінками, зловісне найменування блюзнірства й образи величності, він забував про поблажливість предків і про свої власні закони. Але про завершення решти таких справ та інші події того часу я розповідатиму лише після закінчення розпочатого і, поки мого віку, візьмуся до інших робіт[31]. Хоча Деціма Сілана, викритого у любовному зв'язку із внучкою Авґуста, не було суворо покарано і принцепс лише перестав виявляти

до нього свою прихильність, що цей зрозумів як наказ вирушити на заслання і аж за часів Тиберія одважився звернутися до сенату і принцепса з проханням про помилування, зробивши це через свого брата Марка Сілана, який завдяки винятковій популярності і красномовству мав неабиякий вплив. Однак Маркові Сілану, який у присутності сенаторів висловлював подяку Тиберієві, Цезар відповів, що радіє з повернення його брата з далекого заслання і що той має на це право, тому що його не було заслано ні ухвалою сенату, ні згідно із законом, але що він, Тиберій, добре пам'ятає про завдану його батькові образу і що з прибуттям Сілана далебі не скасовуються розпорядження Авґуста; Децім Сілан жив відтоді в Римі, але із забороною на обіймання державних посад.

25. Після цього розглядалося питання про пом'якшення закону Папія і Поппея, впровадженого перестарілим Авґустом як доповнення до закону Юлія про обмеження прав неодружених — цей закон мав на меті збільшити надходження в державну скарбницю[32]. Однак подружніх пар і народжуваності від цього не побільшало, бо цей захід виявився безсилим перед небажанням брати шлюб. Натомість зростала кількість тих, на кого чигала небезпека — адже кожну сім'ю за обмовою донощиків могли піддати розоренню і якщо раніше вона потерпала від занепаду звичаїв, то тепер — від законів. Це і підштовхує мене докладніше розповісти про першопочатки пра-

ва і про те, яким чином ми дійшли до такої безлічі усіляких законів.

26. Перші смертні, не знаючи ще поганих спонук, жили, не вдаючись до переступів, злочинів, а тому не зазнавали покарань та утисків. Не було потреби і в нагородах, бо люди за своїми природними якостями прагнули до чесності; а коли вони не бажали нічого недозволеного, то нічого і не заборонялося через пострах бути покараним[33]. Але після того, як згоду між людьми було порушено і на зміну стриманості і невибагливості прийшли честолюбство і насильство, виникло єдиновладдя, і в багатьох народів воно залишилося навіки. Але деякі народи або одразу, або після того, як їм стало важко переносити царську владу, воліли керуватися законами. Спочатку, поки люди були простодушними, і закони були простими; найзнаніші з них — це закони, що їх склали Мінос для критців, Лікург для спартанців, а численніші й складні — написав Солон для афінців. У нас Ромул повелівав на власний розсуд; потім Нума зв'язав народ релігійними обрядами і божественним правом; дещо було встановлено Туллом й Анком; та головним творцем законів, яким мусили коритися навіть царі, був Сервій Туллій.

27. Після вигнання Тарквінія простолюд, аби захистити свободу й утвердити згоду, вжив чимало заходів супроти партії знатних; було обрано децемвірів, які, перейнявши звідусіль усе якнайкраще, склали Дванадцять таблиць — останнє зібрання неупереджено-

го права. Адже наступні закони, хоча й були інколи спрямовані проти злочинців, частіше, однак, утілювалися силоміць, посеред чвар між станами, для досягнення недозволених почестей, для вигнання славетних діячів або з іншою лихою метою. Звідси — підбурювачі плебсу Ґракхи, і Сатурніни, і Друз, який від імені сенату щедро роздавав обіцянки; звідси — спокушені надією, а внаслідок протидії того ж сенату обдурені союзники[34]. Далі, під час італійської, а потім і громадянської війни[35], раз по раз ухвалювалися численні і суперечливі одне для одного закони, поки диктатор Луцій Сулла, скасувавши або змінивши попередні закони і додавши ще більше нових, не перервав на короткий термін таку законотворчість. Невдовзі Лепід вніс свої бунтівні пропозиції[36], і трохи згодом трибунам було знову надано свободу вести за собою народ, куди їм заманеться[37]. Ось тут з'явилися укази, які стосувалися вже не всіх, а окремих осіб, і найбільше законів було видано за днів найбільших заворушень у республіці.

28. Тоді для поліпшення звичаїв було втретє обрано консулом Ґнея Помпея[38], який для відновлення їх дієвості вдався до засобів, згубніших за саме зло[39]: видав свої закони і сам їх відкинув[40] і втратив від зброї те, що боронив зброєю. Потім упродовж двадцяти років[41] тривали безперервні усобиці, коли зникли і чеснотливість, і правосуддя: залишалися безкарними найзлочинніші учинки, а чесноти спричинялися до загибелі. Наре-

шті, у своє шосте консульство Цезар Авґуст, зміцнивши свою владу, скасував видані під час тріумвірату розпорядження і впровадив закони, щоб римляни розкошували миром, а ними управляв принцепс. Згодом пута законів стали ще тугішими: з'явилися, за законом Папія і Поппея, наглядачі, заохочувані нагородами, щоб римський народ успадкував як загальний спадкоємець виморочне майно тих, хто відмовився від переваг батьківства. У цій справі наглядачі йшли значно далі, накидалися на Рим, на Італію, на все, де лише були римські громадяни, і довели багатьох до розорення. Загроза нависала вже над усіма, якби Тиберій, аби впоратися з цим лихом, не призначив за жеребом п'ятьох колишніх преторів і стільки ж із решти сенаторів, а відтак вони, усунувши численні негаразди, спричинені цим законом, на якийсь час полегшили становище.

29. Тоді ж, представивши перед сенатом Нерона, сина Ґерманіка, який досяг юнацького віку, Тиберій під глузливі перешіптування присутніх, випросив для хлопця, щоб його взагалі звільнили від обов'язків віґінтивірату[42] і на п'ять років раніше встановленого законом віку допустили до квестури[43]. Тиберій обґрунтував це тим, що за клопотанням Авґуста таку ж ухвалу було прийнято про нього самого і про його брата[44]. Не сумніваюся, що й тоді не бракувало таких, хто потай кпив із подібних домагань, але схожі речі мали місце на початку вивищення Цезарів, і стародавні

установлення були ще у всіх перед очима, та й родинні зв'язки пасинків з вітчимом слабкіші, аніж у діда зі внуком. Крім цього, Неронові було надано жрецький сан, і в день, коли він уперше віийшов на форум, було оголошено конґіарій[45] простолюдові, який із бурхливою радістю зустрів паростка Ґерманікового. Ще з більшою радістю було сприйнято шлюб Нерона з дочкою Друза Юлією. Але наскільки народ схвально поставився до цього, настільки ж неприхильно він вислухав повідомлення, що синові Клавдія[46] призначено тестем Сеяна. Вважали, що Тиберій заплямував цим честь свого роду і ще більше посилив вплив Сеяна, котрий і без того викликав підозри, ніби він виношує надто далекосяжні задуми.

30. Наприкінці року померли видатні діячі Луцій Волузій і Саллюстій Крісп. Волузій належав до давнього роду, який, однак, не піднявся вище претури; стосовно його самого, то він досяг консульства, наділявся цензорською владою для проведення виборів вершницьких декурій і надбав тих статків, які так звеличили і посилили вплив цієї сім'ї. Крісп, за походженням із вершницького стану, був внуком сестри уславленого римського історика Ґая Саллюстія, котрий усиновив його і дав йому своє ім'я. Але хоч Кріспові і було надано легкий доступ до вищих посад, він узяв приклад із Мецената і без сенаторського звання перевершив впливом багатьох тріумфаторів або осіб, наділених званням консула. Прагнучи до вишуканості у житті, він відійшов від

предківських звичаїв й, оточений багатством і розкішшю, розманіжився. Але незважаючи на все це, в ньому нуртувала внутрішня сила, здатна звершувати великі діяння, і то невгамовніше та недремніше, що більш байдужого та бездіяльного він силкувався вдавати із себе. За життя Мецената — один з багатьох, а потім перший, з ким імператор ділився таємницями, він був причетний до вбивства Аґриппи Постума; але на схилі літ він скоріше про людське око, аніж насправді, користувався прихильністю принцепса. Те саме трапилося із Меценатом — чи тому, що за вироком долі могутність рідко буває непорушною, чи тому, що настає пересит, який схоплює не лише тих, хто дарував усе що можливо, а й тих, у кого відпало будь-яке бажання.

31. Потім настає четверте консульство для Тиберія, друге — для Друза, прикметне розподілом консульської влади між батьком і сином. Три роки тому така сама шана надавалася Ґерманікові і Тиберієві; але дядькові це не принесло радощів, та вони й не були аж так тісно пов'язані природними узами. На початку того самого року Тиберій, начебто для зміцнення порушеного здоров'я, від'їхав до Кампанії — чи то поступово готуючи тривалу і постійну самовільну відсутність, чи то для того, аби Друз з від'їздом батька самостійно виконував консульські обов'язки. І вийшло так, що нікчемна справа, яка викликала, однак, запеклі суперечки, надала молодій людині можливість здобути загальну прихиль-

ність. Колишній претор Доміцій Корбулон звернувся до сенату із скаргою на знатного молодика Луція Суллу, який не поступився йому місцем під час ґладіаторських ігор. На боці Корбулона були його вік, дідівські звичаї, співчуття стариків; проти нього виступали Мамерк Скавр, Луцій Аррунцій та інші родичі Сулли. З обох боків виголошувалися промови; згадувалися предки, суворі укази, які засуджували нешанобливість молоді, поки не виступив Друз, який зумів погамувати пристрасті. Справа завершилася тим, що перед Корбулоном вибачився дядько і вітчим Сулли Мамерк, найудатніший з промовців того часу. Той самий Корбулон, скрізь галасуючи, що через зловживання підрядчиків і недбальство властей шляхи в Італії здебільшого стали цілком непридатними для проїзду, охоче взявся відлагодити їх, що не принесло відчутного зиску для держави, але завдало непоправних збитків багатьом, бо ж він, вдаючись до позовів, знеславив не одне добре ім'я і розпродав з торгу майно засуджених.

32. Трохи згодом у листі, надісланому сенатові, Тиберій повідомляв про набіг Такфарината, який знову ускладнив становище в Африці, і звелів сенаторам на власний розсуд обрати для неї проконсула, обізнаного з військовою справою, міцного здоров'ям і вправного командувача. Цим скористався Секст Помпей, щоб спаплюжити Марка Лепіда, котрий, за його словами, був лінивим злидарем, чим ганьбив своїх предків, а тому

його не можна було допустити до жеребу на управління Азією; однак сенат не поділяв такої думки, вважаючи, що Лепід скоріше м'який, ніж недбалий, що злидні він успадкував від батька і що, не споганивши своєї знатності, радше заслуговує похвали, ніж ганьби. Тож Лепіда відрядили до Азії, а щодо Африки було ухвалено, щоб сам Цезар на власний розсуд вирішив, кому її доручити.

33. Тим часом Цеціна Север висунув пропозицію, щоб урядовці, від'їжджаючи до провінції, не брали із собою дружин; заздалегідь він кілька разів повторяв, що живе з дружиною у злагоді, що вона народила йому шестеро дітей і що захід, пропонований ним як суспільний, він неухильно виконував у себе вдома, залишаючи сім'ю в Італії, хоча його сорокарічна військова служба проходила в різних провінціях. Адже недарма колись було прийнято ухвалу не возити із собою жінок ні до союзників, ні до чужинців: присутність жінок неминуче пов'язана з ускладненнями — через їхнє упадання за розкішшю у мирні часи, через їхні страхи під час війни; коли вони там, римське військо стає схожим на табір кочівників-варварів. Жінки не лише слабкодухі і нездатні переносити злигодні, але й, якщо потурати їм, стають жорстокими, честолюбними і жадають влади: вони виступають перед воїнами, прибираючи до своїх рук центуріонів, — так, нещодавно жінка керувала підготовкою коґорт, бойовими навчаннями леґіонів[47]. Нехай вони, сена-

тори, самі пригадають, що, як тільки розгляд судових справ стосується здирництва, то переважно у ньому винні жінки; навколо них одразу ж купчаться негідники з провінції; жінки укладають усілякі торгові угоди. Урочисті прийоми влаштовуються обом з подружжя, діють два преторії[48], у своїх розпорядженнях жінки найчастіше уперті і нестримані, і ті, які колись були упокорені Оппієвим[49] та іншими законами, нині спекалися цих оков і силкуються давати розпорядження не тільки вдома і на форумі, але й у військах.

34. Мало хто вислухував цю промову схвально: більшість вигуками переривала її — мовляв, це питання не ставилося на порядок денний, а Цеціна — не суддя у такій справі. З відповіддю йому виступив Валерій Мессалін, який, бувши сином Мессали, певним чином засвоїв батькове красномовство: багато із стародавніх суворих настанов замінено кращими і м'якішими, адже навколо Риму вже не лютують, як колись, війни, і в провінціях не залишилося колишньої ворожості. І коли щонебудь виділяється на жіночі потреби, то це не лягає важким тягарем на плечі чоловіків, а тим більше на союзників; усім іншим жінка користується нарівні з чоловіком, і в мирний час це не заважає йому займатися своїми справами. На війну, зрозуміло, слід іти лише боєздатним; але після повернення з поля бою хто принесе воякові таку гарну і втішну розраду, як не дружина? Дехто з них охоплені жаданням слави і наживи? Але ж хіба багато урядовців

не впадають у такі самі турботи? Попри це їх усе-таки посилають у провінції. Розбещеність жінок псує чоловіків? Та хіба ж кожен холостяк бездоганний? Колись було ухвалено Оппієві закони, що зумовлювалося становищем, у якому тоді опинилася республіка[50]; пізніше в них було внесено деякі пом'якшення і поступки, бо такими були вимоги загального добра. Не варто приховувати нашу слабкість, вишукуючи для неї інші назви; якщо жінка у будь-чому переступає належну межу, винен у цьому чоловік. Потім, неслушно через слабкодухість декількох відбирати у чоловіків подруг, що ділять з ними і щастя, і прикрощі, і полишаючи стать, за природою слабку, віддавати її на поталу власній нестриманості і чужим похотям. Адже і в присутності чоловіка ледве вдається зберегти непорушність подружнього зв'язку; а що станеться, якщо дружини на довгі роки будуть забуті, немов отримали розлучення? Тому, протидіючи негараздам поза межами Риму, пам'ятаймо і про охорону звичаїв у самому Римі. Кілька слів від себе додав і Друз, який навів приклади із свого родинного життя. Так, принцепсам доводиться захищати найвіддаленіші куточки імперії; скільки разів божественний Авґуст їздив на Захід і на Схід у супроводі Лівії! Та й сам Друз виїздив до Іллірії і, якщо виникне потреба, вирушить і до інших народів, але завжди почувався б непевно, якби відлучався від своєї любої дружини, матері стількох його дітей. Отже, пропозицію Цеціни було відхилено.

35. На найближчому засіданні сенату було зачитано лист Тиберія, в якому, у прихований спосіб дорікнувши сенаторам за те, що всі турботи вони звалюють на принцепса, він назвав Манія Лепіда і Юнія Блеза кандидатами, з яких належало обрати проконсула Африки. Після цього було вислухано виступи їх обох: Лепід дуже настирливо відмовлявся від цього призначення, виправдовуючись тим, що у нього кепське здоров'я, малолітні діти, донька на виданні, але всім було зрозуміло і те, про що він умовчував, — що Блез — дядько Сеяна, і тому перевага на його боці. Для годиться ухилявся і Блез, але не опирався, коли підлесники одностайно підтримали його справжні бажання.

36. Потім відкрито стали вести мову про те, на що багато хто скаржився лише у вузькому колі друзів. Дедалі частіше траплялося так, що найостанніші негідники, доторкаючись до зображення Цезаря[51], безкарно ганьбили чесних людей і пробуджували ненависть до них; почали остерігатися навіть вільновідпущеників і рабів, коли ті лаяли свого патрона чи господаря або погрожували йому розправою. І ось сенатор Ґай Цестій виступив із промовою, в якій сказав, що хоча принцепси подібні до богів, але боги прислухаються лише до справедливих прохань молільників, і ніхто не ховається в Капітолії чи інших храмах Риму, щоб, користуючись цим прихистком, коїти казна-що. Закони зовсім утратили свою чинність і дієвість, якщо,

скажімо, на форумі поряд із сенатом Аннія Руфілла, визнана за позовом винною у шахрайстві, лає на всі заставки суддю, погрожує йому, а він не сміє звернутися до правосуддя, тому що її захищає зображення імператора. Тут здійнявся загальний галас, й інші присутні, повідомляючи про подібні або ще обурливіші випадки, почали просити Друза подати для постраху приклад покарання: зрештою, Руфіллі було вчинено допит, її викрито і за наказом Друза кинуто у державну в'язницю.

37. На підставі сенатського рішення, ухваленого за вказівкою принцепса, покарали також римських вершників Консидія Еква і Целія Курсора, які брехливо, з наміром звести наклеп, звинуватили в образі величності претора Магія Цециліана. І те й те поставили в заслугу Друзові: живучи в Римі й обертаючись серед різних людей, він загладжував своєю товариськістю відлюдькуватість і відчуженість батька. Не викликала осуду і легковажність цього молодика: нехай радше тішиться своїми розвагами, проводячи дні на будовах[52], а ночі — в бенкетах, аніж, відсторонившись від усіх і не беручи участі в будь-яких ігрищах, прибирати похмурого і сторожкого вигляду й виношувати лихі задуми.

38. Тим часом Тиберій не вгамовувався, не заспокоювалися й обвинувачі. Так, Анхарій Пріск притягнув до суду проконсула Крита Цезія Корда, звинувативши його у здирництві, а крім того, в образі величності, що тоді

незмінно додавалося до всіх звинувачень. Цезар, покартавши суддів, які виправдали звинуваченого у розпусті найвідомішого македонця Антистія Ветера, знову віддав його до суду — на цей раз за образу величності, як бунтівника і співучасника задумів Рескупоріда у ті дні, коли, вбивши Котіса, той задумав війну супроти Риму. Адже Фракія, після того як владу над нею було поділено між Реметалком і дітьми Котіса, до яких з огляду на їхній дитячий вік сенат приставив опікуном Требеллена Руфа, все ще не змирилася зі своєю підвладністю і була неспокійна; фракійці, бачивши у Требелленові винуватця своїх бід, не менше обурювалися і Реметалком, котрий наче не збирався мстити за кривди, заподіяні своїм співвітчизникам. І ось узялися до зброї сильні племена келалетів, одрисів і діїв, кожне на чолі зі своїм вождем, серед яких жоден не перевершував решту славою і впливом, що й було причиною того, що вони не змогли згуртуватися і повести війну великими силами. Частина повсталих розоряла поблизькі місцевості, інші перейшли через Гемські гори з наміром підняти на повстання віддалені народи, а більшість, причому найбоєздатніша, взяла в облогу царя[53] у заснованому Філіппом Македонським Філіппополі.

39. Дізнавшись про це, Публій Веллій (він командував найближчим військом) кинув загони допоміжної кінноти і когорти легкоозброєних на тих, хто, займаючись грабунками або сподіваючись зібрати собі людське

підкріплення, переходили з місця на місце, а сам повів основну частину піхоти, аби визволити місто від облоги. Все завершилося цілковитим успіхом: грабіжників перебили, серед обложників виникли чвари, цар зробив вдалу вилазку, і до нього своєчасно підійшов леґіон. Подію не личить навіть назвати ні правильною битвою, ні боєм, бо ж абияк озброєних і розрізнених ворогів було знищено без пролиття крові римлян.

40. Того самого року обтяжені боргами ґалльські племена намагалися підняти повстання, найзавзятішими підбурювачами до якого були серед треверів Юлій Флор, а в едуїв — Юлій Сакровір. Обидва належали до знатних родів, і їхні предки за свої подвиги отримали колись у нагороду римське громадянство, що на ті часи траплялося украй рідко і давалося лише за видатні заслуги. Маючи підтримку найрішучіших і найвідважніших, а також усіх тих, у кого внаслідок злиднів або страху не залишалося іншого виходу як пристати до бунту, вони на таємних перемовинах дійшли згоди у тому, що Флор підбурить бельґів, а Сакровір — ґаллів, що мешкали ближче до Італії. Отже, у місцях, де постійно збирався народ, і на скликаних задля цього сходках вони починають виголошувати бунтівні промови, говорять про вічний гніт податків, про сваволю лихварів, про жорстокість і зарозумілість правителів, про те, що, дізнавшись про загибель Ґерманіка, римські воїни неспокійні і ремствують — одне слово, настав

час відвоювати незалежність, якщо вони, повні сил, замисляться над тим, наскільки слабка Італія, яке невойовниче населення Риму і що в римському війську надійними є лише провінціали.

41. Не було майже жодної громади, в яку б не впало насіння цього заколоту, але першими піднялися андекави і турони. Андекавів втихомирив леґат Ацилій Авіола, викликавши коґорту, яка стояла залогою в Луґдуні. Туронів придушили під орудою того самого Авіоли леґіони, надіслані леґатом Нижньої Германії Візеллієм Варроном, за підтримки з боку деяких ґалльських вождів, котрі таким чином хотіли приховати свою причетність до повстання і за сприятливих обставин приєднатися до заколотників. Бачили і Сакровіра, який з непрокритою головою, аби засвідчити, як йому здавалося, свою хоробрість, закликав одноплемінників битися на боці римлян; однак полонені стверджували, що він робив це, щоб повстанці впізнали його і не піднімали на нього зброї. Отримавши запит з цього приводу, Тиберій знехтував наданим донесенням і своїм ваганням зволікав з воєнними діями.

42. Тим часом Флор, не полишаючи своїх задумів, підбурює загін допоміжної кінноти, набраний з треверів, що пройшов військовий вишкіл і послух у римлян, перебити римських купців і почати повстання; йому вдалося привернути на свій бік лише небагатьох вершників, тоді як більшість залишилася вірною обов'язкові. Тим часом до зброї взялося

багато боржників і підневільного люду; вони намагалися проникнути в заліснені гори, що звалися Ардуенна, але їх не впустили туди леґіони обох військ, з двох боків виставлені Візеллієм і Ґаєм Силієм. Висланий уперед із загоном добірної кінноти Юлій Інд, співвітчизник Флора, що ворогував з ним і тому з особливою заповзятістю виконував своє завдання, розсіяв безладну юрбу, що не встигла як слід підготуватися до бою. Флорові спочатку вдалося сховатися від переможців, але, побачивши пізніше римлян, що засіли біля виходів з його укриття, він власноруч заколов себе. На цьому і закінчився заколот треверів.

43. В едуїв повстання набуло більшого розмаху, бо ж їхня громада була могутнішою і військові сили, які мали б їх утихомирити, перебували значно далі. Головне місто цього племені Авґустодун було захоплене озброєними натовпами Сакровіра, який сподівався повести за собою юнаків з найвизначніших ґалльських родів[54], котрі навчалися там, бо їхніх батьків і родичів легко було б зробити заручниками; з цією метою він роздає молоді таємно виготовлену зброю. Всього у нього зібралося сорок тисяч, з яких одна п'ята мала зброю римського зразка, а в решти були лише пращі, ножі і таке інше озброєння, яким користуються мисливці. До них було долучено призначених для ґладіаторських ігор рабів, за звичаєм племені закутих у щільні залізні лати; так звані крупелларії[55], вони були мало придатні для нападу, натомість невразливі

для завдаваних ворогом ударів. Чисельність цих загонів дедалі зростала і завдяки притокові сповнених такої ж завзятості сусідніх племен, які не одразу пристали відкрито на бік повсталих, а ще внаслідок суперництва між римськими воєначальниками, які сперечалися щодо того, кому з них командувати під час воєнних дій, аж поки виснажений старістю Варрон не поступився сповненому сил і рішучості Силієві.

44. А в Римі тим часом поширилася чутка, що повстали не тільки тревери й едуї, але всі шістдесят чотири ґалльські громади[56], що вони об'єдналися з ґерманцями, що Іспанія ненадійна, і всьому цьому, як ведеться в таких випадках з перебільшеними чутками, йняли віри. Хоча розсудливі люди сприймали ці звістки з прикрістю, тривожачись за державу, але багато хто з ненависті до тодішнього ладу і жадання перемін, попри небезпеки, що чигали на них, раділи з такого повороту справ і лаяли Тиберія, котрий і далі, незважаючи на погіршення становища, переймався доносами. Чи, можливо, і Сакровір постане перед сенатом за образу величності? Знайшлися, нарешті, звитяжці і діячі, які силою зброї покладуть край кровожерним посланням принцепса. Нехай уже краще війна, ніж жалюгідний мир. Але Тиберій так само поводився із цілковитою незворушністю, не змінював ані місця свого перебування, ані виразу обличчя, не порушував узвичаєного порядку дня, чи то через потайливу вдачу, чи то впевнившись,

що загроза незначна, принаймні неабияк перебільшена чутками.

45. Тим часом Силій вислав уперед загін допоміжних військ, а сам, наступаючи з двома леґіонами, спустошив околиці секванів, що мешкали у прикордонній місцевості по сусідству з едуями, з якими вкупі вони взялися до зброї. Потім він стрімко просувається до Авґустодуна — його значконосці змагаються один з одним у заповзятості, рядові воїни вимагають не робити звичних зупинок і нічного відпочинку; аби лише вони побачили ворога і самі були помічені ним — цього досить для перемоги. Нарешті у відкритому полі, біля дванадцятого міліарія з'явився Сакровір із своїми загонами. Попереду він поставив латників, обабіч — правильно вишиковані коґорти, позаду — абияк озброєний натовп. У супроводі почту він об'їжджав на баскому коні лави свого війська і нагадував про колишню славу ґаллів, про поразки, яких вони колись завдавали римлянам, про те, наскільки почесна для переможців відвойована ними свобода і наскільки нестерпніше рабство для знову переможених.

46. Але ці заклики були короткими і не вселяли натхнення: на едуїв насувалися бойовим ладом леґіони; і необізнані у військовій справі, без будь-якого вишколу городяни брали до уваги тільки це. Навпаки, Силій, хоч і був наперед упевнений у перемозі і вважав зайвими будь-які заклики, а проте вигукував, що переможцям ґерманців мало би бути

соромно, що їх ведуть проти таких ворогів, як ґалли. «Нещодавно одна коґорта розбила туронів, один кінний підрозділ — треверів, кілька кінних загонів цього самого війська — секванів. Що багатші едуї на гроші, то більше вони віддаються утіхам, то менше поривається у бій. Вдарте по них, але жалійте втікачів». У відповідь на це пролунали завзяті вигуки, і кіннота, обійшовши ворога, вдарила на нього ззаду, піхота кинулася на передніх; не зволікали і на правому фланзі. Розгром едуїв трохи затягнули латники, бо їхні обладунки не пробивалися ні списами, ні мечами; а втім, воїни, вхопивши сокири і кайла, так наче вони розвалювали мур, почали вдаряти ними по панцирах; інші за допомогою кілків та вил звалювали ці важкі брили на землю, і вони, мов мертві, нерухомо лежали на землі, без будь-яких спроб звестися. Сакровір спочатку подався до Авґустодуна, а потім, боячись видачі римлянам, з найвідданішими прибічниками — до заміського маєтку. Там він власноруч заколов сам себе, а решта — протнувши на смерть одне одного. Підпалений маєток згорів, вогонь поглинув їхні тіла.

47. Тільки тоді Тиберій нарешті написав сенатові листа про початок і кінець війни; він повідомив про все, як воно було, нічого не оминувши увагою і нічого не додавши: взяли гору вірність і звитяжність леґатів і його вказівки. Наводячи тут же причини, чому ні він, ні Друз не вирушали на цю війну, він підносив велич Римської держави і заявляв, що прин-

цепсам не личить, якщо збунтуються одне-два племені...[57] покинувши місто, звідки здійснюється керівництво усією державою. Але тепер, оскільки його спонукає до цього не тривога, а інші міркування, він виїде до Ґаллії, аби на місці ознайомитися із станом справ і навести лад. Сенатори ухвалили також дати обітницю задля щасливого його повернення, а також влаштувати молебні і все заведене у таких випадках. Лише Долабелла Корнелій з наміром перевершити всіх інших у лестощах, впавши у цьому геть-таки у глупство, запропонував Тиберієві, який мав приїхати з Кампанії, овацію[58] при в'їзді у Рим. У листі-відповіді Цезар писав, що йому не бракує слави, щоб після підкорення стількох непокірних народів, після безлічі відзначених у молодості тріумфів і ще багатьох, від яких він навідріз відмовився, домагатися у літньому віці необґрунтованої винагороди за заміську поїздку.

48. Тоді ж він звелів сенатові у зв'язку зі смертю Сульпіція Квіринія влаштувати йому урочистий похорон за державний кошт. Цей Квіриній, уродженець міста Ланувій, не належав до давнього патриціанського роду Сульпіціїв, але відзначився на військовій службі і заслужив повагу сумлінним виконанням покладених на нього обов'язків, був удостоєний консульства в часи божественного Авґуста, а пізніше, коли оволодів у Кілікії укріпленнями гомонадів, — тріумфальних відзнак, і його відрядили управителем і радником до Ґая Цезаря, котрий був намісником у Вірменії. До того ж

Квіриній шанобливо ставився до Тиберія, ще коли той був на Родосі. Повідомивши тоді про все це в сенаті, принцепс вихваляв його за запопадливість особисто перед ним і всіляко докоряв Маркові Лоллію, котрий, за його словами, підбурював Ґая Цезаря супроти нього, Тиберія, і викликав незгоди між ними. У всьому іншому Квіриній, однак, не залишив про себе доброї згадки через те, що довго переслідував Лепіда, а також через свою скнарість і всемогутність, яку зберіг навіть у старечому віці.

49. Наприкінці року римського вершника Клуторія Пріска донощик звинуватив у тому, що, отримавши від Цезаря грошову винагороду за вірші, в яких оплакувалася смерть Ґерманіка і віддавалася йому честь і слава, він під час нездужання Друза склав нові вірші, аби в разі його смерті оприлюднити їх й отримати за це ще більшу винагороду. Про це Клуторій нібито необережно обмовився, підігрітий честолюбством, у будинку Публія Петронія перед його тещею Вітеллією і багатьма знатними жінками. Коли поширилася звістка про цей донос, останні від страху підтвердили його; лише Вітеллія рішуче заявила, що нічого не чула. Але більше повірили свідченням, які прирікали Клуторія на смертний вирок, й обраний на наступний термін Ґатерій Аґриппа запропонував ухвалити підсудному вищу міру покарання.

50. Проти цього виступив Марк Лепід, сказавши таке: «Якщо ми будемо, отці сенатори, виходити лише з того, якими нечестивими

словами Клуторій Пріск споганив свою душу і слух людей, то для нього буде мало і в'язниці, і шибениці, і навіть тих тортур, яким піддають рабів. Але якщо нечестя і злочини не мають меж, а в покараннях ці межі визначаються поміркованістю принцепса, також прикладами від предків і вашими власними, а ще ж і відмінністю між глупством та зловмисністю, між словами і злочинами, то тут доречно ухвалити вирок, який не залишив би провину Клуторія безкарною, але водночас не дав би нам підстав пошкодувати ні за його м'якість, ні за надмірну суворість. Я не раз чув, як наш принцепс висловлював жаль, коли хто-небудь випереджав самогубством його милосердя. Життя Клуторія в наших руках; якщо його завдяки нашим зусиллям буде збережено, то від цього ніщо державі не загрожуватиме, а якщо буде відібрано, то ніхто не застановиться, чи не сталась помилка. Його прагнення настільки ж сповнені глупства, наскільки марнотні і жалюгідні; і немає чого остерігатися чогось важливого і суттєвого з боку людини, котра сама розводиться про свої власні вчинки і жадає чарувати серця не чоловіків, а слабосилих і слабкодухих жінок. Отже, нехай він покине Рим, нехай його майно буде взято в скарбницю, а сам він буде позбавлений води і вогню; я кажу це, припускаючи, що він підлягатиме осудові й за законом про образу величності»[59].

51. З колишніх консулів Лепіда підтримав лише Рубеллій Бланд; решта погодилася з ви-

роком Аґриппи: Пріска відразу ж було запроторено до в'язниці і негайно після прибуття туди вбито. Тиберій, як завжди, у двозначних виразах дорікнув за це сенатові, водночас вихваляючи відданість тих, хто безжально карає навіть за дріб'язкові образи принцепса, — і докоряючи таке поспішне покарання лише за слова, хвалив Лепіда, але й не огуджував Аґриппи. Відтак було прийнято сенатську ухвалу, за якою вироки сенату передавалися у скарбівню[60] лише через десять днів після їхнього ухвалення, що, зрештою, продовжувало на такий термін життя засудженого. Але ні сенат не мав можливості змінювати вироки, ні Тиберій у передбачений для цього час не пом'якшував покарання.

52. Потім настало консульство Ґая Сульпіція і Деціма Ґатерія; у цьому році в зовнішніх справах не відбулося жодних ускладнень, але в самому Римі почали боятися суворих заходів супроти розкоші, яка невтримно поширювалася і супроводжувалася марнотратством у будь-який спосіб. Інші витрати, якими б величезними вони не були, вдавалося утаювати, найчастіше применшуючи ціни, але стосовно витрат на обжерливість та розпусту, то про них постійно точилися розмови серед народу, і це викликало побоювання, що принцепс може вжити різких заходів щодо дотримання колишньої ощадливості. І ось, спонукані діями Ґая Бібула, й інші едили почали висловлюватися про те, що закон про витрати[61] геть зневажено, що недозволені ціни на припаси

їжі підвищуються щодня, що звичайними заходами це зростання не зупинити; обговоривши питання, сенатори передали його цілком на розсуд принцепса. Тиберій, ретельно зваживши, чи можна вгамувати такий розмах пристрастей, чи не заподіє приборкання їх ще більшої шкоди державі і чи личить йому братися до того, чого він або не сягне, або якщо і сягне, то накличе ганьбу і неславу на відомих та шанованих людей, зрештою склав листа до сенату, у якому висловив свої міркування таким чином:

53. «Можливо, отці сенатори, коли б розглядалися інші справи, було б корисніше, щоб я став вислухувати ваші запитання, бувши особисто присутнім серед вас, і говорив тут про те, що, як на мене, потрібно для загального добра. Але в обговоренні цієї справи мені краще було не брати участі, щоб я не бачив на власні очі і якимось чином не ловив би на гарячому тих окремих сенаторів, котрих ви засуджуєте за ганебну розкіш. І якби заповзяті мужі-едили заздалегідь поцікавилися моєю думкою, то, мабуть, я скоріше намовляв би їх взятися самим до подолання цих могутніх і закоренілих пороків, аніж сам узявся боротися з ними, щоб, зрештою, усі побачили, з якими ганебними недоліками ми не в змозі впоратися. Зрозуміло, едили вчинили згідно зі своїм обов'язком, і я хотів би, щоб і решта урядовців так само сумлінно виконувала свої завдання; що стосується мене, то мені негоже мовчати і водночас складно висловитися,

бо ж у мене немає повноважень едила, претора чи консула. Від принцепса вимагається щось більше і визначніше, і тоді як будь-хто отримує схвальні відгуки за сумлінно виконану справу, то промахи всіх ставляться у провину йому одному. Отже, з чого мені почати? Що заборонити чи обмежити, повертаючись до попередніх звичаїв? Велетенські розміри заміських будинків? Кількість рабів і їхню приналежність до багатьох різних племен? Надмірну вагу золотого і срібного начиння? Чудеса, створені в бронзі і на картинах? Однакове вбрання чоловіків і жінок[62] чи похоті самих лише жінок, які призводять до того, що заради придбання коштовностей наші статки потрапляють у руки чужих чи навіть ворожих народів?

54. «Мені відомо, що на бенкетах і товариських зібраннях обурюються цією непомірною розкішшю і вимагають, щоб їй було покладено край; та якби хто-небудь видав з цією метою закон і визначив у ньому покарання, ті ж самі люди почали б волати, що порушується суспільний уклад, що кожній найвизначнішій особі готується погибель і що ніхто не забезпечений від загрози опинитися на лаві підсудних. І достоту як задавнені і вкорінені хвороби нашого тіла переборюються лише сильно діючими і суворими цілющими заходами, так і зіпсута, хвора душа, що палає в лихоманці і здатна розтлівати когось, має бути упокорена засобами, не менш потужними, ніж пристрасті, що розпалили її. Стільки

законів, упроваджених нашими предками, стільки оприлюднених божественним Авґустом, втративши свою чинність, одні — через те, що про них забули, інші, що ганебніше, — із презирства до них, ще більше зміцнили в людях, охочих до розкоші, самовпевненість і безтурботність. Адже, прагнучи того, що не заборонено, остерігаєшся, щоб на нього не було накладено заборони, але безкарно переступивши межу дозволеного, забуваєш і страх, і совість. Чому колись панувала ощадливість? Тому що кожен сам себе обмежував, тому що ми були громадянами одного міста і, владарюючи у межах Італії, не знали спокус, які зваблюють багатьох. Однак перемігши зовнішніх ворогів, ми навчилися невтримно гайнувати чуже, а в усобицях — і своє власне добро. Проте наскільки незначним є зло, про яке нагадують едили! За яку дрібницю нам слід би його вважати, якщо порівняємо з усім іншим! Адже ніхто, на жаль, не доповідає сенатові, що Італія постійно потребує допомоги збоку, що життя римського народу повсякчас залежить від примх моря і бур[63] і що, коли не підтримувати провінції своїми залишками — і панів, і рабів, і самі лани, — нам доведеться очікувати харчів від своїх розважальних садів і вілл. Ось яка турбота, отці сенатори, незмінно проймає принцепса, і якщо її не позбутися, ніщо не зможе врятувати державу. Решті негараздів має зарадити уздоровлення самих душ; тож нехай нас поліпшить відчуття міри дозволеного, злидарів — скрута, багаті-

їв — пересит. І якщо хто з високопосадовців обіцяє таку сумлінність і таку твердість, що йому буде до снаги впоратися з розкішшю, я складу йому похвалу і ви́знаю, що він вивільняє мене від якоїсь частини тягара; але якщо вони, ці посадовці, зажадають викривати пороки лише на словах, а потім, заживши цим слави, полишать чвари на мене, то повірте, отці сенатори, що я не хочу чути докорів; мирячись із ними, обтяжливими і здебільшого несправедливими, у справах державної ваги, я з цілковитою слушністю прошу звільнити мене від беззмістовних і безплідних справ, які не дадуть користі ні мені, ні вам».

55. Після прочитання листа Цезаря з едилів було знято цю турботу, і само собою поступово зжило себе суперництво в розкоші бенкетів, що поглинали кошти на протязі цілих ста років після битви біля Акція й аж до збройного перевороту, внаслідок якого верховну владу здобув Сервій Ґальба[64]. Мені хочеться з'ясувати причини цих змін у споживанні. Заможні і знатні або особливо уславлені сім'ї здавна захоплювалися показним блиском. Адже в ті часи ще не заборонялися благодійність щодо простолюду, союзників і підвладних Римові царств та заохочення шани з їхнього боку. І що більше хто-небудь вирізнявся статками, блиском дому і пишнотою його внутрішнього вбрання, то більша шана оточувала його ім'я і то більше він мав клієнтів. Але, після того як покотилися грізні хвилі страт, а гучна слава неминуче пове-

ла до згуби, ті, кого це обминуло, розважливо затихли і причаїлися. Відтак нові люди з муніципіїв, колоній і навіть провінцій, яких дедалі частіше допускали до сенату, принесли із собою притаманну їм ощадливість, і хоча багато хто з них завдяки таланові або заповзятості розживалися на статки, вони, однак, зберігали попередні нахили. Та найбільше сприяв поверненню до простоти звичаїв Веспасіан, який дотримувався старовинного способу життя; запобігливість перед принцепсом і прагнення перевершити його в невибагливості взяли гору над встановленими законами покараннями і погрозами. А втім, можливо, усьому на світі властивий певний коловорот, і як повертаються ті ж пори року, так стоять справи із звичаями; не все краще у наших попередників, щось похвальне і гідне наслідування принесла із собою і наша доба.

56. Зупинивши лавину доносів, чим зажив слави поміркованого правителя, Тиберій надсилає сенатові листа, у якому просить надати Друзові повноваження трибуна. Це найменування було вигадано Авґустом для означення вищої влади: не бажаючи називатися царем чи диктатором, він, проте, прагнув вирізнятися з-поміж урядовців яким-небудь титулом. Пізніше він обрав собі у колеги на цій посаді Марка Аґриппу, а після його кончини — Тиберія Нерона[65], щоб не залишалося непевності, кого він призначив своїм наступником. Він вважав, що завдяки цьому будуть розбиті надії інших; разом з тим він був упевнений

у відданості Нерона і непохитності власної величі. І ось, керуючись цим прикладом, Тиберій розділив із Друзом верховну владу, тоді як за життя Ґерманіка вибір між цими двома залишав невирішеним. Почавши листа з прохання до богів спрямувати його задуми на добро держави, він у стриманих виразах, без будь-яких перебільшень описав вдачу свого молодого сина. У нього є дружина і троє дітей, і він у тому ж віці, у якому сам Тиберій був покликаний божественним Авґустом для несення тих самих обов'язків. І тепер неквапливо й розважливо, після восьмирічного випробування, після того як Друз придушив заколоти й успішно завершив війни, він залучає тріумфатора і двічі консула, до співучасті в добре знаній йому діяльності.

57. Сенатори передбачили це звернення принцепса і тому ще тонкішими були їхні лестощі. Однак вони нічого не вигадали, а лише видали звичайні постанови про зображення принцепсів, жертовники богам, про храми, арки тощо; лише Марк Сілан винайшов для принцепсів нові почесті, які далі принижуватимуть консульське достоїнство, і вніс пропозицію виставляти на громадських і приватних спорудах, у разі вказівки на них пам'ятної дати, імена консулів, але тих, хто наділений трибунською владою. Та коли старий Квінт Ґатерій висловив побажання, щоб сенатські ухвали того дня викарбували золотими літерами в курії, це викликало глузування, бо єдиною «винагородою», на яку він

міг очікувати, було підтвердження ницості жалюгідної догідливості.

58. Оскільки Юнієві Блезу тоді ж було подовжено термін повноважень на управління Африкою, фламін* Юпітера Сервій Малуґінський зажадав надати йому провінцію Азію[66], твердячи, що поширена думка, ніби фламінам не дозволено покидати Італію, є безпідставною і що у нього ті самі права, як і в фламінів Марса чи Квіріна; а якщо вони управляють провінціями, то чому не допускати до того самого фламінів Юпітера? Немає про це постанов народних зібрань, нічого такого не знайдеш і в обрядових книгах. Нерідко, якщо фламінові перешкоджали хвороба чи державні обов'язки, жертви Юпітерові за нього приносили інші жерці — понтифіки. Упродовж сімдесяти п'яти років після смерті Корнелія Мерули[67] нікого так і не обрали на його місце, а проте священнодійства не припинялися. Якщо стільки років можна було взагалі не обирати фламіна Юпітера без шкоди для релігії, то чи не набагато легше допустити, щоб фламін Юпітера відбув на один рік для виконання проконсульських обов'язків? Колись через особисті чвари великі понтифіки забороняли фламінам Юпітера виїздити у провінцію, але тепер, з ласки богів, верховний очільник понтифіків, а водночас і верховний очільник народу[68], стоїть над суперництвом, ненавистю та особистими пристрастями.

---

* Фламіни і понтифіки — члени найвищої жрецької колеґії (*прим. ред.*).

59. Сервієві заперечували, наводячи різні докази, авґур Лентул та інші сенатори, і з огляду на це було вирішено почекати, що скаже великий понтифік[69]. Тиберій, відмовившись займатися питанням про права фламінів, дещо обмежив сенатські постанови про урочистості з приводу надання Друзові трибунської влади й особливо картав сенаторів за недоречні пропозиції про золоті літери, що суперечило звичаям предків. Було також зачитано послання Друза, і, хоча воно було досить скромним, сенатори сприйняли його як вияв неабиякої пихатості: геть занепали звичаї, якщо удостоєна такої честі молода людина не бажає відвідувати богів Риму, з'явитися у сенаті і бодай почати новий життєвий шлях на землі батьків. Немовби йде війна чи він затримується десь аж на краю світу, а не подорожує нині узбережжями й озерами Кампанії! Ось чого навчають навчителі роду людського, ось що він раніше за все засвоїв із порад батька! Нехай старого імператора гнітять погляди громадян, нехай він виправдовується похилим віком і звершеними ним діяннями, але що заважає Друзові, крім бундючності?

61. Неухильно зміцнюючи одноосібну владу, Тиберій залишав, одначе, сенатові видимість його колишньої величі і передавав з цією метою на його розгляд клопотання, порушувані провінціями. Адже в грецьких містах почастішали випадки нічим не стримуваної сваволі у призначенні місць, які слугували б пристановищем для бідаків[70]: храми були переповне-

ні найнікчемнішими з рабів; там знаходили притулок і захист переслідувані позикодавцями боржники і підозрювані у злочинах, що підлягали смертному вирокові, і ніде не було досить сильної влади, здатної упоратися із сваволею народу, що оберігав запеклих злочинців під приводом шанування богів. Сенат звелів містам надіслати представників з підтвердженням своїх прав на призначення притулків. Деякі міста добровільно відмовилися від незаконно присвоєних таких прав, інші розраховували на старовинні забобони і на свої заслуги перед римським народом. Сенат мав святковий вигляд у день розгляду дарованих нашими предками привілеїв, угод із союзниками, указів царів, які владарювали ще до встановлення панування римлян, і тих релігійних переказів, які тут затверджувались або зазнавали певних змін.

62. Першими з очікуваних посланців прибули до Риму ефесці, які говорили про те, що, всупереч поширеній думці, Діана[71] й Аполлон не народилися на Делосі; поблизу їхнього рідного міста є річка Кенхрей і гай Ортигія, де Латона, спершись на живу ще й донині оливку, змогла розродитися за допомогою цих богів; за їхнім же повелінням цей гай став священним, і в ньому, знищивши циклопів, рятувався від гніву Юпітера сам Аполлон[72]. Пізніше переможний Лібер простив тут амазонок, які благали його про помилування, припавши до жертовника[73]. З ласки Геркулеса, який оволодів Лідією, це святилище шанували ще

більше, навіть за панування персів; дотримувалися цього шанування й македонці, а потім також римляни.

63. Слідом за ефесцями прибули магнесійці, що посилалися на укази Луція Сципіона і Луція Сулли, з яких перший, розбивши Антіоха, а другий — Мітридата, винагородили вірність і звитяжність маґнесійців, оголосивши храм Діани Левкофріни недоторканним пристановищем. Мешканці Афродісіади, а потім і Стратонікеї представили указ диктатора Цезаря, котрий відзначав їхні давні заслуги перед його партією, і пізніший, виданий божественним Авґустом, який складав їм похвалу за непохитну відданість римському народові, що її вони зберегли під час нашестя парфійців. Місто Афродісіада обстоювало права храму Венери, а Стратонікея — Юпітера і Тривії. На ще більшу давнину спиралися гієрокесарійці, які твердили, що їхній храм Діани Перської[74] було освячено царем Кіром; вони ж згадували Перперну, Ісаврика та імена інших полководців, які визнавали право пристановища не лише за самим храмом, але й за землею на дві тисячі кроків від нього. Крім того, кіпріоти захищали права трьох храмів, з яких найдавніший, Пафоської Венери[75], було споруджено Аерією, другий, Венери Амафунтської[76], — його сином Амафунтом і третій, Юпітера Саламінського[77], — Тевкром, який утік сюди від гніву свого батька Теламона[78].

64. Було вислухано і представників інших міст. Велика кількість документів, що вимага-

ли розгляду, і палкі суперечки втомили сенаторів, тож вони доручили консулам розглянути, на що спираються подані вимоги, а потім, нічого не вирішуючи, знову доповісти цю справу сенатові. І консули доповіли, що крім згаданих мною міст тільки Пергам має беззаперечне право на пристановище Ескулапія; решта ж спираються на докази, які відходять у темну давнину. Так, мешканці Смирни говорять про оракул Аполлона, за наказом якого вони нібито заснували святилище Венери Стратонікиди, а теносці — про віщування того самого оракула, який звелів їм спорудити статую і храм Нептуна; мешканці Сард — про ближчий до нас час: право на пристановище даровано їм переможцем Александром. Так само настирливо, посилаючись на царя Дарія, відстоюють свої права мілетці; але святині у тих і тих однакові, і шанують вони Діану або Аполлона. Того самого домагаються і критці для статуї божественного Авґуста. І було видано сенатський указ, яким із дотриманням цілковитої поваги до релігійних почуттів, але й з усією рішучістю обмежувалася кількість пристановищ; водночас було звелено прибити у храмах мідні дошки із цим указом, щоб пам'ять про нього збереглася навіки і щоб не допустити у майбутньому честолюбних витівок під личиною благочестя.

65. Приблизно у той самий час важка хвороба Юлії Авґусти поставила принцепса перед необхідністю поквапитися із поверненням до Рима — невідомо, чи була на те згода

матері й сина щирою, чи вони ставилися одне до одного з прихованою неприязню. Незадовго до цього Авґуста, освячуючи неподалік від табору Марцелла статую божественного Авґуста, помістила в написі ім'я Тиберія після свого; вважали, що, вбачивши в цьому применшення своєї величі та образливий випад, він затаїв глибоку образу. Тим часом сенат призначив молебні богам і великі ігри, проведення яких покладалося на верховних жерців, авґурів, квіндецемвірів, септемвірів[79] і колеґію авґусталів. Луцій Апроній запропонував залучити до керівництва цими іграми і феціалів[80]. Із запереченнями йому виступив Цезар, вказавши, що права жрецьких колеґій різноманітні, і на підтвердження цього навів приклади; а феціали ніколи ще не бували удостоєні такої високої честі. Авґустали ж залучені лише тому, що вони — колеґія того дому[81], щодо якого мають виконуватися обітниці.

66. Я вирішив наводити лише ті висловлювання в сенаті, які уявляються мені або гідними всякої похвали, або знаменними з погляду їхньої виняткової ницості, бо, як на мене, найголовніший обов'язок анналів — зберегти згадку про вияви чеснотності і протиставити ганебним словам і ділам пострах ганьби у нащадків. А ті часи були настільки порочними і так отруєними брудними лестощами, що не тільки особи, наділені владою, яким, аби зберегти своє становище, необхідно було догоджати, але й колишні консули, і більшість ви-

конавців у минулому преторських обов'язків, і навіть багато рядових сенаторів виступали навперебій з тими, хто переходив всяку міру безсоромними пропозиціями. Подейкують, що Тиберій зазвичай щоразу, коли виходив з курії, виголошував грецькою такі слова: «О люди, створені для рабства!» Вочевидь, навіть йому, попри всю його ненависть до громадянської свободи, була огидною така ница догідливість.

67. Потім від негідних слів потроху перейшли до бридотних справ. На проконсула Азії Ґая Сілана, притягнутого союзниками до суду згідно із законом про здирництво, накинулися гуртом колишній консул Мамерк Скавр, претор Юній Отон і едил Бруттедій Нігер, звинувачуючи його у споганенні божественної гідності Авґуста і в образі величності Тиберія, причому Мамерк навів приклади, запозичені з давнини, — те, що Луція Котту звинуватив Сципіон Африканський[82], Сервія Ґальбу — Катон Цензор, Публія Рутилія — Марк Скавр. Немовби не за які-небудь інші, а за достоту такі злочини карали винуватців Сципіон і Катон і той Скавр, якого — свого прадіда — ганьбив тепер настільки бридким учинком Мамерк, що став ганьбою своїх предків. Юній Отон багато років викладав у початковій школі риторики, але згодом, опікуваний Сеяном, пропхався до сенату і ще більше заплямував своє темне минуле безсоромним і нахабним поводженням. Бруттедія, який був обдарований від природи винятковими здібностями і, якби пішов пра-

вильним шляхом, міг би досягти заслуженої слави, підбурювало нетерпіння, бо він прагнув випередити спочатку рівних собі, потім тих, хто стояв вище нього і, нарешті, втілити свої власні честолюбні мрії та надії. А це ж згубило багатьох гарних людей, котрі зневажили те, що дається повільно, зате вірно, і котрі гналися за передчасним, навіть якщо це загрожувало їм загибеллю.

68. Число обвинувачів Сілана збільшилося; до них прилучилися Ґеллій Публікола і Марк Паконій: один — квестор Сілана, другий — його леґат. Не підлягали сумніву ані крутий норов і жорстокість підсудного, ні те, що він справді оббирав людей; але до цього додалося багато чого такого, що загрожувало б карою навіть людям, ні в чому не винним; Сілан, один, без будь-чиєї підтримки, не володіючи до того ж хистом красномовства, пригнічений страхом (а це послаблює навіть випробуване красномовство), мусив відбиватися, не кажучи вже про стількох ворожих йому сенаторів, від найуславленіших, і тому вибраних для його звинувачення, ораторів Азії; до того ж і Тиберій не втримався від тиску на перебіг справи: тоном своїх висловлювань, виразом обличчя і частими запитаннями, на які не годилося б відповідати рішучим запереченням або ухильно, а навпаки, вимагалося давати ствердні відповіді, щоб запитання принцепса не залишалося марним. Раби Сілана, щоб їх можна було піддати допитові під тортурами, були придбані з державної казни; а щоб ніхто з рідних та

близьких не надав допомоги підсудному, який потрапив у халепу, йому було, крім того, висунуто звинувачення в образі величності — а це кайдани, які змушували мовчати. Тож випросивши перерву на кілька днів, Сілан полишив намір захищатися й одважився звернутися до Цезаря з листом, у якому містилися впереміж докори з благаннями.

69. Вирішивши якнайсуворіше покарати Сілана і бажаючи виправдати засудження в суспільній думці прикладами з минулого, Тиберій велить прочитати в сенаті лист божественного Авґуста про проконсула тієї ж Азії Волеза Мессалу й ухвалену у його справі сенатську постанову. Після того як це було виконано, Тиберій запрошує Луція Пізона з'ясувати свою думку. Повівши спочатку мову про великодушність і м'якість принцепса, той пропонує позбавити Сілана вогню і води і заслати на острів Ґіар. До нього приєдналися й решта: а втім, Ґней Лентул, ґрунтуючись на тому, що мати Сілана походила з роду Атіїв[83], запропонував виділити з майна засудженого те, що він від неї успадкував, і передати цю частину його синові, і Тиберій дав на це згоду.

70. Натомість Корнелій Долабелла, невтомний у лестощах, напосівся з осудом щодо способу життя Ґая Сілана і завершив свою промову пропозицією не допускати жеребкування щодо посад правителя провінції тих, хто веде порочне життя і заплямований безчестям; і нехай питання про них вирішує принцепс. Хоча лиходійство і карається пра-

восуддям, але чи не набагато милостивіше було б стосовно таких людей і доброчинніше для союзних народів, якби запобігали самій можливості коїти злочини? Супроти цього виступив Цезар: йому, звісно, відомо, який поголос іде про Сілана, але недопустимо судити когось на підставі самих чуток. Багато хто своїми діями у провінціях не виправдали сподівань, що на них покладалися, багато хто, навпаки, спростували висловлені щодо них побоювання; одних вагомість завдань, що постали перед ними, підносить, інших пригнічує. Та й не може принцепс набратися всеосяжних знань, і водночас йому не годиться потурати чужому марнославству. Закони спрямовані проти вже вчинених діянь, адже майбутнє неможливо передбачити. Так уже встановлено предками: після злочину настає покарання. І навіщо змінювати те, що мудро продумане і яке завжди зустрічало загальне схвалення: у принцепсів досить праці, досить і влади. Будь-яке посилення їхньої могутності заподіює шкоди встановленому правопорядкові, і не слід застосовувати владу там, де можна обійтися законами. Що рідше у Тиберія проявлялася повага до народоправства, то з більшою радістю вона приймалася. Вміючи бути поміркованим — якщо лише він не охоплений гнівом, породженим особистими причинами, — принцепс згадав у своїй промові, що острів Ґіар дикий і суворий, а тому з поваги до роду Юніїв і пам'ятаючи, що засуджений ще нещодавно належав до їхнього

стану, сенатори вчинили б правильніше, поставившись до нього ласкаво і дозволивши йому виїхати до Кінфа. Про це просить і сестра Сілана, весталка Троквата — діва давнього благочестя. З цією поправкою до вироку усі погодилися.

71. Згодом було вислухано кіренців, і на підставі звинувачення, висунутого Анхарієм Пріском, засудили, згідно із законом про здирництво, Цезія Корда. А римського вершника Луція Еннія, притягнутого до відповідальності за образу величності, оскільки статую принцепса він переплавив у срібне начиння, Тиберій заборонив вважати підсудним. Нібито для захисту свободи йому відкрито заперечував Атей Капітон: «Не відбираймо у сенаторів права робити висновки про підсудність і не залишаймо безкарним таке кричуще злочинство. Нехай принцепс байдужий до скоюваних йому кривд, але йому не слід нехтувати образами, завданими державі». Тиберій вловив у цих словах рабську догідливість і наполіг на своєму. А Капітон зазнав ще більшого сорому, тому що, добре знаючи людське і божественне право, він, однак, принизив суспільну чесноту і заплямував свою особисту репутацію.

72. Після цього прозвучало питання, в якому храмі помістити дар Вершницькій Фортуні, виготовлений римськими вершниками заради одужання Авґусти; хоча в Римі нараховувалося чимало святилищ цій богині, але не було жодного з такою назвою[84]. Зрештою,

з'ясувалося, що це ймення має сущий в Анції храм, а в італійських містах всі священнодійства, храми і статуї із зображенням цього божества підлягають римській юрисдикції і перебувають у віданні Риму. Отже, дар надіслали до Анція. Оскільки мова зайшла про релігійні питання, Цезар дав свій висновок у нещодавно відкладеній справі Сервія Малуґінського і зачитав, крім того, постанову верховних жерців, у якій мовилося, що фламін Юпітера щоразу, коли занедужає, може відлучитися на термін, що перевищує дві ночі поспіль, лише з відома великого понтифіка і з його дозволу, але зовсім не в дні суспільних жертвоприношень і не більше двох разів на рік. Із цієї постанови, ухваленої за часів Авґуста-принцепса, з цілковитою певністю випливало те, що ні річне відлучення з Риму, ні управління провінціями фламінам Юпітера дозволені бути не можуть. При цьому згадали і про випадок з великим понтифіком Луцієм Метеллом, який не відпустив з Риму Авла Постумія. Отже, проконсульство в Азії віддається тому з колишніх проконсулів, який за списком ішов безпосередньо за Сервієм Малуґінським.

73. У ці дні Лепід звернувся до сенату за дозволом оновити й прикрасити за свій кошт базиліку Павла[85], пам'ятник родові Еміліїв. Тоді ще зберігався звичай жертвувати великі суми на громадське будівництво; свого часу й Авґуст не заважав Таврові, Філіппові й Бальбу[86] віддати на оздоблення міста і задля слави серед нащадків захоплену ними в битвах здо-

бич або частку незліченних статків, що їх вони набули. Рівняючись на такі приклади, і Лепід, що не мав значних коштів, підтримав честь і гідність своїх предків. Але відбудувати згорілий від випадкової пожежі театр Помпея пообіцяв Цезар, бо ніхто з цього роду не мав коштів для його відновлення; при цьому, однак, за театром зберігалося ім'я Помпея. Водночас принцепс вихваляв Сеяна, завдяки старанності й передбачливості якого такий страшний вогонь було зупинено і не заподіяно ще якоїсь шкоди; і сенатори ухвалили поставити Сеянові статую в театрі Помпея. Трохи згодом, присуджуючи проконсулові Африки Блезові тріумфальні відзнаки, Тиберій сказав, що дарує їх йому на честь Сеяна, якому Блез доводився дядьком. А тим часом діяння Блеза були й без того гідні цієї нагороди.

74. Адже Такфаринат попри неодноразові поразки, зібрав наново сили у внутрішніх областях Африки і настільки пишався собою, що відрядив послів до Тиберія, вимагаючи для себе і свого війська земель, на яких вони могли б оселитися, а в іншому разі погрожував нещадною війною. Розповідають, що ніколи Тиберія не бувало так зачеплено за живе — жодною образою, завданою йому особисто чи римському народові, — як тим, що дезертир і розбійник одважився вважати себе стороною, що воюватиме. Адже навіть Спартак, який розгромив стільки консульських військ і безкарно спустошував Італію — і до того ж тоді, коли держава була послаблена непомір-

но важкими війнами із Серторієм і Мітридатом, — не домігся початку мирних перемовин; а в епоху, коли римський народ досяг небувалої величі та могутності, тим більше не годилося піддобрювати розбійника Такфарината, укладаючи з ним мир та відступаючи йому землі. Тиберій дає Блезові доручення звабити решту прибічників Такфарината надією на безкарність за умови, що вони складуть зброю, але при цьому хай там як, але схопити самого вождя. Завдяки цій обіцянці багато хто здався римлянам. А супроти хитрощів та вивертів Такфарината було застосовано особливий спосіб ведення війни.

75. Оскільки, маючи військо, яке поступалося римському у силі і було радше придатне для розбійницьких набігів, він налітав кількома загонами одразу і потім стрімко відбігав, залишаючи засідки, то римляни задумали наступати у трьох напрямках і розділилися на три колони. Леґат Корнелій Сципіон командував однією з них, завданням якої було убезпечити мешканців Лепти від грабунків і перетнути Такфаринатові шляхи для відступу у країну гарамантів; на другому фланзі вів свої регулярні частини Блез Молодший — він мав доручення не допускати безкарного спустошення околиць Кірти; сам командувач Блез із добірними воїнами, влаштовуючи у придатних місцях укріплення і застави, відтісняв затиснутих звідусіль ворогів, так що, куди б вони не подалися, на них неодмінно виходила — попереду, з флангу, а часто і з тилу — та

чи та частина римського війська; і багато з ворогів таким чином було перебито або захоплено у полон. У подальшому полководець розбив три початкові колони на більшу кількість дрібних загонів і доручив командування ними випробуваним і звитяжним центуріонам. І всупереч звичаєві, він не відвів військо наприкінці літа і не розмістив його в зимових таборах Старої провінції[87], але, звівши укріплення, немовби війна щойно розпочалася, раз по раз тривожив Такфарината, котрий безперервно змінював стоянки, атаками бувалих й обізнаних з пустелею воїнів, поки, захопивши в полон його брата, не відійшов нарешті назад, навіть поквапливіше, ніж того вимагала б користь союзників, адже залишалися недобитими ті, хто міг знову розпалити війну. Однак Тиберій вважав, що з нею покінчено і навіть милостиво дозволив воїнам Блеза проголосити свого командувача імператором — старовинна почесть, яку охоплене радісним пориванням переможне військо складало своєму полководцеві, котрий успішно закінчив війну; водночас бувало кілька імператорів і вони не користувалися жодними переважними правами. І Авґуст дозволив декому носити цей титул, але такий дозвіл, даний Тиберієм Блезові, був останнім.

76. Цього року померли відомі діячі Азиній Солонін, знаний тим, що його дідами були Марк Аґриппа й Азиній Полліон, а братом — Друз, який до того ж мав стати чоловіком внучки Цезаря[88], і вже згадуваний мною Атей Капітон,

котрий, займаючись правознавством, досяг першорядного становища в державі, хоча дід його був у війську Сулли центуріоном, а батько — лише претором. Призначення його консулом прискорив був Авґуст, так що набуттям цієї маґістратури Атей Капітон випередив Лабеона Антистія, який мав не менший хист урядовця. Таким чином, це сторіччя народило двох видатних виконавців службових обов'язків. Але Лабеон, відзначаючись неприборканою волелюбністю, зажив завдяки цьому гучнішої слави, тоді як поступливість Капітона заслужила схвальні відгуки сильних цього світу. Один, не досягши більшого, крім претури, вивищувався у суспільній думці внаслідок зазнаної ним кривди, другий, досягши консульства, викликав проти себе неприязнь, породжену заздрощами.

77. Тоді ж, після битви біля Філіпп, на шістдесят четвертому році життя померла Юнія, небога Катона, дружина Ґая Кассія, сестра Марка Брута. Її заповіт викликав у народі багато чуток: шанобливо згадавши в ньому майже всіх найзначніших громадян як спадкоємців своїх доволі значних статків, вона обійшла увагою Цезаря. Він сприйняв це поблажливо і не заважав ушанувати її похорони похвальним словом з ростральних трибун і рештою врочистих обрядів. На чолі похоронної процесії несли зображення двадцяти найзначніших родів — Манліїв, Квінктіїв і багатьох інших, що мали не гірші імена. Та найяскравіше сяяли Кассій і Брут — саме тому, що їхніх зображень не було видно.

КНИГА ЧЕТВЕРТА

1. Консульство Ґая Азинія і Ґая Антистія випало на девятий рік принципату Тиберія; у державі панували мир і злагода, в його домі — добробут (адже смерть Ґерманіка він вважав щастям), коли раптом доля мов знавісніла, а сам він — оскаженів або почав заохочувати тих, хто впадав у нестяму. Початком і причиною цього був префект преторіанських когорт Елій Сеян, про могутність якого я згадував вище; тепер розповім про його походження, звичаї та про те, яким злочином він мав намір захопити верховну владу. Сеян народився у Вульсініях і був сином римського вершника Сея Страбона; у ранній юності він перебував біля Ґая Цезаря — внука божественного Авґуста, — і ходили чутки, ніби він продавав свою розпусту багатієві і марнотратникові Апіцієві; невдовзі ж усілякими витівками він так зачарував Тиберія, що той, поводячись нещиро і причаєно в оточенні інших, наодинці з ним забував про обачність і свою потайливість; і Сеян домігся цього не стільки завдяки хитрощам (адже і його зрештою було подолано тими ж засобами), скільки внаслідок гніву богів, що впав на Римську дер-

жаву, і для нього її піднесення і її повалення виявилися однаково злощасними. Тіло у нього було витривалим у роботі і в перенесенні злигоднів, душа — сповнена зухвальства; своїми вчинками він таївся від усіх, в інших вишукував лише щось погане; поряд з улесливістю в нього проявлялася і бундючність: зовні — вдавана сором'язливість, всередині — невтримна жадоба зверхництва, а через це інколи — щедрість і пишнота, але частіше старанність і пильність — риси у вдачі не менш шкідливі, коли їх удавано використовувати для оволодіння верховною владою.

2. Сеян трохи посилив незначний вплив, який раніше мав префект преторіанців, стягнувши розкидані по всьому Риму коґорти докупи, в один табір, щоб вони одночасно отримували накази і щоб своєю чергою завдяки своїй численності, міцності і перебуванню на очах одне в одного вони переймалися впевненістю у своїй силі, а в інших зароджувався страх. А робив він це для того, щоб, на його думку, була суворішою дисципліна і щоб воїни, коли зібралися разом, краще діяли, опинившись за табірним валом, подалі від міських спокус, і не впадали у свавільність. Щойно табір було облаштовано, Сеян взявся потроху втиратися у довіру воїнів, відвідуючи їх і звертаючись до них поіменно; водночас він став самовільно призначати центуріонів і трибунів. Не гребував він і запобіганням перед сенаторами, намагаючись здобути для своїх клієнтів посади і провінції. Тиберій не заважав

йому у цьому і був настільки прихильний до нього, що не лише у приватних бесідах, але й у сенаті, і перед народом звеличував Сеяна як спільника у праці і дозволяв, щоб у театрах, на міських майданах і преторіях леґіонів віддавалася шана його статуям.

3. Але численна сім'я Тиберія — син [Друз] у розквіті сил, дорослі внуки[1] — була перепоною для втілення бажань Сеяна; знищити їх усіх разом було неможливо, а підступні хитрощі для скоєння злочинів один за одним вимагали певних проміжків у часі. Отже, діяти він вирішив потайним способом і почати хотів із Друза, злість до котрого ще не встигла схолонути. Адже Друз, нетерпимий до суперників і запальний, у випадковій сварці, що спалахнула між ним і Сеяном, замахнувся на нього, а що той не поступався, вдарив його в обличчя. Тож, обдумуючи, з чого слід починати, Сеян дійшов висновку, що правильніше за все буде підступитися до дружини Друза Лівії — сестри Ґерманіка, яка в ранній юності не була привабливою, але згодом розквітла неабиякою вродою. Вдавши, ніби запалав до неї жагою, він схилив її до перелюбу і після того, як уперше змусив її до цього ганебного вчинку (адже жінка, втративши цнотливість, не відмовить вже ні в чому), пообіцяв одружитися з нею, щоб вона не тільки стала співправителькою, але і вбила свого чоловіка. І вона, чий дядько був Авґуст, свекор — Тиберій і в котрої діти були від Друза, споганила себе, а також своїх предків і нащадків, вчинивши перелюб з ви-

хідцем із провінції, віддала перевагу злочинові і непевності перед почесним і надійним становищем. Своєю таємницею вони діляться з Евдемом, другом Лівії, котрий, бувши її лікарем, часто залишався наодинці з нею. Тоді Сеян, щоб не викликати у коханки ревнощів і підозр, виганяє з дому свою дружину Апікату, яка була народила йому троє дітей. Але така небачена міра злочинності настрахала навіть цих лиходіїв, тож вони відклали свій переступ, а далі поводилися вельми суперечливо.

4. Тим часом син Ґерманіка Друз на початку року зодягнувся у чоловічу тогу, і сенат ухвалив щодо нього те саме, що і для його брата Нерона[2]. На додачу до цього Цезар виступив з промовою, у якій вихваляв свого сина, теж Друза, за батьківську турботу про небожів. Адже той, хоч і нелегко було поєднати владолюбство зі згідливістю, ставився до юнаків доброзичливо або принаймні без якоїсь ворожості. Потім принцепс згадав про свій давній, часто вдаваний намір об'їхати провінції. Для приводу він вказував на велику кількість ветеранів, яких треба увільнити від служби, а відтак на потребу поповнити військо новобранцями: адже добровольців іти у військо бракує, а коли їх і буває достатньо, то вони значно поступаються ветеранам і відвагою, і досвідом, бо здебільшого зі своєї волі приходять до війська на службу злидарі і волоцюги. Тиберій також визначив кількість леґіонів, які охороняли ті чи ті провінції. Гадаю, що й мені слід з'ясувати, якими були тоді

римські збройні сили, які царі перебували з нами в союзі, і наскільки тіснішими були на ті часи кордони імперії.

5. Італію на обох морях охороняли два флоти: один зі стоянкою в Мізенах, другий — у Равенні, а найближче узбережжя Ґаллії захищали обладнані таранами кораблі, захоплені у переможній битві біля Акція і надіслані Авґустом із достатньою кількістю веслярів до Форуму Юлія. Але головні сили становили вісім леґіонів на Рейні, що являли собою оплот і проти ґерманців, і проти ґаллів. Нещодавно[3] замирені іспанські області були зайняті трьома леґіонами. Мавританію цар Юба[4] отримав у дарунок від римського народу. Решту африканських земель оберігали два леґіони; стільки ж було в Єгипті, а на величезних просторах від Сирії й аж до річки Євфрат розміщувалися чотири леґіони; сусідніми з ними Іберією та Альбанією та іншими землями управляли царі, захищені від зазіхань з боку прикордонних держав могутністю Риму; у Фракії владували Реметалк і сини Котіса; на берегах Дунаю утримувалися два леґіони в Паннонії і два у Мезії, стільки ж перебувало у Далмації; завдяки розташуванню цієї країни вони могли б підтримати дунайські леґіони, а також Італію, коли б виникла раптова необхідність у допомозі, бо ж туди було недалеко; а втім, Рим мав власні війська — три міські і дев'ять преторіанських коґорт; їх набирали майже повністю в Іллірії і в Етрурії, а також у Старому Лації і в найдавніших римських

колоніях[5]. У зручних місцях провінцій стояли союзницькі триреми, загони кінноти і допоміжні коґорти; за кількістю воїнів вони майже дорівнювали леґіонам; зрештою, кількість їх коливалася, адже, зважаючи на обставини, ці сили перекидалися з місця на місце, і їхня чисельність то зростала, то падала.

6. Вважаю доречним розглянути тут і інші сторони державної діяльності Тиберія, а також те, яким було його правління аж до того дня, на якому я перервав свою розповідь, тому що вже цього року принципат почав змінюватися в гірший бік. Раніше повелося так, що державні справи і найважливіші приватні обговорювалися у сенаті і визначним сенаторам надавалася можливість висловити про них свою думку, а тих, хто впадав у лестощі, уривав сам Тиберій; висуваючи ж кого-небудь на найвищі посади, він брав до уваги знатність предків, відзнаки, здобуті на військовій службі, а також обдарування, виявлені у громадянській царині, щоб усім було зрозуміло, що кращу особу годі й шукати. Складалася належна шана консулам, належна — преторам; виконували також свої обов'язки і нижчі органи влади; скрізь, крім судового розгляду про образу величності, неухильно користувалися законами. А постачанням хліба і збиранням податків та іншими надходженнями у державну скарбницю займалися спілки римських вершників. Особисті справи, пов'язані з доходами, Цезар доручав найчеснішим людям, іноді йому не-

знайомим, але довіряючи їхній добрій славі; прийняті до нього на службу, вони і надалі, невідь скільки часу перебували на ній, так що більшість із них досягала старечого віку, виконуючи одні й ті самі обов'язки. Хоча простолюд потерпав від високих цін на зерно, в цьому не було провини принцепса, бо він і боровся з неродючістю ґрунтів, і турбувався про оснащення кораблів, не шкодуючи на це ні коштів, ні зусиль. Дбав він і про те, щоб для уникнення заворушень у провінціях їх не гнобили новими поборами, і вони без ремствувань сплачували старі, не обурюючись жадібністю та жорстокістю місцевих органів влади; тілесних покарань і конфіскації майна не було. Маєтків у Цезаря в Італії було небагато, раби — слухняні, двірцеве господарство вели нечисленні вільновідпущеники, і якщо траплялися у нього позови з боку приватних осіб, то вирішувалися судами і законами.

7. Хоч був непривітний у поводженні і викликав острах у більшості, хто спілкувався з ним, він, однак, дотримувався старих порядків, і лише після смерті Друза усе перевернулося. За життя останнього ці порядки залишалися непорушними, тому що Сеян, набуваючи впливу, хотів відзначатися хорошими порадами, яких він доводив принцепсові і, крім того, остерігався помсти з боку тих, хто не приховував своєї ненависті до нього і часто ремствував на те, що за життя сина Тиберій називає іншого помічником імператора. Чи ж багато ще бракує, щоб він призначив його

своїм співправителем? Спочатку прагнення до влади є щиросердим, та як тільки увійдеш в неї, у тебе враз з'являються запопадливі прибічники; за бажанням префекта вже зведено табір; в його руки передано воїнів; його статуя впадає у вічі в театрі Ґнея Помпея; він породичається з сім'єю Друза і в них будуть спільні внуки; після цього для повного щастя тільки і залишається, що молитися богам про дарування йому сумирності[6]. Друз нерідко говорив про це у вузькому колі наближених, але навіть ці таємниці його дружина-перелюбниця передавала Сеянові.

8. Отже, поміркувавши, що слід поквапитися з виконанням свого задуму, Сеян вибирає отруту, дія якої — повільна і поступова — справляла б враження про випадкове захворювання. Друзові її підсипав євнух Ліґд — це з'ясувалося через вісім років[7]. Під час хвороби сина Тиберій щодня з'являвся в курію — чи то анітрохи не тривожився за нього, чи то виказував стійкість духу; з'явився він туди і в день смерті Друза, коли того ще не поховали. Консулам, котрі на знак жалоби сіли поряд із сенаторами, він нагадав про їхню честь і запропонував зайняти місце, гідне для себе[8]; потім, не подавши і виду про власне горе, він звернувся до заплаканих сенаторів з цілою промовою, щоб підбадьорити їх; він розуміє, що може накликати на себе докори за те, що, незважаючи на свіже горе, постав перед очі сенату; більшість людей, з жалоби за померлим, ледве здатні сприйня-

ти звернуті до них близькими слова розради, взагалі ледве можуть розрізняти денне світло. Він не докоряє їм через це за слабкодухість, але для себе шукає мужнішого втішення, тому має намір поринути у державні справи. Потім він побідкався з приводу старечого віку Авґусти, ще незрілого віку внуків, поскаржився і на свої немолоді роки і попросив привести синів Ґерманіка[9], єдину розраду у нещасті, що його спіткало. Консули повиходили і, підбадьоривши юнаків приязними словами, завели їх до сенату й підвели до Цезаря. Взявши їх за руки, він сказав: «Отці сенатори, після того як вони осиротіли, залишившись без батька, я віддав їх під опіку дядька і попросив його, щоб, маючи і своїх дітей, він плекав і цих, як рідну кров, зростив і виховав на радість собі і нащадкам; і нині, коли смерть вихопила Друза, я благаю і заклинаю вас перед богами і батьківщиною: візьміть під свою опіку правнуків Авґуста, нащадків найславніших предків, керуйте ними, виконуйте свій і мій обов'язок. Віднині вони вам, Нероне і Друзе, замінять батьків. Така доля у вас від народження: ваш добробут і ваше безталання пов'язані з добробутом і негараздами Римської держави».

9. Ця промова викликала у багатьох плач; і невдовзі Цезареві зичили усіляких гараздів у майбутньому; і якби він навіть обмежився мовленим, серця слухачів наповнилися б співчуттям до його горя і шанобливістю до нього; але він повернувся до марних і вже стільки разів висміяних заяв, що він складає

із себе повноваження, і нехай консули або хтось інший візьме на себе важелі правління; відтак вже не було довіри навіть до цих щойно сказаних слів — правдивих і чесних. Друзові було встановлено ті самі почесті, що й свого часу Ґерманікові, зрештою і з доданням багатьох інших. Улесливцям до вподоби перевершувати своїх попередників. Похорон відзначався величною процесією — у довгій вервечці можна було бачити зображення нащадків Енея, від якого походить рід Юліїв[10], всі царі Альба-Лонги, засновник Рима Ромул, а за ними — сабінський родоначальник, Атта Клавс і решта Клавдіїв[11].

10. У розповіді про смерть Друза я згадав лише те, про що згадує більшість джерел, а саме ті, які заслуговують найбільшої довіри. Але я не обійду увагою і чутку, настільки у ті часи вперту, що вона не зникла і донині. Підбивши до злочину Лівію, Сеян впав у розпусту, оволодів нібито і душею євнуха Ліґда, адже той завдяки своїй юності і гарній статурі здобув прихильність господаря і став одним з його найближчих друзів. Після того як змовники узгодили місце і час отруєння, Сеян дійшов до такої зухвалості, що надіслав підкидного листа Цезареві, в якому, звинувативши Друза в намірі отруїти батька, переконував Тиберія не доторкатися за обідом у сина до першого поданого йому келиха. Старий піддався обманові і, з'явившись на учту, передав врученого йому келиха Друзові, а той, ні про що не здогадуючись й вихиливши його

з юнацьким запалом, ще дужче зміцнив підозру, що ніби зі страху і сорому сам себе прирік на смерть, яку підлаштовував батькові.

11. Цю дуже поширену в народі чутку можна легко спростувати, тим паче що немає певних доказів для її підтвердження. Адже й справді, хто, маючи бодай посередню розсудливість, не кажучи вже про Тиберія, вправного у цих справах, спричинився б до кончини сина, не вислухавши його пояснень, і до того ж власноруч, а потім не розкаювався б? Чому б йому радше не піддати тортурам раба, який підніс Друзові отруту, — не вивідати, хто став призвідцею злочину, зрештою, коли йдеться про єдиного сина, котрий ще жодного разу не був викритий у якомусь зловмисництві, не квапитися і не гарячкувати — бо ж саме так він, Тиберій, поводився із сторонніми людьми? Але оскільки Сеян вважався вельми винахідливим у всіляких злодіяннях, а також зважаючи на виняткову прихильність до нього Тиберія і загальну ненависть до них обох, люди охоче вірили будь-яким, хай навіть моторошним, вигадкам, тим більше, що з кончиною владарів часто пов'язуються жахливі чутки. Крім того, обставини злочину, виказаного дружиною Сеяна Апікатою, були під тортурами з'ясовані Евдемом і Ліґдом. Потім, жодний історик не дорікнув йому смертю сина, хоч вони і ретельно все тут з'ясовували і навіть усе інше перебільшували. Щодо мене, то, переповідаючи цю чутку й одразу спростовуючи її, я мав на увазі на яскравому прикладі засвідчити брехливість поголосів і переконати тих, хто

візьме в руки цю працю, не йняти віри поширеним та нісенітним вигадкам, що їх жадібно підхоплює люд, натомість вірити щирій розповіді, у якій міститься лише істина і відсутня будь-яка байка.

12. Коли Тиберій виголошував з ростральної трибуни похвальне слово синові, народ і сенат, прибравши жалобного вигляду і вибухаючи гучним стогоном, робили це радше вдавано, ніж щиро, і потай раділи, що сімейство Ґерманіка знову набирає сили. Це неявне відновлення народної прихильності і те, що Аґриппіна погано приховувала свої материнські надії, прискорили загибель цього сімейства. Сеян, бачивши, що смерть Друза залишилася для вбивць невідомщеною і не викликала серед народу справжньої скорботи, налаштовувався на нові лиходіяння, бо ж перше завершилося успіхом, і почав роздумувати, яким то чином йому прибрати зі світу синів Ґерманіка — безсумнівних наступників Тиберія. Він не міг покінчити з усіма трьома, підсипавши їм отрути, бо ж раби-охоронці були відданими, а чесноти Аґриппіни непохитними. Отже, Сеян починає ганити її пихатість, розпалювати давню ненависть Авґусти до неї і підбурювати свою нову спільницю Лівію до того, щоб намовити супроти Аґриппіни Тиберія, нашіптуючи йому, ніби вона, пишаючись своєю багатодітністю і спираючись на прихильність народу, плекає задум захопити владу. Того самого домагався Сеян і через вправних наклепників, з яких особли-

во покладався на Юлія Постума, котрий через перелюб з Мутілією Пріскою увійшов у довіру до бабці Авґусти[12], а відтак був дуже підхожим для його цілей, бо Пріска, справляючи вплив на Авґусту, владолюбну і нетерпиму щодо суперництва, розпалювала в неї непримиренну ворожість до невістки. Поряд із цим серед наближених Аґриппіни теж знайшлися такі, яких удалося підмовити, щоб вони лихими словами розпалювали честолюбство старої.

13. Тим часом Тиберій, намагаючись знайти розраду у безперестанних турботах, займався державними справами: розглядав скарги римських громадян і прохання союзників; на його пропозицію сенат, беручи до уваги землетруси в містах — Кібірі в Азії, Егії в Ахеї, — видав указ, який звільняв їх на три роки від сплати податків. Тоді ж проконсул далекої Іспанії Вібій Серен, засуджений за насильство і жорстокість згідно із законом про перевищення влади, відбув на заслання до острова Аморі. Ухвалюється виправдувальний вирок Карсідію Сацердотові, притягнутому до суду за те, що він нібито забезпечував продовольством ворога Римської держави Такфарината, а також Ґаю Ґракхові, притягнутому до відповідальності за скоєння подібного злочину. Останнього, ще коли той був хлопчиком, взяв із собою на заслання на острів Керкіну його батько Семпроній. Вирісши там серед людей, які не знали освіти, він згодом жив тим, що займався брудною міновою торгівлею в Африці і Сицилії, однак

не уникнув небезпек, пов'язаних із чільним становищем у суспільстві. І коли б цього невинуватого ні в чому Ґракха не взяли під свій захист тодішні правителі Африки Елій Ламія і Луцій Ампроній, він, безперечно, позбувся б життя, незважаючи на приналежність до славетного, але безталанного роду і на ті переслідування, яких зазнавав його батько.

14. Також у цьому році грецькі громади відрядили своїх посланців, які просили підтвердити давнє право притулку: самосці — за храмом Юнони[13], громадяни Коса — за храмом Ескулапа. Самосці посилалися на постанову амфіктіонів[14], які мали найвищу владу і вирішували всі судові справи у ті давні часи, коли греки, що заснували міста в Азії, володіли її морським узбережжям. І косці небезпідставно спиралися на давнину, а ще ж були і заслуги їхніх предків, котрі впустили до храму Ескулапа[15] римських громадян, коли тих, за наказом царя Мітридата, знищували на всіх островах і в усіх містах Азії. Після неодноразових, але безуспішних скарг з боку преторів Цезар сам нарешті повідомив сенатові про неподобства, що їх коїли комедіанти і міми: мовляв, чимало клопоту вони завдають у громадських місцях, всіляку мерзоту вони чинять у приватних домах; давня вистава осків* перетворилася на розважальне і сороміцьке видовище[16], яке припало до душі народові і набуло такого поширення, що сенатові належить покласти край цьому безсоромству.

---

* Оски — племена, що населяли південну Італію (*прим. ред.*).

15. Того самого року Цезар зазнав ще й інших втрат: помер один із близнюків, синів Друза[17]; не менш важкою втратою була і смерть друга. То був Луцилій Лонґ, спільник, який давно розділяв усі його радощі і смуток, єдиний із сенаторів, хто перебував разом з ним на Родосі, де Тиберій відбував заслання. Отже, незважаючи на те, що Лонґ належав до нової знаті, сенатори вирішили влаштувати йому цензорські похорони за державний кошт і встановити його статую на форумі Авґуста. Тоді усі справи ще розглядали в сенаті, тому перед ним постав і прокуратор Азії Луцилій Капітон, притягнутий до суду за поданим цією провінцією позовом, причому принцепс рішуче заявив, що він надав Капітонові право розпоряджатися лише його, принцепса, майном і рабами, а коли той перебрав на себе преторську владу і використовував з цією метою воїнську силу, то цим самим перевищив свої повноваження; тож нехай сенатори вислухають союзників. Після розслідування справи відповідача було засуджено на смерть. За цю розплату, а також за те, що торік було покарано Ґая Сілана[18], міста Азії постановили спорудити храм на честь Тиберія, його матері і сенату. На його побудову було дано дозвіл, і подяку за це висловлював сенаторам і дідові Нерон, якого слухачі сприйняли з радістю, бо, добре пам'ятаючи Ґерманіка, вони уявляли, ніби знову бачать і чують його. Юнак вирізнявся сумирною вдачею і поставою, гідною чоловіка з високим становищем, і мав то

більший успіх, що більшій небезпеці він піддавався внаслідок відомої всім ненависті до нього з боку Сеяна.

16. Тоді ж Цезар виступив з промовою з приводу обрання фламіна Юпітера замість померлого Сервія Малуґінського, в якій запропонував видати новий закон про порядок заступання цієї посади. Адже давній звичай приписує в цьому разі висунути кандидатами трьох патриціїв, чиї батьки одружувалися за обрядом конфарреації[19], і вибрати одного з них; тепер нема, як колись, багатьох здобувачів, тому що обряд конфарреації вийшов з ужитку або зберігся серед небагатьох (він навів кілька причин цього і найголовніша з них — безтурботність чоловіків і жінок; сюди ж додаються складнощі самої церемонії, яких намагаються свідомо уникнути) ще й тому, що той, хто прийняв на себе сан фламіна Юпітера, достоту як і та, котра, побравшись з ним, підкоряється його, а не батьковій, владі[20]. Слід було сенатською ухвалою або законом внести в цей порядок певне пом'якшення, як-от колись Авґуст пристосував до потреб свого часу дещо із заповіданого суворою давниною. Отже, розглянувши сакральні питання, сенат постановив не вносити жодних змін у процедуру призначення фламіна; але було видано закон, згідно з яким дружина фламіна підвладна чоловікові лише в тому, що стосується священнодійств, у решті випадків вона користується однаковими з іншими жіками правами. Наступником Сервія

Малуґінського призначили його сина. З метою піднести достоїнство жерців і щоб вони самі з більшою старанністю виконували священні обряди, було ухвалено видати весталці Корнелії, яка заступала Скантію, два мільйони сестерціїв і, крім того, сенат постановив, що Авґуста щоразу, коли відвідуватиме театр, займатиме місце серед весталок.

17. За консульства Корнелія Цетеґа і Візеллія Варрона понтифіки, а за їхнім прикладом і решта жерців, підносячи молитви за добробут принцепса і даючи відповідні обітниці, віддали Нерона і Друза під опіку тих самих богів, не стільки з приязні до цих юнаків, скільки з лестощів, але, зважаючи на зіпсутість звичаїв, і відсутність, і надмірність їх однаковою мірою небезпечні. Тиберій, котрий ніколи не ставився прихильно до сім'ї Ґерманіка, боляче сприйняв те, що його, старого діда, поставили на один щабель з юнаками; він викликав до себе понтифіків і запитав їх, чи не піддалися вони проханням Аґриппіни або її погрозам? Жерці заперечували і те й те, але, зрештою, принцепс покартав їх доволі м'яко; адже значна їх частина складалася з його родичів або ж належала до найвизначніших громадян держави. Однак попри це він виступив з промовою у сенаті, у якій застеріг, щоб надалі ніхто не надавав передчасних почестей юнакам, бо ж, запальні душею, вони можуть запишатися собою. На нього вплинув і Сеян, котрий заявляв, що державу розділено навпіл, немов під час громадянської війни: є такі, що відверто стали на бік Аґриппі-

ни, і коли не вжити заходів, таких угруповань побільшає. І немає іншого засобу супроти посилення чвар, як прибрати одного або двох з геть нестриманих порушників спокою.

18. Отже, задля здійснення свого задуму Сеян вирішує покінчити спочатку з Ґаєм Силієм і Титієм Сабіном. Дружні стосунки з Ґерманіком були згубними для них обох, але для Силія ще й тому, що впродовж семи років він командував великим військом, здолав у війні Сакровіра, здобув у Ґерманії тріумфальні відзнаки, і що з більшої висоти він був би скинутий, то більший страх навело б його падіння на всіх інших. На думку декого, своєю нестриманістю він лише посилив неприязнь до себе з боку принцепса, бо ж понад міру хизувався тим, що його воїни зберігали послух і в той час, коли решта бунтувала, і що Тиберій не зберіг би влади, коли б і ці леґіони зажадали перемін. Цезар вважав, що це принижує його гідність і що він не спроможеться віддячити за такі заслуги. Адже добродіяння приємні доти, доки здається, що за них можуть належним чином віддячити; коли ж вони набагато перевищують таку можливість, то замість почуття вдячності викликають ненависть.

19. У Силія була дружина Созія Ґалла, немила принцепсові, тому що вона виявляла приязнь до Аґриппіни. І ось було вирішено знищити їх обох, відклавши на якийсь час розправу з Сабіном. Проти них виступає із звинуваченням консул Варрон, який, прикриваючись ворожнечею свого батька з Силієм, почав дого-

джати Сеянові, хоча це й було ганебно з його боку. Коли ж підсудний став просити про перенесення розгляду його справи на якийсь час, для того щоб почекати, поки обвинувач складе із себе консульські повноваження, Цезар заперечив у відповідь, що зазвичай органи влади притягують до суду приватних осіб, тому не годиться порушувати це право консула, який мусить пильнувати, щоб республіка не зазнала шкоди. Притаманною рисою Тиберія було те, що він прикривав щойно вигадані злодіяння давніми твердженнями закону. Отже, сенатові дається найсуворіша вказівка зібратися на засідання, щоб Силія судили за законом, бо Варрон був справжнім консулом, а республіка — дійсністю. Підсудному не дали слова, бо, намагаючись говорити на свій захист, він не приховував би, від чийого гніву зазнає переслідувань. Зміст обвинувачення зводився до того, що, знаючи про підготовку Сакровіра до війни, він довго утаював це, що своєю жадібністю він споганив перемогу і що його спільницею була дружина. Не підлягає сумніву, що вони займалися здирництвом, мов злочинці, але в суді все те розглядалося як образа величності, і Силій, передбачивши нависле покарання, попередив його добровільною смертю.

20. Тоді несамовитою жадібністю накинулися на добро, що залишилося після нього — і не для того, щоб відшкодувати провінціалам їхні гроші (їх-бо ніхто не вимагав), а щоб вилучити, після того як було підраховано видатки імператорської казни на те, що Силій отримав

завдяки щедрості Авґуста. Це був перший випадок, коли Тиберій зазіхнув на чужі статки; за пропозицією Азинія, Ґая Созія спроваджують на заслання; він же висловився за конфіскацію половини Силієвого майна, а другу половину, мовляв, треба залишити дітям. Проти цього виступив Маній Лепід, який вважав, що чверть, згідно із законом, слід віддати обвинувачам, а решту — дітям. Як на мене, то на той час цей Лепід був доволі розважливою і мудрою людиною: адже чимало вироків, ухвалених іншими сенаторами з догідливості перед принцепсом, було пом'якшено завдяки його старанням. Водночас поводився він стримано, впливаючи, відтак, на Тиберія і тішачись його прихильністю. Тож я неодмінно замислююсь над тим, чи залежить, як і багато що іншого, доброзичливість володарів до одних і їхнє невдоволення іншими від долі, від її присуду, чи тут більшого значення набуває наша розважливість, тож можна йти навпростець та без страху, десь посередині між непримиренною впертістю і потворною догідливістю. І ось Мессалін Котта, за походженням з такого ж уславленого роду предків, але геть неоднакового з ними душевного складу, запропонував видати сенатську ухвалу, в якій би застерігалося, що маґістрати, навіть коли вони самі ні в чому не винні і не знали про порушення законів своїми дружинами, караються за злочини, скоєні тими у провінціях, як за свої власні.

21. Потім розглядалася справа Кальпурнія Пізона, людини знатної, сміливої і незалеж-

ної. Адже, як я сказав вище, він на весь голос заявив у сенаті, що має намір виїхати з Риму через негідні вчинки зграї донощиків; він же, зневаживши могутність Авґусти, одважився викликати до суду Урґуланію*, витягнувши її з будинку принцепса. Свого часу Тиберій повівся з Пізоном поштиво, але, повертаючись думками до пережитого, принцепс не пригадував завдану йому образу, і після того як перші приступи озлобленості на Пізона ослабли, сенатор Квінт Ґраній звинуватив його в образі величності, яку той висловив у якійсь бесіді; до цього він додав, що у себе вдома Пізон зберігає отруту і що входить у курію, підперезавшись мечем[21]. Останнє звинувачення було відхилено як надто страхітливе, бо воно перевищувало всяку міру правдивості, але з огляду на багато інших — а їх назбиралося проти Пізона безліч — він був визнаний таким, що підлягає судові, якого, однак, не відбулося, тому що Пізон своєчасно помер. Заслуховувалася також справа і про вигнанця Кассія Севера, який походив з низів, але жив мов гультяй, а проте мав хист промовця і своїм невтримним лихослів'ям викликав такий спротив, що за вироком сенату, винесеним із складанням клятви[22], був спроваджений на Крит; але й там, ведучи той самий спосіб життя, він викликав нову ненависть й воскресив стару, через що його позбавили майна, наклали покарання вогнем і водою, і старість він провів на скелі Серіф.

* Урґуланія — весталка, наближена до Авґусти, матері Тиберія (*прим. ред.*).

22. Тоді ж претор Плавтій Сільван за нез'ясованих обставн викинув з вікна дружину Апронію і, приведений тестем Луцієм Апронієм до Цезаря, почав плутано пояснювати, що він міцно спав і нічого не бачив і що його дружина сама наклала на себе руки. Тиберій, не вагаючись, попрямував до нього в будинок, оглянув спальню, у якій сліди боротьби показували, що Апронію скинули вниз силоміць. Про все це принцепс доповів сенатові, і після призначення суддів бабця Сільвана Урґуланія надіслала йому кинджал. Оскільки Урґуланія приятелювала з Авґустою, то вважали, що вона зробила це за намовою Тиберія. Після невдалої спроби заколотися підсудний звелів перерізати собі вени. Притягнута невдовзі до суду, його перша дружина Нумантіна, звинувачена в тому, що заклинаннями, пристрітом і зіллям звела з розуму свого колишнього чоловіка, була визнана невинною.

23. Цього року римський народ нарешті спекався тривалої війни з нумідійцем Такфаринатом. Затягнулася вона через те, що полководці, воюючи з ним, досягали достатніх, на їхню думку, успіхів для отримання тріумфальних почестей, а відтак давали ворогові спокій. У Римі вже стояли три увінчані лаврами статуї, тимчасом як Африку і далі грабував Такфаринат, посилившись допоміжним військом мавританців. Син Юби Птолемей, зважаючи на молодість, нічим не переймався, і мавританці воліли воювати, аніж відчувати на собі гніт царських вільновідпущеників і коритися

вчорашнім рабам. Захоплену Такфаринатом здобич ховав його спільник з грабунку, цар гарамантів; він не виступав на чолі всього війська, але посилав до нумідійців нечисленні загони, кількість яких, з огляду на віддаленість, перебільшувалася чутками. До того ж із самої провінції до Такфарината перебігало чимало тих, кого гнали до нього злидні і несамовита вдача, тим більше що після здобутих перемог Цезар звелів дев'ятому леґіонові повернутися з Африки, немовби там не залишалося жодних ворогів, а проконсул цього року Публій Долабелла не посмів його затримати, тому що наказів принцепса остерігався більше, ніж несподіванок на війні.

24. Тим часом, поширивши чутку, що Римська держава потерпає від інших народів і що це і є справжньою причиною, з якої римляни поступово ідуть з Африки, а тих, хто поки залишився, можна легко оточити, якщо всі, кому свобода дорожча за рабство, будуть у цьому якнайстараннішими, Такфаринат збільшує сили і, розташувавшись табором, бере в облогу місто Тубуск. Але Долабелла, стягнувши усіх своїх воїнів, завдяки страхові, яке вселяло римське ім'я, і невмінню нумідійців вести бій з піхотою, одним ударом зняв облогу з Тубуска й укріпився в зручних місцях; водночас він страчує вождів мусуламіїв, які задумали зраду. Оскільки неодноразові походи проти Такфарината показали, що важкоозброєному війську, яке рухається в одному напрямку, не вгнатися за доволі рухливим супротивником,

то Долабелла викликав царя Птолемея з його співвітчизниками і, розбивши свої сили на чотири колони, віддав їх під оруду леґатам і трибунам; летючі загони для захоплення здобичі очолили мавританці; а сам він керував усіма.

25. Трохи згодом надійшла звістка, що нумідійці, поставивши намети, розташувалися біля напівзруйнованого, ними самими спаленого укріплення під назвою Авзея. Вони сподівалися, що ця місцевість буде надійною для них завдяки лісистим і безлюдним горам, що її оточують. Одразу ж туди нагально спрямовано коґорти легкоозброєних і підрозділи кінноти, які не знали, куди їх ведуть. Щойно засвітало, як під звуки труб, з несамовитим криком вони кинулися на напівсонних варварів, чиї коні були стриножені або бродили по різних пасовищах. У римлян — зімкнуті шеренги піхотинців, правильно розставлені загони вершників, все передбачено для бою; і навпаки, у ворогів, які ні про що не підозрювали, немає ні готової до бою зброї, ні бойового ладу, ні ухвали про бойові дії, тож їх хапають, тягнуть, убивають, мов овець. Воїни, розлючені згадкою про нещодавні злигодні, про те, як довго вони жадали битви з ворогом, що весь час уникав її, вдосталь насолоджувалися помстою і ворожою кров'ю. По маніпулах віддається наказ: не прогавити Такфарината, якого після стількох битв усі знають в обличчя; поки вождя не вбито, не буде передиху від війни. А він, побачивши, що його охоронців відкинуто, що його сина вже закуто в кайдани, що звідусіль на нього біжать римляни, уникнув полону, ки-

нувшись на їхні мечі: знайшов свою смерть як відплату; таким був кінець цієї війни.

26. Долабеллі, котрий домагався тріумфальних відзнак, Тиберій відмовив, на догоду Сеянові, щоб не потьмяніла слава його дядька Блеза. Але Блез не зажив би від цього більшої слави, а відмова у наданні заслужених почестей ще більше піднесла славу Долабелли; адже він з меншими силами захопив у полон визначних осіб, порішив вождя, чим уславився як остаточний переможець у цій війні. Потім прибули посли гарамантів, яких рідко доводилося бачити в Римі; народ, приголомшений загибеллю Такфарината, однак, не відчував за собою провини і відрядив їх, щоб надати римлянам вичерпні пояснення. Дізнавшись про заповзятість Птолемея у цій війні, сенат відновив старовинний звичай і дав йому почесну винагороду; до нього послали одного з сенаторів, щоб вручити жезл зі слонової кістки і розцятковану тогу — у давнину такими були подарунки від сенату — і назвати його царем, союзником і другом.

27. Того самого літа ледь не вибухнуло повстання рабів на півдні, і лише випадковість дозволила погасити його полум'я, що запалало б по всій Італії. Призвідник заворушень колишній воїн преторіанської коґорти Тит Куртизій спочатку на таємних зібраннях у Брундизії і навколишніх містах, а потім в оприлюднених зверненнях почав закликати до боротьби за визволення сільських рабів, а також тих, що мешкали у віддалених лісистих

місцевостях; і ось, ніби з ласки богів, до порту Брундизій прибули три біреми, призначені для супроводу та охорони моря і тих, хто плавав цим морем. Квестором у цих краях був Кутій Луп, якому за встановленим із давніх часів порядком дісталися в управління ліси та дороги[23]. Розставивши належним чином кораблі, він розігнав змовників, які от-от мали виступити. Негайно відряджений Цезарем трибун Стай з боєздатним загоном привів самого ватажка і решту найближчих до нього зухвальців до Рима, вже охопленого страхом, бо в ньому перебувала сила-силенна рабів, число яких неймовірно зростало, тоді як у вільних плебеїв народжуваність невпинно зменшувалася.

28. За тих самих консулів Цетеґа і Варрона до сенату було приведено — гіркий приклад нещасть і жорстокості — батька як підсудного і сина як обвинувача (ім'я одного й другого було Вібій Серен). Привезений із заслання, весь у лахмітті, вкритий брудом і закутий у кайдани, батько стоїть перед сином, що виголошує обвинувачення. А гарно вбраний юнак — він і донощик, і свідок — із самовпевненим виглядом заявляв, що його батько лаштував замах на принцепса і послав до Ґаллії підбурювачів до бунту, а ще додав, що гроші на це дав колишній претор Цецілій Корнут; останній, задавлений різними турботами, і переконаний, що таке обвинувачення означало смертний вирок, поквапився накласти на себе руки. А підсудний, навпаки, анітрохи не збентежившись, спрямовує погляд на сина і, трясучи ланцюга-

ми, звертається до богів-месників, благаючи їх повернути його на заслання, де він міг би жити подалі від таких порядків, а на його сина коли-небудь наслати кару. Він твердо стояв на тому, що Корнут ні в чому не винен і пройнявся страхом безпідставно; і це неважко з'ясувати, якщо хтось може назвати інших змовників: адже не міг би він, Вібій Серен, з одним лише спільником задумати вбивство принцепса і вчинити державний переворот.

29. Тоді обвинувач називає Ґнея Лентула і Сея Туберона, що страшенно спантеличило Цезаря, адже перші громадяни держави, його віддані друзі — старезний Лентул, немічний тілом Туберон — звинувачуються у підбурюванні ворожих народів, у розхитуванні державного ладу! Але звинувачення було з них знято відразу ж: рабів допитали про Серена-батька, але дізнання виявилося несприятливим для обвинувача. Той у злочинній нестямі і в страху перед обуренням простолюду, що погрожував йому покараннями — підземеллям, скелею[24] і стратою, передбаченими для батьковбивць[25], — покидає Рим. Але його повертають з Равенни і примушують довести справу із звинуваченнями до кінця, оскільки Тиберій не приховує своєї давньої ненависті до вигнанця Серена. Адже після засудження Лібона Серен написав листа Цезареві, у якому бідкався, що лише його старання залишилися без винагороди, і додав деякі надто зухвалі вислови, що стають небезпечними, коли спрямовані до пихатої і дратівливої людини. Про все це Цезар

нагадав йому через вісім років, коли звинуватив його у всіляких злочинах, які він нібито скоїв за цей відтинок часу, хоча раби навіть під тортурами уперто їх заперечували.

30. Потім виголосили вироки: Серена карати стратою у заведений предками спосіб[26], з чим, одначе, Тиберій не погодився, бо хотів пом'якшити неприязнь, яку він викликав цим судовим розглядом. А коли Азиній Ґалл запропонував ув'язнити засудженого на Ґіарі чи Донусі, він заперечив і це, заявивши, що на обох островах немає води і що кому дарується життя, тому треба надати і засоби існування. Отже, Серена знову відправили на Аморі. У зв'язку із самогубством Корнута в сенаті повели мову про те, що не слід давати винагороди обвинувачам, якщо звинувачений в образі величності сам собі заподіє смерть ще до завершення судового розгляду. Цю пропозицію збиралися вже ухвалювати, але проти неї виступив Цезар, котрий рішуче і всупереч своєму звичаю відкрито став на бік обвинувачів, твердячи, що без них закони втратять чинність і держава опиниться на краю прірви: нехай ліпше сенат порушить встановлений правопорядок, ніж усуне його охоронців. Ось так заохочували винагородами донощиків — розряд людей, вигаданий на загальну згубу і знахабнілий настільки, що ніколи не вдавалося стримати його належним чином навіть під страхом покарання.

31. Серед цих постійних і аж так сумних подій трапляється й одна доволі відрадна:

римського вершника Ґая Камінія, викритого у написанні вірша, в якому огуді піддавався Цезар, Тиберій милостиво простив, зваживши на благання його брата-сенатора. Але було незрозуміло, чому, добре відаючи, що є кращим, а що гіршим і якою славою винагороджується милосердя, він обирає гірше для себе самого. Адже він був достатньо проникливим, тож йому було відомо, в якому разі діяння імператора прославляються щиро, а в якому захоплення ними вдаване. Та й сам він, не раз висловлюючись силувано і ледь видобуваючись на слова, ставав надиво балакучим і говірким, тільки-но приходив кому-небудь на допомогу. А коли ухвалили постанову про заборону перебування в Італії колишньому квесторові Ґерманіка Публію Суїллієві, викритому в отриманні хабара під час судового розгляду, і Цезар зажадав для нього заслання на острів, він з такою заповзятістю доводив, наскільки це важливо для держави, що на підтвердження своїх слів навіть поклявся. Тоді це було схвалено з рипом, але згодом, після повернення Суїллія, усе обернулося для Тиберія похвалами; наступне покоління бачило Суїллія всемогутнім, але продажним — він тривалий час підтримував дружні стосунки з Клавдієм задля власної вигоди і ніколи з добрими намірами. Те саме покарання сенатори ухвалили і Кату Фірмієві, який звів наклеп на сестру, звинувативши її в образі величності. Цей Кат, як я вже говорив, підступно повівся із Лібоном, а потім, вчинивши на нього донос, призвів до

його загибелі. Пам'ятаючи про надану йому послугу, але прикриваючись іншим приводом, Тиберій попросив не відправляти Ката на заслання, але проти вилучення його із сенату не заперечував.

32. Звісно, як на мене, багато з того, що я повідомив і повідомляю, здається, можливо, надто незначущим і не вартим згадки; але нехай не порівнюють ці аннали з працями письменників, які переповідали діяння римського народу в давнину. Вони розповідали про найбільші війни і здобуття міст, про розгром і взяття в полон царів, а коли й зверталися до внутрішніх справ, то без обмежень згадували про все: про чвари між консулами і трибунами, про земельні й хлібні закони, про боротьбу плебсу з оптиматами; моя ж праця невдячна, тому що замкнута у вузьких межах: це непорушний або ледь порушений мир, кепські обставини в Римі і принцепс, байдужий до розширення кордонів імперії. І все ж буде не без користі пильно поглянути на ці незначущі, на перший погляд, події, з яких нерідко виникають важливі зміни в державі.

33. Адже усіма державами і містами управляють або народ, або найзнатніші, або одноосібні володарі; найкращий спосіб правління, який поєднував би і те й те, легше вихваляти на словах, аніж утілювати на ділі, а якщо це і трапляється, то не може бути тривалим. Отже, достоту як колись із пануванням плебсу або під час владарювання патриціїв, потрібно було б знати природу того і того ладу і вміти

розважливо її трактувати, і тоді найудатнішими та найобізнанішими вважатимуться ті з нас, хто якнайретельніше вивчив спосіб діяльності сенату й оптиматів як до, так і після державного перевороту[27], коли Римська держава опинилася у такому становищі, немовби у ній керує одна особа, і буде доцільно зібрати й розглянути всі істотні чинники цього часу, тому що небагато хто завдяки власній тямущості відрізняє розумність від глупства, і корисне від шкідливого, а більшість навчається цьому на чужих прикладах. А втім, якою б корисною не була розповідь про це, вона може принести лише крихту задоволення, адже увагу читачів підтримує і розпалює опис способу життя народів, мінливого перебігу битв, геройської смерті полководців; у нас же ідуть одні за одними жорстокі накази, нескінченні звинувачення, лицемірна дружба, знищення ні в чому не винних людей і судові розгляди з одним і тим самим підсумком — усе це тільки нудна і втомлива одноманітність. Серед стародавніх письменників рідко коли трапляється огудник, тому що читача не цікавить, від чого ти в захваті: від пунічних воєн чи від римських бойових шикувань. Нащадки багатьох, кого за правління Тиберія було страчено або зганьблено, живуть і донині. А коли їхній рід і згас, усе одно знайдеш таких, котрі, беручи до уваги подібність у вдачі, вважатимуть, що їм у провину ставляться чужі злодіяння. Навіть звитягу і славу вони сприймають нині з образою, бо ж, ближче познайомившись з та-

кими успіхами, до них ставляться з осудом, як до чогось протилежного.

34. За часів консульства Корнелія Косса й Азинія Аґриппи до суду притягується Кремуцій Корд з приводу доти нечуваного і вперше висунутого звинувачення у тому, що у виданих ним анналах він похвалив Брута і назвав Кассія останнім римлянином. Звинувачували Корда клієнти Сеяна Сатрій Секунд і Пінарій Натта. Вже одне це віщувало підсудному найпевнішу загибель, та й сам Цезар з похмурим виглядом вислуховував захисну промову Корда, яку той, розуміючи, що йому доведеться розлучитися з життям, почав таким чином: «Отці сенатори, мені ставлять у провину тільки мої слова, бо у своїх ділах я ні в чому не винен. Але не спрямовано проти принцепса чи матері принцепса й слова, які маються на увазі в законі про образу величності. Кажуть, що я похвалив Брута і Кассія, але багато хто писав про їхні діяння, і кожен з письменників згадував про них з почуттям шанобливості. Тит Лівій, найславетніший, найпишномовніший і найправдивіший з-поміж наших істориків, з такими похвалами відгукнувся про Ґнея Помпея, що Авґуст прозвав його помпеянцем, а проте це не зашкодило їхнім дружнім стосункам. Сципіона Афранія, цього самого Брута, цього самого Кассія він часто називає визначними діячами і ніде — розбійниками і батьковбивцями, таке наймення їм дають тільки нині. Твори Азинія Полліона також містять про них добру згадку; Мессала Корвін скрізь величав

Кассія своїм полководцем, а тим часом і той, і той володіли чималими статками і постійно відчували шану. А яку відповідь дав би Цезар на книгу Марка Цицерона, де Катон звеличується до небес? А в промові, складеній начебто на її спростування, він немовби виступав перед суддями. Листи Антонія і звернення Брута до народу містять безпідставні, але страшенно в'їдливі докори Авґустові. Відомі вірші Бібакула і Катулла[28] рясніють образливими висловами на адресу Цезарів, але сам божественний Юлій, сам божественний Авґуст сприйняли це спокійно і не зачіпали їх, і мені навіть важко сказати, чого тут більше — стриманості чи мудрості. Адже полишене увагою піддається забуттю, тоді як слушним видається те, що викликає лють.

35. Не кажу про греків, у яких безкарною була не тільки свобода у виразах, але й нестриманість. І коли хто звертав увагу на них, то за слова мстив словами. І вже геть довільно і без помсти можна було висловлюватися у них про тих, кого смерть відібрала від ненависті чи пристрасті. Хіба я на народному зібранні розпалюю громадян до усобиць, коли згадую, як Кассій і Брут, озброївшись, займають поле бою біля Філіпп? Або, загинувши сімдесят років тому, хіба не зберігають вони крихту пам'яті про себе у книгах істориків, подібно до того, як їх впізнають на зображеннях, що їх не знищив навіть той, хто здобув над ними перемогу?[29] Нащадки віддячують кожному за його заслуги; і не бракуватиме тих, хто, якщо на мене спаде

покара, згадає не лише Кассія з Брутом, але й мене». Вийшовши потім з сенату, він відмовився від їжі і так скінчив своє життя. Сенатори зобов'язали едилів спалити його твори; але вони уціліли, тому що списки були заховані і згодом видані. Тим більше є підстав поглузувати з глупства тих, хто, маючи владу у наші часи, певний у тому, ніби можна притлумити пам'ять у майбутніх поколіннях. Навпаки, обдарування, що зазнали покарань, лише виблискують, а чужинські царі і наші можновладці, вдаючись до таких само жорстоких заходів, не домоглися нічого іншого, як ганьби для себе і слави для їхніх жертв.

36. Тим часом того ж року особливо часто висувалися звинувачення і відповідачі притягувалися до суду, тож навіть у перший день Латинських свят[30] до префекта Риму Друза, котрий стояв на трибуналі, куди він вийшов на знак вступу на посаду, звернувся Кальпурній Сальвіан, з доносом на Секста Марія; проте Цезар став відкрито докоряти йому за цей учинок, і Сальвіана відпровадили на заслання[31]. Мешканцям Кизика зробили закид у недбалому проведенні священнодійств на честь божественного Авґуста, і, крім того, їм ставилося у провину те, що вони знущалися з римських громадян. За це у них відібрали вільності, яких вони заслужили під час війни з Мітридатом, коли, опинившись в облозі, вони прогнали царя завдяки не тільки своїй стійкості, але і внаслідок підтримки з боку Лукулла; але виправдали Фонтея Капітона, котрий

раніше обіймав посаду проконсула Азії, тому що з'ясувалося, що Вібій Серен висунув проти нього неправдиві звинувачення. Проте Серена не притягли за це до суду, адже загальна ненависть створювала йому ще надійніше становище. І що нахабніше поводився обвинувач, то невразливішою ставала його особа: покараннями відбувалися лише якісь донощики,- нікчеми, до того ж нікому не відомі.

37. Тоді ж Дальня Іспанія, відрядивши послів до сенату, звернулася до нього з клопотанням дозволити їй за прикладом Азії спорудити храм Тиберієві і його матері. Цезар, загалом здатний нехтувати почестями, зважив за необхідне скористатися цією нагодою, аби дати відповідь тим, хто картав його, стверджуючи, ніби він впадає у марнолюбство, і почав свою промову таким чином. «Я знаю, отці сенатори, що багато хто жадали б бачити у мені твердість, адже нещодавно я не опирався, коли міста Азії просили цього ж. Отже, поясню вам і мою мовчазну згоду у минулому, і те, що я вирішив робити в майбутньому. Оскільки божественний Авґуст не заборонив спорудити у Пергамі храм йому і містові Риму, то і я, дотримуючись його слів та вчинків, мов закону, з більшою готовністю наслідував вказаний ним приклад, щоб мій культ поєднувався на той раз з шануванням сенату. Але якщо прийняття такого культу було виправданим лише одного разу, то допустити, щоб у всіх провінціях мені поклонялися у вигляді божества, було б виявом честолюбства й бундючності; та й культ

Авґуста буде зведено нанівець, якщо лестощами складати таку саму шану й іншим.

38. Що я смертний, отці сенатори, і виконую людські обов'язки, і задовольняюся своїм перебуванням у становищі принцепса, я засвідчую перед вами і хочу, щоб про це пам'ятали і нащадки; і вони віддячать мені достатньою, і навіть більше ніж достатньою мірою, якщо вважатимуть мене гідним моїх предків за те, що я дбав про ваші справи і задля загального добра не боявся викликати до себе ворожість. Це — храми мені у ваших серцях, це — найгарніші і тривкі на довгі роки зображення. Адже ті з них, що створюються з каменя, якщо прихильний за́хват у нащадків переходить у ненависть, оточуються таким же презирством і байдужістю, як могильні плити. Ось чому я благаю союзників, і громадян, і самих богів, останніх — щоб вони зберегли у мені до кінця мого життя розум, який спокійно і розсудливо судить про людські і божі закони, а перших — щоб вони, коли я піду, складали мені похвалу і чинили добрий спомин про мої діла і моє ім'я». Після цього він навідріз відмовився від такого вшанування і так само зневажливо відгукувався про нього у приватних розмовах. Одні пояснювали його поведінку скромністю, інші — зніяковілістю, деякі — зашкарублістю його душі. Адже найкращі з-поміж смертних завжди жадали найвеличнішого: Геркулес і Лібер[32] у греків, а в нас Квірін причислені до зібрання богів; правильніше чинив Авґуст, котрий також на це сподівався. Усе інше наявне у

можновладців в сьогоденні; і лише до одного їм слід безперестанно готуватися — залишити про себе доброзичливий спомин; бо у презирстві до доброго імені приховано і презирство до чеснот.

39. Тим часом неймовірно потішений долею Сеян і до того ж розпалений жіночою жагою (Лівія настирливо вимагала, щоб він, як і обіцяв, з нею побрався), склав листа до Цезаря — а в ті часи зазвичай з ним листувалися і тоді, коли він перебував у Римі. Зміст цього листа був таким: заживши доброзичливості Авґуста, батька Тиберія, а ще зважаючи на численні вияви поштивості до нього, Сеяна, і щоб усі свої надії й бажання спочатку доносити до принцепсів, а потім уже до богів, він ніколи не домагався для себе блиску почесних звань; він воліє нести на собі тягар військової служби і стояти на варті безпеки самого імператора. А тепер до нього виявлено якнайбільшу повагу: адже його визнали гідним поріднитися з родиною Цезаря; відтак у нього зродилася надія. Оскільки він чув, що Авґуст у справі про заміжжя доньки брав до уваги й можливість для неї узяти шлюб з римським вершником, він просить, якщо Лівії підшукуватимуть чоловіка, мати на увазі друга, який шукатиме від такого зв'язку нічого іншого — тільки славу. І він не складає із себе покладених на нього обов'язків: досить буде і того, що такий шлюб убереже його сім'ю від ворожих підступів Аґриппіни, до того ж він прагне цього і заради дітей, і скільки б йому не дано життя, для ньо-

го буде достатньо і більше ніж достатньо, якщо він вік вікуватиме з таким принцепсом.

40. У відповідь на це Тиберій, похваливши Сеяна за відданість і побіжно торкнувшись добродіянь, що їх той для нього вчинив, а також попросивши дати йому час для всебічних роздумів, додав: інші смертні приймають рішення, які сприятимуть тому, щó вони вважають вигідним для себе; не така доля у принцепсів, бо у найважливіших справах вони мусять зважати на думку людей. Ось чому він не вдається до того, про що йому було б найкраще написати нашвидкуруч, а саме, що лише сама Лівія самостійно вирішить, чи виходити їй заміж після кончини Друза чи залишатися біля того самого домашнього вогнища, що у неї є мати й бабця[33] і з ними їй слід насамперед порадитися. Але в нього є намір діяти простіше і спочатку повести мову про ворожість Аґриппіни, яка спалахне ще з більшою силою, якщо заміжжя Лівії розтягне дім Цезаря на два протилежні табори. Адже й так вибухає суперництво між жінками, і від цих чвар потерпають його внуки. А що, коли цей шлюб посилить незгоди? «Ти, Сеяне, — мовить Цезар, — помиляєшся, коли гадаєш, що залишишся у своєму попередньому стані і що Лівія, одружена спочатку з Ґаєм Цезарем, а потім з Друзом, змириться з думкою, що їй доведеться доживати віку з римським вершником. Якби я і дозволив це, то невже ти певен, що таке потерплять ті, хто бачив її брата і батька[34] і наших предків на найвищих державних посадах? Ти хочеш перебувати у цьому своєму становищі; але урядовці і найзна-

тніші громадяни Риму, які вдираються до тебе проти твоєї волі, примушують тебе радитися з ними про все і вже давно, не криючись, твердять, що ти вже набагато переріс вершницький стан, перевершивши в цьому друзів мого батька, і, заздрячи тобі, докоряють за це мені. Одначе Авґуст усе-таки роздумував над тим, щоб віддати доньку за римського вершника. І це не дивно, адже, поглинутий усілякими турботами і передбачаючи, як незмірно вивищиться той, кого таким шлюбом буде піднесено над іншими, він, справді, називав у бесідах Ґая Прокулея і декотрих інших, які вели напрочуд спокійний спосіб життя, не втручаючись у суспільні справи. Та коли ми зважимо на вагання Авґуста, то наскільки вагоміше те, що він, однак, видав доньку за Марка Аґриппу, а потім за мене. Я не приховав цього від тебе заради дружби; зрештою, я не опиратимуся ні твоїм намірам, ні намірам Лівії. А про те, про що я в душі роздумую, якими нерозривними стосунками я маю намір зв'язати тебе із собою, про це я нині не вестиму мови; скажу лише одне: немає нічого настільки виняткового, чого б не заслуговували твої чесноти і твоя вірність, і коли настане час, я не мовчатиму про це ні в сенаті, ні перед народом».

41. І Сеян, думаючи вже не про шлюб, а про те, чого він найбільше остерігався, знову звертається з листом до принцепса, благаючи не ставитися до нього з підозрами і не прислухатися до чуток з юрби, до заздрісних нашіптувань. Оскільки він вважає, що, зачинивши

двері свого будинку для безлічі відвідувачів, позбудеться могутності, а приймаючи їх, дасть можливість орудувати донощикам, Сеян дійшов висновку, що слід переконати принцепса, аби той оселився де-небудь у зручних місцях далеко від Риму. Від такого переїзду він очікував для себе дуже багато: адже від нього залежатиме доступ до Тиберія, і він значною мірою на свій розсуд вестиме листування, бо ж листи йому привозитимуть; а надалі Цезар, досягши старечого віку і пом'якшений самотнім життям, з більшою легкістю передасть йому обов'язки вирішувати державні справи на свій лад; він угамує заздрощі, якими той переймається, тим, що перекриє доступ натовпові, який вчащає з ранковими вітаннями і, відмовившись від марних почестей, посилить свою справжню могутність. І ось він несамохіть починає картати гармидер у місті, скупчення в ньому народу, юрми відвідувачів і всіляко вихваляє спокій і самотність, коли немає нічого остогидлого і дратівливого, а це й дає змогу без перепон обмірковувати головним чином найважливіші справи.

42. Трапилося так, що в ці самі дні розглядалася справа чоловіка з певним винятковим хистом Вотієна Монтана, і цей судовий розгляд спонукав Тиберія полишити вагання і дійти безперечної думки, що йому треба уникати засідань сенату, на яких він зазнав кинутих у вічі справедливих і здебільшого суворих докорів. Вотієна притягнули до відповідальності за образливі слова про Цезаря, і свідок Емілій,

людина з військових, намагаючись довести провину підсудного, доповідав усе, як воно було, і незважаючи на галас, здійнятий сенаторами, щоб його перекричати, вперто виголошував свої свідчення — відтак Тиберій почув лайливі вирази, якими його огуджують у вузькому середовищі; це настільки взяло його за живе, що він скрикнув, що, мовляв, негайно чи під час розслідування він неодмінно спростує усі висунуті супроти нього звинувачення; він ледь угамувався лише завдяки умовлянням наближених і лестощам усіх присутніх. Вотієна покарали за образу величності[35]; після цього Цезар, попри закиди у його бік за нелюдяне ставлення до підсудних, поводився ще невблаганніше і покарав засланням звинувачену у перелюбі з Варієм Лігуром Аквілію, хоча обраний на наступний термін консул Лентул Ґетунік засудив її за Юлієвим законом[36]; він також звелів викреслити зі списків сенаторів Апідія Мерулу, який не склав клятви, що беззастережно виконуватиме розпорядження Авґуста.

43. Потім було вислухано послів від лакедемонців і мессенців, які сперечалися між собою щодо права володіння храмом Діани Лімнатіди. Лакедемонці, спираючись на згадки в історичних творах і вірші поетів, запевняли, що храм було споруджено їхніми предками на своїй землі, відібраній у них Філіппом Македонським, з котрим вони воювали, а згодом храм повернули їм за рішенням Ґая Юлія Цезаря і Марка Антонія. Натомість мессенці

доводили, що ще в давнину, під час розділення Пелопоннесу між нащадками Геркулеса[37], Денфалійська рівнина, на якій розташоване це святилище, відійшла до їхнього царя; доказами цього, казали вони, є написи, вирізьблені на камені або на старовинних бронзових дошках, що збереглися й донині. А щодо історичних творів і поетів, на які посилаються лакедемонці, то таких свідчень у них більше і вони правдивіші; та й Філіпп учинив згадане, не вдавшись до сили, а цілком справедливо; такими були присуди і царя Антігона, й римського полководця Муммія; таку ж ухвалу прийняли мілетці, коли їм було надано дозвіл розсудити обидві сторони; нарешті, так само постановив претор Ахеї Атидій Ґемін. Відтак храм віддали мессенцям.

А мешканці Сеґести звернулися з проханням відновити розвалений часом храм Венери на горі Еріке і нагадали при цьому добре відомі перекази про його заснування, приємні для Тиберія. І він як прямий нащадок засновника храму[38] охоче взяв на себе турботу про це святилище. Тоді ж обговорювалося і клопотання массилійців, причому переконливим було їхнє посилання на приклад Публія Рутилія, котрого, коли його було, згідно із законами, вигнано з Риму, визнали своїм громадянином мешканці Смирни. На цій підставі вигнанцеві Вулкацієві Мосху массилійці надали ті самі права, і він залишив своє майно цьому містові, так ніби воно було його батьківщиною.

44. Цього року[39] пішли з життя відомі діячі Ґней Лентул і Луцій Доміцій. Лентулові, крім консульства й тріумфальних відзнак за перемогу над ґетами[40], гарну славу принесло і те, що він з гідністю переніс злидні, а потім, надбавши статків, користувався ними розпорядливо і розсудливо. Окрасою для Доміція була гучна слава його батька[41], який панував на морі під час громадянської війни, поки не пристав спочатку до Антонія, а потім — до Октавіана. Дід його поліг у битві біля Фарсал, б'ючись за оптиматів. А сам він, вибраний на чоловіка молодшої Антонії, доньки Октавії, згодом перейшов з військом річку Альбіс, проникнувши вглиб Ґерманії далі, ніж хтонебудь з його попередників, і за ці діяння був удостоєний тріумфальних відзнак. Помер і Луцій Антоній, який належав до дуже знатного, але нещасливого роду. Адже після того як його батько Юл Антоній отримав смертний вирок за перелюб з Юлією, Авґуст спровадив Луція, ще зовсім юного внука своєї сестри, в місто Массилію, де він приховував своє заслання, начебто здобуваючи там освіту. Зрештою, після відходу з життя, йому надали почесті, і його останки за ухвалою сенату було покладено у гробницю Октавіїв[42].

45. За тих самих консулів у Ближній Іспанії якийсь селянин з терместинського племені скоїв жахливий злочин. Зненацька напавши на претора цієї провінції Луція Пізона, котрий, зважаючи на мирний час, безжурно міряв кроками дорогу, він завдав йому одного, але смер-

тельного удару; утікши на прудкому коні, він дістався лісових хащів у горах і, покинувши коня, почав пробиратися урвищами й бездоріжжями, поки не сховався від переслідувачів. Проте не надовго він обманув їх, бо, спіймавши і привівши до найближчих поселень покинутого вбивцею коня, вони встановили, кому він належав. Знайдений і підданий тортурам для з'ясування, хто були його помічниками, він вигукнув рідною говіркою, що йому даремно вчиняють допит; він хотів би, щоб тут були товариші і бачили, як його катують; проте жодною силою у таких муках не вдасться вибити з нього правду. І коли наступного дня його знову волокли на допит, він щосили рвонувся з рук вартових і, вдарившись об камінь головою, одразу ж пустився духа. Гадають, що вбивство Пізона було задумано кількома терместинцями, з яких він надто суворо вимагав привласнені ними громадські кошти, так що варвари не стерпіли цього.

46. За консульства Лентула Ґетуліка і Ґая Кальвізія[43] сенат постановив нагородити тріумфальними відзнаками Поппея Сабіна за те, що той придушив повстання фракійських племен, які мешкали високо в горах, мов дикуни, тому проявляли ще більшу непокірність. Крім природних рис цих людей, причина заворушень полягала в тому, що вони не бажали змиритися з набором у римське військо і віддавати на службу найвідважніших воїнів, та й своїм царям вони корилися лише коли їм заманеться, а якщо відряджали за вимогою

Риму допоміжні загони, то ставили над ними своїх командирів і воювали лише зі своїми сусідами. А тоді ще дійшла до них чутка, нібито римляни, роз'єднавши їх одне з одним і, перемішавши з іншими народностями, збираються відправити у різні краї. Та перш ніж узятися до зброї, вони надіслали послів з нагадуванням про дружбу і послух і що вони налаштовані поводитися так і надалі, якщо на них не звалять якогось нового тягара; але якщо з ними поводитимуться як із переможеними, обертаючи їх у рабство, то в них є зброя, і молодь, і готовність радше померти, ніж розлучитися із свободою. При цьому вони показували свої укріплення, побудовані на крутих скелях, де перебували їхні дружини і діти, і погрожували, що війна буде важкою, виснажливою і кровопролитною.

47. Тим часом Сабін, очікуючи, поки збереться його військо, дав фракійцям доброзичливу відповідь, але після того, як до нього прибули Помпоній Лабеон з одним леґіоном з Мезії і цар Реметалк з допоміжними загонами, складеними з тих його співвітчизників, які зберегли вірність римлянам, він об'єднав з ними свої сили і вирушив на ворога, який вже встиг розташуватися в ущелинах лісистих гір. На відкритих пагорбах стояли найвідважніші з варварів, але римський полководець, напавши на них, без труднощів відігнав їх, але варвари не зазнали великих втрат, бо поряд були їхні укриття. Невдовзі, отаборившись тут й укріпившись, він з боєздатним загоном за-

хопив узвишшя з вузьким, рівним хребтом, що простягався аж до найближчого ворожого укріплення, яке охоронялося велелюдним, але незлагодженим натовпом воїнів. Водночас Сабін відряджає добірних лучників супроти тих відчайдухів, котрі за звичаєм цього племені танцювали і співали перед укріпленим валом. Поки лучники стріляли здалеку, вони, не зазнаючи ушкоджень, заподіювали супротивникові значних втрат, проте, коли підійшли ближче, їх просто зім'яла несподівана вилазка оборонців, але на допомогу приспіла коґорта суґамбрів, яких римляни тримали напоготові як воїнів, що проявляють особливу стійкість у разі небезпеки і з не меншою силою страхають ворогів своїм бойовим співом та брязкотом зброї.

48. Після цього табір було перенесено ближче до ворога, а в попередніх укріпленнях залишено тих фракійців, про котрих я згадував як про союзників римлян. Їм дозволили спустошувати, спалювати, забирати здобич, аби лише ці набіги відбувалися завидна, а ніч вони проводили в таборі, пильно охороняючи його. Спочатку цього вони дотримувалися, однак, невдовзі, віддавшись розгулові і збагатившись грабунками, вони почали залишати сторожові пости задля пиятики і звалювалися там, де їх долали сон і вино. Тим часом вороги, дізнавшись про їхню безтурботність, підготували два загони, з яких одному доручалося напасти на грабіжників, а другому — на римський табір, і не тому, що вони сподівалися ним оволо-

діти, а щоб кожен воїн, увагу якого відвернули крик та брязкіт зброї, думав тільки про власну безпеку і не чув галасу поблизького бою. Прагнучи спричинити ще більше сум'яття, вони вибрали нічну пору. Але тих, хто кинувся на табірний вал, легко прогнали; натомість допоміжні загони фракійців, настрахані раптовістю нападу, коли частина воїнів спала біля укріплень, а більшість тинялася поза їхніми межами, було перебито, і то з більшою нещадністю, бо ж вороги бачили в них перекинчиків і зрадників, які підняли зброю, щоб поневолити самих себе і батьківщину.

49. Наступного дня Сабін вишикував своє військо на рівнинному місці на той випадок, якщо варвари, окрилені нічним успіхом, одважаться на битву. Але вони не виходили ні зі свого укріплення, ні з прилеглих височин, тож він узяв їх в облогу, тим більше що облогові пристрої вже встановлювалися; зв'язавши їх між собою ровом із частоколом, він перекриває звідусіль простір на чотири тисячі кроків навколо і, далі проводячи облогові роботи, ще тісніше оточує кільцем ворога, аби відрізати його від води та підніжного корму для коней і худоби; нарешті було зведено насип, звідки вже з близької відстані можна було метати у ворога каміння, списи й запалені головешки. Проте ніщо так не дошкуляло обложеним, як спрага, оскільки величезна кількість як боєздатних, так і небоєздатних мусила користуватися лише одним джерелом; до того ж через нестачу кормів почався падіж худоби, коней і

биків, що, як заведено у варварів, перебували разом з ними всередині укріплення; тут лежали і трупи людей, померлих від ран або спраги; усе було наповнене тлінням, смородом і заразою.

50. До всіх напастей додалося ще й найбільше лихо — незгоди: одні були ладні здатися, інші воліли прийняти смерть і готувалися вбити одне одного; а були й такі, хто вмовляв не кінчати із собою, не відомстивши за себе, й одважитися на вилазку. Таких протилежних думок дотримувалися не лише в середовищі простих воїнів, але й серед вождів; так, Дініс, похилий віком і досвідчений тривалим спілкуванням з римлянами, котрий бачив їхню міць і їхнє милосердя, стверджував, що треба скласти зброю і що це єдиний вихід для переможених, тому першим з дружиною і дітьми віддався на ласку переможця; за ним пішли і ті, хто за віком чи з огляду на стать не міг воювати, і ті, хто більше жадав життя, а не слави. А молодь розділилася, — частина стала на бік Тарси, частина перейшла до Туреса. І той і той порішили — якщо померти, то разом із свободою, але Тарса виступав за швидке завершення справи, за те, щоб заразом покінчити з надією і страхом, і подав приклад решті, заколовши себе мечем; не бракувало і тих, хто вчинив так само. А Турес із своїм загоном вичікував нічної темряви, про що знав і римський полководець, а тому він посилив передові позиції численнішими загонами. Насувалася ніч з жахливою зливою і пронизливими криками

ворога, хоча вони інколи стихали — так що залягала мертва тиша, яка вселяла в обложників непевність. Сабін почав робити обхід своїх воїнів, переконуючи їх не піддаватися на витівки ворогів, не звертати уваги на сумнівний гармидер, на оманливу тишу, але кожному незворушно виконувати свій обов'язок і не пускати даремно стріл.

51. Тим часом варвари, вибігаючи натовпами, тепер жбурляли на вал каміння, запалені кілки, стовбури зрубаних дерев, а то закидали рови дерном, оберемками хмизу і мертвими тілами; деякі підносили до римських укріплень кладки та драбини і, хапаючись за частокіл на валу, звалювали його й билися врукопаш з римлянами, які давали їм відсіч: вони кидають у них дротики, зіштовхують щитами, вдаряють облоговими списами, збивають кам'яними брилами, скидаючи їх на скупчених ворогів. Римлян надихала надія, породжена здобутою над тим самим ворогом перемогою[44], й збуджував острах мати ще більшу ганьбу, якщо їх здолають, а варварів — розуміння, що це останній шанс урятуватися, а багатьом із них при цьому додають наснаги жінки і матері, що з жалібними стогонами криються позаду. Одним ніч додає відваги, іншим — страху; удари завдаються наосліп, рани — раптово; не можна розпізнати своїх і ворогів, і гірські ущелини, що відлунювали голосами учасників бою, привели римлян у таке сум'яття, що вони покинули кілька укріплень, бо подумали, ніби туди прорвалися вороги. Але останні, крім окремих

воїнів, не проникли за вал; решту, після того як найвідважніших з них було скинуто з валу або понівечено, вже на світанку прогнали на вершину гори, де було укріплення, і примусили їх скласти зброю. Найближчі поселення визнали зверхність римлян з власної волі своїх мешканців; усі інші не було здобуто ні силою, ні облогою, тому що в Гемських горах настала рання і сувора зима.

52. А в Римі у домі принцепса не вщухали чвари. Першою з низки нападок, і то з метою призвести до загибелі Аґриппіну, було притягнення до суду Клавдії Пульхри, її двоюрідної сестри — обвинувачення їй висунув Доміцій Афр. Цей Афр, щойно склавши повноваження претора, не посідав визначного становища, але задля здобуття його був ладний іти на будь-які злочини, тож звинуватив Пульхру у розпусті з Фурнієм, а також у ворожінні та лихих задумах супроти принцепса. Аґриппіна, завжди запальна, а тоді ще й схвильована близькою небезпекою, що нависла над її родичкою, іде до Тиберія і знаходить його саме в той час, коли він приносив жертву батькові. Бачачи це, вона вибухнула гнівом і заявила, що не личить йому водночас заколювати жертви божественному Авґустові і переслідувати його нащадків; його божественний дух вселився не в німі зображення: вона — його правдива подоба, породжена божественною кров'ю, і вона розуміє свою недолю і зодягається в жалобний одяг. Даремно приписувати щось Пульхрі: адже єдина причина її переслідування полягає

в тому, що вона нерозумно обрала Аґриппіну предметом свого поклоніння, забувши про Созію, яку з тієї ж причини спіткала лиха доля. Вислухавши від неї такі слова, Тиберій — що траплялося в його душі украй рідко — пішов на відвертість і, схопивши Аґриппіну за руку, застеріг її грецьким віршем, у якому мовилося, що вона гнівається, тому що не царює. Пульхру і Фурнія було засуджено. Зате Афра причислили до першорядних промовців, бо ж пішла чутка про неабиякий його хист у цій справі, і сам Цезар заявив, що він безперечно вирізняється красномовством. Надалі, виступаючи обвинувачем або оборонцем підсудних, Афр зажив собі слави, яка більше стосувалася красномовства, ніж поведінки, але в глибокій старості його красномовство сильно потьмяніло, тому що з пригаслим розумом він набув нестриманості там, де слід би промовчати.

53. Тим часом Аґриппіна, нестримна у гніві, а ще ж знеможена тілесною хворобою, коли її відвідав Тиберій, спочатку довго і мовчки проливала сльози, а потім взялася докоряти йому і просити: нехай він зарадить її самотності, нехай дасть чоловіка; вона ще в розквіті літ, і для порядної жінки немає іншої розради, як жити у шлюбі — знайдуться у державі[45]..., які вважатимуть за честь для себе взяти дружину Ґерманіка разом із його дітьми. Але Цезар, розуміючи, наскільки небезпечні для держави її прохання, і не висловивши відкрито ні невдоволення, ні свого остраху, покинув її, так і не давши відповіді, хоч вона на ній і наполягала. Про цей ви-

падок, не згаданий авторами анналів, я дізнався із записок Аґриппіни-доньки, у яких мати принцепса Нерона розповіла нащадкам про своє життя і про долю своїх близьких.

54. А Сеян завдав їй, поринутій у жалобу і необачній, ще більшого удару, підіславши до неї гаданих доброзичливців, аби ті, буцімто з дружніх почуттів, застерегли її, що для неї приготовлено отруту і що їй треба уникати їжі за столом у свекра[46]. І ось, не вміючи поводитися вдавано, Аґриппіна, коли їй довелося прилягти за столом біля принцепса, похмура і мовчазна, не доторкнулася до жодної страви; це завважив Тиберій, випадково чи, можливо, тому що прочув якісь натяки; відтак, з наміром її перевірити, він похвалив поставлені перед ним плоди і власноруч подав їх невістці. Це ще дужче посилило підозри в Аґриппіни, і вона, навіть не скуштувавши, передала їх рабам. Тиберій не мовив ні слова, але, обернувшись до матері, сказав, що не дивно, якщо він уживе суворіших заходів до тієї, котра звинувачує його в намірі отруїти. Після цього пішов поголос, ніби Аґриппіні лаштують загибель, але імператор не одважується зробити це відкрито і для того, щоб порішити її, вишукуються таємні способи.

55. Цезар, щоб відвернути від себе ці чутки, став часто навідуватися до сенату і впродовж багатьох днів слухав посланців Азії, які сперечалися, у якому місті спорудити йому храм. Змагалися одинадцять міст, з однаковою наполегливістю, але з різними підставами. Так,

вони не розходилися далеко в тому, що спираються на його давнє походження, на відданість римському народові у війнах з Персеєм, Аристоніком та іншими царями[47]. Але Гіпепа, Тралла і разом з ними Лаодікея і Маґнесія були одразу відкинуті як міста незначні; і навіть мешканці Іліону, які заявляли, що Троя — мати Риму, не наводили жодних підстав, крім слави, що здавна утвердилася за містом. Деякі вагання виникли з приводу Галікарнасса, бо його мешканці твердили, що за тисячу двісті років їхні оселі жодного разу не здригалися від землетрусів і що підвалини храму спиратимуться на природну скелю. Щодо пергамців вирішили, що їм досить наявного в їхньому місті храму Авґуста, хоча саме вони головним чином наголошували на цьому як на вагомій підставі. Ефес і Мілет не бралися до уваги, адже перше місто звершує священнодійства Аполлонові, а друге — Діані. Тож залишалося вибрати між Сардами та Смирною. Мешканці Сард зачитали постанову етрусків, які визнавали їх своїми кревними родичами: адже Тіррен і Лід, сини царя Атіса, зважаючи на чисельність своїх співвітчизників, поділили їх між собою: Лід залишився на землях предків, а Тірренові дісталися за жеребом нові землі, для того щоб він заснував на них поселення; ці народи було названо за іменами їхніх володарів — один в Азії, інший в Італії[48]; після цього могутність лідійців зросла ще більше, бо вони послали своїх людей до Греції, яка й отримала згодом назву за іменем Пелопа. Водночас

мешканці Сард згадували про грамоти, надані їм римськими полководцями, про укладені з ними під час Македонської війни[49] мирні угоди, а також про повноводдя річок у їхніх землях, м'який клімат і родючість ґрунтів навколо їхнього міста.

56. А представники Смирни, також нагадавши про її давнину, про те, що її заснував син Юпітера[50] Тантал, або Тесей, який теж був божественного походження, або одна з амазонок, перейшли до того, на що найбільше вони сподівалися, а саме до своїх обов'язків, які вони сумлінно виконують перед римським народом, адже на допомогу йому місто споряджало свої кораблі не лише для воєн із зовнішнім ворогом, але й для тих, що відбувалися в самій Італії[51]; вони заявили, що перший храм містові Риму збудували у Смирні, за часів консула Марка Порція, коли римський народ уже звершив величні справи, але ще не досяг вершини слави, тому що все ще стояло місто пунійців і в Азії були доволі могутні царі. Водночас вони закликали у свідки Луція Суллу: мовляв, коли його військо в умовах суворої зими і відсутності теплого одягу опинилося у жахливій скруті і про це повідомили на народному зібранні, то всі присутні на ньому поскидали з себе верхній одяг і надіслали його леґіонерам. Отже, сенатори, запрошені висловити свою думку, віддали перевагу Смирні. І Вібій Марс вніс пропозицію дати Манію Лепідові, котрому дісталася ця провінція, в додачу ще одного леґата, для того щоб він узяв на себе турботу

про храм. Оскільки ж Лепід зі скромності відмовився вибрати його на свій розсуд, туди послали, згідно з жеребом, колишнього претора Валерія Назона.

57. Тим часом, не зважаючи на ці справи, довго роздумувавши і неодноразово відклавши свій намір, Цезар кінець кінцем вирушив у Кампанію під приводом освяти храмів Юпітера — в Капуї, Авґуста — в Нолі, а насправді вирішив остаточно оселитися подалі від Рима. Хоч я, дотримуючись думки багатьох письменників, пояснив його від'їзд підступами Сеяна, але, зважаючи на те, що Тиберій, покінчивши з ним, прожив ще цілих шість років у такій же самотності, часто замислююся, чи не правильніше було б убачати причину його від'їзду в тому, що він особисто прагнув усамітненням приховати свою жорстокість і хтивість, скільки б вони не проявлялися у його вчинках; були й такі, хто вважав, що під старість він соромився свого зовнішнього вигляду: він був дуже високий, худорлявий і сутулий; маківка голови у нього була лисою, обличчя у виразках і здебільшого заліплене лікувальними пластирями; ще на Родосі, живучи самотньо, він уникав велелюддя, утаював свою пожадливу похіть. Переказують також, що його витурило з Риму і владолюбство матері, яку він не визнавав своєю співправителькою і не міг відкараскатися її зазіхань, бо ж саму владу він отримав як дарунок від неї. Адже Авґуст вагався, чи не поставити на чолі держави внука своєї сестри, всіма роз-

хваленого Ґерманіка, але піддався проханням сестри, усиновивши Тиберія і звелівши йому вчинити так само з Ґерманіком. Цим і дотинала йому Авґуста, навзамін вимагаючи віддяки.

58. Тиберій відбув з Рима, маючи з собою невеликий супровід; у ньому був один сенатор, колишній консул, досвідчений знавець законів Кокцей Нерва, а з римських вершників, крім Сеяна, — лише Курцій Аттік і різні вчені люди, майже всі — греки, призначені для проведення дозвілля у бесідах. Знавці астрології стверджували, що Тиберій покинув Рим за такого розташування небесних світил, яке унеможливлювало його повернення. Відтак це віщування призвело до загибелі багатьох, бо, повіривши у близьку кончину Тиберія, вони скрізь оголошували про це; не могли ж вони передбачити таку неймовірну річ, як те, що він одинадцять років з власної волі проведе поза межами рідного міста. А подальші події показали, наскільки тісно сусідять наука й омана і наскільки істина вкутана пітьмою. Те, що він не повернеться до Риму, було сказано невипадково, а щодо решти, то тут ніхто нічого не знав, бо він прожив до глибокої старості, проводячи час то в найближчому сільському маєтку, то на морському узбережжі, а то й часто біля самих мурів Рима.

59. Випадково у ці самі дні Цезар потрапив у смертельну небезпеку, через що з новою силою поширилися даремні чутки, а в нього з'явився привід ще більше покладатися на дружбу і відданість Сеяна. У маєтку, який називався «Печера» і був розташований між

Амунканським морем і Фундинськими горами, Тиберій з почтом бенкетували у гроті в горі. Зненацька на вході до нього почало скочуватися каміння і завалило кількох слуг-рабів; усіх охопив неймовірний жах, і всі учасники учти порозбігалися. Сеян, обернувшись обличчям до Цезаря і спираючись на коліна і руки, прикрив його собою від граду каміння і в такому стані був знайдений воїнами, що прискочили на допомогу. Це піднесло його ще вище в очах Тиберія, котрий, незважаючи на будь-які згубні поради з боку Сеяна, вислухував їх з цілковитою довірою, пам'ятаючи про його самовідданість. А Сеян, вдаючи, ніби безсторонньо ставиться до синів Ґерманіка, насправді вишукував підставних осіб, які виступали супроти них обвинувачами, а найбільше переслідували Нерона, найближчого наступника Тиберія; хоча Нерон і поводився з належною юнакові стриманістю, проте часто забував, як діяти за тих чи тих обставин, тому що його клієнти і вільновідпущеники, прагнучи якнайшвидше досягти власного впливу, втокмачували йому, що він мусить проявляти рішучість та впевненість: цього жадає римський народ, жадає військо, і Сеян, котрий нині знущається над терпінням старика і майже так само над несміливим юнаком[52], не одважиться протидіяти йому.

60. Незважаючи на ці та подібні до них розмови, Нерон не виношував жодних намірів, проте інколи у нього вихоплювалися зухвалі і необачні слова, що їх підхоплювали пристав-

лені до нього шпигуни і перебільшували їхній зміст у своїх донесеннях, тимчасом як у нього не було можливості виправдатися; крім того, йому завдавали клопоту і неспокою ще різні обставини. Адже одні намагалися уникати зустрічі з ним, інші, привітавшись, одразу ж від нього відверталися. Багато хто квапився перервати розпочату розмову і покинути його, тоді як поплічники Сеяна, навпаки, не відставали від нього і насміхалися над ним. Та й Тиберій приймав його із спохмурнілим виглядом або з робленою усмішкою на обличчі; але чи говорив юнак чи мовчав, йому ставилися у провину і його мовчазність, і його слова. Навіть уночі йому доводилося непереливки: про його сон чи безсоння, про кожне зітхання дружина[53] повідомляла своїй матері Лівії, а та — Сеянові; останній привернув на свій бік і його брата Друза, якого звабив надією на місце принцепса, якщо він прибере зі свого шляху старшого віком і вже непевного Нерона. Друз від природи був мстивим і, не кажучи вже про прагнення до влади та давню ненависть братів один до одного, він люто ненавидів Нерона і за те, що їхня мати Аґриппіна ставилася з більшою прихильністю до Нерона. А втім, Сеян не так уже й сприяв Друзові, щоб у майбутньому не вишукувати особливих способів знищити і його, знаючи, що він необачний і що тим легше заманити його в пастку.

61. Наприкінці року померли визначні діячі Азиній Аґриппа, який походив радше від уславлених предків, ніж із старовинного роду, і

який не зганьбив їх своїм життям, і Квінт Ґатерій, котрий за життя відзначався красномовством — нині прикраси його хисту не зберігаються належним чином. Вочевидь, сила його промов полягала більше в їхній натхненності, ніж у ретельному опрацюванні; і тоді як для нащадків продуманість і працелюбність інших промовців набувають дедалі більшої ваги, милозвучність і плавність промов Ґатерія згасли разом із ним.

62. За консульства Марка Ліцинія і Луція Кальпурнія[54] несподіване лихо принесло не менше жертв, ніж їх забирає найкровопролитніша війна; причому початок його став водночас і його кінцем. Такий собі Атилій, за походженням вільновідпущеник, взявшись до побудови у Фідені амфітеатру, щоби в ньому проводилися ґладіаторські бої, заклав підвалини його не на твердому ґрунті і спорудив на них збиту абияк дерев'яну будівлю: він-бо затіяв цю справу не через надлишок коштів і не для того, щоб здобути прихильність у громадян свого міста, а задля збагачення, не гребуючи при цьому брудними засобами. Саме тут посходилися жадібні до таких видовищ чоловіки і жінки, позбавлені за правління Тиберія таких розваг, люди різного віку, яких, зважаючи на близькість Фідени до Риму, скупчилося дуже багато; а відтак лихо, що трапилося тут, було більшим за будь-яку пошесть, — ущерть переповнена споруда, перекособочившись, стала розвалюватися всередину або назовні, тягнучи

та ховаючи під собою безліч людей, як захоплених видовищем, так і тих, що стояли біля амфітеатру. І ті, кого смерть знайшла під руїнами споруди, завдяки такому жеребу уникли нестерпних мук; ще більше співчуття викликали ті, кого було понівечено, а життя не покинуло одразу; удень вони бачили своїх дружин і дітей, а з настанням темряви впізнавали їх за голосінням та жалібними зойками. З тих, хто, прочувши про лихо, з'явився сюди, один оплакував брата, другий — приятеля, третій — батьків. І навіть ті, чиї друзі й близькі у справах відлучилися з домівки, також побивалися за ними; і поки не з'ясувалося, кого саме побило це жахливе лихо, непевність лише посилювала загальний страх.

63. Коли почали розчищати руїни, до загиблих побігли близькі, обіймаючи і цілуючи їх; і часто спалахувала суперечка, якщо обличчя небіжчика було спотворене, а однакова тілобудова і вік вводили в оману тих, хто визнавав у ньому свого. Внаслідок цього нещастя було покалічено або роздушено п'ятдесят тисяч чоловік, і сенат ухвалив постанову, яка забороняла влаштовувати ґладіаторські бої тим, чиї статки оцінювалися менше чотирьохсот тисяч сестерціїв, а так само споруджувати амфітеатр без попереднього обстеження надійності ґрунтів. Атилія відправили у вигнання. Між іншим, одразу після нищівного обвалу споруди знать відчинила двері своїх будинків: скрізь нада-

вали першу допомогу і ліки; і в місті, хоч і вигляд у нього був жалобний, немов ожили давні звичаї предків, які після кровопролитних боїв підтримували поранених своєю щедрістю і турботою.

64. Ще не згасла згадка про це нещастя, як місто охопив страшенний вогонь, що спричинилося до небачених доти спустошливих наслідків; вигорів увесь Целіїв пагорб; подейкували, що цей рік нещасливий, що в лиху годину принцепс вирішив виїхати з Риму — адже зазвичай юрба будь-яку випадковість звалює на когось як винуватця бід; але Цезар запобіг цьому ремствуванню, давши кожному, хто зазнав збитків, кошти у відповідних розмірах. У сенаті знатні громадяни висловили йому вдячність за це, і народ відгукувався з похвалою про нього, тому що, не зважаючи на особу і без якихось прохань з боку найближчих людей, він допомагав, проявляючи неабияку щедрість, кожному з погорільців, навіть незнайомому йому і знайденому за його наказом. Крім того, у сенаті внесли пропозицію перейменувати Целіїв пагорб на Священний, адже, коли все навколо було знищено полум'ям, залишилася неушкодженою лише статуя Тиберія, що стояла в домі сенатора Юнія. Те саме сталося колись і з зображенням Клавдії Квінти: її статуя, встановлена нашими предками у храмі Матері богів, двічі уникла нищівної сили пожежі[55]. Клавдії — священні, до них прихильні божества, і треба по-особливому відзначити святість

місця, в якому боги виявили до принцепса таку шану[56].

65. Не буде недоречним повідомити тут про те, що цей пагорб у давнину називався Дубовим, тому що був вкритий густими дібровами, а згодом йому дали назву Целіїв за іменем Целія Вібенни, котрий, бувши вождем племені етрусків і прийшовши на допомогу римлянам, отримав цей пагорб для заселення від Тарквінія Давнього або ж його віддав йому хтось інший із царів, адже історики в цьому місці розходяться в думках. Проте безсумнівно, що ті численні воїни Целія мешкали і на рівнині — аж до місць, сусідніх з форумом, через що частина міста і стала називатися за іменем прибульців Туським кварталом[57].

66. Проте, якщо старання знаті і щедрість Цезаря принесли римлянам полегшення у нещасті, то беззаконня знахабнілих донощиків, яких з кожним днем більшало, дедалі посилювалися; супроти родича Цезаря і багатія Квінтилія Вара виступив з обвинуваченнями Доміцій Афр, який раніше домігся засудження його матері Клавдії Пульхри, і ніхто не здивувався з того, що довго животіючи у злиднях і згайнувавши безрозсудно нещодавно отриману винагороду, він задумав нову підлість. Але на подив усіх спільником у цьому доносі був Публій Долабелла, адже, походячи із славетних предків і бувши родичем Вара, він з власної волі пішов на те, щоб споганити свою знатність і зганьбити увесь рід. Сенат, однак,

відмовився слухати справу, вирішивши дочекатися прибуття імператора, що було тоді єдиним способом на якийсь час відволікти навислу загрозу.

67. Після освячення храмів у Кампанії Цезар, хоч і застеріг особливим едиктом, щоб ніхто не порушував його спокій, і розставлені для цього воїни стримували скупчення біля нього городян, усе ж, відчувши відразу до муніципіїв, колоній і всього, розташованого на материку, відбув на острів Капреї, відокремлений від Суррентського мису протокою у три тисячі кроків завширшки. Я певен, що найбільше йому припала до вподоби безлюдність цього острова, адже море навколо нього не має гаваней, і лише невеличкі суденця ледве знаходили там пристановище, бо ж ніхто не міг пристати до нього без відома сторожі. Зима на острові помірна і м'яка, тому що від холодних і різких вітрів його захищає гора, а літо — дуже приємне, тому що на острів дмуть вітри Фавонія[58], а навколо — відкрите море. Звідси відкривався чудовий краєвид на затоку, поки вогненна гора Везувій не змінила поверхню прилеглої до неї місцевості[59]. Кажуть, що Капреями колись володіли греки і що острів заселяли телебої. Але тепер на ньому проживав Тиберій, у якого було дванадцять вілл з палацами; кожна з яких мала свою назву; і наскільки раніше він був поглинутий турботами про державу, настільки тепер віддався таємним розкошам і шкідливому неробству. У нього зберігалася притаманна йому під-

озрілість і здатність вірити будь-якому доносові, а Сеян ще в Римі, навчившись розпалювати і ту й ту рису, робив це на Капреях ще невтримніше, і вже не приховував підступів, які він чинив супроти Аґриппіни й Нерона. Приставлені до них воїни вносили у записник повідомлення про всіх гінців, котрі прибували до них, про всіх відвідувачів, про все явне і таємне, і навіть більше: до них підсилали людей, які вмовляли їх тікати до війська, що стояло проти ґерманців, або, обійнявши на форумі, коли там вирує натовп, статую божественного Авґуста, звернутися із закликом про допомогу до народу і сенату. І хоча ці поради були ними відкинуті, їм ставилося у провину, нібито вони збиралися здійснити ці задуми.

68. Рік консульства Юнія Сілана і Силія Нерви[60] розпочався з прикрих подій: у в'язницю кинули за відданість Ґерманікові визначного римського вершника Титія Сабіна; на відміну від багатьох своїх клієнтів, він не полишав увагою і турботою його дружину та дітей, навідуючись до їхньої домівки, супроводжуючи їх у громадські місця, за що від порядних людей він мав похвалу, а від нечесних — огуду. На нього вирішили накинутись колишні претори Луканій Лаціар, Порцій Катон, Тетилій Руф і Марк Опсій, котрі прагнули домогтися консульства, доступ до якого був можливим лише шляхом скоєння злочину. Тож вони змовилися між собою, що Лаціар, який інколи зустрічався із Сабіном, хитрощами заманить

його у пастку, а решта при цьому будуть присутніми як свідки, і що потім усі разом виступлять проти нього із звинуваченнями. Отже, Лаціар спочатку заводить із Сабіном немовби випадкові розмови, потім починає вихваляти його за несхитну відданість, за те, що, не так як інші, бувши другом квітучої сім'ї, не покинув її і тоді, коли вона опинилася в біді; водночас він якнайшанобливіше відгукнувся про Ґерманіка і зі співчуттям — про Аґриппіну. І після того як Сабін — адже душі смертних лагіднішають у нещасті, — пустивши сльозу, почав скаржитися, а потім посміливішав, і взявся картати Сеяна, його безжальність, пихатість, зазіхання, він не стримався навіть від докорів супроти Тиберія; ці бесіди немовби поєднали їх у заборонених думках і надали вигляду нібито міцної дружби. І вже Сабін самохіть почав домагатися зустрічей з Лаціаром, відвідував його домівку і ділився з ним, мов із найвідданішим другом, своїми болями і прикрощами.

69. Згадані мною особи радяться, яким би побитом зробити так, щоб кілька людей могли почути такі бесіди. Річ у тому, що для цього треба було зійтися в такому місці, яке Сабін вважав би глухим закутком; тому чаїтися за дверима вони не відважувалися, остерігаючись, що якась випадковість може викликати в нього підозру. І ось троє сенаторів ховаються між дахом і стелею — в укритті такому ж ганебному, якою була і влаштована ними пастка; кожен з них припадає вухом до отворів і

щілин між дошками. Тим часом Лаціар, перестрівши Сабіна на вулиці, заводить його до себе в будинок і веде у внутрішню спальню, буцімто з наміром повідомити йому останні новини, і тут викладає перед ним давні й нещодавні — а їх було достатньо — побоювання, і все, що може загрожувати їм у майбутньому. Сабін робить те саме і говорить ще довше, бо що сумніші події, то важче умовчати про них, коли вже вони сталися. Після цього негайно складається обвинувачення, і в листі, відісланому Цезареві, донощики самі з подробицями розповіли про те, як вони підлаштували цей підлий обман і про свою ганьбу. Ніколи Рим не опинявся у стані такої тривоги і страху: усі поховалися навіть від близьких, уникали зустрічей і боялися звертатися до знайомих і до незнайомих; навіть на неживі предмети — на дах і стіни — вони озиралися зі страхом.

70. І Цезар у посланні, зачитаному в сенаті у день січневих календ, після побажань з нагоди нового року[61], звернувся до справи Сабіна, твердячи, що той підкупив кількох вільновідпущеників з метою учинити на нього замах, і недвозначно вимагав ухвалити йому смертний вирок. Одразу ж було ухвалено сенатську постанову, і коли засудженого вели на страту, він кричав, скільки було змоги — адже його голова була прикрита одягом, а горло придавлене, — що так починається новий рік, такі жертви приносяться Сеянові. Куди б він не спрямовував погляд, куди б не звертався зі

словами, скрізь тікають від нього, скрізь порожньо: вулиці і майдани знелюдніли; а втім, декотрі поверталися і знову йшли услід йому, перестрашившись того, що вони виявили переляк. «То який же день буде вільним від покарань, — волав Сабін, — якщо у годину жертвоприношень та складення обітниць богам, коли зазвичай треба утримуватися навіть від безглуздих слів, заковують у кайдани і накидають зашморг?! А Тиберій зумисне чинить з такою відразливою жорстокістю; мовляв, усе вивірено і продумано, щоб ніхто не гадав, ніби маґістратам, які повторно обійняли посади, щось заважатиме відчиняти двері в'язниці так само, як вони відчиняють храми з трьома вівтарями!» Слідом за цим Цезар у надісланому ним листі подякував сенаторам за те, що вони покарали злочинця, який заподіяв шкоди державі і додав, що його життю загрожує смерть через підступи ворогів, але нікого з них не назвав на ім'я; зрештою, ніхто не сумнівався у тому, що він мав на увазі Нерона й Аґриппіну.

71. Коли б я не вирішив вести розповідь за роками, то захопився б наміром випередити події й одразу згадати, яким був кінець Лаціара, Опсія та інших учасників цього ганебного злочину — не лише після того як влада опинилася в руках Ґая Цезаря, але й за життя Тиберія, котрий не бажав, щоб хтось інший розправився з виконавцями його злочинів, а водночас, удовольнившись їхніми послугами, він, коли йому траплялася нагода за-

лучити нових людей для досягнення такої ж мети, як правило, знищував попередніх, бо вони вже ставали для нього тягарем; але про помсту їм та решті винуватців у злочинах ми розповімо у свій час. Відтак у зв'язку з листом Цезаря Азиній Ґалл, чиїм дітям Аґриппіна доводилася тіткою з боку матері, запропонував попросити його довести до відома сенатові, кого саме він остерігається, і дозволити їх усунути. Проте жодної зі своїх рис, які він вважав чеснотою, Тиберій не вподобав так, як уміння прикидатися: і тим більше, чим він більше досадував з того приводу, що його потаємні наміри розкрито. Але Сеян його угамував — не з любові до Ґалла, а для того, щоб уляглися вагання принцепса; він-бо знав, що коли тугодум Тиберій врешті-решт, вибухає, то у нього після гнівних слів ідуть безжальні дії.

У той самий час померла Юлія, внучка Авґуста, яку він викрив у перелюбі, піддав осудженню і вислав на острів Тример, розташований біля берегів Апулії. Там вона провела у вигнанні двадцять років, живши завдяки коштам Авґусти, яка злегковажила таємні витівки своїх пасинків та пасербиць і привселюдно проявляла до них милосердя.

72. Того самого року рейнський народ фризи порушив мирну угоду — радше через жадібність римлян, ніж від небажання чинити їм послух. Зважаючи на скруту фризів, Друз обклав їх скромним податком, звелівши давати бичачі шкури для потреб нашого війська, причому

ніхто не звертав уваги на те, якої вони міцності і якого розміру, аж поки Оленній, центуріон приміпилів, призначений правителем фризів, не підібрав шкури з турів як зразок для збирачів податків. Виконати цю вимогу було б складно й іншим народам, а ґерманцям ще важче, бо хоч у їхніх лісах водиться чимало великої звірини, домашня худоба у них дрібна. І ось замість шкур вони почали спочатку віддавати римлянам биків, потім ділянки, а насамкінець — жінок і дітей у рабство. Звідси і лють, і скарги, оскільки ж їм не пішли назустріч у цій справі, і в них залишився один засіб — війна. Воїнів, які з'явилися для отримання податків, вони схопили і розіп'яли на хрестах; Оленній, випередивши напад розлючених фризів, урятувався втечею і сховався в укріпленні під назвою Флев: у ньому стояла доволі сильна залога римських воїнів і союзників, які охороняли узбережжя океану.

73. Щойно про це дізнався пропретор Нижньої Ґерманії Луцій Апроній, він викликав з Верхньої провінції підрозділи леґіонів і добірні загони піхоти й кінноти допоміжних військ і, перевізши на суднах вниз по Рейну і те й те військо, вирушив на повсталих фризів, які, знявши облогу з римського укріплення, пішли боронити свою землю. Тоді Апроній береться зміцнювати у затоплюваних припливом місцях насипи і мости, щоб провести по них військо з важким обозом, а тим часом, знайшовши броди, повеліває кінноті каннінефатів і піхотинцям з ґерманців, котрі служили в

римських лавах, обійти ворогів з тилу; але ті, вишикувавшись завчасно, проганяють кінноту союзників і надіслану до них на допомогу кінноту леґіонів. Тоді туди було відіслано три легкоозброєні коґорти, потім ще дві, а через деякий час — усю кінноту допоміжних військ; цих сил було б цілком достатньо, якби вони одночасно кинулися на ворога, але, підходячи з проміжками, вони не додали стійкості вже розладнаним частинам і самі перейнялися страхом утікачів. Усе, що залишилося від допоміжних військ, Луцій Апроній передає під оруду леґатові п'ятого леґіону Цетеґу Лабеонові, але й той, потрапивши у халепу через розгром підпорядкованих йому частин, посилає гінців, благаючи надати йому для допомоги леґіони. Першими йому на допомогу кидаються воїни п'ятого леґіону і після запеклого бою проганяють фризів та беруть під свій захист виснажені ранами коґорти і загони вершників. Римський командувач, проте, не став переслідувати ворога і ховати трупи, хоча на полі бою полягло багато трибунів, префектів і найкращих центуріонів. Невдовзі від перебіжчиків дізналися, що поблизу гаю під назвою Бадуґенни у битві, що тривала до наступного дня, загинуло дев'ятсот римлян і що воїни другого загону з чотирьохсот чоловік, зайнявши маєток Крупторіґа, який колись служив у нашому війську, й остерігаючись зради, за взаємною домовленістю повбивали один одного на смерть.

74. Це принесло славу фризам серед ґерманців, тим часом як Тиберій приховував втрати,

щоб не призначати когось командувачем для продовження війни[62]. І сенат не переймався цим, щоб імперія не зганьбилася на одній із своїх окраїн; усіх страшенно стривожило те, що коїлося всередині держави, і вишукувалися засоби для рятунку з допомогою лестощів. Тож, незважаючи на те, що обговорювалися зовсім інші питання, сенатори вирішили спорудити жертовник Милосердю і жертовник Дружбі[63] й обабіч них встановити статуї Тиберія і Сеяна і часто зверталися до них з настирливими проханнями надати їм змогу споглядати їхні зображення. Але Тиберій і Сеян не приїздили ні до Риму, ні до його околиць: вони гадали, що досить на якийсь час покинути острів Капреї і з'явитися на найближчому узбережжі Кампанії. Туди прийшли сенатори, вершники і багато простолюду; всі тремтіли перед Сеяном, доступитися до якого було важко, а тому задля зустрічі з ним вдавалися до зв'язків і запобігань з його помічниками. Зрозуміло, що бачачи таку відразливу і відкриту улесливість, він ще дужче запихатів; адже в Римі звичайна вулична метушня великого міста ховає, хто у якій справі квапиться, а тут, лежачи у полі чи на березі, хай то вдень чи вночі, вони мусили однаково переносити як прихильність, так і нахабну пихатість сторожів, аж поки, нарешті, і це не було заборонено. Ті, кого Сеян не удостоїв ні бесідою, ні поглядом, повернулися до Рима, тремтячи за своє майбутнє; інші раділи, але марно, тому що нещира дружба із Сеяном мала для них лихий кінець.

75. Тим часом Тиберій, видавши на Капреях заміж за Ґнея Доміція свою онуку Аґриппіну, доньку Ґерманіка, звелівши відсвяткувати весілля в Римі. Він вибрав Доміція: крім того що рід у нього був старовинний, він доводився кревним родичем Цезарів, бо міг похизуватися, що Октавія — його бабця, а через неї і Авґуст — двоюрідний дід.

КНИГА П'ЯТА

(Уривок)

1. За консульства Рубеллія і Фуфія (прізвисько і того й того було Гемін)[1] у глибокій старості померла Юлія Авґуста, яка походила з найзнатнішого римського роду, тому що по крові належала до Клавдіїв, а через удочеріння — до Лівіїв та Юліїв[2]. У неї були діти з першого шлюбу, вона була заміжня за Тиберієм Нероном, який під час Перузинської війни[3] перейшов на бік повсталих і повернувся до Риму після укладення миру між Секстом Помпеєм і тріумвірами[4]. Згодом, зачарований її вродою, Октавіан Авґуст відібрав її в чоловіка, невідомо, чи не проти її волі, і то так поспішно, що, не чекаючи пологів, увів її в дім вагітною. Дітей у неї більше не було, але через шлюб Аґриппіни[5] з Ґерманіком вона поріднилася з сім'єю Авґуста, і мала спільних з ним правнуків[6]. Святість домашнього вогнища вона оберігала за старовинним звичаєм, була привітнішою, ніж було заведено в жінок у давнину; була велелюбною матір'ю, поблажливою дружиною і вправною

помічницею у хитромудрих задумах чоловікові і вдавано потурала синові. Її похорон був скромним, а складений нею заповіт довго залишався невиконаним. Похвальне слово їй виголосив її правнук Ґай Цезар, який згодом став імператором Каліґулою.

2. Тим часом Тиберій, ні в чому не змінивши приємний спосіб життя і не прибувши до Рима віддати останню шану матері, у листі до сенату виправдовувався страшенною зайнятістю і зменшив немовби від скромності щедро визначені сенаторами на пам'ять Авґусти почесті, схваливши лише деякі і додавши, щоб її не обоготворяли, бо так хотіла вона сама. У тому ж листі він картав як таку дружбу з жінками, чим непрямо зачепив консула Фуфія. Саме завдяки Авґусті той домігся високого становища, адже міг приваблювати жіночі серця вдачею, і до того ж, гострий на язик, він зазвичай дошкуляв Тиберієві ущипливими кпинами, а це надовго зберігається в пам'яті владущих.

3. Після цього настав час безмежного і нещадного єдиновладдя: за життя Авґусти існувало бодай якесь пристановище для переслідуваних, тому що Тиберій здавна, як правило, слухав матір, та й Сеян не насмілювався підноситися над впливом його матінки; тепер, однак, вони рушили з місця в кар'єр, немов спекавшись вуздечок, і накинулися на Аґриппіну й Нерона у листі до сенату, готовому, як говорили в народі, вже давно, але затриманому Авґустою у себе; одразу ж після її смерті листа зачитали в сенаті. Зміст його був зумисне різким; а втім, Тиберій заки-

дав онукові не прагнення вчинити військовий заколот і переворот у державі, а любовні зв'язки з юнаками і розпусту. Супроти невістки він не одважився навіть вигадати щось таке, натомість дорікав їй за гордовитість і непокірну вдачу; це було вислухано сенатом з неабияким острахом, у гробовому мовчанні, поки її не порушили ті, хто не плекав жоднісінької надії на своє просування по службі завдяки чесному поводженню (бо ж і суспільне лихо використовується деким як нагода домогтися ласки); вони зажадали негайного обговорення цієї справи, а найзаповзятіше Котта Мессалін, ладний запропонувати найсуворіший вирок. Але інші визначні сенатори, й особливо маґістрати, вагалися: хай там як образливо Тиберій відгукувався у листі, наміри його залишалися неясними.

4. Був у сенаті Юній Рустік, котрий був обраний Цезарем для ведення сенатських протоколів, а тому вважався здатним проникати у його потаємні задуми. Саме цей Рустік, чи то з якогось внутрішнього поруху (бо ж ніколи раніше не проявляв твердості), чи то з надмірної запопадливості, навмання, забувши про навислу загрозу і боячись непевного майбутнього, підтримав тих, хто вагався, звернувшись до консулів із пропозицією не починати розгляд цієї справи; він казав, що незначущі обставини часом спричиняються до найвагоміших наслідків і що старий, можливо, коли-небудь каятиметься за знищення сім'ї Ґерманіка. Саме в цей час курію оточив народ, який з'явився із зображеннями Аґриппіни й Нерона; люди висловлювали при-

хильність до Цезаря, і водночас в натовпі чулися вигуки, що лист підробний і що всупереч волі принцепса намагаються прибрати зі світу його родичів. Отже, цього дня не ухвалили якогось сумного вироку. Поширювалися також від імені колишніх консулів приписані їм заяви проти Сеяна: адже в цих обставинах багато хто таємно і тому ще витонченіше вправлялися у своєму жаданні дошкульних висловів. Відтак Сеян ще більше розлютився і мав привід для обвинувачень: сенат знехтував прикрощами принцепса, народ почав ремствувати; вже слухають і читають промови, виголошувані на зібраннях з метою встановити нові порядки і готувати сенатські постанови, підігнані під них. То що ще залишається зробити, щоб заколотники взялися до зброї й обрали вождями й полководцями тих, за чиїми зображеннями вони йдуть, мов за знаменами?

5. Тим часом Цезар повторно висловив докори внукові й невістці, а також в особливому указі дорікнув простолюдові, побідкавшись перед тим у сенаті, що через підступність одного сенатора[7] імператорська величність зазнала привселюдної образи і зажадав передати цю справу цілком на розсуд сенаторів. Після цього сенат без подальших обговорень прийняв ухвалу, яка хоч і не передбачала вжиття крайніх заходів (бо це було заборонено), але свідчила, що сенат налаштований до помсти і що єдина перепона до цього — воля принцепса[8]...

КНИГА ШОСТА

V. 6. ...З приводу цієї справи[1] було виголошено сорок чотири промови, деякі — зі страху, більшість — як заведено[2]... «Я зважив, що це принесе мені ганьбу, а Сеянові — ненависть. Щастя від нього відвернулося, і той, хто обрав його за товариша і зятя[3], прощає собі це, інші, що принизливо лестили йому, тепер якнайпідліше лають його. Не можу сказати, щó жалюгідніше — чи бути звинуваченим за дружбу, чи звинувачувати друга. Я не оцінюватиму жорстокості чи милосердя будь-кого, але вільний у тому, щоб, усвідомлюючи свою правоту, попередити загрозу. Прошу вас зберегти про мене пам'ять без смутку, а скоріше радіючи за мене, і внести до числа тих, хто гідною смертю звільнив себе від суспільних бід».

V. 7. Після цього частину дня він провів, затримуючи тих, хто виявляв бажання побути і побесідувати з ним, і відпускаючи інших і, коли зійшлося багато відвідувачів і всі вони, побачивши перед собою незворушне обличчя, вважали, що година смерті для нього ще не надійшла, він раптом кинувся грудьми на меча, якого ховав під одягом. І Цезар не став лаяти й

ганити самогубцю, тимчасом як про Блеза відгукнувся всілякими образливими висловами.

V. 8. Потім сенатові довели до відома справи Публія Вітеллія і Помпонія Секунда. Першого донощики звинувачували в тому, що, завідуючи казною, він запропонував ключі від неї і військові кошти на вчинення державного перевороту; другому колишній претор Консидій ставив у провину дружбу з Елієм Ґаллом, який утік після страти Сеяна у сади Помпонія як у найнадійніший сховок. Опинившись у біді, підсудні не мали жодної підтримки, хіба що з боку братів, які, проявивши стійкість, стали на їхній захист. Невдовзі Вітеллій, обтяжений як надією, так і страхом через часті перенесення його справи, попросив буцімто для вивчення наук ножа, щоб вискоблювати написане і, злегка надрізавши собі вени, пішов з життя з душевним болем. А Помпоній, що вирізнявся вишуканим способом життя і блискучим хистом, спокійно витримав удари долі і пережив Тиберія.

V. 9. Після цього було вирішено вчинити розправу з рештою Сеянових дітей, хоча народний гнів вже схолов і більшість задовольнилася попередніми стратами. Отже, їх запроторюють у в'язницю, причому хлопчик розумів, яка загроза на нього чигає, а дівчинка була настільки нетямущою, що раз по раз запитувала, за який учинок і куди її тягнуть, і говорила, що більше так не робитиме і нехай ліпше її відшмагають різками. Письменники того часу передають, що оскільки задушити

руками дівчинку було нечуваною справою, то кат накинув на неї зашморг; після того як вони спустили дух, їхні маленькі трупи повикидали на Ґеґемонії.

V. 10. Саме у той час Азію та Ахею жахнула блискавична — хоча вона хутко пригасла — чутка про те, що на Кікладських островах і потім на материку бачили сина Ґерманіка — Друза. Насправді це був юнак такого самого віку, його нібито впізнали якісь вільновідпущеники Цезаря. Супроводжуючи хлопця, щоб подовжувати цю облуду, вони обманювали людей, котрі його не знали, користуючись тим, що греки за своєю вдачею прихильні до всього нового та незвичайного; вигадували і водночас самі вірили у те, що, утікши з-під варти, він прямує до батькового війська з наміром захопити Єгипет або Сирію. І вже до нього почала збігатися звідусіль молодь, вже міські громади складали йому почесті, і він на радощах з такого стану справ впав у марну надію, коли звістка про це дійшла до Поппея Сабіна, котрий на той час займався справами в Македонії й одночасно управляв Ахеєю. Отже він, аби попередити події, чи вони справді могли відбутися, чи були вигадані, швидко перепливає Торонську і Термейську затоки, залишає позаду себе в Егейському морі острів Евбею і Пірей на аттіцькому березі, потім Коринфське узбережжя та Істм і, пливучи вже іншим морем[4], досягає римської колонії Нікополь, де нарешті дізнається, що коли гаданого Друза почали ретельніше розпитувати, хто він такий, той від-

повів, що він син Марка Сілана і, втративши з цієї причини багатьох прибічників, сів на корабель, буцімто прямуючи в Італію. Сабін повідомив про це Тиберія, але ми так і не могли з'ясувати ні справжнього походження юнака, ні того, чим завершилася ця справа.

V. 11. Наприкінці року тривалі і щодалі затятіші незгоди між двома консулами прорвалися назовні. Адже Тріон, охочий до сварок і вправний судовий промовець, кольнув Реґула, натякнувши, що той мляво притягує до відповідальності поплічників Сеяна; Реґул, котрий завжди поводився стримано, поки його не зачіпали, не лише дав одкоша колезі, а й сам зажадав порушити судову справу проти нього як співучасника змови. Незважаючи на благання багатьох сенаторів покласти край згубній для обох ненависті, вони залишалися ворожими одне одному аж до закінчення терміну перебування на посаді.

VI. 1. Після того як посаду консулів обійняли Ґней Доміцій і Камілл Скрибоніан[5], Цезар, переправившись через протоку, що відокремлювала Капреї від Суррента, поплив уздовж Кампанії з незрозумілим наміром: чи він прямує до Риму, чи якраз навпаки, а робить лише вигляд, ніби має туди прибути. І, висадившись кілька разів в околицях Риму й побувавши навіть у садах поблизу Тибра[6], він знову повернувся до скель та безлюдного острова на морі, соромлячись своїх злочинів та похотей, якими він настільки розпалився, що, подібно до східного деспота, поганив розпустою вільнонароджених юнаків.

І збуджували в ньому похіть не лише статура і тілесна врода, але в одних — юнацька безневинність, в інших — знатність роду. Тоді вперше увійшли у вжиток такі невідомі раніше слова, як селларії і спінтрії, — одне пов'язане з назвою мерзотного місця, де коїлася ця розпуста, інше — з її найстрахітливішими виявами[7]. Раби, котрим було доручено вишукувати і приводити до Тиберія юнаків, охочим давали подарунки, непокірним погрожували, а якщо кого не відпускали близькі чи батьки, тих вони викрадали силоміць і чинили з ними все, що їм заманеться, наче зі своїми бранцями.

2. Тим часом на початку року у Римі так, нібито злочини Лівії були щойно розкриті і за них вона раніше не зазнала покарання, пропонуються не тільки жорстокі вироки, спрямовані проти її статуй і самої пам'яті про неї, а й те, щоб відібране у Сеяна майно з казни передали в імператорську скарбницю, ніби це мало якесь значення. На всьому цьому з неабиякою настирливістю, майже тими самими чи трохи зміненими словами наполягали Сципіони, Сілани і Кассії[8], коли раптом для того, щоб зі своєю невідомістю опинитися у розряді таких великих імен, виступає Тоґоній Ґалл з промовою, яка викликала в усіх регіт. Він почав благати принцепса обрати сенаторів, з котрих двадцять чоловік, дібраних за жеребом й озброєних мечами, охороняли б його життя щоразу, коли він з'являтиметься на засідання сенату. Вочевидь, він повірив посланню, у якому Тиберій просив на допомогу собі одного з

консулів, щоб той без загрози для себе дістався з Капреїв до Риму! Проте Тиберій, який зазвичай докидав до важливих питань в'їдливі жарти, подякував сенаторам за доброзичливість і піклування про нього; але кого можна обійти вибором, кого підібрати? І чи завжди одних і тих самих, чи час від часу інших? І чи тих, хто вже виконував почесні обов'язки, чи тільки з молодих? Приватних осіб чи урядовців? Нарешті, який вигляд буде у сенаторів, котрі біля входу у курію оперізуватимуться мечами? І чи варто оберігати життя, вдаючись до сили зброї? Цими стриманими словами він відкинув пропозицію Тоґонія, щоправда, лише порадивши забути про його думку.

3. Натомість Юнія Ґалліона, котрий запропонував надати право преторіанцям, що відбували службу, займати місця в перших чотирнадцяти рядах амфітеатру[9], він нещадно картав, запитуючи його, немов той стояв перед ним, яке йому діло до воїнів, яким належить виконувати накази і нагороди тільки від імператора, і більше ні від кого. Тобто виходить, що він винайшов щось таке, чого не передбачив божественний Авґуст; чи, скоріше, він, як попихач Сеяна, домагається чвар і заколоту, за допомогою чого збирається підбурити грубих людей, нібито складаючи їм шану, щоб порушили воїнський лад і послух? Ось таку винагороду отримав Ґалліон за продуманий намір підлеститися; тож його відразу витурили з сенату, а потім і з Італії; оскільки щодо нього робилися закиди: мовляв, вибравши Лесбос, ві-

домий і чудовий острів, він легко відбудеться з цим вигнанням, — його повертають до Риму й тримають під вартою у будинках найвищих урядовців. У тому ж листі Цезар, на превелику радість сенаторів, з люттю накинувся на колишнього претора Секстія Паконіана, зухвалого негідника, який постійно вивідував чужі таємниці й був підібраний Сеяном у помічники, щоб заманити Ґая Цезаря у влаштовану пастку. Після того як це було розкрито, прорвалася назовні давно визріла загальна ненависть до Паконіона, і він не уникнув би смертного вироку, якби не заявив, що має намір учинити донос.

4. Коли ж Паконіон напав на Луканія Лаціара, однаково осоружні обвинувач і оскаржений являли собою найприємніше для всіх видовище. Лаціар, як я говорив вище, — призвідець влаштованого колись Титієві Сабінові підступу — на цей раз виявився першим, на кого спало покарання. Під час розгляду цих справ Ґатерій Аґриппа накинувся на торішніх консулів — чому вони безперестанно звинувачують один одного, а тепер уперто зберігають мовчанку? вочевидь, їх єднають страх і відчуття за собою провини; але ж сенаторам, далебі, не годиться замовчувати те, що їм довелося чути. Реґул на це відповів, що час для помсти ще залишається і що він дасть пояснення у присутності принцепса; Тріон сказав, що коли й було суперництво між колегами і якщо вони у сварках між собою вдавалися до погроз, то про це краще забути. Оскільки Аґриппа і далі наполягав на своєму, то колишній консул Санквіній

Максим почав благати сенат не додавати клопоту імператорові, вигадуючи для нього нові прикрощі; у принцепса є достатньо сили, щоб ужити необхідних заходів. Так, йому вдалося домогтися для Реґула рятунку, для Тріона — відтягування загибелі. А Ґатерій став ще ненависнішим, тому що, розслаблений чи то вічною сонливістю, чи то нічними утіхами, а ще внаслідок своєї млявості не боявся принцепса, попри його несамовитість, а віддавшись гультяйству і розпусті, вимислював способи, щоб призвести до згуби визначних осіб.

5. Потім проти Котти Мессаліни, котрий виступав з найбезжаліснішими пропозиціями і тому усім був давно немилим, було висунуто, тільки-но випала перша-ліпша нагода, звинувачення у тому, що він поширював ганебні як для чоловіка чутки про Ґая Цезаря, про його розпусту, що, бенкетуючи разом із жерцями на іменинах Авґусти, він назвав цю учту поминками і що, роздратований могутністю Манія Лепіда і Луція Аррунція, з котрими він розсварився через якісь гроші, він додав: «Їх, можливо, підтримає сенат, а мене ж візьме під свій захист мій Тиберчик». Викритий у цьому першими людьми держави, які давно вже не давали йому спокою, він звернувся зі скаргою на них до імператора. І невдовзі у сенат було надіслано листа Цезаря, у якому він заступився за Котту: нагадавши про початок своєї дружби з ним і вказавши на його численні заслуги, він просив не витлумачувати хибно його слова і не перетворювати на злочин звичайне базікання за столом.

6. Прикметним видається початок цього листа Цезаря, бо в ньому були такі слова: «Що вам писати, найповажніші отці сенатори, чи як писати, чи про що на сьогодні взагалі не писати? Якщо я це знаю, то нехай боги і богині нашлють на мене ще гіршу згубу, ніж та, яку я щодня відчуваю». Так його власні злочини і мерзоти обернулися для нього вироком! Недарма наймудріший з мудреців[10] зазвичай стверджував, що коли б удалося зазирнути в душі тиранів, то ми побачили б там рани і виразки, тому що достоту як батоги розривають тіла, так жорстокість, похітливість і лиходумство роз'ятрюють душу. І справді, ні єдиновладдя, ні усамітнення не вберегли Тиберія від душевних тортур і мук, у яких він сам зізнався.

7. Тоді ж сенатові було дано вказівку, що він на свій розсуд може вирішувати долю сенатора Цециліана, який вельми настирливо виступав проти Котти, і було ухвалено призначити йому таке ж покарання, якого зазнали обвинувачі Луція Аррунція Арузей і Санквіній[11]; відтак, нічого почеснішого не випало на долю Котти, який навіть належав до знатного роду, але гайнуючи статки, опинився у злиднях і знеславив себе бридкими вчинками, бо ж надану йому відплату не можна було порівняти з віддякою Аррунцієві, який вважався найчеснотнішою людиною.

Після цього до сенату ввели Квінта Сервея і Мінуція Терма; Сервей — колишній претор, колись близький до Ґерманіка, Мінуцій — з вершницького стану, котрий скромно корис-

тався дружбою з Сеяном; відтак і те й те викликало ще більше співчуття в сенаторів. Але Тиберій, навпаки, назвавши їх призвідцями змови Сеяна, примусив Ґая Цестія — батька зачитати у сенаті те, що про них написав, і Цестій взяв на себе завдання обвинувачувати їх. Найзгубнішим лихом для держави, що випало на ті часи, було те, що навіть найвизначніші з сенаторів не гребували складанням підлих законів, одні — відкрито, багато хто — таємно; причому у цій справі жодної різниці не робилося для чужих і близьких, для друзів і незнайомих, між тим, що трапилося нещодавно, і тим, що стерлося у пам'яті через давність років; все, що говорилося людьми на форумі, на бенкетах, умить підхоплювалося і ставилося їм у провину, бо кожен квапився випередити іншого і вчинити на нього позов: частина, щоб зарадити собі, а більшість — немовби захворівши від доторку. Але Мінуцій і Сервей, вже засуджені, перетворлися на донощиків, утягнувши у свою справу Юлія Африкана з ґалльського племені сантонів і Сея Квадрата, чиє походження мною не з'ясоване. А мені відомо, що більшість письменників обійшли увагою численні небезпеки й покарання, яких зазнало багато людей, тому що були геть уражені всім цим і тому що остерігалися набриднути читачам, оповідаючи про те, що їм уявлялося надто моторошним; однак мені вдалося знайти багато такого, про що вони не згадують, але що, на мою думку, заслуговує на те, щоб про це розповісти.

8. Так, у ті дні, коли всі інші брехливо зрікалися дружби із Сеяном, римський вершник Марк Теренцій, з'явившись на суд з приводу такого ж обвинувачення, відважився заявити, що не відступається від Сеяна. Він звернувся до сенату з такою промовою: «Мабуть, у моєму становищі мені не так вигідно зізнатися у злочині, як спростувати його; але байдуже на те, чим обернеться ця справа, я усе ж зізнаюся, що приятелював із Сеяном, домагався дружби з ним і радів, коли досяг цього. Спочатку я бачив, що він і його батько командують преторіанськими коґортами, а пізніше — ще й те, що він перебрав на себе обов'язки командувача і водночас управляє Римом. Його родичі і свояки отримували дедалі більше почестей; кожен, хто був другом Сеяна, відтак здобував прихильність у принцепса; і навпаки, ті, до кого він ставився неприхильно, постійно боролися зі страхом та жалюгідними злиднями. Я не стану називати кого-небудь на підтвердження моїх слів; я захищатиму всіх, хто потрапив у таку ж біду, не маючи жодного стосунку до його останнього задуму. Адже ми шанували не просто такого собі Сеяна з Вульсиній, але того, хто поріднився з Клавдіями і Юліями, з якими він був пов'язаний свояцтвом[12], твого, Цезарю, зятя, твого товариша по консульству, який виконував у державі спільні з тобою обов'язки. Не наша справа судити, кого ти підніс над іншими і з яких причин ти це зробив; боги дали тобі верховну владу, а нам залишено славу — чинити тобі послух в усьому. Потім, ми бачи-

ли лише те, що перед нами на видноті: кого ти обдарував багатством і почестями, хто спроможний сприяти тобі або шкодити; і ніхто не заперечить того, що все це залежало від Сеяна. Намагатися ж збагнути потаємні думки принцепса і дошукуватися, що він у собі виношує, — і не дозволено, і ризиковано; та й досягти цього неможливо. Згадайте, вельмишановні сенатори, ким був Сеян не в останній день свого життя, а протягом шістнадцяти років. Адже ми шанобливо уклякали навіть перед Сатрієм і Помпонієм; а познайомитися з вільновідпущениками Сеяна, з його рабами-сторожами — яке то було щастя! Ну, й що з того? Мій захист стосується усіх без винятку? Жодним чином: нехай він буде дієвим лише в належних межах. Підступи проти держави і намір умертвити імператора підлягають покаранню; але нехай нашим виправданням буде те, що ми, Цезарю, одночасно з тобою припинили дружбу з Сеяном та свої обов'язки перед ним».

9. Мужність цієї промови й усвідомлення, що знайшлася нарешті людина, яка висловила те, що в усіх було на думці, справили таке враження, що його обвинувачів, котрим пригадали усі раніше вчинені ними підлоти, покарали вигнанням або смертю.

Потім надійшов лист Тиберія з погрозами щодо колишнього претора Секста Вістілія, котрого як улюбленця свого брата Друза він колись наблизив до себе. А причиною гніву на Вістілія було те, що він або справді написав якісь образливі рядки як відгук на безсоромні

учинки Ґая Цезаря, або це була огуда, яку взяли на віру. Витурений внаслідок цього з оточення Цезаря, він старечою рукою перерізав собі вени і наклав пов'язки; а потім у листі-відповіді звернувся до принцепса з благанням відновити прихильність, але, отримавши невблаганну відповідь, зняв пов'язки і сплив кров'ю. Слідом за цим було вкупі звинувачено в образі величності Аннія Полліона, Аппія Сілана, Мамерка Скавра і Кальвізія Сабіна, а до Полліона-батька долучили і Полліона-сина — Віниціана; усі вони належали до знатних родів і раніше обіймали найважливіші посади в державі. І сенаторів остаточно охопив би жах (чи ж багато серед них було таких, хто не перебував у родинних чи дружніх стосунках з такими видатними особами?), якби трибун міської варти Цельс, на той час один з донощиків, не визволив з біди Аппія і Кальвізія. Цезар відклав розгляд справи Полліона з Віниціаном і Скавра, з тією метою, щоб зайнятися нею разом із сенатом, але висловив при цьому кілька зауважень про Скавра, які промовляв зі смутком.

10. Навіть жінки не були звільнені від такої невідворотної загрози. Оскільки їх не випадало звинуватити в намірі захопити владу, то карали за сльози, і матір Фуфія Ґеміна, старезну Віцинію, вбили лише за те, що вона оплакувала страченого сина[13]. Такими були справи у сенаті; не по-іншому чинив і принцепс, за чиїм наказом повели на смерть Вескуларія Флакка і Юлія Маріна, його давніх прибічників, які колись пішли за ним на Родос і невідлучно пере-

бували з ним також і на Капреях; через Вескуларія чинилися підступи супроти Лібона, а за участю Маріна Сеян розправився з Курцієм Аттіком[14]. Тож з великою радістю було сприйнято те, що нашіптувачі про чиїсь підлоти загинули від підлот.

Тоді ж помер своєю смертю, що на той час для такої визначної особи було рідкісним явищем, понтифік Луцій Пізон, котрий жодного разу з власної волі не висловив жодної догідливої думки і незмінно, коли виникала необхідність, закликав до розсудливості і зваженості. Я згадував, що його батько був свого часу цензором, сам він дожив майже до вісімдесяти років; за подвиги у Фракії йому було надано тріумфальні відзнаки. Та найбільше він прославився на посту префекта міста Рим; отримавши цю посаду, яка незадовго до цього стала постійною і внаслідок непризвичаєності народу до послуху доволі клопітною, він виконував свої обов'язки з дивовижним почуттям міри.

11. У минулому царі, а пізніше вищі урядовці, виїжджаючи з Рима, обирали собі, щоб у місті не було безвладдя, заступників, яким належало вершити правосуддя і діяти залежно від обставин; розповідають, що Ромул залишав своїм заступником Дентра Ромулія, пізніше Тулл Гостілій — Нуму Марція, а Тарквіній Гордий — Спурія Лукреція. Згодом такі ж доручення давали і консули; подоба цього звичаю зберігається і донині, коли задля латинських свят щоразу призначається особливий пре-

фект, який перебирає на себе консульські повноваження. Та й Авґуст у часи громадянських воєн поставив на чолі Риму і всієї Італії Цільнія Мецената з вершницького стану; потім, ставши на чолі держави, він, зважаючи на велелюддя народу і млявість судочинства, звелів підібрати кого-небудь з колишніх консулів для упокорення рабів і тих неспокійних громадян, приборкати яких можна було лише силою. Першим цю посаду обійняв і через кілька днів залишив як нездатний упоратися з нею Мессала Корвін; потім, незважаючи на похилий вік, її чудово виконував Тавр Статилій, а після нього упродовж двадцяти років Пізон, котрий також здобув загальне схвалення, а відтак був похований, згідно із сенатською ухвалою, за державний кошт.

12. Потім народний трибун Квінтиліан доповів сенаторам про Сивіллину книгу, внесення якої до решти книг тієї самої пророчиці відповідною сенатською постановою настійливо домагався квіндецемвір Каниній Ґалл. Після схвалення цієї пропозиції сенатом Цезар надіслав йому листа, у якому трохи покартав трибуна, не тямущого, зважаючи на юнацький вік, у старовинних звичаях. Ґалла, однак, він сварив за те, що, посивівши у вивченні священних обрядів, той порушив цю справу перед неповнім складом сенату, не з'ясувавши при цьому походження книги, не діждавшись, поки колеґія[15] дасть про неї свій висновок, не розпорядившись, як було заведено, щоб пророцтва були ретельно прочитані й оцінені вче-

ними-маґістрами[16]. Одночасно Цезар нагадав, що, оскільки під цим славетним іменем поширювалося чимало безглуздя, Авґуст заборонив приватним особам зберігати у себе такі книги, встановивши термін, протягом якого їх треба було здавати міському преторові. Такий указ видали і наші предки після спалення Капітолію під час Союзницької війни[17], бо тоді було знайдено багато пророцтв Сивілли — чи вона була одна чи їх було кілька — на Самосі, в Іліоні, Еритрах, Африці, а також на Сицилії і в італійських колоніях[18], і жерцям дали доручення з'ясувати — наскільки це доступно людському розумові, — які з них правдиві. Таким чином, і цю книгу зрештою передали на розгляд квіндецемвірів.

13. За тих самих консулів дорожнеча харчових продуктів мало не призвела до заколоту; кілька днів поспіль народ сваволив у театрі, висуваючи всякі вимоги, що відзначалися незвичайною зухвалістю щодо імператора. Стривожений цим, він звинуватив урядовців і сенаторів у тому, що вони, маючи на те владу, не вгамували народ і наприкінці листа повідомив, з яких провінцій він підвозить продовольство і наскільки більше, ніж робив це Авґуст. Отже, з метою втихомирити простолюд було з відмітною давньою суворістю складено сенатський указ і не менш строгі розпорядження віддали консули. Мовчання Тиберія пояснювали не його поблажливістю, на що він сподівався, а гордовитістю.

14. Наприкінці року загинули від звинувачень у змові Сеяна римські вершники Ґеміній,

Цельс і Помпей; з них дружні стосунки із Сеяном підтримував лише Ґеміній, але зовсім не у важливих справах, а через схильність того й того до марнотратності та розманіженого життя. Трибун Юлій Цельс, закутий у кайдани із ланцюгом, що спадав додолу, накинув його собі на шию і розтягуючи врізнобіч, сам себе задушив. А до Рубрія Фабата приставили варту, оскільки його запідозрили у тому, що, зневірившись у порядках, які панували в Римській державі, він намагався утекти до парфійців, де сподівався знайти прихисток. І справді, спійманий біля Сицилійської протоки і привезений до Риму центуріоном, він не міг навести якихось слушних підстав, щоб пояснити своє перебування у такому віддаленому місці; одначе він залишився цілим і здоровим — скоріше тому, що про нього забули, ніж унаслідок милостивості.

15. Під час консульства Сервія Ґальби і Луція Сулли[19] Цезар після тривалих роздумів, за кого віддати заміж внучок, обрав Луція Кассія і Марка Віцинія. Віциній походив з провінційного роду; він народився у місті Калах; його батько і дід досягли консульського звання[20], але всі інші у сім'ї належали до вершницького стану; сам він був м'яким за вдачею і відзначався витонченою мовою. Кассій походив з плебейського роду, але зрештою старовинного і шанованого; вихований батьком[21] у суворому дусі, він приваблював до себе більше приємним поводженням, ніж старанністю. Отже, видавши заміж доньок Ґерманіка Друзіллу і

Юлію — першу за Кассія, другу — за Віцинія, — Тиберій, крім того, повідомив про це сенатові, відгукнувшись похвалою про юнаків. Потім, з'ясувавши доволі розпливчато причини своєї відсутності у Римі, він перейшов до важливіших питань, зокрема до того, що дбаючи про державні справи, він викликав невдоволення до своєї особи, а насамкінець попросив у листі, щоб, щойно він з'являтиметься в курію, впускали туди разом з ним і префекта Макрона[22] і ще кількох трибунів і центуріонів[23]. І хоча у сенатському указі було взято до уваги всі його побажання, причому без згадки про звання і чисельний склад почту, Тиберій не тільки не входив у жоден римський дім, не кажучи вже про народне зібрання, але щоразу об'їздив рідне місто кружними шляхами.

16. Тим часом сила-силенна доносів посипалася на тих, хто віддавав гроші під відсотки, порушуючи закон диктатора Цезаря, що визначав умови, на яких у межах Італії дозволялося давати в позику гроші і володіти земельною власністю, але уже давно не застосовувався, бо ж заради власного зиску багато хто забуває про суспільне добро. І справді, лихварство у Римі — то задавнене зло, що часто спричинялося до незгод і бунтів, тому для стримання його вживалися певні заходи як у давнину, так і пізніше, але коли звичаї були не такі зіпсуті. Так, спочатку Законами дванадцяти таблиць[24] було встановлено, що ніхто не має права отримувати відсоток, більший за одну унцію[25], тоді як раніше усе залежало від сваво-

лі багатіїв; згодом, за пропозицією народних трибунів, цей відсоток знизили до півунції[26]; кінець кінцем, віддавати гроші під відсоток було цілком заборонено[27]. У народних зібраннях було ухвалено чимало постанов, спрямованих проти тих, хто оминав цей закон, але щоразу, порушуючи укази, позикодавці вдавалися до всіляких хитрощів та обману. Претор Ґракх, котрому випало розглядати цю справу, спантеличений великою кількістю скарг, доповів про це сенатові, і перелякані сенатори (бо ж ніхто не був вільним від цієї провини) звернулися до принцепса, благаючи його про помилування; зглянувшись над ними, він надав рік і шість місяців не те, щоб кожен залагодив свої грошові справи згідно з веліннями закону.

17. Це призвело до нестачі готівки — і тому, що всі борги було погашено одночасно, і внаслідок великої кількості засуджених, бо після продажу їх конфіскованого майна дзвінка монета нагромадилася в державній скарбниці і в казні імператора. До того ж сенат зобов'язав кожного позикодавця витратити дві третини відданих ним у позику грошей на придбання земельної власності в Італії і кожного боржника — негайно внести таку ж частину свого боргу[28]. Але позикодавці вимагали погашати борги повністю, а боржникам не личило підривати довіру до своєї платоспроможності. Відтак почалися біганина і прохання, потім запеклі суперечки біля трибуналу претора, і те, що було вигадано як цілющий засіб — продаж

і купівля землі, — справило протилежну дію, тому що позикодавці притримали всі гроші для придбання земельних угідь. Внаслідок великої кількості продавців ціни на помістя різко впали, і що більше боргів облягало власника землі, то важче йому було її продати, так що багато хто зрештою розорився; а втрата майна призводила до знеславлення гідного становища і доброго імені, і так тривало доти, поки Цезар, внісши у лавки міняйлів сто мільйонів сестерціїв, дозволив отримувати з них позику кожному, хто міг надати охочим під заставу маєток, удвічі дорожчий за вартістю, на три роки без відсотків. Так було відновлено довіру, і потроху знову з'явилися приватні позикодавці. Але купівля землі здійснювалася не за тими приписами, як вимагала сенатська постанова; спочатку суворі застереження закону бралися до уваги, а під кінець, як це майже завжди буває у таких випадках, ніхто вже не зважав на них.

18. Потім, після притягнення до суду Консидія Прокула, звинуваченого в образі величності, повернулися попередні страхи; його схопили саме у той час, коли він безтурботно відзначав свої іменини, привели у курію, засудили і негайно стратили, а його сестру позбавили вогню і води за звинуваченням, висунутим Квінтом Помпінієм. Людина неспокійної вдачі, він пояснював цей та інші свої вчинки бажанням здобути прихильність принцепса, щоб звільнити свого брата Помпінія Секунда від загрози, що нависла над ним. Було при-

йнято ухвалу і про вигнання Помпеї Макрони, чоловіка якої Арголіка і тестя Лакона, знатних ахейців, Цезар знищив раніше. Її батько, видатний римський вершник, і брат, колишній претор, очікуючи неминучого засудження, самі наклали на себе руки. Вони завинили лише в тому, що колись Ґней Великий вважав їхнього пращура Феофана з Мітілен одним із своїх найближчих друзів і що померлому Феофанові догідливі греки склали шану як богові.

19. Після того надходить донос на багатющого іспанця Секста Марія, котрого звинуватили у кровозмішанні з дочкою і скинули з Тарпейської скелі. І щоб ні в кого не виникало підозр, що його згубили статки, Тиберій привласнив срібні і мідні рудники, що належали Марієві, хоча вони підлягали передачі у власність держави. Розпалений низкою страт, він велить повбивати всіх, хто перебував у в'язниці як звинувачений у спілці із Сеяном. Відбулося жахливе побиття, і на Ґемоніях лежало безліч тіл чоловіків і жінок, будь-якого віку, знатних і з простолюду, кинутих поодинці або звалених в купу. Ні близьким, ні родичам не дозволялося біля них зупинятися, оплакувати їх, надто довго дивитися на них: вартові, що стояли навколо, пильно стежили за всіма, хто будь-яким способом виказував свій смуток, невідступно йшли за смердючими трупами, поки їх тягнули до Тибру. Тіла течією відносило вниз, або їх прибивало до берега, і ніхто до них не доторкався і не спалював їх. Так розуміння спільної людської долі душилося силою страху, і що

дужче лютувала жорстокість, то більше перепон поставало перед людським чуттям жалю.

20. Тоді ж Ґай Цезар, від'їхавши з дідом на Капреї, взяв за дружину дочку Марка Сілана Клавдію. Ховаючи за вдаваною сумирністю величезні задуми, він аж так владав собою, що ні засудження матері, ні загибель братів[29] не змусили його бодай скрикнути; як починав день Тиберій — те саме поводження, майже ті самі слова були і в нього. Недарма згодом став добре знаним крилатий вислів оратора Пассієна: «Ніколи не бувало ні кращого раба, ні гіршого пана».

Не обійду увагою і віщування Тиберія щодо Сервія Ґальби, на той час консула; викликавши його до себе і перевіривши у різних розмовах, він насамкінець звернувся до нього грецькою з такими словами: «І ти, Ґальбо, скуштуєш колинебудь влади», натякаючи на те, що його, Ґальби, володарювання буде пізнім і нетривалим, а відтак засвідчивши свою обізнаність з наукою халдеїв; він осягав її на дозвіллі в Родосі, маючи при собі навчителя Трасілла, в чиїх знаннях він переконався наступним чином.

21. Щоразу, коли Тиберій збирався порадитися з приводу свого майбутнього, він зустрічався з віщунами у горішній кімнаті будинку і приймав послуги вільновідпущеника, єдиного, хто знав про це; той був неписьменний і могутньої статури; він манівцями й крутими стежками (адже будинок стояв над скелястим урвищем) приводив віщуна, мистецтво якого хотів перевірити Тиберій, і на зворотному шляху, якщо у Тиберія виникли підозри у

тому, що його знання безглузді, а сам він брехун, скидав того у море, щоб не залишилося свідка таємних зайнять свого пана. Отже, тим самим шляхом, скелями, привели і Трасілла; після того як Тиберій поставив йому ті самі запитання, відповіді Трасілла схвилювали його, бо той уміло відкрив йому, що він матиме повну владу, а також усе його майбутнє. Тиберій запитав у нього, чи може він провістити свою долю, що з ним станеться цього року, цього ж дня. І той, поглянувши на розташування зірок і вимірявши відстані між ними, спочатку ціпеніє, потім тремтить з переляку, і що пильніше вдивляється у небо, то більше і більше дрижить від збудження і страху, і нарешті вигукує, що йому загрожує майже неминуча смерть. Тоді Тиберій обійняв його і привітав з тим, що той побачив навислу над ним загрозу, а проте залишиться цілим та здоровим і, вважаючи сказане віщуном за пророцтво, далі тримав його при собі як одного з найближчих друзів.

22. Коли я слухаю про ці й подібні до цих речі, то замислююся над тим, чи людські долі визначаються таланом і непохитною необхідністю, чи випадковістю. Адже посеред найбільших мудреців давнини та їх учнів і послідовників можна знайти прибічників протилежних поглядів на ці справи, і багато хто твердо дотримується думки, що богам байдуже і до нашої появи, і до нашого згону, і взагалі до смертних[30]; ось чому так часто у хороших людей життя сумне, у поганих — радісне. Інші[31], навпаки, вважають, що життєві обставини збі-

гаються з долею, але не внаслідок руху зірок, а на підставі і завдяки взаємозв'язку природних причин; при цьому, однак, вони гадають, що ми вільні у виборі способу життя, який, вибраний одного разу, тягне за собою певну послідовність подій. І зовсім не зло чи добро, як гадає юрба; багато хто, переборюючи, як їм здається, скруту, почуваються щасливими, тим часом як інші, хоча й розкошують у статках, — найнещасніші, бо перші стійко переносять лиху недолю, а другі лише нерозумно користуються усміхом долі. Але більшість смертних вважає, що майбутнє визначено наперед з їх народження, і коли щось відбувається не так, як провіщено, то в цьому винне невігластво віщунів: воно підриває віру в науку, чиї неспростовні докази правдивості надали нам і давнина, і сьогодення. І справді, син того самого Трасілла провістив і Неронові[32], що він осягне владу, але про це я згадаю при нагоді, щоб не відхилятися надто далеко від цієї оповіді.

23. За тих самих консулів розійшлася звістка про смерть Азинія Ґалла; безсумнівно те, що він помер від голоду, але чи самохіть, чи з примусу — це вважалося невизначеним. І коли до Цезаря звернулися із запитанням, чи дозволить він його похорон, той, не почервонівши, дав на нього дозвіл, тільки побідкався на обставини, які відібрали у нього підсудного, перш ніж того було викрито у його присутності; неначе протягом трьох років у нього не знайшлося часу, щоб влаштувати суд над старезним дідом, колишнім консулом, батьком

кількох консулів[33]. Потім помирає Друз, який харчувався жалюгідною їжею, вигризав у матраці набивку і згас лише на дев'ятий день. Дехто оповідає, що Макронові нібито було доручено у разі, коли б Сеян узявся до зброї, звільнити юнака з-під варти (його тримали на Палатині) і поставити його на чолі народу[34]. Невдовзі ходила уперта чутка, ніби Цезар має намір примиритися з невісткою і внуком, але він виказав лише жорстокість, не каяття.

24. Навіть більше, Тиберій на всі заставки лаяв загиблого Друза, звинувачуючи його в тілесних похотях, у тому, що він збирався винищити рідню, ненавидів батьківщину; принцепс навіть звелів прилюдно зачитати таємні записи всіх його слів і вчинків; і це видалося ще жахливішим: навряд чи можна повірити, що впродовж стількох років до Друза було приставлено стількох підглядачів та підслухачів, котрі ловили його погляди, стогони, навіть незрозуміле бурчання і що його дід міг усе це читати, оприлюднювати, — якби у донесеннях центуріона Аттія і вільновідпущеника Дидіма не наводилися імена рабів: хто з них ударив Друза, коли той виходив зі спальні, хто нажахав його тощо. Центуріон з відчуттям переможця повторював ті жорстокі слова, з якими він сам до нього звертався, і слова небіжчика, котрий спочатку, мов у нестямі, погрожував Тиберієві, а потім, втративши будь-яку надію на життя, почав сипати на його адресу продумані і холодні прокляття: мовляв, бодай його, призвідника смертей невістки, небожа, вну-

ків[35], який наповнив свій дім трупами, самого спіткало покарання, що стерло б ганьбу з родового імені предків і стало б спокутою перед нащадками. Сенатори здійняли галас, начебто охоплені обуренням, тоді як насправді вони були перейняті страхом і подивом: адже колись обачний і потайливий принцепс, котрий старанно приховував свої злочини, дійшов до такої відвертості, що, немовби розсунувши стіни, показав внука під батогом центуріона, і як його лупцюють раби, і як він марно благає дати йому хоч якоїсь їжі, щоб не померти.

25. Ще не минула жалоба, спричинена розправою з Друзом, коли стало відомо про смерть Аґриппіни[36]. Після страти Сеяна вона, на мою думку, жила лише надією, але, неспроможна оґовтатися після жорстоких ударів долі, вона сама себе заморила голодом, якщо відмова від їжі не була вигадкою і її не прирекли на голод силоміць. Насправді ж, розпалений неймовірним озлобленням, Тиберій висунув супроти неї огидне звинувачення у розпусті і в тому, що вона чинила перелюб з Азинієм Ґаллом, а після його смерті відчула відразу до життя. Але ж Аґрипінна, котра не переносила скромного життєвого становища, жадала влади і була поглинута чоловічими турботами, вирізнялася байдужістю до жіночих гріхів. Цезар додав, що вона померла того самого дня, в який два роки тому Сеян зазнав належного покарання, і що це заслуговує на особливу увагу; він також хизувався тим, що, мовляв, її не задушили зашморгом і не викинули на Ґемонії. Натомість сенат

висловив йому подяку, й було ухвалено щороку на п'ятнадцятий день перед листопадовими календами, бо саме в цей день і Сеяна, й Аґриппіну спіткала смерть, віддавати дар Юпітерові.

26. Трохи пізніше вирішив заподіяти собі смерть Кокцей Нерва, незмінний супутник принцепса, знавець будь-якого божественного і людського права, хоча його становище аніскільки не похитнулося і він не страждав від тілесних недуг. Коли це стало відомо Тиберієві, він навідався до нього, почав дошукуватися причин такого рішення, умовляти; насамкінець, зізнався, що відчуватиме гризоти сумління, зазнає неслави, якщо найближчий з його друзів піде з життя без будь-яких підстав. Ухилившись від розмови, Нерва до кінця не торкався їжі. Ті, хто добре знав його думки, передавали, що чим ближче він придивлявся до злигоднів Римської держави, тим більше його охоплювали обурення і тривога, через що він вирішив, поки цілий і його не зачепили, померти з честю.

Смерть Аґриппіни, хай як це неймовірно, призвела до загибелі Планцини. Одружившись колись із Ґнеєм Пізоном і відкрито зрадівши зі смерті Ґерманіка, вона після падіння чоловіка знайшла для себе захист — убереглася від помсти завдяки заступництву Авґусти і не меншою мірою — завдяки ворожості Аґриппіни. Та коли не стало тієї, що її ненавиділа, і тієї, що їй сприяла, — гору взяло правосуддя, і, притягнута до суду за всім відомим звинуваченням[37], вона власноруч виконала щодо себе скоріше запізнілий, ніж невиправданий, вирок.

27. До багатьох сумних подій у місті додала ще однієї прикрості донька Друза Юлія, у минулому дружина Нерона, яка тепер принизила себе до шлюбу з Рубеллієм Бландом, чийого діда, римського вершника родом з Тібура, багато хто добре пам'ятав. Наприкінці року помер Елій Ламія, і його було удостоєно цензорських похоронів; звільнений нарешті від примарного управління Сирією, останнім часом він обіймав посаду префекта міста Рима; походив з поважного роду і попри свій старечий вік був жвавий і діяльний; гідності йому додавало те, що його не було відпущено у свою провінцію. Вже потім, після смерті пропретора Сирії Помпонія Флакка, у сенаті зачитали лист Цезаря, в якому він бідкався на те, що, мовляв, найвизначніші і найудатніші до командування військом мужі ухиляються від несення цих та інших обов'язків, і це змушує його звернутися до сенаторів з проханням вплинути на кількох колишніх консулів і домогтися від них згоди взяти на себе турботу про провінції. Він забув, однак, про те, що сам він уже десятий рік тримає в Римі Аррунція і не відряджає його до Іспанії[38]. Того ж року помер і Маній Лепід, про поміркованість і розсудливість якого я достатньо говорив у попередніх книгах; немає потреби докладніше зупинятися і на його знатності: адже рід Еміліїв завжди славився гідними громадянами, а коли хтонебудь з тієї ж сім'ї впадав у пороки, то усе ж не був позбавлений зовнішнього блиску.

28. За консульства Павла Фабія і Луція Вітеллія[39] птах фенікс[40] після тривалого колобігу

віків повернувся до Єгипту і надав ученим мужам з уродженців цієї країни і з греків багату поживу для розмов про таке разюче диво. Мені хочеться викласти і те, в чому їх міркування збігаються, і ще більше такого, у чому вони між собою незгідні, але з чим варто познайомитися. Що ця істота пов'язана з сонцем і відрізняється від інших птахів головою і яскравим оперенням — з цим згодні всі, хто описував її зовнішній вигляд; про вік фенікса кажуть по-різному. Більшість визначає його у п'ятсот років, але є й такі, хто стверджують, що цей птах живе вже тисячу чотириста шістдесят один рік, що раніше фенікси прилітали і до міста, що мало назву Геліополь, уперше — за владарювання Сесосіса, вдруге — Анасіса і востаннє — Птолемея, який царював третім з македонців, причому їх завжди супроводжувало багато інших птахів, які дивувалися їх небаченому вигляду. Але давнина темна: Тиберія від Птолемея відділяє менше двохсот років[41]. Тому дехто вважає, ніби останній фенікс — несправжній, ніби він не з арабської землі і його не стосується те, що мовить про фенікса давній переказ. Після того як йому мине відповідна кількість років і надходить смерть, він у себе на батьківщині будує гніздо і виливає туди дітородну силу, від якої з'являється пташеня; і перша турбота його, коли воно досягне зрілості, — це погребіння останків батька; птах випробовує себе у тривалих польотах, і коли стане здатним упоратися з таким вантажем і з таким довгим шляхом, переносить тіло батька

на жертовник сонця і піддає його там спаленню. Усе це невірогідно і прикрашене вигадкою, але не підлягає сумніву, що час від часу цього птаха бачать у Єгипті.

29. А в Римі, де безперервно ухвалювалися смертні вироки, розрізав собі вени і стік кровю Помпоній Лабеон, про котрого я повідомляв, що він був правителем Мезії; те саме вчинила і його дружина Паксея. Готовність до такої смерті породжувалася страхом перед катом, а також тим, що ховати засуджених до страти було заборонено і їхнє майно підлягало конфіскації, тим часом як тіла самогубців дозволялося віддавати погребінню, і їхні заповіти зберігали законну силу — це була нагорода за таку квапливість. Цезар у надісланому сенатові листі пригадав питомий звичай наших предків: порвавши дружні стосунки з кимось, вони відмовляли йому у домівці і після цього припиняли з ним усілякі зв'язки. Так само вчинив і він з Лабеоном, але той, звинувачений в кепському управлінні і в інших злочинах, постарався виставити себе як ні в чому не винну жертву цісаревої неприязні; а його дружина даремно страхалася, бо, хоч вона і була винною, їй нічого не загрожувало. Після цього висувається звинувачення проти Мамерка Скавра, який вирізнявся неабиякою знатністю і блискучим красномовством, але заплямував себе безсоромною поведінкою. Його згубила не дружба з Сеяном, а так само згубна ненависть Макрона, який чинив подібні підступи, але потаємніше, доповів Цезареві зміст складеної Скавром трагедії[42],

наводячи з неї рядки, які могли стосуватися Тиберія. А втім, обвинувачі Скавра Сервилій і Корнелій вели мову лише про його перелюб з Лівією[43] і про участь у магічних таїнствах. Скавр, як і личило нащадкові давніх Еміліїв, випередив засудження, спонуканий до цього дружиною Секстією, яка була і натхненницею, і співучасницею його самогубства.

30. Зрештою, коли випадала нагода, піддавалися покаранню й обвинувачі; так, Сервилій і Корнелій, котрі знеславили себе тим, що знищили Скавра, були позбавлені вогню і води і заслані на острови, бо, пригрозивши доносом Варієві Ліґуру, отримали від нього хабара, яким він відкупився. Колишній едил Абудій Рузон доносом хотів згубити Лентула Ґетуліка, під орудою якого раніше командував леґіоном; за цим доносом, той наперед визначав сина Сеяна собі в зяті. Рузона також засудили і вигнали з Риму. Ґетулік у той час стояв на чолі розташованих у Верхній Ґерманії леґіонів і здобув у них рідкісну любов своєю доброзичливістю і справедливістю; користувався він і прихильністю найближче розташованого римського війська завдяки своєму тестеві Луцію Апронію. Відтак ходила вперта чутка, ніби він насмілився надіслати самому Тиберієві листа, у якому нагадав йому, що поріднитися з Сеяном він мав намір не з власної волі, а за порадою самого Тиберія; він обманувся в тому негіднику, як це трапилося із самим Тиберієм, і несправедливо, щоб одна і та сама помилка одному минулася безкарно, а для інших мала згубний кінець. Він

зберігає бездоганну вірність і зберігатиме її, поки супроти нього не чинитимуться підступи; якщо на його місце буде надіслано іншого, він сприйме це як ухвалення смертного вироку. Тому їм краще укласти спілку, аби принцепс утримав владу над рештою держави, а він утримав за собою провінцію. Як не дивно, але цій чутці йняли віри, тому що з усіх близьких до Сеяна людей лише один Ґетулік залишився цілим і навіть користувався великою ласкою в Тиберія, котрий пам'ятав про свій старечий вік, про те, що його ненавидять і що збереженням влади він завдячує не своїй силі, а громадській думці.

31. За консульства Ґая Цестія і Марка Сервилія[44] до Риму прибули знатні парфійці без відома царя Артабана. Від страху перед Ґерманіком він деякий час зберігав вірність римлянам і справедливо правив своїми підданими, але потім почав хизуватися перед римлянами і лютувати на свій народ, тому що, провівши вдалі війни з навколишніми народами, став надто самовпевненим. Він зневажливо ставився до Тиберія, вважаючи, що той через старечий вік нездатен до війни, і жадав здобути Вірменію, володарем якої після смерті Артаксія він поставив старшого із своїх синів, Арсака; більше того, він учинив образу римлянам, відрядивши своїх людей з вимогою видати скарбницю, залишену Вононом у Сирії і Кілікії, говорив про старі кордони персів і македонців, вихваляючись і погрожуючи вторгтися у володіння Кіра й Александра[45]. Один з най-

сановитіших і найбагатших парфійців Сіннак і близький до нього євнух Абд наполягали на таємному посольстві до Тиберія. Бути євнухом у варварів зовсім не ганебно, навіть більше — це дає певну могутність. Отже, разом з іншими сановниками, котрі пристали на його бік, не маючи у себе жодного Арсакіда, щоб проголосити його своїм верховним владикою, — адже більшість з них знищив Артабан, а решта не досягла ще змужніння, — вони просили відпустити до них з Риму Фраата: необхідні лише ім'я та підтримка — нехай нащадок Арсака зі згоди Цезаря з'явиться на березі Євфрату.

32. Це припало Тиберієві до душі: він споряджає Фраата і надає йому необхідну допомогу для здобуття батьківського престолу, дотримуючись визначеного ним правила — вести справи з чужоземними державами за допомогою хитрощів і підступу, уникаючи зброї. Тим часом Артабан, дізнавшись про підлаштовані йому пастки, то зволікає, охоплений страхом, то запалюється жадобою помсти. У варварів зволікання вважається рабською рисою, а поквапливість у діях — царською; проте в ньому взяла гору розсудливість, і він вирішив, що для нього буде корисніше, прикрившись личиною дружелюбності, запросити Абда на бенкет і знешкодити його отрутою повільної дії, а Сіннака привернути до себе вдаваною прихильністю, подарунками і поряд з цим діловими стосунками. Тим часом Фраат, змінивши в Сирії спосіб життя, засвоєний за довгі роки перебування в Римі, на непритаманний пар-

фійський лад, захворів і помер. Але Тиберій не відмовився від розпочатої каверзи: тепер він вибирає у суперники Артабанові Тірида-та, який мав те саме кревне походження, що й Фраат, а для відвоювання Вірменії — іберійця Мітридата, котрого він мирить у своїй країні з його братом і на той час царем Фарасманом; на чолі усього, що він змінював на Сході, було поставлено Луція Вітеллія. Мені відомо, що про цю людину в Римі ходила погана слава і що він залишив ганебну згадку про себе, але провінціями він управляв із гідною подиву вправністю. Повернувшися звідти, він від страху перед Ґаєм Цезарем і через близькість до Клавдія впав у найгидкішу догідливість і вважався серед нащадків зразком мерзотної улесливості, так що ранні заслуги його зблякли перед пізнішими підлощами; діяння його молодості заплямувала ганебна старість.

33. Першим із цих царків почав діяти Мітридат, який спонукав Фарасмана* підтримати його задум за допомогою віроломства і військової сили, і підібрані люди, звабивши золотом прибічників Арсака, схилили їх до зради. Водночас ібери вторгаються з великим військом у Вірменію й оволодівають містом Артаксатою. Дізнавшись про це, Артабан доручає своєму синові Ородові помститися ворогові; він дає йому військо парфійців і посилає людей, щоб набрати найманців: Фарасман, зі свого боку, залучає до себе альбанів, за-

* Фарасман — цар кавказької Іберії в часи правління Тиберія, Калігули, Нерона (*прим. ред.*).

кликає сарматів, скептухи яких[46], отримавши подарунки від обох сторін, за звичаєм свого племені вирушили на допомогу і тим і тим. Але ібери, що володіли цією країною, одразу ж пропустили каспійським шляхом[47] сарматів, які йшли на вірменів; тим часом тих сарматів, котрі прямували до парфійців, було з успіхом відрізано, тому що ворог перекрив усі проходи, крім одного — між морем і краями альбанських гір, де перепоною, однак, виявилася літня пора, тому що під дією вітрів, які дмуть в одному напрямку, вода затоплює низькі береги, тоді як узимку південний вітер жене її назад, і після того як вона піде в море, оголюється берегова смуга з мілиною.

34. Тим часом підсилений загонами союзників Фарасман викликає на битву Орода, у котрого не було допоміжних військ, і коли той її уникає, то завдає йому кілька ударів: робить наскоки кіннотою на його табір, перешкоджає заготівлі корму для коней; раз по раз він оточував ворожий табір, беручи його в облогу сторожовими постами, доки парфійці, не призвичаєні до такої наруги, не обступили свого царевича і не зажадали, щоб він повів їх на битву. Але в них сильною була лише кіннота, а Фарасман мав і боєздатну піхоту. Адже ібери й альбани, що мешкали в лісистих горах, були краще пристосовані до суворих умов та витриваліші за парфійців; вони наполягають, що їхні предки — то фессалійці, від тих часів, коли Ясон, забравши з рідного дому Медею і народивши з нею дітей, повернувся невдовзі

до спорожнілого палацу Еета у колхів, які тоді не мали володаря. Вони шанують багато чого, що пов'язане з його іменем, а також святилище Фрікса*; і ніхто з них не принесе в жертву барана, бо вони вважають, що Фрікса їм привіз баран — байдуже, був він живою істотою чи відмітним знаком на кораблі[48]. Отже, після того як обидва війська налаштувалися до бою, парфійський полководець, звертаючись до своїх воїнів, нагадав про панування на Сході, про славу Арсакідів, про те, що їхній ворог — нікому не відомі ібери з військом найманців; а Фарасман говорив, що, звільнившись від парфійського ярма, треба прагнути до більшого, і перемога принесе їм гучну славу, а коли стануть тікати, то лише зганьблять себе і постануть перед страшнішою загрозою; при цьому він зазначив грізний вигляд своїх бойових лав, згадав загони мідійців, розцятковані позолотою, і проголосив, що тут — звитяжні воїни, а там — здобич.

35. Але сарматів надихнула не лише промова полководця: вони самі запевняють один одного, що не допустять, аби їх закидали стрілами; це слід попередити стрімким наступом і рукопашним боєм. Відтак ці два війська мали різний вигляд: парфійці, привчені з однаковою вправністю нападати і повертатися назад, розтягують свої кінні частини, щоб створити простір для удару, а сармати, полишивши

---

* Фрікс — у грецькій міфології син царя Беотії Афаманта, призначений для умилостивлювальної жертви богам і врятований золотим бараном, який привіз його в Колхіду (*прим. ред.*).

луки, якими володіють слабкіше за парфійців, кидаються на них з довгими списами і мечами; і вороги то збиваються лоб у лоб, то повертаються спиною, як це буває у кінному бою, то у рукопашній сутичці відтісняють одне одного тілами і зброєю. І ось уже альбани й ібери хапають парфійців, стягують їх з коней, примушують їх битися в ускладнених умовах: згори їм завдавали ударів вершники, а знизу били найближчі піхотинці. У розпалі бою Фарасман та Ород, котрі билися попереду і кидалися на допомогу тим, хто похитнувся, і тому були помітні, впізнають один одного; з гучним бойовим кличем вони кидаються зі зброєю навзаєм; і Фарасман, що діяв швидше, розсік шолом Орода, завдавши йому поранення. Але, несучись верхи далі, він не зміг повторити удару, і найхоробріші з воїнів устигли затулити пораненого; однак у його війську розійшлася неправдива чутка про загибель проводиря, і застрашені парфійці, повіривши їй, поступилися перемогою ворогові.

36. Після цього Артабан з усіма силами свого царства виступив у похід помсти. Завдяки обізнаності з місцевістю ібери билися успішніше за парфійців, але він не відстав би від них, якби не Вітеллій, котрий, стягнувши докупи леґіони і поширивши чутку, ніби має вторгнутися у Месопотамію[49], налякав Артабана війною з римлянами. Після того як останній покинув Вірменію, його справи пішли прахом, бо Вітеллій підбивав парфійців відвернутися від царя, який навіть у мирний час поводив-

ся з людьми жорстоко, а невдалими битвами лише прирікав їх на загибель. І ось Сіннак, про ворожість якого до Артабана я згадував вище, схиляє до зради свого батька Абдагеза і деяких інших, хто раніше приховував цей намір, а тепер, після стількох поразок царя, вирішив здійснити його; поступово до них пристають усі, хто корився цареві більше зі страху, ніж з прихильності, а після того як знайшлися призвідці, набрався рішучості. І вже в Артабана нікого не залишилося, крім охоронців — чужинців, які втратили батьківщину, в яких нема розуміння добра й огиди до зла, які живуть лише платнею і за гроші ладні коїти будь-які злочини. Взявши їх з собою, він швидко втік у далекі, суміжні зі Скіфією місця, плекаючи надію, що там йому нададуть допомогу, тому що він мав спільні корені з гірканами і карманіями, а також, сподіваючись на те, що парфійці справедливо ставляться до своїх володарів лише в часи їх відсутності і що бунтівники, котрі поряд із ними, ще повернуться з каяттям.

37. Тим часом Вітеллій після втечі Артабана з країни, зважаючи на готовність народу поставити собі нового царя, переконує Тірідата скористатися можливістю і веде до берегів Євфрату добірні леґіони і союзників. Коли вони звершували жертвоприносення, причому один за римським звичаєм заколов свиню, вівцю і бика[50], інший, щоб умилостивити річку, приніс їй у жертву коня[51], прибережні мешканці повідомляли, що в Євфраті, попри відсутність злив, сама по собі прибуває вода

і, розбухаючи білою піною, утворює схожі на діадеми кола — передвістя, яке обіцяє успішну переправу. Деякі тлумачили його проникливіше, запевняючи, що їхня справа почнеться вдало, але так не триватиме довго, бо передвістя землі і неба певніші, а річки за своєю природою непостійні і, показавши якісь знамення, одразу ж відносять їх геть. Хай там що, але було наведено міст на кораблях, і військо переправилося через річку. Першим з'явився до табору з багатьма тисячами вершників Орноспад, колись вигнаний з батьківщини, а потім далеко не безславний помічник Тиберія під час завершення ним воєнних дій у Далмації[52]: за це йому дарували римське громадянство, і він знову домігся царської ласки та шани й був поставлений правителем тих земель, які зрошуються славнозвісними річками Євфратом і Тигром й отримали назву Месопотамії. Трохи згодом військо Тіридата підсилює також Сіннак, й опора партії Абдагез додає при цьому царські скарбницю й вбрання. Вітеллій, вважаючи, що він достатньо засвідчив силу римської зброї, радить Тіридатові постійно пам'ятати про свого діда Фраата і його вихователя Цезаря, про звитягу того й того, а парфійським вельможам — скорятися цареві, проявляти шану до римлян, дбати про власну честь і вірність.

38. Події двох літніх походів[53] я об'єднав, щоб знайти розраду від розповіді про внутрішні лихоліття: адже навіть через три роки після страти Сеяна Тиберія не пом'якшувало те, що інших зазвичай спонукає до змилуван-

ня, — час, благання, пересит від помсти — і він, як і раніше, карав за недоведене і забуте як за найтяжчий і щойно скоєний злочин.

Відмовившись зі страху перед ним від боротьби з обвинувачами, Фульциній Тріон у залишеному ним передсмертному листі висловив усе, що думав про численні злочинства Макрона і головних вільновідпущеників Тиберія, зробивши закид і йому, що він на схилі віку з'їхав з глузду і виїхав з Рима нібито у вигнання. Тиберій звелів прочитати це, засвідчуючи терпимість до чужого вільнодумства і презирство до свого знеславлення, а можливо й тому, що, тривалий час не знаючи про злочини Сеяна, він згодом волів, аби будь-що сказане про нього, оприлюднили, бо прагнув, бодай з тих лайливих слів супроти нього, знати правду про себе, яку так старанно ховали від нього лестощами. У ті самі дні сенатор Ґраній Марціан, звинувачений Ґаєм Ґракхом в образі величності, наклав на себе руки, а колишньому преторові Тарію Ґраціанові на підставі того самого закону ухвалили смертний вирок.

39. Такою ж була смерть Требеллена Руфа і Секстія Паконіана; Требеллен наклав на себе руки, а Паконіана було задушено у в'язниці за вірші проти Тиберія, що їх він написав там. Про ці випадки Тиберій дізнався не з моря, як раніше, і не від гінців іздалеку, а перебуваючи поблизу Рима й відповідаючи на листи консулів того самого дня чи назавтра і немовби бачачи навіч пролиття крові у будинках римлян і

руки катів. Наприкінці року помер Поппей Сабін, незначного роду за походженням, котрий, одначе, завдяки дружбі з принцепсом досяг консульства та тріумфальних відзнак і протягом двадцяти чотирьох років стояв на чолі найважливіших провінцій не через винятковий хист, а тому, що виконував належним чином покладені на нього обов'язки і при цьому не чванився.

40. За цим іде консульство Квінта Плавтія і Секста Папінія[54]. У тому році через призвичаєність до жахливого зла, що коїлося навколо, не привернула до себе уваги справа Луція Арузея і приречення на смерть[55]..., але жахнула загибель римського вершника Вібулена Аґриппи. Після виступу обвинувачів він тут-таки, в курії вийняв сховану під тогою отруту і, проковтнувши її, в ту ж мить упав, але ліктори, що приспіли, підхопили його в передсмертному стані і потягли у в'язницю, де йому, вже без ознак життя накинули на шию зашморг. Не уникнув страти, що чинилася над римськими громадянами, і Тигран[56], який носив царський титул, — колишній володар Вірменії, а тепер підсудний. Колишній консул Ґай Ґальба й обидва Блези добровільно наклали на себе руки; Ґальба отримав суворого листа від Цезаря, котрий усував його від керування провінціями, а Блезів Тиберій позбавив жрецьких посад, яких він обіцяв, поки в їхньому домі панував лад і достаток, а після того як їхня сім'я зазнала удару, відклав призначення, а потім ці посади як незайняті віддав іншим; і Ґальба, і Блези

сприйняли це як ознаку смерті і самі вчинили її з собою. І Емілія Лепіда (про її заміжжя з молодим Друзом я повідомив вище[57]), яка з усякими обвинуваченнями нападала на чоловіка ще за життя свого батька Лепіда і, незважаючи на безсоромне поводження, чинила все безкарно, згодом, однак, була притягнута до суду після доносу про перелюб із рабом, причому її безсоромство не викликало сумнівів; відтак, вона сама, не роблячи спроб виправдатися, вкоротила собі віку.

41. Тоді ж підвладний каппадокійцеві Архелаю народ китів[58], оскільки за прийнятим у Римі звичаєм йому було встановлено ценз у внесенні податків, подався у Таврські гори і там завдяки умовам місцевості добре уберігався від не дуже войовничих царських військ, аж поки леґат Марк Требеллій, присланий намісником Сирії Вітелліем з чотирма тисячами леґіонерів і добірними допоміжними військами, оточив облоговими пристроями два пагорби, на яких засіли варвари (менший з них називається Кадра, інший — Давара), і примусив силою зброї здатися тих, хто не одважився на спробу прорватися, а перекривши доступ до води — усіх інших.

А тим часом Тіридат зі згоди парфійців прийняв під свою руку Нікефорій, Анфемусію і кілька інших міст, які, бувши засновані македонцями, носять грецькі назви, а також парфійські міста Гал й Артеміту — і це з радістю зустріли усі, хто, проклинаючи жорстокість Артабана, що виріс у Скіфії, покладав надію

на м'яку вдачу Тіридата, котрий отримав римське виховання.

42. Найбільшу догідливість перед останнім виявила Селевкія — могутнє, обнесене мурами місто, що не впало у варварство і зберігало устрій, наданий йому Селевком. У ньому обирають триста заможних або відомих своєю мудрістю громадян, які утворюють сенат; своя влада є і в простолюду. І коли панує згода, вони мають парфійців за ніщо, але коли між ними виникають чвари, тоді й ті й ті кличуть парфійців на допомогу проти суперників, а ці, підтримавши одну із сторін, встановлюють владу над обома. Це й сталося незадовго перед тим, за царювання Артабана, який задля власної вигоди віддав простолюд в підпорядкування знатним; адже правління простолюду надає свободу, тимчасом як панування небагатьох є ближчим до царської сваволі. Тіридата, який прибув до них, вони удостоїли старовинних царських почестей, а також і тих, що їх щедро винаходила новітня доба; водночас вони сипали прокляття на голову Артабанові, по матері Арсакідові, а по батькові — невідомого походження. Управління Селевкією Тіридат передав народові. Потім, коли він ще розмірковував, у який день йому врочисто зійти на престол, до нього надійшли листи від Фраата та Гієрона, правителів найвизначніших префектур, з проханням трохи зачекати. Вирішивши діждатися цих могутніх осіб, він тим часом відбув до Ктесифона — осідку парфійських володарів; та оскільки Фраат і Гієрон

з дня на день відкладали поїздку, Сурена[59] на велелюдному зібранні і під вигуки загального схвалення за звичаєм префектів пов'язав голову Тіридата царською діадемою.

43. Якби він негайно вирушив углиб країни і до інших племен, то розвіяв би вагання нерішучих і всі вчинили б йому цілковитий послух. Але перебуваючи у фортеці, в якій Артабан сховав свою скарбницю і наложниць, він надав парфійцям час, а відтак можливість розірвати укладену з ним угоду. Адже Фраат з Гієроном, які не брали участі у призначений день в урочистому покладенні діадеми, повернули свої погляди в бік Артабана: один, зі страху за майбутнє, інший — від заздрості до Абдагеза, який зумів підкорити своїй волі нового царя і весь двір. Артабана розшукали серед гірканів; вкритий брудом, він добував собі харчі луком і стрілами. Спочатку він перелякався, гадаючи, що йому лаштують якусь пастку, але, коли його запевнили, що справа йде про повернення йому втраченого панування, він зітхнув із полегшенням і запитав, у чому причина таких несподіваних перемін. Тоді Гієрон почав висміювати надмірну молодість Тіридата, твердячи, що в їхній країні царює не Арсакід: під цим іменем виступає лише юнак, зманіжений на чужині, насправді ж влада у руках Абдагеза та його родичів.

44. Маючи давній досвід царювання, Артабан зрозумів, що коли навіть любов у них брехлива, то їхня ненависть таки непідробна. Тож, не зволікаючи довго, перш ніж виклика-

ти на допомогу скіфів, він поквапливо вирушає в путь, щоб випередити ворожі хитрощі; і нові друзі не розкаювалися у своєму рішенні; він не скидав із себе лахміття, щоб викликати у простолюду співчуття до його долі. Ні обману, ні прохання — нічого він не цурався, аби лише привернути на свій бік нерішучих і ще більше зміцнити настрій тих, хто збирався пристати до нього. Він уже наблизився з великими силами до околиць Селевкії, а Тіридат, спантеличений одночасно чуткою про нього і тим, що він уже поряд, досі ще вагався з рішенням — вийти назустріч Артабанові чи затягнути війну вичікуванням. Ті, кому були до душі битви і стрімкість у діях, твердили, що розрізнені і втомлені тривалістю походу нещодавні зрадники і вороги Артабана тепер знову підтримують його, але ще недостатньо зміцнилися у намірі коритися йому. Але Абдагез вважав, що треба повернутися до Месопотамії, щоб, перебуваючи за річкою і піднявши тимчасом у тилу ворога вірменів, елімеїв та інші народи, отримати підкріплення від союзників й об'єднатися з тим військом, яке надішле римський воєначальник, і лише після цього випробувати долю. Ця думка взяла гору, бо Абдагез мав тут найбільший вплив, а Тіридат остерігався небезпек, тож їхній відхід скидався на втечу; після того як цю втечу почало плем'я арабів, іти додому чи до табору Артабана збиралася й решта, доки Тіридат з невеликим почтом не досяг Сирії, а відтак не зняв з усіх ганьбу зрадництва.

45. Того ж року місто Рим було охоплено страшною пожежею: вигоріла частина цирку, прилегла до Авентінського пагорбу, і всі споруди на Авентінському пагорбі. Сплативши власникам згорілих будинків і осель їх повну вартість, Цезар обернув цю шкоду собі на славу. Його щедроти обійшлися у сто мільйонів сестерціїв і зустріли в простому народі тим більше схвалення, що для себе принцепс будував дуже скромно і навіть у громадському будівництві спорудив дві будівлі: храм Авґустові і сцену в театрі Помпея; а ще, коли їх спорудження було завершено, він ухилився від їх освячення — чи то з презирства до пишних обрядів, чи від старості. Для визначення зазнаних кожним домовласником збитків були вибрані четверо чоловіків чотирьох внучок Цезаря — Ґней Доміцій, Кассій Лонґін, Марк Віциній, Рубеллій Бланд[60], і до них долучили, за призначенням консулів, Публія Петронія. Крім того, були встановлені почесті принцепсові, вигадані кожним на свій розсуд; невідомо було, які з них він обійшов увагою, а які прийняв, бо невдовзі після цього він помер; трохи згодом[61] посади обійняли вже останні в часи правління Тиберія консули Ґней Ацеррониій і Ґай Понтій.

До того часу Макрон* досяг найбільшої могутності; він ніколи не нехтував прихильністю Ґая Цезаря, але тепер домагався її щодня з більшою старанністю, а після смерті Клавдії, про шлюб котрої з Ґаєм Цезарем я повідомив

* Див. примітку [22] до книги IV.

вище, умовив свою дружину Еннію звабити молодика, вдавши із себе до нестями закоханої в нього і звязавши його обіцянкою побратися з нею, а той не відмовлявся, аби лишень досягти панування, бо хоча за своєю вдачею був запальним, однак, навчений дідом, добре опанував лицемірство і показну чемність.

46. Принцепсові було це відомо, і тому він вагався, кому передати після себе державу. Він подумав насамперед про внуків, з яких син Друза[62] був йому ближчим і по крові, і за приязним почуттям, але ще не досяг змужніння; а син Ґерманіка[63], котрий був у розквіті молодості і повний сил, користувався любов'ю в народі, тому це було причиною ненависті діда до нього. Роздумував він і про Клавдія[64], бо той, будучи вже в літах, мав охоту до корисних наук, але перешкодою для вибору були його недостатні розумові здібності. А шукати наступника поза своїм родом Тиберій не хотів, остерігаючись викликати глузування і ганьбу, що впала б на пам'ять Авґуста, на рід Цезарів — адже він незмінно дбав не стільки про вдячність сучасників, скільки про славу серед нащадків. Зрештою, усе ще вагаючись й охлявши тілом, він віддав непосильне для нього самого рішення присудові долі, кидаючи, однак, інколи зауваження, з яких можна було збагнути, що він неприховано, лише непрямими словами, вилаяв Макрона за те, що той відвертається від вечірнього сонця і спрямовує свій погляд на схід, а Ґаю Цезареві, коли між ними випадково зайшла розмова, і той почав кпити

з Сулли, провістив, що його співбесідник матиме всі вади Сулли і жодну з його чеснот. А коли він при цьому зі слізьми обійняв меншого внука, а старший, побачивши це, спохмурнів, він, обернувшись до нього, сказав: «Ти вб'єш його[65], а тебе — інший[66]». Та незважаючи на погіршення здоров'я, Тиберій не полишав жодної із своїх похотей, роблячи вигляд, ніби вони не виснажують його, і зазвичай висміював лікарське мистецтво і тих, хто, досягши тридцяти років, потребує чужої поради в тому, щó йому корисно і щó шкідливо.

47. Тим часом у Римі вже розкидалося насіння тих страт, які мали відбутися після Тиберія. Лелій Бальб притягнув до суду за образу величності Акуцію, колишню дружину Публія Вітеллія; і коли після її засудження ухвалювалося рішення про нагороду обвинувачеві, народний трибун Юній Отон, скориставшись своїм правом, став на заваді цьому; через це між ними спалахнула ворожнеча, яка згодом призвела до загибелі Отона. Потім звинувачується у неповазі до імператора Альбуцілла, котра зганьбила себе своїми незліченними любовними зв'язками; вона була вдовою Сатрія Секунда, який доніс про змову Сеяна; у цій справі притягуються також її спільники й коханці Ґней Доміцій, Вібій Марс, Луцій Аррунцій. Про знатність Доміція я згадував раніше; також і Марс належав до стародавнього шанованого роду і вирізнявся своїм літературним хистом. Те, що допитом свідків і тортурами рабів керував Макрон, як видно із пересланих

сенатові протоколів зізнань, а також і та обставина, що імператор не надсилав листа щодо підсудних, давали підстави підозрювати, що під час його хвороби і, можливо, без його відома основне й головне у цій справі було вигадано Макроном у зв'язку з його добре відомою ненавистю до Аррунція.

48. Доміцій, заявивши, що обдумує промову на свій захист, а Марс — що вирішив заморити себе голодом, зберегли життя, тоді як Аррунцій, коли друзі вмовляли його також знайти привід для відкладення вироку, відповів, що не всім личить одне і те саме: йому вже багато років[67], і єдине, за що він себе картає, це те, що серед небезпек і знущань переживає дуже неспокійну старість, завжди ненависний кому-небудь з владоможців: тривалий час Сеянові, тепер Макронові, — і не тому, що за ним є якісь провини, а тому, що він не терпить підлощів. Напевне ж, переконує Аррунцій, можна пробути кілька днів до смерті принцепса, уникнувши вироку; але яким чином утекти від молодості того, хто негайно заступить його місце? І якщо Тиберія, з його великим досвідом у різних справах, одноосібна влада змінила і спотворила, то невже Ґай Цезар, щойно вийшовши з отроцтва[68], нетямущий і вихований на найгірших прикладах, засвоїть якісь кращі взірці з таким керівником, як Макрон, котрого тому і вибрали для розправи з Сеяном, що сам він ще гірший злочинець, ніж той, і замордував державу ще більшою кількістю злочинів? Він, Аррунцій, пророкує ще нещадніше

поневолення і тому квапиться втекти як від минулого, так і від прийдешнього. Мовивши ці віщі слова, він порізав собі вени. Подальші події підтвердять, що Аррунцій слушно вибрав смерть. Альбуціллу, яка не завдала собі смертельного удару, а лише поранилася, за наказом сенату переносять у в'язницю. Один з поплічників її розпусти, колишній претор Карсидій Сацердот, отримує вирок — заслання на острів. Понтій Фрагеллан втратив сенаторський розряд; такі ж покарання ухвалено Лелієві Бальбу, причому стосовно Бальба сенатори роблять це з радістю, тому що Бальб вважався зловмисним промовцем, ладним виступити безпідставно супроти будь-кого.

49. У ті самі дні син колишнього консула Секст Папіній вибрав для себе раптову і жахливу смерть, кинувшись униз з високої кручі. Провину за це покладали на його матір: давно вже розлучена, вона, завжди бувши надміру ніжною та грайливою, звабила юнака і довела його до того, з чим покінчити він не знайшов іншого засобу, як смерть. Звинувачена в сенаті, вона повзла до колін сенаторів і довго говорила про свою безталанність, про зрозуміле кожному горе, про те, наскільки важче переносити його слабкому жіночому серцю, і багато іншого, чим хотіла викликати співчуття і розжалобити, однак їй заборонили перебувати в Римі протягом десяти років, поки її молодший син не вийде з піддатливого спокусам юнацького віку.

50. Тиберія покидали вже тілесні, життєві сили, але все ще не покидала вдаваність у по-

водженні і та сама черствість душі, незворушність слів і погляду, хоча інколи він силкувався виявляти люб'язність, приховуючи при цьому безперечну її відсутність. Ще частіше, ніж раніше, він змінював своє місцеперебування, аж поки зрештою оселився біля Мізенського мису у маєтку, що колись належав Луцію Лукуллові. Там і виявилося, що він на порозі смерті, яка сталася таким чином. У його оточенні був доволі вправний лікар на ім'я Харикл, котрий, щоправда, не стежив постійно за станом його здоров'я, але принагідно давав йому необхідну пораду. Ось цей Харикл, вигадавши, ніби у своїх справах відлучається з маєтку, а на знак поваги торкнеться його руки, помацав у нього пульс. Але він не обманув цим принцепса, і Тиберій, хоча й роздратований, зрештою, вирішив не виказувати гніву, звелів улаштувати бенкет і пробув на ньому більше, ніж звичайно, немовби бажаючи цим показати шану до друга, що мав від'їхати. Харикл, одначе, сказав Макронові, що принцепс ледве дихає і проживе не більше двох днів. Зчинився переполох; усі в маєтку почали гарячково радитися між собою; до леґатів і військ помчали гінці. На сімнадцятий день квітневих календ дихання Цезаря припинилося, і всі вирішили, що настала остаточно смерть. І перед великим зібранням у цьому маєтку вже з'явився для поздоровлень Ґай Цезар, щоб узяти в свої руки важелі правління, коли раптом прийшло повідомлення, що Тиберій розплющив очі, до нього повернувся голос, і він просить принести

йому їжі для відновлення сил, що, вже було покинули його. Жах охопив усіх від такої звістки, і присутні на зібранні розбігалися, знову прибираючи сумного виразу обличчя, немовби їм нічого не відомо про те, що сталося, тимчасом як Ґай Цезар, котрий щойно бачив перед собою райдужні можливості здобути верховну владу, заціпенілий очікував для себе найгіршого. Але Макрон, не втративши самовладання і рішучості, звелів задушити старого, накинувши на нього купу одягу, і вийти з його спальні. Таким був кінець Тиберія на сімдесят восьмому році життя.

51. Батьком його був Нерон, і як з батьківської, так і з материнської лінії він належав до Клавдіїв, хоча його матір завдяки удочерінню перейшла спочатку у рід Лівіїв, а потім — Юліїв. З раннього дитинства його доля була непевною: він пішов у вигнання слідом за проголошеним поза законом батьком[69], а коли увійшов у дім Авґуста як його пасинок, за життя Марцелла й Аґриппи, а згодом — Ґая і Луція Цезарів мусив боротися з багатьма суперниками. Його брат Друз мав велику любов від народу. Та в найбільшій скруті він опинився після одруження з Юлією, безпутство якої він мусив або терпіти або ховатись від нього. Пізніше, повернувшись із Родосу[70], він дванадцять років провів біля принцепса Авґуста в його спорожнілому палаці і нарешті протягом двадцяти трьох років на свій розсуд заправляв справами Римської держави. І вдача його в різний час проявлялася неоднаково: в нього

були бездоганний спосіб життя і добра слава, поки він жив як приватна особа або обіймав державні посади в часи Авґуста; а за життя Ґерманіка і Друза він став потайливим і підступним, вдаючи, однак, благочестиву людину; так само він поєднував у собі хороше і лихе до смерті матері; він був бридким через свою жорстокість і приховував від усіх свої ниці похоті, поки потурав Сеянові чи, можливо, остерігався його; а під кінець він, полишивши будь-яку стриманість, вдався до найзлочинніших і найнеподобніших учинків, заглушив у собі будь-яке почуття сорому і страху та віддався лише своїм похотям.

КНИГА ОДИНАДЦЯТА

1. ...бо вважаючи[1], що Валерій Азіатік, який двічі обіймав посаду консула[2], був колись коханцем тієї[3], а водночас, зазіхаючи на сади, розбиті свого часу Лукуллом, яким Азіатік надав чудового вигляду, вона[4] насилає Суїллія для звинувачення їх обох. Поряд з цим вихователь Британіка Сосібій, виконуючи її доручення, немовби з прихильності радить Клавдієві остерігатися могутніх і багатих людей, немилих, як завжди, принцепсам; призвідця вбивства Ґая Цезаря Азіатік не злякався на зібранні римського народу зізнатися в цьому, навіть більше — зажадав схвалити цей злочин; заживши завдяки цьому слави у Римі і навіть у провінціях, він лаштується в дорогу до війська, розміщеного біля ґерманців, а оскільки він був уродженцем Вієнни, то міг легко підбурити своїх співвітчизників, спираючись на багатьох впливових родичів. І Клавдій, не переймаючись подальшим розслідуванням, швидко вислав разом з воїнами, так ніби для придушення заколоту силою зброї, префекта преторіанців Кріспіна, і той, знайшовши Азіатіка в Байях, закував його у кайдани і відвіз до Рима.

2. Сенатові не дали можливості розглянути цю справу; її заслуховували у спальні принцепса, у присутності Мессаліни, і Суїллій звинувачував Азіатіка у розбещенні воїнів, котрі, отримуючи від нього, за словами Суїллія, великі гроші і впавши у розпусту, почали поводитися украй свавільно, як справжні мерзотники, потім лаяв його за перелюб з Поппеєю і, насамкінець, за протиприродну тілесну похітливість. Тут підсудний не витримав і, порушивши мовчанку, яку доти зберігав, сказав: «Запитай своїх синів, Суїлліє, і вони підтвердять, що я — мужчина»; після цього він виступив із захисною промовою, яка зворушила Клавдія і від якої навіть у Мессалліни проступили сльози. Виходячи із спальні, щоб їх витерти, вона повеліває Вітеллієві жодним чином не дати підсудному утекти. Сама ж квапиться знищити Поппею, підіславши до неї помічників, щоб ті, нагнавши в ній страху перед в'язницею, підбили її до самовільної смерті; а Цезареві доти не було нічого відомо про це, тому за кілька днів він запитав у її чоловіка Сципіона, котрий обідав у нього, чому він без дружини, той відповів, що вона померла за велінням долі.

3. Та коли Клавдій почав радитися з Вітеллієм, чи не виправдати їм Азіатіка, той, згадавши про їхню давню дружбу, про те, як вони обидва піклувалися про матір принцепса Антонію, перерахувавши заслуги Азіатіка перед Римською державою і вказавши на його участь в останньому поході проти британців[5] і ще на

дещо інше, яке, здавалося, могло викликати у принцепса милосердя, закінчив тим, що варто дозволити Азіатіку самому вибрати спосіб померти, і Клавдій підтвердив, що таки вчинить йому таку ласку. Тим небагатьом друзям, які вмовляли його прийняти спокійну смерть, заморивши себе голодом, Азіатік відповів, що відмовляється від наданого йому принцепсом добродійства; зробивши звичайні гімнастичні вправи, помившись і в радісному настрої пообідавши, він наостанку сказав, що йому було б почесніше загинути від хитрощів Тиберія або від вибуху люті Ґая Цезаря, ніж через те, що його оббрехали жінка і безсоромний рот Вітеллія, а потім розрізав собі вени, оглянувши, однак, перед тим своє поховальне багаття і звелівши перенести його на інше місце, щоб від кіптяви з полум'я не почорніло густе листя дерев: такою була його непохитність перед самим кінцем життя.

4. Після цього було скликано сенат, і Суїллій, провадячи розпочату справу, висунув звинувачення проти двох видатних римських вершників з прізвиськом Пе́тра. Справжньою причиною їхньої страти було те, що вони надавали свій дім для побачень Мнестера і Поппеї. Але на суді одному з них поставили у провину сон, що приснився йому вночі — він нібито бачив Клавдія у вінку з колосся, причому воно було перевернуте догори дригом, і на підставі цього сновидіння віщував дорожнечу продуктів. Дехто передає, що він бачив вінок з виноградної лози із збляклим на ньому листям і тлума-

чив свій сон так, що він провіщує принцепсові смерть наприкінці осені. Але безсумнівно те, що яким би не було сновидіння, і йому, і його братові воно принесло загибель. Було ухвалено видати Кріспінові півтора мільйона сестерціїв і надати посаду претора. Вітеллій додав до цього мільйон сестерціїв для Сосібія як винагороду за те, що він напучує Британіка, і допомагає порадами Клавдієві. Коли і Сципіона запитали про його думку[6], він сказав: «Оскільки про злочинства Поппеї я думаю те саме, що й усі, вважайте, що і я кажу, що всі», — витончено поєднавши слова, які засвідчували і його подружню любов, і його обов'язок сенатора.

5. Відтоді Суїллій стає постійним і лютим обвинувачем підсудних, і в нього з'явилося багато суперників, котрі змагалися з ним у зухвалості. Прибравши собі усі права й обов'язки законів і органів влади, принцепс відтак відкрив можливості для будь-яких зловживань. Та ніщо з доступного підкупові не було таким продажним, як віроломство судових промовців. Так, визначний римський вершник Самій, дізнавшись про дворушництво Суїллія, якому він дав чотириста тисяч сестерціїв[7], наклав на себе руки, кинувшись на меча у нього ж удома. І ось, за спонукою обраного на ще один термін консулом Ґая Силія, про могутність і кінець якого я розповім свого часу, сенатори встають й одностайно вимагають відновити в дії закон Цінція, який з давніх давен забороняв брати гроші або подарунок за виголошення на суді захисної промови.

6. Оскільки ті, кому це загрожувало ганьбою, здійняли галас, Силій, не порадившись із Суїллієм, ще більше наполягає на своїй вимозі, посилаючись на приклади стародавніх промовців, котрі вважали винагородою за своє красномовство славу серед нащадків. І це пречудове й найголовніше з-поміж доброчесних мистецтв споганюється брудною продажністю; де женуться за великою винагородою, там не залишиться бездоганною і чесність. З другого боку, якщо ніхто не отримуватиме платні за виступи на судових процесах, останніх стане менше; нині ж у пошані ворожнеча, обвинувачення, ненависть і беззаконня, бо достоту як чиїсь болячки дають знак лікарям, так і псування звичаїв збагачують адвокатів. «Згадаймо Азинія та Езерніна: вони досягли вершини почестей бездоганним життям і таким же красномовством», — оскільки це говорив майбутній консул, то всі інші підтримали його, і вже готувалася постанова про застосування закону про здирництво щодо тих, хто торгував своїм красномовством, коли раптом Суїллій, Коссуціан і решта, бачачи, що справа стосується не суду над ними — адже їхня провина була очевидною, — а їх покарання, обступають Цезаря і починають просити прощення.

7. А домігшись цього, вони кажуть так: «Хто ж настільки самовпевнений, щоб сподіватися на безсмертну славу? Треба зважати на життєві обставини, щоб ніхто через брак адвоката не зазнав утисків з боку дужчого. І не буває так, щоб, захопившися красномовством,

не мати з цього жодної користі: хто бере на себе чужі справи, той полишає турботи про свої. Багато хто здобуває засоби на прожиття військовою службою, дехто — рільництвом; ніхто, однак, не гаруватиме, якщо заздалегідь не побачить для себе від цього вигоди. Легко було Азинієві й Мессалі, які розбагатіли завдяки винагородам на війні між Антонієм і Авґустом, або Езернінам й Аррунціям, спадкоємцям заможних родин, зберігати безкорисливість. Але є інші приклади, і можна вказати, яку платню зазвичай отримували Публій Клодій чи Ґай Куріон за свої промови. Самі вони, Суїллій та Коссуціан — незначні сенатори в державі, які домагалися для себе користі лише завдяки мирові, що забезпечує спокій у державі. Нехай принцепс подумає і про плебеїв, щоб і вони могли відзначитися у цій царині: якщо не винагороджувати сумлінних, то від їхньої сумлінності нічого не залишиться». Вважаючи ці докази не настільки доречними, як докази їхніх супротивників, проте не позбавленими підстав, принцепс установив межу для винагороди адвокатів у розмірі десяти тисяч сестерціїв, а в разі, коли хто перевищуватиме межу, буде притягнутий до суду за законом про здирство.

8. Приблизно у той самий час[8] Мітридат, про якого я повідомив, що він правив Вірменією і за наказом Ґая Цезаря був закутий у кайдани[9], повернувся за повелінням Клавдія до свого царства, сподіваючись на допомогу Фарасмана. Цей останній, цар іберів і брат Мітридата,

повідомляв йому, що між парфійцями тривають незгоди, і з огляду на запеклу боротьбу за престол вони нехтують дрібнішими справами. Слід сказати, що Готарз* поряд із багатьма іншими злочинами убив свого брата Артабана, його дружину і сина, тому настрахані ним парфійці прикликали Вардана. І той, схильний до сміливих дій, за два дні долає три тисячі стадіїв і проганяє нажаханого від несподіванки Готарза; не зволікає він і з захопленням найближчих префектур, і лише мешканці Селевкії відмовилися визнати його владу. Розпалений радше люттю щодо людей, котрі раніше зрадили його батька, ніж зважаючи на обставини, що склалися, він застряг в облозі добре укріпленого міста, захищеного одночасно і річкою, і мурами, яке мало великі запаси продовольства. Тим часом Готарз, отримавши допомогу від дагів та гірканів, відновлює воєнні дії, і Вардан, змушений відійти від Селевкії, переносить свій табір на поля Бактрії.

9. Оскільки сили на Сході були розосереджені і залишалося неясним, хто підпорядкує їх своїй владі, то Мітридатові випала нагода зайняти Вірменію; римські воїни здобували добре укріплені фортеці, а військо іберів нишпорило полями. І після того як було розбито префекта Демонакта, котрий одважився на битву, вірмени припинили опір. Певне зволікання спричинив цар Малої Азії Котіс з кількома сановниками, що приєдналися до нього, але потім і він був упокорений листом Цезаря, після чого вже всі вірмени

* Готарз — син Артабана III, брат Вардана (*прим. ред.*).

скорилися владі Мітридата, який повівся, однак, жорстокіше, ніж це личило новому цареві. Тим часом обидва парфійські володарі, що готувалися до вирішальної битви, дізнавшись про підступи своїх співвітчизників супроти них, про що сповістив братові Готарз, раптом укладають спілку; а зустрівшись, вони спочатку вагалися, а тоді простягнули один одному руки і врочисто заприсяглися перед жертовником богів помститися ворогам за їхню підступність і дійти згоди між собою; оскільки Вардан виявився дужчим, він уберіг Парфійське царство, а Готарз, аби уникнути суперництва, подався до Гірканії. Після повернення Вардана до Парфії, на сьомий рік після свого відокремлення, йому здається Селевкія, яка так довго на сором парфійцям від них відкараскувалася.

10. Потім Вардан відвідав найголовніші префектури; він жадав оволодіти Вірменією і вчинив би таку спробу, якби леґат Сирії Вібій Марс не пригрозив йому війною. Тим часом, розкаюючись за те, що поступився царством Варданові, і покликаний знаттю, для якої рабство у мирні часи особливо нестерпне, Готарз збирає військо. Супротивник вийшов назустріч йому до річки Ерінди; натрапивши під час переправи через неї на запеклий опір, але здолавши ворогів, Вардан здобув низку перемог і підкорив народи, що мешкали між названою річкою і річкою Сіндом, яка відокремлює дагів від аріїв. На цьому закінчилися успіхи парфійців; бо, незважаючи на перемоги, вони не бажали вести війну далеко від батьківщини. Тож, встановив-

ши пам'ятники і написами на них засвідчивши свою могутність і те, що жоден Арсакід до нього не обкладав ці племена даниною, Вардан повертається до Парфії, овіяний гучною славою, а відтак ще свавільніший і нестерпніший для своїх підданих. Проти нього було влаштовано змову, і його вбили на полюванні, бо, захоплений ловами, він геть забув про будь-яку обачність. Він був ще зовсім молодим, але його шанували б, як небагатьох царів старшого віку, якби він більше прагнув приязні своїх співвітчизників, а не того, як би вселити страх у ворогів. Після вбивства Вардана[10] становище у Парфії стало хитким через незгоди, кого запросити володарем цього царства; багато хто схилявся до Готарза, деякі воліли Мегердата, нащадка Фраата, відданого колись римлянам у заручники. Зрештою гору взяв Готарз; але, здобувши царську владу, він жорстокістю і свавільністю змусив парфійців таємно звернутися до римського принцепса з проханням дозволити Мегердатові посісти батьківський престол.

11. За тих самих консулів[11] було влаштовано секулярні[12] ігри, на восьмисотий рік від заснування Риму і через шістдесят чотири роки після того, як їх вперше провадив Авґуст. Полишу увагою міркування обох принцепсів, бо я достатньо розповів про це в тих книгах, у яких описав діяння імператора Доміціана[13]. Адже і він також провів секулярні ігри[14], і в їх влаштуванні я брав дієву участь, наділений званням жерця-квіндецемвіра, і тоді, крім того, був претором; кажу це не для того, щоб похвалитися, а тому,

що ця турбота здавна покладалася на колеґію квіндецемвірів. І здійснювали релігійні обряди переважно ті з них, хто був урядовцем. Під час ігор, що відбувалися у присутності Клавдія, підлітки із знатних родин, і серед них Британік, син імператора, і Луцій Доміцій, який згодом через усиновлення успадкував імператорську владу та ім'я Нерона[15], видавали на конях троянське видовище[16], і те, що народ прихильніше поставився до Доміція, було сприйнято як віщування. Ходила також чутка, ніби в дитинстві його як вартові охороняли дракони — вигадка, запозичена з чужинських казок; у будь-якому разі він сам, далебі не схильний принижуватися, казав , що в його спальні бачили лише змію.

12. Але насправді прихильність народу до нього виходила із ще не забутої згадки про Ґерманіка, чиїм останнім нащадком він був, і зміцнювалася, крім того, співчуттям до його матері Аґриппіни, котру переслідувала Мессаліна, що була завжди до неї ворожою, а в той час більше, ніж будь-коли, і якщо ні сама, ні через донощиків не висувала звинувачень, то лише тому, що була охоплена своєю новою і близькою до нестями закоханістю. Адже вона запалала до Ґая Силія, найвродливішого з-поміж юнаків Риму, такою нестримною жагою, що розірвала його шлюб із знатною жінкою Юнією Сіланою, щоб безроздільно оволодіти своїм коханцем. Силій добре розумів, наскільки злочинним і небезпечним є цей зв'язок: але відкинути Мессаліну означало б неминучу загибель, а продовження зв'язку давало якісь надії залишити його таєм-

ницею. Водночас, зваблений великими можливостями, що відкрилися перед ним, він утішався тим, що не думав про майбутнє, а насолоджувався сьогоденням. А Мессаліна не крадькома, а з численним почтом відвідувала його дім, скрізь ішла за ним назирці, щедро давала йому гроші і почесті; відтак, у її коханця — немовби верховна влада перейшла в його руки — можна було бачити рабів принцепса, його вільновідпущеників і начиння з його будинку.

13. Тим часом Клавдій, нічогісінько не знаючи про свої родинні справи, виконував цензорські обов'язки й засудив у суворих указах свавільність театрального натовпу, який лаяв на всі заставки колишнього консула Публія Помпонія (бо він давав для сцени свої вірші) і деяких знатних жінок. Тоді ж для стримання сваволі лихварів він видав закон, що забороняв давати в позику гроші синові за життя батька з погашенням боргу після смерті батька. Дав він Римові і воду, провівши її з джерел на Симбруїнських пагорбах[17]. Він додав також нові літери до алфавіту і впровадив їх у використання[18], дізнавшись, що й грецька абетка була створена не одразу.

14. Єгиптяни першими стали передавати пізнане розумом за допомогою зображень живих істот (ці найдавніші пам'ятки людської історії усе ще можна розпізнати викарбуваними на камені), і вони вважають себе винахідниками літер; згодом фінікійці, котрі панували на морі, перенесли їх до Греції, але привласнили собі славу винахідників літер, хоча насправді вони їх не винайшли, а лише запозичили.

Звідси і виник переказ, нібито Кадм, прибувши з фінікійським флотом до ще диких у той час народів Греції, став засновником мистецтва писемності. Деякі нагадують, що Кекроп-афінець чи Лін-фіванець і в часи троянської війни Паламед-аргосець винайшли форми шістнадцяти літер, а потім було винайдено решту, і це зробив, головним чином, Симонід. А в Італії етруски засвоїли їх від корінфійця Демарата, аборигени — від аркадця Евандра; і накреслення латинських літер було таким самим, як і найдавніших грецьких. І у римлян спочатку їх було менше, а решту додали пізніше. Взявши це за приклад, Клавдій додав три літери, що вживалися за часів його правління, а потім їх було вилучено; їх ще й нині можна побачити на бронзових дошках[19]..., прибитих на майданах і в храмах.

15. Клавдій виступив у сенаті з промовою про заснування колеґії ґаруспіків*, щоб не занепала через недбальство найдавніша наука Італії; до них часто зверталися у складні для держави часи, за їхньою вказівкою відновлювалися і в подальшому проводилися ретельніше священнодійства; етруська знать з власної волі чи за спонукою римського сенату зберігала й поширювала ці знання у сім'ях; тепер це, однак, робиться недбаліше через загальну байдужість до корисних мистецтв і через посилення впливу чужинських марновірств. І хоча нині повсюди панує добробут, усе ж слід

* Ґаруспіки — жерці, що ворожили за нутрощами тварин. Цю практику було запозичено в етрусків (*прим. ред.*).

скласти подяку богам за їхню доброзичливість і не допустити, щоб священні обряди, шановані у складні часи, занедбувалися у щасливі. Виходячи з цього і було ухвалено сенатський указ, який повелівав верховним жерцям визначити, щó необхідно для збереження і закріплення мистецтва ґаруспіків.

16. У тому ж році плем'я херусків випросило собі царя з Риму, бо їхню знать було винищено під час усобиць і залишався живим лише одинєдиний нащадок царів на ім'я Італік, який перебував у Римі. Його батьком був брат Армінія Флав, а матір'ю — донька Актумера, вождя хаттів; сам він був вродливий собою і добре володів зброєю і конем, маючи батьківський і римський вишкіл. Отже, Цезар, давши йому грошей на охорону, закликає його виконувати з великим натхненням почесний обов'язок: він — перший, що народився в Римі і не заручник, а римський громадянин — вирушає на чужоземне царювання. Спочатку ґерманці раділи з його прибуття, а зважаючи на те, що він з однаковою прихильністю ставився до всіх і приваблював до себе люб'язністю і розважливістю, нікому не стаючи на заваді, а частіше пиятикою і гулянками, що так до вподоби варварам, то його всяким чином величали й шанували. І вже гарна слава про нього пішла до сусідніх племен, вже поширювалася вона далі і далі, коли ж ті, хто покладав корисливі надії на чвари, остерігаючись його посилення, посунули до сусідніх народів і там переконували, що давню свободу у ґерманців відібра-

но і вплив римлян стає безроздільним. Невже й справді з народжених на ґерманській землі немає жодного, хто міг би правити ними, і нащадок вивідача Флава — єдиний, кому дається вивищитися над усіма? Даремно при цьому згадувати Армінія: навіть якби царювати над ними прибув його син, але виріс він на чужій землі, то й тоді слід було б остерігатися, що він отруєний чужинським вихованням, послухом, життєвим укладом, і взагалі усім іноземним; але якщо Італік успадкував спосіб мислення батька, то слід пам'ятати, що ніхто не піднімав зброї супроти вітчизни і вітчизняних богів з більшою жорстокістю, ніж його батько.

17. Отже, завдяки таким і подібним промовам вони зібрали велике військо, а не менше люду пішло за Італіком. Звертаючись до народу, він нагадував, що не вторгся силоміць до тих, хто його не бажав, але був запрошений ними, бо перевищує усіх знатністю; нехай вони перевірять його звитяжність у ділі, і він покаже, чи гідний свого дядька Армінія, свого діда Актумера. Йому немає чого соромитися батька, котрий, зі згоди ґерманців, заприсягся у вірності римлянам і жодного разу її не порушив. Брехливо прикриваються іменем свободи покидьки, згубні для суспільства, котрі єдину надію для себе бачать в усобицях. У відповідь натовп галасливо підтримував його; через якийсь час між варварами відбулася запекла битва, у якій цар здобув перемогу, але невдовзі, сп'янілий від успіху, став пихатим, і зрештою його вигнали; підтриманий ланґо-

бардами, він повернувся на царство, утискуючи херусків; часом справи у нього складалися успішно, а часом і невдало.

18. У той самий час хавки, які, не маючи внутрішніх незгод, посміливішали після смерті Санквінія[20], підійшли на легких суденцях до Нижньої Ґерманії і до прибуття Корбулона спустошували її набігами; їхній вождь Ґаннаск, родом з племені каннінефатів, котрий раніше служив у римлян в допоміжному війську, а потім утік до ґерманців, грабував і плюндрував, головним чином, ґалльський берег, добре знаючи, що мешканці його заможні і невойовничі. Але Корбулон старанно, а згодом із славою для себе став діяти проти хавків; узявшись до управління цією провінцією, він вислав проти них за течією Рейну триреми, а решту суден, зважаючи на те, де і які з них були придатніші, спрямував у розливи і рукави річки; знищивши ворожі човни і прогнавши Ґаннаска, він узявся, як тільки з найневідкладнішими справами було влагоджено, за леґіони, які знемагали від надсадної воїнської праці і злигоднів, але охоче займалися грабунками, і відновив у них давню дисципліну, заборонивши самовільно покидати стрій і вступати у битви. Воїнам звеліли стояти на варті і в караулах, а також виконувати всі свої денні і нічні обов'язки, не відкладаючи зброї; і розповідають, що одного з них він скарав на горло за те, що той копав землю для валу, не підв'язавшись мечем, а іншого тільки за те, що мав при собі лише кинджал. Це — надмірне покарання, і невідомо, чи

правдива ця розповідь, але і в такому разі вона відбиває суворість полководця; кожен розумів, наскільки ж непохитним і невблаганним він був, коли мова йшла про значні провини, якщо йому приписувалася така суворість стосовно навіть дрібних порушень.

19. Ці заходи перестороги по-різному діяли на римських воїнів і на ворогів: у римлян вони зміцнили мужність, у варварів збили пиху. І плем'я фризів, яке після повстання, що почалося з поразки Луція Апронія[21], ставилося до римлян вороже або діяло віроломно, віддавши заручників, осіло у відведених йому Корбулоном місцях; він призначив їм старійшин та урядовців і встановив закони. І щоб вони не порушували його наказів, він поставив у них залогу, а до Більших хавків* відрядив своїх людей, щоб ті схилили їх здатися на його ласку та підступним чином убили Ґаннаска. Ці хитрощі супроти втікача і порушника клятви мали успіх. У них не було по суті нічого безчесного. Але це вбивство глибоко обурило хавків, тож Корбулон сіяв серед них зерно бунту, і це більшістю схвалювалося, але деякими осуджувалося: навіщо дратувати ворога? Невдача завдасть неабиякої шкоди державі, а якщо цей визначний чоловік досягне успіху, то стане великою загрозою для громадянського миру і непосильним тягарем для млявого принцепса.

---

* Хавки — ґерманська народність, що розпадалася на кілька племен. Спочатку хавки селилися між нижньою течією Емсу й Ельбою; у середині 1 ст. н. е. вони поширилися на південь і на захід, до верхів'їв Емсу і Везеру. «Більші» хавки мешкали на схід від Везеру, «менші» — на захід (*прим. ред.*).

Отже, Клавдій рішуче заборонив починати в Ґерманії нові воєнні дії і, навіть більше, звелів відвести війська на цей бік Рейну.

20. Лист Клавдія вручили Корбулонові, коли він уже зміцнював табір на ворожій землі. Приголомшений несподіваним наказом і схвильований суперечливими почуттями, остерігаючись імператора, а водночас і презирства варварів та глузувань союзників, він промовив: «Якими щасливими були колись римські полководці!», — і не додавши більше ні слова, подав сигнал до відступу. Однак, щоб не дати воїнам заскніти у неробстві, Корбулон проклав канал між Мозою і Рейном завдовжки у двадцять три тисячі кроків, що зараджувало плаванню мінливим Океаном. І Цезар надав йому тріумфальні відзнаки, хоча і не дозволив вести війну. Невдовзі після цього тієї ж шани удостоївся і Курцій Руф, який відкрив в області маттіаків рудник для розробки срібних жил. Але видобуток у ньому був незначний і нетривалий. Копати водовідвідні рови і провадити роботи під землею і на її поверхні — то була важка праця, і леґіонерам вона приносила збитки. Доведені до відчаю воїни від імені кількох армій, знаючи, що їхнім товаришам у різних провінціях доводилося переносити подібні злигодні, таємно складають листа імператорові, благаючи його заздалегідь дарувати тріумфальні відзнаки кожному, кого він хотів би поставити на чолі війська.

21. Щодо походження Курція Руфа, про котрого деякі автори передають, ніби він син

ґладіатора, не стверджуватиму чогось неправдивого, але соромлюся сказати правду. Колись, досягши зрілого віку, він вирушив до Африки разом із якимось квестором, котрому дісталася ця провінція; і якось, блукаючи опівдні на самоті поміж спорожнілими портиками міста Адрумент, уздрів перед собою видиво у вигляді жінки нелюдського зросту і почув голос: «До цієї провінції, Руфе, ти повернешся проконсулом». Окрилений цим пророцтвом, він після повернення до Риму завдяки щедрій підтримці друзів і власній тямущості отримав квестуру, а потім, після обрання принцепса, — і претуру, хоча його суперниками були знатні особи; Тиберій тоді, приховуючи його низьке походження, заявив: «Руф, як мені видається, народився від самого себе». Доживши до глибокої старості, з вищими бридотно улесливий, з нижчими — пихатий, з рівними собі — сварливий, він домігся консульства, тріумфальних відзнак, і нарешті провінції Африка, де й помер, провівши життя згідно з доленосним віщуванням.

22. Тим часом у Римі в натовпі, що мав привітати принцепса, викрили римського вершника Ґнея Нонія, котрий тримав при собі меча, причому ні тоді, на місці, ні пізніше не було з'ясовано причин задуманої ним справи. Підданий тортурам, він зізнався у своєму зловмисництві, але не назвав своїх поплічників, і невідомо, утаїв він їх чи їх не було.

За тих самих консулів Публій Долабелла вніс пропозицію, щоб обрані на посаду квес-

торів щороку влаштовували за свій кошт ґладіаторські бої. У наших предків кожен громадянин, котрий був упевнений у своїх силах, міг доскочити до посади як винагороди за чеснотність; і навіть чийсь вік не був перепоною для отримання консульства чи диктаторських повноважень, хай і в ранній молодості[22]. Квестуру заснували ще за владування царів, про що засвідчує відновлений Луцієм Брутом куріатський закон[23]. Право обрання квесторів залишалося за консулами, поки і претендентів на цю почесну посаду не став обирати народ. Першими обраними ним квесторами були Валерій Потіт та Емілій Мамерк — на шістдесят третьому році після вигнання Тарквініїв; на них поклали обов'язок супроводжувати консулів на війні. Потім у зв'язку зі збільшенням кількості справ та їх ускладненням було додано ще двоє квесторів, яким доручалося вести лише міські справи; невдовзі кількість квесторів подвоїлася, бо до того часу вже вся Італія сплачувала Риму податки, а ще ж додавалися надходження з провінцій; ще пізніше[24], за законом Сулли, обрали двадцятьох квесторів для поповнення складу сенату, якому було доручено здійснювати правосуддя. І хоча вершники знову отримали у своє відання суд, квестура надавалася без будь-яких інших підстав, крім достоїнства кандидатів або прихильності тих, хто їх обирав, поки на пропозицію Долабелли вона не стала продаватися, немов із торгів.

23. За консульства Авла Вітеллія і Луція Віпстана[25], коли йшлося про поповнення римсько-

го сенату, а знатні особи з тієї Ґаллії, що зветься Строкатою, давні союзники Риму, котрі отримали тут громадянство, почали домагатися для себе права бути обраними на найвищі посади в державі, це питання стали жваво обговорювати, і було висловлено різні думки. В оточенні принцепса голоси теж розділилися. Багато хто твердив, що Італія не так уже й збідніла, щоб не була у змозі дати сенаторів своєму головному містові. Колись єдинокровні з римлянами народи[26] задовольнялися уродженцями міста Рим, і ніхто не соромиться тієї римської держави, якою вона була в давнину. Більше того, і донині згадують про зразки звитяжності і величі, які проявилися в римській вдачі за колишніх звичаїв. Чи нам мало, що венети й інсубри прорвалися в курію, і ми жадаємо опинитися немовби у полоні чужинців? Але які почесті залишаться після цього для незначної частини тієї родової знаті, що ще залишалася, чи для якогось бідного сенатора з Лація? Все заповнять ті багатії, чиї діди і прадіди, що були вождями ворожих народів, знищували наші війська мечем, взяли в облогу під Алезією нашого божественного Юлія! Це — з нещодавнього минулого; а якщо згадати про наших предків, які загинули від тих самих рук біля підніжжя Капітолію і фортеці в Римі! Можливо, нехай ґалли і насолоджуються правами громадян; проте нехай не зазіхають на сенаторські відзнаки, на почесті, що надаються вищим урядовцям!

24. Ці й подібні до них міркування не зворушили принцепса; він, слухаючи їх, одра-

зу ж заперечував і, скликавши сенат, звернувся до нього з такою промовою: «Мої предки і найдавніший з них Клавс, родом сабінянин, отримавши римське громадянство, водночас були зараховані до патриціїв, і це переконує мене в тому, що у веденні державних справ слід керуватися подібними міркуваннями і переймати усе, що є найкращим. Адже відомо, що Юлії походять з Альби, Корунканії — з Камерія, Порції — з Тускула, і, щоб не ворушити давнини, скажемо, що в сенаті є вихідці з Етрурії, Луканії, усієї Італії і, нарешті, що її межі були розсунуті аж до Альп, щоб не тільки окремі особи, але й усі її області та племена злилися з римським народом в єдине ціле. Відтак ми домоглися міцного спокою всередині нашої країни і блискучого стану у зовнішніх справах лише після того, як було надано громадянство тим народностям, які мешкали за річкою Пад, і, використавши засновані нами в усьому світі військові поселення, прийняли в них найвизначніших провінціалів, що стало великою підмогою для нашої виснаженої імперії. Хіба ми розкаюємося, що до нас переселилися з Іспанії Бальби і не менш визначні мужі з Нарбонської Ґаллії? І тепер серед нас живуть їхні нащадки і не поступаються нам у любові до нашої батьківщини. А що згубило лакедемонців й афінців, як не те, що, хоч і військова міць у них була непохитною, вони відмежовувалися від переможених, котрі в їхніх очах були чужинцями? А засновник нашої держави Ромул вирізняв-

ся такою мудрістю, що бачив у багатьох народностях протягом того самого дня спочатку ворогів, а потім — громадян. Прибульці владували над нами: дітям вільновідпущеників доручається виконувати обов'язки урядовців не віднедавна, як дехто помилково гадає, а не раз так чинив народ і в давніші часи. Ми билися із сенонами; але хіба вольски й екви ніколи не виходили супроти нас на поле бою? Ми були розбиті ґаллами, але ми віддали заручників етрускам, а самніти провели нас під ярмом[27]. І все ж, якщо пригадати всі війни, які ми вели, то виявиться, що жодної з них ми не завершили за такий короткий проміжок часу, як війну з ґаллами; і відтоді у нас з ними непорушний і міцний мир. Тож нехай, пов'язані з нами спільністю звичаїв, схожістю життєвих правил, кровними узами, вони ліпше принесуть до нас своє золото і статки, ніж розкошують ними окремо від нас! Усе, отці сенатори, що тепер вважається дуже давнім, колись було новим: урядовці-плебеї з'явилися після урядовців-патриціїв, урядовці-латинці після урядовців-плебеїв, урядовці з усіх інших народів Італії — після урядовців-латинців. Постаріє і це; і те, що ми розглядаємо як приклади, також коли-небудь стане прикладом».

25. Після промови принцепса було прийнято сенатську ухвалу, згідно з якою едуї першими дістали право ставати сенаторами. Це було зроблено з поваги до давньої спілки і тому, що вони єдині з ґаллів називалися братами римського народу.

У ті самі дні Цезар зарахував до патриціїв найстаріших сенаторів, і тих із них, чиї батьки були визначними діячами, бо вже залишалося небагато родів, яких Ромул назвав старшими, і тих, котрих Луцій Брут назвав молодшими; згасли навіть роди, зараховані до патриціанських диктатором Цезарем за Кассієвим законом і принцепсом Авґустом за Сенієвим законом[28]; ці важливі для держави заходи цензор[29] провадить з великою радістю. Стурбований необхідністю усунення із сенату тих, хто вкрив себе ганьбою, він застосував нещодавно вишуканий і м'який порівняно з колишньою суворістю спосіб, звернувшися до кожного з них із напоумленням замислитися над своїми вчинками і добровільно заявити про свій намір вийти із сенаторського стану; дозвіл на це буде дано без клопотів; він одночасно назве як вилучених з сенату, так і тих, хто сам себе засудив, щоб вирок цензорів, як і каяття тих, хто пішов за своєю волею вкупі пом'якшили їх ганьбу. З цього приводу консул Віпстан запропонував надати Клавдієві титул батька сенату: бо титул батька вітчизни став ужитковим і заслуги, яких досяг новий рід, мали б бути відзначені раніше невідомим найменуванням. Але Клавдій зупинив консула, вважаючи, що той повівся надто догідливо. Тоді ж Цезар оголосив про закінчення перепису, згідно з яким у державі нараховувалося п'ять мільйонів дев'ятсот вісімдесят чотири тисячі сімдесят два громадянина. Приблизно в цей час настав кінець і його невіданню щодо подій удома: трохи пізніше йому довело-

ся дізнатися про неподобства своєї дружини і звалити на неї покарання, щоб потім розпалитися бажанням взяти кровозмісний шлюб.

26. Мессаліні вже обридла легкість, з якою вона чинила перелюб, і вона шукала нових, незвіданих насолод, коли Силій, якого штовхало злощасне шаленство чи думка, що єдиний засіб зарадити навислим над ним небезпекам — це самі небезпеки, став спонукати її порвати із вдаваністю; вони ще не дійшли до того, щоб вичікувати, поки Клавдій помре від старості; невинним людям не шкодить розсудливість, а відверті безчинства вимагають лише зухвалості. У них є спільники, які бояться того самого. Він неодружений, бездітний, ладний побратися з нею й усиновити Британіка. Якщо вони випередять Клавдія, довірливого й необачного, але несамовитого в люті, у Мессаліни збережеться та сама могутність, а ще ж додасться впевненість. До цих розмов Мессаліна поставилася байдуже, але не з любові до чоловіка, а через побоювання, щоб, бува, Силій, заволодівши владою, не перейнявся презирством до коханки і не оцінив справжньою ціною злочинство, яке він схвалював у загрозливих обставинах. Але слова про шлюб усе-таки збудили в ній жадобу дати волю своєму незмірному нахабству, в якому знаходять насолоду найпослідущі марнотратники. Тож ледь діждавшись від'їзду Клавдія, що вирушив для жертвоприношень до Остії, вона врочисто здійснює всі весільні обряди.

27. Я знаю, видаватиметься казкою, що в місті, яке все знає і нічого не приховує, знай-

шовся з-поміж смертних настільки самовпевнений, до того ж консул на наступний термін, котрий зустрівся наперед умовленого дня з дружиною принцепса, скликавши свідків задля підписання їхньої шлюбної угоди; що вона слухала слова жерців, котрі вершили обряд шлюбу, зодягалася у весільну сукню, приносила жертви богам; що вони узлягали серед учасників учти; що тут були палкі поцілунки, обійми; що, нарешті, ніч вони провели, цілком віддавшись подружнім любощам. Але нічого я не вигадав задля неймовірної уяви, а передаю лише те, про що чули діди і що вони записали.

28. У домі принцепса запанував жах, особливо серед тих, хто мав вплив і боявся державного перевороту і вже не в розмовах сам на сам, а відкрито висловлювали своє обурення: поки принцепса паплюжив лицедій[30], це, звісно, було ганебно, але про якесь потрясіння не могло бути й мови; але тепер знатний молодий чоловік, з чудовою зовнішністю, з неабиякою силою духу і в очікуванні консульства найближчим часом, плекає значно ширші задуми; адже не є таємницею, що має настати після такого шлюбу. Без сумніву, у них закрадався страх, коли вони згадували про слабкодухість Клавдія, його підлеглість дружині і про численні страти, вчинені за наказом Мессаліни; з другого боку, та сама піддатливість імператора давала певність, що, висунувши такі тяжкі звинувачення, вони візьмуть гору, і з Мессаліною можна буде покінчити, домігшись її осуду без притягнення до відповідальності; а коли їй усе-таки буде дано

можливість виправдатися — а в цьому й полягає небезпека, — треба, щоб Клавдій залишався глухим навіть до її зізнань.

29. Спочатку Калліст, про котрого я розповів у зв'язку зі смертю Ґая Цезаря, а також Нарцис, що підлаштував убивство Аппія[31], і Паллант, до якого у той час був вельми прихильний принцепс, подумували про те, чи не відволікти таємними погрозами Мессаліну від кохання до Силія, вдаючи, що все інше можна обійти увагою. Але зі страху накликати на самих себе згубу вони врешті-решт відмовилися від цієї думки: Паллант — із боягузтва, Калліст — тому, що, спираючись на досвід, набутий ним за правління попереднього принцепса, добре знав, що для збереження за собою могутності безпечніше вдаватися до обачливих, а не брутальних дій; один лише Нарцис не змінив наміру викрити Мессаліну, наполігши, однак, на тому, щоб до певного часу бодай словом не обмовитися ні про висунення супроти неї звинувачення, ні про наявність обвинувача. Пильно стежачи за перебігом подій і занепокоєний надто тривалим перебуванням Клавдія в Остії, він умовив двох наложниць Клавдія, яким той віддавав перевагу, донести принцепсові про все, що сталося, даючи їм щедрі дарунки й обіцянки і запевняючи їх у тому, що після того як Клавдій розлучиться з дружиною, їхній вплив посилиться.

30. І ось Кальпурнія (так називали одну з наложниць), тільки-но випала нагода зробити це таємно, без зайвих свідків, упала до ніг Цезаря і похапливо повідомила йому, що Месса-

ліна побралася із Силієм; потім вона запитує Клеопатру, що була присутньою в очікуванні того, як буде далі, чи знає й вона про це, і після того як та відповіла ствердно, вимагає покликати Нарциса. Той, благаючи принцепса пробачити йому мовчанку в минулому і те, що він приховував любовні зв'язки його дружини з Веттіями і Плавтіями[32], говорить, що й тепер не звинувачуватиме її в перелюбі, не кажучи вже про те, що не вимагає, аби Силій повернув палац, рабів й домашнє начиння Цезаря, а домагається лише одного — щоб той повернув принцепсові дружину і розірвав шлюбну угоду з нею. «Чи тобі не відомо, що ти отримав розлучення? Адже шлюб Силія бачив увесь народ, сенат і військо, і якщо ти не діятимеш швидко, чоловік Мессаліни оволодіє Римом».

31. Потім Нарцис скликає найвпливовіших з оточення принцепса і спочатку запитує про те саме Турранія, префекта з постачання продовольством, потім — командира преторіанців Лузія Ґету. І після того як ті підтвердили правдивість звістки, усі інші починають навперебій радити Клавдієві вирушити до преторіанського табору і, подбавши спочатку про безпеку, а потім про помсту, забезпечити собі підтримку коґорт. Клавдій так перелякався, що, як добре відомо, весь час перепитував присутніх, чи у нього ще верховна влада і чи приватна особа Силій. А тимчасом Мессаліна, знахабніла більше, ніж коли-небудь, посилаючись на осінню пору, влаштувала у палаці видовище, яке зображало збирання винограду. Його чавили в

чавильнях, у ночви текла патока, і жінки, зодягнуті у звірині шкури, танцювали і стрибали тут, мов несамовиті вакханки, котрі приносять жертви; сама Мессаліна, простоволоса, трясучи тирсом*, і поряд з нею обвитий плющем Силій, обидва на котурнах, закидали голову в такт хорові, який затягував сороміцькі пісні. Передають, що в пориві радості Веттій Валент вибрався на дуже високе дерево і, коли його запитали, що ж він бачить, відповів, що з боку Остії насувається страшна гроза; чи й насправді вона звідти починалася, чи випадково зронені ним слова — таки стали віщими.

32. Тепер уже не лише чутки, а й звістки надходили звідусіль про те, що Клавдієві про все відомо і що він повертається до Риму, охоплений жадобою помсти. Отже Мессаліна подалася до садів Лукулла[33], а Силій, удаючи, ніби нічого не боїться, попрямував на форум — до виконання своїх обов'язків. І поки решта розбігається врізнобіч, з'являються центуріони і накладають на змовників кайдани: кого спіймавши на вулицях, кого у схованках. Мессаліна, опинившись раптово у вкрай загрозливому становищі і, не маючи часу на роздуми, квапиться з'явитися перед чоловіком, що не раз їй уже зараджувало, а водночас посилає гінця з розпорядженням, аби Британік і Октавія також поспішили в обійми батька..Вона вблагала також найстарішу з весталок Вібідію домогтися бесіди з великим понтифіком[34] і схилити його до милостивості. А сама тимчасом лише з трьома супровідника-

* Тирс — увитий плющем жезл Вакха, бога виноробства (*прим. ред.*).

ми — її почет раптово зник, — пройшовши пішки через усе місто, вирушає на возі, яким вивозили садове сміття, шляхом, що вів до Остії, не викликаючи ні в кого співчуття, бо його перевищувала огидність її злочину.

33. Не менший переполох панував і в оточенні Цезаря, бо префект преторіанців Ґета не виказував достатньої надійності, а був однаковою мірою здатним на чесні і негідні вчинки. І ось Нарцис, зібравши тих, хто розділяв його острах, виголошує, що немає іншого способу забезпечити Цезареві безпеку як передати командування воїнами на один-єдиний день кому-небудь з придворних вільновідпущеників і заявляє, що ладний взяти це і на себе. І щоб з переїздом до Риму Луцій Вітеллій і Цеціна Ларґ не змінили настрою Клавдія і не похитнули його рішучості, вимагає надати йому місце на тому самому возі і сідає на нього.

34. Згодом часто говорили про те, що які б суперечливі вирази не вихоплювалися з уст принцепса, котрий то лаяв дружину за розпусту, то раптом впадав у спогади про їхнє спільне подружнє життя і жалів малолітніх дітей, Вітеллій незмінно повторював одне і те саме: «Яке зухвальство! Який злочин!» І хоча Нарцис наполягав на тому, щоб принцепс не висловлювався недомовками, а говорив щиро, переконування були марні, тож той і далі відповідав на питання з тією самою двозначністю, так що його слова можна було витлумачити як завгодно; приклад з нього брав і Цеціна Ларґ. І ось перед ними Мессаліна. Вона волала, благаючи вислухати матір

Октавії і Британіка, але її урвав обвинувач, який почав розповідати Клавдієві про Силія, про весілля; і тут, щоб відвернути від неї очі принцепса, він вручив йому пам'ятну записку з переліком її любовних зв'язків. Трохи згодом, під час в'їзду до Риму, до Клавдія з'явилися б їхні спільні діти, коли б Нарцис не розпорядився відвезти їх в інше місце. Але він так і не завадив Вібідії з усією настирливістю зажадати, щоб Клавдій не скарав на горло дружину, не вислухавши її пояснень на свій захист. Нарцис відповів весталці, що принцепс неодмінно вислухає дружину і вона матиме можливість очиститися від висунутого звинувачення; а поки нехай благочестива діва повертається до виконання священнодійств.

35. Дивним виглядало при цьому мовчання Клавдія; Вітеллій удавав, ніби йому нічого не відомо; отже, всі підкорилися вільновідпущеникові. Він повеліває відчинити двері коханця Мессалліни і заводить туди імператора. Спочатку показує йому у передпокої статую батька Силія[35], яку всупереч сенатській ухвалі той не прибрав з цього місця, а також усе те зі спадку Неронів і Друзів, що перейшло до нього у нагороду за перелюб. Після цього він забирає розпаленого гнівом Клавдія, що вибухнув погрозами, до табору, де воїни вже були виведені на сходку; тут, після попереднього звертання до них Нарциса, принцепс сказав лише кілька слів, тому що сором заважав йому висловити обурення, яким він допіру кипів. Коґорти відповіли на його виступ бурхливими і тривалими вигуками, вимагаючи назвати імена винуватців

і покарати їх; приведений до трибуналу Силій не силкувався ні виправдатися, ні відтягнути вирок: навіть більше, він попросив, щоб йому прискорили смерть. Таку ж твердість проявили і знатні римські вершники. І Клавдій звелів стратити приставленого Силієм до Мессаліни охоронця Титія Прокула, який пропонував дати свідчення, і Веттія Валента, котрий зізнався у перелюбі з Мессаліною, а також Помпея Урбіка і Савфея Трога, котрі знали про його провину. Такого ж покарання зазнали префект пожежної сторожі Декрій Кальпурніан, керівник імператорської ґладіаторської школи Сульпіцій Руф і сенатор Юнґ Вергіліан.

36. Лише з Мнестером виникла затримка: розірвавши на собі одяг, він заволав, закликаючи Цезаря поглянути на сліди від батогів і згадати про даний самим принцепсом наказ неухильно виконувати всі веління Мессаліни; інші пішли на злочин, бо їх спокусила її щедрість чи надія вивищитися, а він — з примусу, і якби Силій здобув верховну владу, він насамперед знищив би його, Мнестера. На Цезаря ці слова справили враження, і він уже схилявся помилувати Мнестера, проте вільновідпущеники відрадили його від цього: перебивши стількох іменитих людей, немає чого жаліти якогось лицедія; байдуже, коїв він такий тяжкий злочин з власної волі чи з примусу. Не було взято до уваги і сказане на свій захист римським вершником Травлом Монтаном. Це був скромний юнак, який, однак, вирізнявся неабиякою вродою; його привели до Мессаліни за її велін-

ням, але тієї ж ночі вона його прогнала, бо однаковою мірою не стримувалася ні в любовних утіхах, ні в огиді. Уникли смерті лише Суїллій Цезонін і Плавтій Латеран — останній завдяки видатним заслугам свого дядька по батьковій лінії, тоді як Цезоніна захистила його власна порочність, бо на цих мерзотних збіговиськах він, як жінка, віддавав своє тіло чужій похоті.

37. Тим часом Мессаліна, подавшись у сади Лукулла, не залишала спроб врятувати своє життя і складала слізні благання, плекаючи якусь надію і часом впадаючи у сказ — стільки в ній було зарозумілості навіть у крайніх для неї обставинах. І якби Нарцис не поквапився покінчити з нею, вона б обернула згубу на голову свого обвинувача. Адже, повернувшись додому й отямившись від багатої трапези, Клавдій, в гарному настрої, розпашілий від вина, повеліває передати нещасній (кажуть, він ужив саме це слово), щоб вона з'явилася назавтра викласти свої виправдання. Почувши це і збагнувши, що гнів принцепса вщухає, що до нього повертається колишній шал і що в разі зволікання треба остерігатися настання ночі і спогадів про шлюбне ложе, Нарцис прожогом вибігає з бенкетної зали і віддає наказ присутнім у палаці центуріонам і трибунові негайно порішити Мессаліну — мовляв, таке повеління імператора. Розпорядником і виконавцем її вбивства визначається вільновідпущеник Евод. Подавшись одразу ж до садів Лукулла, він знаходить Мессаліну розпростертою долілиць і поряд із нею її матір Лепіду, яка, хоча і сварилася з донькою, поки та була при силах, відчула до неї

жалість, коли вона опинилася на краю загибелі, і тепер умовляла її не чекати появи вбивці: життя її збігло і їй залишається вибрати для себе лише гідну смерть. Але в душі, зіпсутій похітливістю, не залишилося нічого добропорядного. Безупинно лилися сльози і чулися марні зойки, аж раптом розчинилася брама і перед Мессаліною з'явилися мовчазний трибун та вільновідпущеник, який засипав її брудною лайкою.

38. Лише тоді вперше усвідомила вона невблаганність своєї долі і схопила кинджал; прикладаючи його тремтячою рукою то до горла, то до грудей, вона марне намагалася себе протнути, і трибун завдав їй удару мечем. Тіло її віддали матері. Клавдієві, котрий бенкетував, повідомили про її смерть, не уточнивши, чи вона вбила себе власноруч, чи прийняла її від чужої руки. І він, не розпитавши про це, попросив келиха з вином і продовжив узвичаєне застілля. Та й у наступні дні він не виказував жодної ознаки радості, ненависті, гніву, смутку, зрештою бодай якогось поруху людської душі — чи коли дивився на обвинувачів, пойнятих неймовірною радістю, чи коли бачив дітей, придушених горем. Забути Мессаліну йому допоміг сенат, який постановив прибрати її ім'я і її статуї з усіх громадських місць і приватних будинків. Нарцисові було надано квесторські відзнаки — доволі незначна винагорода, порівняно з його сподіваннями, — адже в цій справі він перевершив своїми заслугами Палланта і Калліста.

Так, його спонукання були гідними шани, але призвели до найгірших наслідків.

КНИГА ДВАНАДЦЯТА

1. Після вбивства Мессаліни двір принцепса охопила тривога — адже між вільновідпущениками починалася боротьба стосовно того, кому з них підшукувати дружину для Клавдія, котрий не переносив безшлюбного життя, але підпадав під владу кожної своєї дружини. Не менше суперництво розпалилося між жінками; кожна хизувалася своєю знатністю, вродою і статками, доводячи, що це — гідна підстава для такого заміжжя. Суперечка йшла головним чином про те, кому віддати перевагу — Лоллії Пауліні, дочці колишнього консула Марка Лоллія, чи доньці Ґерманіка Аґриппіні; останню підтримував Паллант, першу — Калліст; зі свого боку, Нарцис висував Елію Петіну з роду Туберанів. Сам Клавдій схилявся то туди, то сюди, залежно від того, кого з порадників він щойно вислухав, потім скликав їх, оскільки між ними почалися незгоди, і велів кожному висловити свою думку, навівши для неї відповідні обґрунтування.

2. Нарцис говорив про те, що Петіна вже була дружиною принцепса, що у них спільна донька (адже Антонія народилася від нього)

і що з поверненням дружини в його будинок не відбуватиметься нічого нового, бо вона не ставитиметься зі звичайною для мачухи неприязню до Британіка й Октавії — близьких родичів її власним дітям. Калліст заперечував, що принижена тривалим розлученням Петіна, якщо лишень знову стане дружиною принцепса, неминуче зробиться пихатою; тому значно правильніше ввести у сім'ю Лоллію, яка ніколи не мала дітей, а відтак не матиме ревнощів та упередженості і замінить пасинкові й пасербиці рідну матір. А Паллант вихваляв Аґриппіну найбільше за те, що вона приведе з собою внука Ґерманіка: цілком гідно для імператорової сім'ї приєднати цього нащадка знатного роду до нащадків Юліїв і Клавдіїв, а відтак не допустити, щоб жінка випробуваної плідності і ще зовсім молода понесла в інший дім славу і велич Цезарів.

3. Переважили ці докази, підкріплені вродою Аґриппіни: часто бувавши у дядька на правах близької родички, вона звабила його і, жаданіша, ніж решта, але ще не дружина, вже користувалася владою дружини. Впевнена у своєму майбутньому заміжжі, вона почала виношувати значні задуми і готувати шлюб свого народженого від Ґнея Аґенобарби сина Доміція з Октавією, донькою Цезаря; проте укласти цей шлюб можна було лише злочинним шляхом, тому що Цезар устиг заручити Октавію з Луцієм Сіланом і привернув до цього, і без того відомого, юнака прихильність натовпу, подарувавши йому тріумфальні

відзнаки і блиск влаштованих від його імені ґладіаторських ігор. Проте видавалося досить простою справою домогтися чого завгодно від принцепса, у котрого не було якихось власних уподобань чи неприязні, зате чимало сторонніх підказок і намовлянь.

4. І ось, прикриваючи своїм званням цензора різні підлоти і передбачаючи, хто стане істинним володарем, Вітеллій, щоб здобути прихильність Аґриппіни, береться сприяти її задумам і висувати звинувачення проти Сілана, чия сестра, вродлива і непокірлива Юнія Кальвіна, зовсім нещодавно була невісткою Вітеллія. Звідси й пішов наклеп: зовсім не злочинні, але надто відверті стосунки між братом і сестрою він змальовує як кровозмісний зв'язок. А Цезар з любові до доньки ще уважніше вислухував ці підозри щодо свого майбутнього зятя. Тимчасом Сілан, нічого не відаючи про підступи проти нього — саме у цей час він був претором, — указом Вітеллія раптово позбавляється сенаторського стану, хоча незадовго до того було оголошено й остаточно затверджено список сенаторів на найближчі п'ять років. Одночасно Клавдій заявляє йому, що шлюб Сілана з Октавією не відбудеться; його примушують скласти з себе преторські обов'язки, і на один день, що залишився до завершення терміну його претури, їх покладають на Епрія Марцелла.

5. За консульства Ґая Помпея і Квінта Веранія[1] шлюбну домовленість Клавдія з Аґриппіною підтверджувала і поширена про це чутка і

стосунки між ними, що вийшли за межі дозволеного; але вони ще не осмілювалися відзначити весільні обряди, тому що одруження дядька з небогою було справою нечуваною; такий шлюб вважався кровозмісним, а легковажити цим вони не насмілювалися, остерігаючись, щоб цей учинок не обернувся лихом для держави. Зволіканню поклав край Вітеллій, котрий узявся довершити цю справу за допомогою своїх хитрощів. Запитавши Цезаря, чи скориться він вимогам народу і пораді сенату, й діставши відповідь, що він такий само громадянин, як і решта, і згодний з бажанням усіх, Вітеллій пропонує йому зачекати в палаці, а сам тимчасом прибуває до сенату і, заявивши, що справа йде про надзвичайно важливі питання для держави, просить дозволу виступити першим і починає промову таким чином: «Взявши на себе найважчий тягар піклування про весь світ, принцепс потребує підтримки, щоби, спекавшись турбот про сім'ю, він міг цілком віддатися служінню задля загального добра. Та чи є гідніша розрада для по-цензорському непохитної душі, для того, хто ніколи не віддавався розкоші і насолодам, але з ранньої юності корився законам, ніж узяти дружину, спільницю у щасті і горі, з котрою він міг би ділитися найпотаємнішими думками, кому довірив би малих дітей?»

6. Після цієї сприйнятої доброзичливо промови Вітеллій, затим що сенатори висловили свою цілковиту згоду з нею, повернувся до того, з чого почав, і заявив, що оскільки всі одностайно радять принцепсові взяти шлюб, слід

вибрати для нього жінку, відзначену знатністю, материнством, бездоганним способом життя. І немає потреби розшукувати таку, бо Аґриппіна перевершує решту славою свого роду; вона довела, що здатна народжувати дітей і має гарну вроду. І справді, хіба не знаменним є те, що, з провидіння богів залишившись удовою[2], вона може зв'язати себе з принцепсом, який ніколи не знав іншої любові, крім подружньої? Вони, сенатори, слухали від батьків і бачили навіч, як задля задоволення своїх похотей Цезарі оволодівали чужими дружинами[3]. Наскільки далека від цього скромність їхнього нинішнього володаря! Тож нехай цей приклад буде на майбутнє, як належить імператорові підшукувати для себе дружину! Але союз дядька з небогою — це новація для нас. В інших народів, проте, це річ звичайна і немає закону, яким вона була б заборонена, та й шлюби з двоюрідними сестрами, раніше у нас невідомі, з плином часу набули великого поширення. Звичай закріплюється, якщо відповідає потребам, і ця новація безсумнівно опиниться серед тих, які невдовзі будуть засвоєні скрізь.

7. Не бракувало і таких, хто, вигукуючи, що коли Цезар баритиметься, то вони одружать його силоміць, наперебій кинулися геть із курії. Зібралася юрба, у якій чулися вигуки, що римський народ звертається до Цезаря з благанням про те саме. І Клавдій, більше не зволікаючи, виходить на форум і з'являється перед людом з поздоровленнями, а ввійшовши до сенату, вимагає прийняття ухвали, згідно з якою раз і назавжди

дозволялися б шлюби між дядьками і небогами. А втім, не знайшлося нікого, хто б забажав взяти такий шлюб, крім єдиного римського вершника Алледія Севера, про котрого казали, що його до цього підштовхнуло бажання догодити Аґриппіні. Цей шлюб принцепса став причиною рішучих перемін у державі: усім почала орудувати жінка, яка вершила ділами Римської держави, зовсім не спонукана невтримною сваволею, як Мессаліна; ця тримала всіх у покорі міцно, немовби у неї була чоловіча рука. Привселюдно у неї був суворий вигляд, а ще частіше зарозумілий; удома не допускала жодних відхилень від суворого сімейного укладу, якщо це не сприяло зміцненню її влади. Непомірну жадібність до золота вона пояснювала бажанням нагромадити засоби для потреб держави.

8. Сілан наклав на себе руки тільки в день весілля Клавдія — чи то плекав надію на життя аж до цього дня, чи то вибрав його зумисне, щоб хоч якось дошкулити своїм ворогам. Сестра Сілана Кальвіна була вигнана з Італії. Клавдій додав до цього передбачені законами царя Тулла священнодійства та умилостивлювальні жертвоприношення в гаю Діани, здійснення яких покладалося на понтифіків, причому всі насміхалися з того, що кара за кровозмішання й очищувальні обряди, аби його спокутувати, призначалися саме в цей час. Своєю чергою, Аґриппіна, бажаючи, щоб її знали не лише з поганого боку, домагається повернення із заслання Аннея Сенеки й водночас надає йому претуру, вважаючи, що з огляду на його гучну

літературну славу і те й те припаде до вподоби римському суспільству; поряд із тим вона вчинила так і задля того, щоб дитинство Доміція пройшло під керівництвом такого видатного навчителя і щоб вона з сином для втілення своєї мрії про одноосібне панування могла користатися його порадами, бо вважалося, що Сенека, пам'ятаючи про благодіяння Аґриппіни, до неї ставиться з відданістю, а до Клавдія, затаївши гіркоту від кривди, налаштований вороже[4].

9. Потім було вирішено більше не гаятися, і консула на наступний термін Полліона щедрими обіцянками спонукують внести пропозицію, щоб сенат звернувся до Клавдія засватати Октавію за Доміція, що, беручи до уваги вік обох, не виглядало безглуздям, а відкривало можливості для здійснення далекосяжних задумів. Полліон висловлюється майже в тих самих словах, у яких це зробив нещодавно Вітеллій; Октавію сватають за Доміція, і він, ставши на додачу до попередніх родинних зв'язків нареченим доньки принцепса і його майбутнім зятем, стараннями матері й хитрощами тих, хто, засудивши на смерть Мессаліну, остерігався помсти з боку її сина, зрівнюється у правах з Британіком.

10. Тоді ж сенат приймає парфійських послів, що прибули, як я вже сказав, просити за повернення їм на трон Мегердата[5]. Вони беруться до виконання свого доручення з такими словами: вони з'явилися сюди, знаючи про чинну спілку з римлянами і зберігаючи вірність династії Арсакідів, лише для того, щоб запросити до себе сина Вонона, внука Фраата,

і таким чином звільнитися від тиранії Готарза, однаково нестерпної як для знаті, так і для простолюду. Вже всіх його братів, близьких і навіть далеких родичів страчено ним; тепер до цього додаються вбивства їхніх вагітних жінок і малих дітей, бо незлагідний удома, невдаха у війнах, він прикриває свою слабкість жорстокістю. У них давня і скріплена угодами дружба з римлянами, які мусять прийти на допомогу союзникам, суперникам римлян у силі, що схилилися перед останніми лише з поваги. Для того і віддають вони сюди заручниками царських дітей, щоб мати можливість, якщо володар їхньої вітчизни стане для них тягарем, звернутися до принцепса і сенаторів й отримати від них кращого і призвичаєного до римського люду і звичаю царя.

11. Відповідаючи на ці і подібні до них слова, Цезар почав мову про зверхність римлян і підлеглість парфійців, причому поставив себе поряд з божественним Авґустом, нагадавши, що вони у нього теж випросили царя, але промовчавши про Тиберія, хоча і той посилав їм царів[6]. Він додав також настанови присутньому в курії Меґердатові, щоб він не вважав себе паном, а решту рабами, але бачив у собі лише правителя, а в усіх інших — громадян, щоб проявляв милосердя і дотримувався справедливості, які тим жаданіші для варварів, чим менше вони їм відомі. Потім, звернувшись до послів, він звеличує похвалами вихованця міста Рима, причому особливо скромного за вдачею; зрештою, треба терпляче переносити

владців, і їхня часта зміна ні до чого доброго не веде. Римська держава настільки пересичена славою, що бажає спокою навіть чужоземним народам. Після цього намісникові Сирії Ґаю Кассієві віддали наказ проводити юнака до річки Євфрат.

12. Саме в той час Кассія вважали найобізнанішим законодавцем — адже військові науки, коли скрізь спокійно, відсуваються вбік і мирна обстановка зрівнює діяльних і нетямущих. Але, наскільки це було можливо за відсутності війни, Кассій, однак, відновлював стародавній послух і навчав леґіони з таким старанням і з такою передбачливістю, немовби його тіснили вороги; він вважав, що цього вимагає гідність його предків і роду Кассіїв, який прославив себе і в цих краях. Отже, викликавши тих, за чиїм спонуканням був випрошений новий цар для парфійців, й отаборившись у Зевґмі, звідки була найзручніша переправа через річку, він після прибуття знатних парфійців і царя арабів Акбара нагадує Меґердатові про те, що найпалкіші поривання варварів холонуть через зволікання, інколи ж обертаються віроломством: тому нехай він поквапиться із завершенням розпочатого. Ця пересторога, однак, була знехтувана через підступність Акбара, який на багато днів затримав в Едесі наївного юнака, котрий гадав, що високе становище рівнозначне безупинним успіхам. І хоча його кликав онук Фраата IV, син Вонона Карен, котрий обіцяв у разі їх швидкого прибуття безсумнівний успіх, Ме-

ґердат подався не в прилеглу Месопотамію, а до Вірменії кружним шляхом, на той час важко прохідним, тому що починалася зима.

13. Потім, утомлені горами і снігом, вже наближаючись до рівнини, вони з'єднуються з військом Карена і, переправившись через річку Тигр, проходять землями адіабенців, чий цар Ізат уклав для годиться спілку з Мегердатом, а потай з більшою відданістю схилявся до Готарза. Об'єднане військо по дорозі захопило Ніневію, найдавнішу столицю Ассирії, а також фортецю, відому тим, що в останній битві Дарія з Александром біля її мурів було розгромлено сили персів. Тим часом Готарз приносив обітниці богам на горі Санбул, де найважливішим був культ Геркулеса[7], котрий у потрібний час нагадує жерцям, з'явившись їм уві сні, щоб вони привели до храму споряджених для полювання коней. І після того як цих коней навантажують повними стріл сагайдаками, вони розходяться по гірських лісах і лише вранці, сильно засапавшись, повертаються з порожніми сагайдаками. Після цього бог знову з'являється в нічному сновидінні і вказує ліси, якими він блукав, і в них скрізь знаходять убитих звірів.

14. Але Готарз, ще не цілком зібравши військо, відсиджувався за річкою Кормою мов за укріпленням, і хоча його викликали на битву лайливими кпинами і посилали до нього гінців, всіляко тягнув час, змінював стоянки і, заславши своїх людей у табір ворогів, за допомогою підкупу схиляв останніх до зради. З їхніх лав Ізат, цар Адіабени, а невдовзі й цар арабів

Акбар відводять свої загони з притаманною для тих народів легковажністю, бо, як свідчив досвід, варвари воліють просити царів з Риму, а не мати їх у себе. Отже, Меґердат, позбувшися значної частини допоміжних військ та остерігаючись зради з боку решти, зважився на єдине, що йому залишалося, а саме — покластися на випадок і спробувати щастя у бою. Не ухилявся від цього і Готарз, котрий позухвалішав через послаблення ворога. Відтак відбулася запекла битва, яка точилася з перемінним успіхом, поки Карена, який відбив ворогів на своєму фланзі і захопився їх переслідуванням, не обійшли з тилу свіжі сили супротивника. Тоді Меґердат, побачивши, що все втрачено, довірився клієнтові свого батька Парракові, але був підступно обманутий і в кайданах виданий переможцеві. А той, не визнаючи в ньому ні свого родича, ні Арсакіда, але обзиваючи його чужинцем і римлянином, повеліває, відітнувши бранцеві вуха, залишити його живим, нібито щоб показати своє милосердя і зганьбити римлян. Невдовзі після цього Готарз помер від хвороби, і на парфійський престол запросили Вонона, який правив мідійцями. На його долю не випало ні особливого успіху, ні особливого лиха — нічого гідного згадки; царювання його було короткочасним і безславним, і після нього Парфійська держава перейшла до його сина Вологеза.

15. Тим часом Мітридат Боспорський, котрий, позбувшися трону[8], блукав, не маючи постійного пристановища, дізнався про відхід

основних сил римського війська на чолі з полководцем Дідієм і про те, що у знову облаштованому царстві залишилися лише недосвідчений через молодість Котіс і кілька коґорт під орудою римського вершника Юлія Аквіли; маючи за ніщо і римлян, і Котіса, Мітридат починає підбурювати племена й переманювати на свій бік зрадників і, зібравши зрештою військо, проганяє царя дандарів і захоплює його престол. Коли про це стало відомо й очікувалося, що Мітридат ось-ось вторгнеться в Боспорське царство, Котіс й Аквіла, не покладаючись на свої сили, тим більше, що і цар сіраків Зорсін поновив ворожі дії проти них, почали шукати підтримки ззовні і відрядили послів до Евнона, котрий правив племенем аорсів. Не становило труднощів для них схилити Евнона до своєї спілки, бо ж яскравими були докази про міць Римської держави порівняно із заколотником Мітридатом. Тож умовилися, що Евнон виступить проти ворога кіннотою, тоді як римляни розпочнуть облогу міст.

16. І ось, виладнавшись похідним шикуванням, вони виступають попереду, маючи в тилу аорсів, посередині — коґорти й озброєні римською зброєю загони боспорців. Ворога було відкинуто, і вони дійшли до покинутого Мітридатом через недоброзичливість городян дандарського міста Созі; було вирішено ним оволодіти і залишити в ньому залогу. Звідти вони прямують у землі сіраків і, перейшовши річку Панду, з різних боків підходять до міста Успе, розташованого на узвишші й укріплено-

го мурами й ровами; а втім, його мури були не з каменя, а зі сплетеного пруття з насипаною посередині землею і тому виявилися слабкими перед натиском нападників, які приводили в сум'яття обложених, закидаючи їх із споруджених для цього високих башт палаючими головешками і списами. І якби ніч не перервала битви, місто було б здобуто штурмом упродовж одного дня.

17. Наступного дня обложені прислали послів, які просили пощадити городян вільного стану і пропонували переможцям десять тисяч рабів. Ці умови було відкинуто, тому що перебити тих, що здалися, було б надзвичайною жорстокістю, а охороняти таку велику кількість — надто складна річ: нехай вже ліпше вони поляжуть за законом війни; воїнам, що проникли в місто за допомогою драбин, було подано знак до нещадної різанини. Винищення мешканців Успе вселило страх у всіх інших, котрі вже вирішили, що скрізь чигає небезпека, коли ворога не можуть зупинити ні зброя, ні фортеці, ні неприступні високогірні місцини, ні річки, ні міста. І ось Зорсін після тривалих роздумів, чи підтримати у крайній скруті Мітридата, чи подбати про отримане ним від батька царство, вирішив нарешті віддати перевагу благові свого народу і, видавши заручників, простерся ницьма перед зображенням Цезаря, що принесло велику славу римському війську, яке, здобувши без утрат перемогу, зупинилося за три дні шляху від річки Танаїс. Проте під час повернення додому щастя від-

вернулося від нього: кілька кораблів (адже військо поверталося морем) викинуло до берега таврів і їх оточили варвари, які вбили префекта коґорти і багато воїнів з допоміжного загону.

18. Тим часом Мітридат, не покладаючись більше на зброю, замислюється над тим, до чийого милосердя він міг би звернутися. Брата Котіса, у минулому зрадника, а тепер — ворога, він остерігався. Серед римлян не було нікого, наділеного такою владою, щоб його обіцянки вважалися вагомими. І він вирішив звернутися до Евнона, який не виявляв до нього особисту ворожість і нещодавно заприятелював з римлянами, тобто користувався великим впливом. Отже, зодягнувшись у підхоже для його становища вбрання і прибравши відповідного виразу, він увійшов до опочивальні царя і, припавши до колін Евнона, сказав: «Я — Мітридат, котрого протягом стількох років на суходолі і на морі переслідують римляни; учини на свій розсуд з нащадком великого Ахемена — лише одного цього вороги не відібрали в мене».

19. Зважаючи на ім'я цього чоловіка, пригадуючи, наскільки мінливі справи людські, схвильований благанням про підтримку Евнон, піднявши Мітридата з колін, хвалить його за те, що він вирішив звернутися з проханням до племені аорсів та особисто до нього, Евнона, щоб з їхньою допомогою домогтися примирення. І Евнон відряджає до Цезаря послів з листом, у якому містилися такі слова, що, мовляв, дружба між римськими імператора-

ми і царями великих народів починається зі схожості обійманих ними посад, але його із Клавдієм пов'язує і спільно здобута перемога. Підсумок війни тільки тоді буває справді чудовим, коли він втілюється у великодушність щодо переможених: так, переможці нічого не відібрали у поваленого ними Зорсіна. А що стосується Мітридата, який заслуговує на суворіше ставлення, то він, Евнон, просить не про збереження за ним влади і царства, а лише про те, щоб його не змусили іти за колісницею тріумфатора і щоб він не наклав за це своєю головою.

20. Однак Клавдій, зазвичай поблажливий до чужинської знаті, на цей раз вагався — що буде правильнішим: прийняти бранця, зберігши йому життя, чи захопити його силою зброї. До останнього його підштовхували гіркота завданих йому образ і жадоба помсти; але виникали і протилежні думки: доведеться вести війну у важкодоступній місцевості і далеко від морських гаваней; до того ж царі в тих краях войовничі, народи — кочовики, земля — неродюча; повільність дасться взнаки утомою, а поквапливість ризикована; перемога не принесе багато слави, а в разі поразки буде цілковита ганьба. Тому чи ж не ліпше піти назустріч проханню і зберегти життя вигнанцеві, який, що довше проживе в принизливому становищі, то більших мук зазнає. Переконаний цими міркуваннями, Клавдій відповів Евнонові, що хоч Мітридат і заслуговує найсуворішого і показового покарання і йому, Клавдієві,

не бракує сил, аби покарати його, але так уже встановлено предками: наскільки треба бути непохитним у ставленні до ворога, настільки личить проявляти доброзичливість до різних прохань; а тріумфи здобуваються лише в разі підкорення сповнених сили народів і держав.

21. Після цього Мітридата було видано римлянам і привезено до Риму прокуратором Понту Юнієм Цилоном. Розповідали, що він розмовляв з Цезарем гордовитіше, ніж це відповідало його становищу, і стали відомими такі його слова: «Мене не відіслано до тебе, але я прибув зі своєї волі; а коли ти вважаєш, що це не так, то відпусти мене і потім шукай». Він зберігав незворушний вираз на обличчі і тоді, коли, оточений вартою, був виставлений напоказ народові біля ростральних трибун. Цилонові були надані консульські відзнаки, Аквілі — преторські.

22. За тих самих консулів Аґриппіна, нещадна в ненависті, вважаючи своїм ворогом Лоллію, оскільки вона теж колись виборювала заміжжя з Цезарем, вигадує для неї злочин і висуває проти неї обвинувача, який ставить їй у провину те, що вона зверталася до халдеїв і магів, а також запит щодо шлюбу Цезаря, поданий нею оракулові Аполлона Кларського. І Клавдій, навіть не вислухавши підсудної, виступив у сенаті з розлогою промовою, в якій спочатку з подробицями вів мову про її знатність, про те, що вона — донька сестри Луція Волузія, що Котта Мессалін — брат її прадіда, що раніше вона була одружена з Меммієм Реґулом (про її шлюб з Ґаєм Цезарем він зумис-

не промовчав), і лише в кінці додав, що її наміри згубні для держави і в неї слід відібрати можливості для скоєння злочинів; а відтак її треба вислати з Італії, з конфіскацією майна. Вигнанниці з усіх незліченних статків залишили тільки п'ять мільйонів сестерціїв. Також і Кальпурнії, жінці знатного роду, підлаштували засудження, — її вроду похвалив принцепс, сказаши це без якогось виявлення похоті, у випадковій розмові, що трохи стримало гнів Аґриппіни і вона не впала у крайнощі для помсти. До Лолліі ж відсилають трибуна, щоб він змусив її до самогубства. А за законом про здирництво було засуджено Кадія Руфа, котрого притягнули до відповідальності віфінці.

23. З огляду на те, що Нарбонська Ґаллія незмінно виявляла перед сенатом беззастережний послух, на неї було поширено постанову, чинну для Сицилії, а саме — сенаторам з цієї провінції дозволили навідувати її у майнових справах без дозволу на те принцепса. Ітуреї й юдеї після смерті царів Сохема й Аґриппи були приєднані до провінції Сирії[10]. Тоді ж сенат постановив відновити після сімдесятирічної перерви ворожіння про благо держави і надалі влаштовувати його щорічно. Крім цього, Цезар розширив межі міста Рима, вчинивши згідно із старовинним звичаєм, відповідно до якого тим, хто збільшив розміри імперії, надавалося право відсунути і міську межу. Але, крім Сулли і божественного Авґуста, ніхто з римських воєначальників, навіть і з-поміж великих завойовників, не скористався своїм правом.

24. Бачити в цьому честолюбство царів чи жагу до слави — судять по-різному. Хай там що, а на мою думку, не зайве знати, як виникло це місто, і які межі встановив для нього Ромул. Отже, борозну для позначення межі міста було почато від Бичачого ринку, від того місця, де ми тепер бачимо бронзового бика (цих тварин впрягають у плуг), у такому напрямку, щоб великий жертовник Геркулесові залишився по той бік борозни; далі, на певній відстані один від одного, були встановлені камені, що тяглися вздовж підніжжя Палатинського пагорба до жертовника Консу, Старих курій, невеликого святилища Ларів[11] і Римського форуму; згідно з переказом, Форум і Капітолій були внесені в межі міста не Ромулом, а Титом Татієм. А кордони, встановлені для форуму Клавдієм, добре відомі і вказані в державних документах.

25. За консульства Ґая Антистія і Марка Суїллія[12] Клавдій за наполяганням Палланта поквапився усиновити Доміція; зв'язавши себе з Аґриппіною як натхненник заміжжя, а пізніше увійшовши у злочинне життя на віру з нею, Паллант всіляким чином умовляв Клавдія подумати про добро Римської держави, про те, щоб було кому підтримати Британіка, поки він ще у підлітковому віці; адже і за божественного Авґуста, попри те що він мав опору — внуків, силу мали і пасинки; та й Тиберій, маючи рідного сина, прийняв Ґерманіка у своє родинне коло; тож хай і він, Клавдій, прихилить до себе юнака, котрий ладен узяти частину покладених на нього турбот. Переконаний цими дока-

зами, Клавдій віддав перевагу перед власним сином Доміцієві, старшому за Британіка на три роки і, виступивши з відповідною промовою в сенаті, повторив у ній вислухане ним від вільновідпущеника. Обізнані люди відзначали з цього приводу, що в роду патриціїв Клавдіїв раніше не траплялося жодного випадку усиновлення і що кровна спадкоємність тривала у них від самого Атта Клавса.

26. Тим часом принцепсові було висловлено вдячність з долученням вишуканих лестощів Доміцієві; був також запропонований закон, який визначав, що він переходить у рід Клавдіїв і приймає ім'я Нерона. А Аґриппіна звеличується титулом Авґусти. Після завершення усього цього не було нікого, хто б з непідробним співчуттям не сумував з приводу долі, що випала Британікові. Позбувшись поступово навіть послуг рабів, він сприймав як насмішку недоречні лестощі мачухи, розуміючи її лицемірство. Кажуть, що він мав природний хист; чи це правда, чи така чутка втрималася за ним від безталання, що спіткало його, — він так і не втілив цього хисту на ділі.

27. Але жадаючи показати свою могутність і союзним народам, Аґриппіна домагається введення колонії ветеранів у місто убіїв, де вона народилася, і колонія була названа її іменем[13]. За випадковим збігом це плем'я, що переправилося через Рейн, взяв у свою підлеглість не хто інший як її дід Аґриппа.

Приблизно в той самий час Верхню Ґерманію охопили страх і сум'яття, викликані гра-

біжницьким набігом хаттів. Проти них леґат Публій Помпоній відряджає коґорти вонґіонів і неметів, з доданою їм союзницькою кіннотою, яким повеліває перехопити грабіжників або, якщо вони розбредуться, раптово затиснути їх у кільце. Старанно виконуючи приписи полководця, військо розділилося на два загони, і ті, що попрямували лівим шляхом, пішли з усіх боків на ворогів, які щойно повернулися з походу і після нестримного розгулу, який поглинув їхню здобич, впали у глибокий сон. Ця перемога над хаттами принесла римлянам то більшу радість, що майже через сорок років після поразки Вара вони визволили з полону кількох його воїнів.

28. Тим часом загін, який просувався праворуч і найкоротшим шляхом, заподіює ще більшої шкоди ворогам, які трапилися на шляху й одважилися на битву, після чого зі славою та багатою здобиччю повертається до гори Тавна, де його очікував на чолі леґіонів Помпоній — на той випадок, якби спонукані жадобою помсти хатти надали йому можливість битися з ними. Але ті, остерігаючись, щоб їх, бува, не обійшли з одного боку римляни, а з другого — херуски, з якими у них тривали одвічні незгоди, відряджають до Риму послів і заручників. Помпонієві ухвалили тріумфальні почесті, але в них — лише незначна частка його слави у нащадків, котрі шанують його як видатного поета[14].

29. Тоді ж свеби прогнали Ваннія, котрого поставив над ними царем цезар Друз; його спочатку добре приймали, шанували співвіт-

чизники, а з плином часу тривале панування зробило його пихатим, і він упав у неласку сусідніх народів і співвітчизників, котрі виступили супроти нього. Боротьбу з ним очолювали цар ґермундурів Вібілій і сини сестри Ваннія Ванґтіон і Сідон. Попри неодноразові прохання Ваннія, Клавдій не втрутився силою зброї в усобиці варварів, але обіцяв Ваннієві надійне укриття, якщо того буде вигнано зі свого царства, а поряд з тим написав тодішньому правителеві Паннонії Палпеллієві Ґістру, щоб він виставив уздовж Дунаю один леґіон і набрані у тій самій провінції загони допоміжних військ для надання допомоги переможеним, щоб настрахати переможців, якщо, запишавшись успіхом, вони намагатимуться порушити мир і в римських володіннях. Адже рухалася незліченна сила — луґії та інші народності, — приваблена чутками про багатство царської скарбниці, яку за тридцять років надбав Ванній грабунками і поборами. Піхота у Ваннія була власна, кіннота — із сарматського племені язигів, й оскільки його війська поступалися за кількістю ворожим полчищам, він вирішив ухилитися від відкритого бою і відсиджуватися за мурами укріплень.

30. Але язиґи, не бажаючи витримувати облогу, розсіялися по околицях, й оскільки їх перестріли луґії й ґермундури, Ванній був змушений піти на сутичку. Отже, вийшовши з укріплень, він затіяв бій і був розгромлений, але попри свою невдачу здобув похвалу, тому що кинувся в рукопашний бій і зазнав у ньому

тілесних поранень, не показавши тилу ворогам. І все ж йому довелося тікати до римського флоту, що очікував на нього на Дунаї; невдовзі за ним пішли туди і його прибічники, і їм було відведено землі в Паннонії. Царство Ваннія поділили між собою Ванґтіон і Сідон, котрі зберігали виняткову вірність щодо Риму, тоді як їхні піддані чи то через вроджені властивості, чи ті, які в людей виховало поневолення, ставилися до них, поки брати виборювали панування, з неабиякою щирістю, а після того як вони домоглися його — з особливою ненавистю.

31. Призначений пропретором Британії[15] Публій Осторій прийняв її під свою оруду в час, коли там відбувалися заворушення, адже вороги зважили, що новий воєначальник, не познайомившись із своїм військом і зважаючи на початок зими, не одважиться протидіяти їм, з неабиякою зухвалістю вторглися в межі римських союзників. Але Осторій, добре знаючи, що страх чи самовпевненість породжуються успіхом чи невдачею перших бойових дій, швидко вирушає на чолі легкоозброєних коґорт на супротивника; перебивши тих, хто чинив опір, і переслідуючи утікачів, аби вони знову не зібралися докупи і ненадійний мир не завдавав клопоту полководцеві та воїнам, він дозволяє відібрати зброю у підозрілих і, розбивши табір, тримати в покорі область між річками Авоною і Сабріною. Першим відмовилося здати зброю сильне плем'я іценів, які ще не знали поразок на полі бою, бо воно добровільно уклало спілку з римлянами. За їхньою намовою, сусідні на-

роди з наміром дати бій Осторієві вибрали місцем розташування свого війська поле, відгороджене земляним насипом з такими вузьким проходом у ньому, що він був нездоланний для кінноти. Римський воєначальник, незважаючи на те, що вів за собою лише загони союзників і не мав при собі основних сил леґіонів, підступає до ворожих укріплень з наміром прорватися й оволодіти ними і, розставивши коґорти для штурму, повеліває і вершникам приготуватися до бою в пішому строю. Потім за поданим знаком його воїни долають насип і приводять у сум'яття ворога, стиснутого своїми ж загорожами. Розуміючи, що їх очікує заслужена помста за вчинений заколот і що шляхи для втечі у них відрізані, вони вчинили тут багато славних діянь. У цій битві син леґата Марк Осторій заслужив бойову відзнаку за рятунок римського громадянина.

32. Тим часом від поразки іценів отямилися ті, хто вагався між війною і миром, і Осторій повів військо на деканґів[16]. Було спустошено їхні поля, скрізь захоплено здобич, але вороги так і не одважувалися на битву, а якщо і намагалися інколи потай нападати на похідні лави римлян, то їхні вилазки каралися. І римляни вже підійшли до моря, що омиває острів Ґіберні́ю, коли серед бриґантів спалахнули незгоди, і це змусило.римського полководця повернути назад, бо він твердо вирішив не розпочинати нових завоювань, поки не утверджено старі. Бриґантів він остаточно вгамував, знищивши незначну кількість тих, хто взявся до зброї, і

дарувавши прощення решті; але ні суворістю, ні поблажливістю не можна було змінити настрої у сілурів, які вдалися до відкритих воєнних дій, і для їх придушення треба було влаштувати поблизу укріплений табір. Щоб зробити це якомога швидше, Осторій під прикриттям значного загону ветеранів виводить на захоплені ним землі колонію Камулудун — опорний пункт проти бунтівників — і нав'язує союзникам покірність законам.

33. Потім було здійснено похід проти сілурів, чию войовничість підтримували надії на сили їхнього царя Каратака, якого висунули наперед численні битви, що мали непевні наслідки для Риму, і так само численні успішні дії проти римлян, так що він затьмарив славою решту полководців Британії. Маючи перевагу в тому, що місцевість була пересіченою, і це можна було використати у своїх цілях, але поступаючись римлянам у військовій силі, Каратак переносить війну в країну ордовиків і, з'єднавшись із тими, хто боявся встановлення миру з Римом, лаштується дати вирішальний бій, вибравши для нього місце, підхід до якого і відступ від якого, а так само і все інше було незручним для римлян і вигідним для його воїнів: з одного боку його прикривали крутогори, а там, де, просуваючись пологішим схилом, на них можна було вибратися, він накидав каміння на кшталт валу; з другого боку перед римлянами протікала річка з ненадійним бродом, а за укріпленнями стояли юрби озброєних ворогів.

34. До того ж вожді племен обходили своїх краян, закликаючи їх до бою і зміцнюючи в них дух, прагнучи розвіяти страх і запалити надією та бойовим запалом; сам Каратак гасав урізнобіч, вигукуючи, що цей день, ця битва покладуть початок або відвоюванню ними свободи, або вічному рабству; при цьому він називав імена предків, які прогнали диктатора Цезаря, тих, чия звитяга звільнила їх від римської сокири і від податків і зберегла неспоганеними тіла їхніх жінок і дітей. І коли він говорив це і таке інше, натовп відповідав йому схвальними вигуками і кожен клявся вірою своїх батьків, що ні сила, ні рани не змусять його відступити.

35. Ця піднесеність у таборі ворога спантеличила римського воєначальника; поряд із тим його непокоїли і річка, що перетинала шлях, і знову зведений ворогом вал, і навислі гори — усе це видавалося йому грізною перепоною з багатьма оборонцями. Але римські воїни рвалися в бій: вони кричали, що звитяга переборює все; їм підтакували префекти і трибуни, зміцнюючи у війську бойовий запал. Тоді Осторій, визначивши на око, щó є насправді неприступним, а де можна пройти, веде за собою окрилених відвагою воїнів і без труднощів переходить через річку. Коли римляни перейшли до валу, то поки бій вівся за допомогою метальних списів і стріл, їхні втрати пораненими і вбитими перевищували втрати ворога; але після того як, вишикувавшись черепахою, вони розкидали насипані незграбно і купами

кам'яні завали і спалахнув рукопашний бій в однакових умовах, варвари почали відступати на гірські кручі. Але й туди кинулися римські стрільці і важкоозброєні воїни, одні — закидаючи супротивника стрілами, інші — наступаючи зімкнутим строєм, тимчасом як лави британців, не прикритих ні панцирами, ні шоломами, розладналися; якщо вони чинили опір воїнам допоміжних військ, то їх рубали мечі і протинали дротики леґіонерів; а якщо оберталися до леґіонерів, їх вдаряли двосічні мечі й списи воїнів допоміжних військ. Перемога була беззаперечною; римляни взяли у полон дружину і доньку Каратака і змусили його братів здатися на милість переможця.

36. Сам Каратак утік до цариці бриґантів на ім'я Картимандуя, сподіваючись знайти у неї пристановище, але як переможеного і беззахисного його закували у кайдани і видали переможцям. Це сталося на дев'ятий рік після початку війни в Британії[17]. Звідти чутка про нього, перекинувшись на острови і поширившись у прилеглих провінціях, досягла також Італії, і тут усі хотіли побачити того, хто впродовж стількох років зневажав римську могутність. Ім'я Каратака не було невідомим і в Римі; і Цезар, звеличуючи свій успіх, тим самим підніс і славу переможеного. Отже, скликали народ, буцімто його очікувало надзвичайне видовище; преторіанські коґорти в повному озброєнні стояли на полі, що простягалося перед їхнім табором. Спочатку провели клієнтів царя, потім пронесли фалери і коштовності, здобуті

Каратаком у війнах з іншими народами, потім показали його братів, дружину і дочку, і нарешті його самого. Всіх причетних до Каратака охопив смертний страх, який примусив їх до принижених благань, але сам він не закликав до милосердя ні потупленим виглядом, ні словами, проте, коли підійшов до трибуналу і став біля нього, сказав так:

37. «Якби я був, поки мені усміхалася доля, таким же невибагливим у своїх прагненнях, як особа знатна і щаслива, я прибув би у ваше місто радше як друг, ніж бранець, і ти б, Цезарю, не погидував укласти мир і спілку з нащадком уславлених предків і володарем багатьох народів. І якщо мій нинішній жереб для мене принизливий, то тобі, навпаки, додав величі. У мене були коні, воїни, зброя, влада; чи ж треба дивуватися, що всього цього я позбувся не зі своєї волі? Якщо ви хочете всіма повелівати, то чи випливає з цього те, що всі повинні беззастережно коритися вам? Якби я негайно віддався під твою оруду, то моя недоля не стала б такою відомою і ти б не зажив нової слави перемогою наді мною. Моя страта швидко піде в забуття, але якщо ти збережеш мені життя, я навіки стану прикладом твого милосердя». У відповідь на це Цезар дарував прощення Каратакові і його дружині та братам. Після того як з них познімали кайдани, вони ті самі похвали й почуття вдячності, з якими перед тим звернулися до принцепса, висловили й Аґриппіні, яку побачили неподалік, на іншій трибуні. Перебування жінки перед шикуванням

римського війська було, звичайно, новацією і не відповідало стародавнім звичаям, але сама Аґриппіна не пропустила можливості засвідчити, що вона править укупі з чоловіком, розділяючи з ним владу, здобуту її предками.

38. Скликані потім сенатори виголосили багато бундючних промов про захоплення в полон Каратака, твердячи, що ця подія не менш славетна, ніж узяття в полон Публієм Сципіоном Сифака, або Луцієм Павлом Персея, чи іншими полководцями ще низки царів, котрі постали в кайданах перед римським народом. Осторієві надаються тріумфальні відзнаки. Проте успішні до цього воєнні дії невдовзі переходять у часткові невдачі — чи тому, що після усунення Каратака римляни подумали, що війну завершено, і вели її мляво, чи тому, що засмучені втратою такого царя, вороги запалилися жадобою помсти. Вони оточують префекта табору, залишеного з кількома коґортами для спорудження укріплень на землі силурів. І якби з найближчих укріплень не відіслали зі звісткою про це гінців й обложеним не приспіли на допомогу, вони були б повністю знищені. Однак у цих боях полягли префект, восьмеро центуріонів і найвідважніші з воїнів. Трохи згодом ворог знову розгромив римлян, що займалися заготівлею продовольства й фуражу, і вислані їм на підмогу загони допоміжної кінноти.

39. Тоді Осторій кинув на допомогу коґорти легкоозброєних; але й це не зупинило б утечі, якби не вступили у бій леґіони. Їхня міць урівняла стан учасників бою, і невдовзі римляни

стали брати гору. Вороги, зазнавши незначних втрат, повтікали, бо день уже добігав кінця. Відтоді відбувалися неодноразові, часто схожі на грабіжницькі набіги, виступи ворогів — то серед гірських лісів, то серед трясовин, куди когось заводили випадок чи відвага, чи необачна спроба або зважений задум, жадоба помсти чи пошуки здобичі, за наказом, інколи ж і без відома воєначальників. У цих сутичках силури билися з небаченою доти впертістю, бо їх розпалювала поширена чутка про слова римського полководця, який заявив на повен голос, що, подібно до того, як колись було частково переправлено в Ґаллію плем'я суґамбрів, так слід викоренити навіть саме ім'я силурів. Застукавши зненацька дві коґорти допоміжних військ, які необачно захопилися грабунком через жадібність своїх командирів-префектів, вороги заповзялися щедро розподіляти трофеї та полонених і підбурювати інші народи для заколоту супроти Риму; і трапилося так, що саме у ці дні, не витримавши тягара турбот, помер Осторій; вороги зраділи з його смерті, вважаючи, що хоча полководець, що не заслуговував презирства, не поліг на полі бою, усе ж його забрала з життя війна.

40. Дізнавшись про смерть леґата, Цезар, щоб не залишати провінції без правителя, призначив замість нього Авла Дидія. Поспішно прибувши, він, однак, уздрів там кепське становище, бо, поки він перебував у дорозі, вороги завдали поразки леґіонові, яким командував Манлій Валент; чутку про це вони всіляким чином роздмухували, щоб настрахати римсько-

го полководця, котрий був уже недалеко, а він, своєю чергою, перебільшив чутки, що дійшли до нього, аби заслужити для себе більшої похвали, якщо йому вдасться покласти край безладові, і більшої поблажливості, якщо негаразди затягнуться. Такої ж шкоди заподіяли ті самі силури, і вони насідали на римлян у багатьох місцях, аж поки не були розігнані стрімкою атакою Дидія. Після взяття у полон Каратака найобізнанішим у військовій справі серед ворогів був Венуцій з племені бриґантів, про якого я згадував вище[18] і який тривалий час зберігав вірність римлянам і мав підтримку римською зброєю, поки він перебував у шлюбі з царицею Картимандуєю, але після розлучення з нею, а потім і війни між ними став ворогом Риму. А втім, спочатку боротьба точилася лише між ними самими, і Картимандуя, вдавшись до хитрощів, захопила брата і родичів Венуція. Це особливо розпалило її ворогів, котрі вважали ганьбою коритися владі жінки, і добірні воїни з їхнього боку здійснюють напад на царський палац. Римляни передбачили це заздалегідь, і вислані на допомогу цариці коґорти затіяли запеклий бій з ворогом, що проходив спочатку з перемінним успіхом, але зрештою завершився перемогою римлян. Такий же успіх випав і леґіонові, яким командував Цезій Назика. А взагалі, обтяжений похилим віком й осипаний почесними нагородами, Дидій вважав достатнім стримувати ворога, діючи через своїх підлеглих. Хоча події, про які я повідомив, відбувалися впродовж кількох років, однак діяння, звершувані двома пропреторами окремо,

я об'єднав докупи, щоб, розірвані у часі між собою, вони не зазнали незаслуженого забуття[19]. Отже, повертаюся до розповіді за роками.

41. За консулів Тиберія Клавдія (уп'яте) і Сервія Корнелія (Орфіта)[20] поквапилися зодягнути Нерона в чоловічу тогу[21], аби справити враження, ніби він достатньо змужнів і здатний вести державні справи. Цезар охоче пішов назустріч лестощам у сенаті, який запропонував, щоб Неронові у віці неповних двадцяти років було надано консульство, а до перебрання на себе цих обов'язків він володів би проконсульською владою за межами міста Рима й іменувався ватажком молоді. До того ж було вирішено роздати від його імені грошові подарунки воїнам і продовольчі — простолюдові. На цирковому видовищі, влаштованому з метою здобути прихильність у натовпу, Нерон з'явився в одязі тріумфатора, а Британік — у претексті; нехай народ, бачачи перед собою одного у вбранні полководця, а іншого у дитячому одязі, відповідно й здогадається наперед про майбутню долю їх обох. Невдовзі після цього з преторіанських когорт, почасти на вигаданих підставах, почасти під почесним приводом підвищення на посаді, було вилучено тих із центуріонів і військових трибунів, котрі сумували щодо визначеної наперед долі Британіка. Було також витурено з палацу тих вільновідпущеників, які зберігали вірність Британікові, причому це сталося у зв'язку з таким випадком. Одного разу, коли Нерон і Британік, зустрівшись, привіталися один з одним, перший звернувся до другого на ім'я, а той назвав Нерона Доміцієм.

Аґриппіна, бідкаючись, повідомляє про це чоловікові як про свідчення того, що між зведеними братами виникли незгоди: до усиновлення Нерона багато хто ставиться з презирством, у самій родині відкидається ухвала сенату як припис народу; якщо не припинити таке кричуще неподобство різних підбурювачів, воно призведе до загибелі держави. Стривожений цими гаданими закидами, Клавдій прирікає на вигнання найкращих вихователів сина і піклування про нього покладає на людей, призначених мачухою.

42. Але вжити найрішучіших заходів Аґриппіна, однак, не наважилася, поки на чолі преторіанських коґорт залишалися Луцій Ґета і Руфрій Кріспін, котрі, на її переконання, були відданими пам'яті Мессаліни і ставилися з незмінною прихильністю до її дітей. І ось вона настирливо переконує чоловіка, що, домагаючись доброзичливості воїнів, ці двоє вносять розлад у коґорти, тоді як у разі одноосібної влади у тих самих коґортах буде наведено суворішу дисципліну. Відтак коґорти було передано під оруду Афранія Бурра, визначного воєначальника, про якого ходила гучна слава, але якому, однак, було відомо, з чиєї волі його призначено на старшинство. Поряд з тим Аґриппіна прагнула надати собі якомога більшої величі: вона піднялася на Капітолій у двоколісному візку, і ця почесть, що здавна надавалася тільки жерцям, також підсилила вшанування жінки, котра — єдиний доти приклад — була донькою імператора, сестрою, дружиною і матір'ю принцепсів[22]. Тим часом,

одначе, за доносом сенатора Юнія Лупа висувається звинувачення старезному Вітеллієві, який був найголовнішою її опорою як надзвичайно впливова особа (наскільки мінлива доля у могутніх!). Донощик звинувачував його в образі величності і в намірі захопити владу, і Клавдій ладний був повірити цьому, якби Аґриппіна скоріше погрозами, ніж проханнями, не змінила його думку і не змусила його позбавити обвинувача води і вогню: таким було бажання самого Вітеллія.

43. Цього року сталося чимало знамень: на Капітолій сіли лиховісні птахи; під час землетрусу від частих поштовхів порозвалювалися будинки, а оскільки страх перед ще більшими бідами викликав сум'яття, то в тисняві було порозтоптано багато людей; нестача зерна і спричинений цим голод також сприймалися як лихі передвістя. І справа не обмежилася лише глухим ремствуванням; Клавдія під час розгляду судових позовів оточив натовп, з якого не вгавали вигуки і, відтіснивши на край форуму, взяв його у щільне кільце та не випускав звідти, аж поки він, зрештою, продерся крізь гущу збудженої юрби за допомогою загону воїнів. Стало відомо, що продовольства у Римі залишилося не більше, ніж на п'ятнадцять діб, і величезному лиху в місті зарадили лише доброзичливість богів і м'яка зима. А був же час, коли Італія постачала продовольство своїм леґіонам, розташованим у найвіддаленіших провінціях, та й нині її земля не страждає на неродючість, але ми воліємо вести обробіток земель в Африці і

в Єгипті, і життя римського народу віддано на поталу кораблям і випадковостям.

44. Війна[23], що вибухнула в тому ж році між вірменами й іберійцями, спричинилася до напружених стосунків між римлянами й парфійцями. Парфійським народом повелівав Вологез, який народився від грекині-наложниці й отримав царську владу за домовленістю з братами; в іберів здавна владував Фарасман, у вірменів — з римською підтримкою — його брат Мітридат. У Фарасмана був син на ім'я Радаміст; статурний, з примітною тілесною дужістю, він осягнув усі науки й мистецтва, яких навчають на його батьківщині, і до того ж був знаним у сусідніх народів. Радаміст надто часто й щиро скаржився на старечий вік батька, через що, мовляв, невеликі за розмірами межі Іберійського царства залишалися незмінними, — він цим хотів приховати власне честолюбство, яке підточувало його. І ось Фарасман, на схилі віку, остерігаючись охопленого жадобою влади й оточеного народною любов'ю юнака, починає розпалювати в ньому інші надії і вказувати на Вірменію, нагадуючи, що після вигнання з неї парфійців він сам віддав її Мітридатові; а втім, застосування сили, мовляв, слід відкласти на майбутнє, а поки ліпше вдатися до хитрощів, аби, відтак, легше здолати застуканого зненацька царя. І Радаміст, удавши, ніби у нього вийшла сварка з батьком і він нездатний погамувати ненависть до нього мачухи, вирушає до дядька і, прийнятий ним із щирим серцем, немовби він був його сином, за спиною Мітрида-

та, котрий ні про що не здогадувався і всіляко вивищував його, підбурює вірменських вельмож до державного перевороту.

45. Під приводом примирення повернувшись потім до батька, він повідомляє, що досягнуто все, чого можна було досягти обманом, а решту можна вибороти зброєю. Тоді Фарасман вигадує привід до війни: б'ючись у свій час з царем альбанів, він хотів звернутися за допомогою до римлян, але цьому протидіяв його брат, і задля помсти за таку кривду він вирушає в похід, щоб скинути його. Одночасно він передав у розпорядження сина значні бойові сили. І той примусив настраханого раптовим вторгненням і прогнаного з рівнин Мітридата сховатися у фортеці Горнеях, захищеної і розташуванням, і римською залогою на чолі з префектом Целієм Полліоном і центуріоном Касперієм. Немає нічого, у чому варвари були б такі нетямущі, як в облогових пристроях, натомість у цій військовій справі римляни володіють блискучими знаннями, як і в мистецтві брати штурмом фортеці: марне і зі значними втратами, спробувавши оволодіти укріпленнями, Радаміст береться до облоги; оскільки тут не можна було щось удіяти силоміць, він підкуповує жадібного Полліона, хоча Касперій закликав того не зраджувати віроломно і корисливо царя-спільника та Вірменію, віддану йому в дарунок римським народом. Але Полліон, виправдовуючись, посилався на велику кількість ворогів, а Радаміст — на повеління, отримані ним від батька, і Касперій, уклавши перемир'я, зрештою, залишає

фортецю, для того щоб, коли йому не вдасться змусити Фарасмана відмовитися від цієї війни, сповістити бодай про стан справ у Вірменії правителя Сирії Умідія Квадрата.

46. Після відходу центуріона префект, немовби спекавшись наглядача, починає вмовляти Мітридата примиритися з Фарасманом, вказуючи, що вони — кревні брати, що Фарасман — старший, що їх пов'язують й інші родинні стосунки: адже він одружений з донькою Фарасмана і є зятем Радаміста; маючи перевагу в силі, ібери, одначе, не відмовляються від миру; віроломство вірменів добре відоме, і в нього, Мітридата, немає іншого прикриття, як фортеці, де відсутній провіант; тож він волів би досягти безкровного примирення, ніж силою зброї зводити сумнівні порахунки. І поки Мітридат вагається, з підозрою ставлячись до порад префекта, бо той же якось силоміць оволодів царською наложницею і взагалі вважався людиною продажною, від якої можна було очікувати будь-якої ницості, Касперій проникає до Фарасмана і наполягає, щоб ібери зняли облогу з фортеці. Той, даючи ухильні відповіді, а частіше брехливі обіцянки, таємно відряджає гінців до Радаміста з наказом будь-яким способом і якомога швидше захопити Мітридата. Платня за зрадництво збільшується, і Полліон таємним підкупом підбиває воїнів вимагати укладення миру і погрожувати, що в противному разі вони покинуть фортецю. Примушений необхідністю, Мітридат погоджується із запропо-

нованими йому Радамістом часом і місцем укладення мирної угоди і залишає Горнеї.

47. В умовлений день Радаміст, вийшовши назустріч, хапає його в обійми, звертається до нього з удаваною шанобливістю, називає тестем і батьком; клянеться, що не підійме на нього меча, не зазіхатиме на нього отрутою, і при цьому заводить його у найближчий гай, кажучи, що там зроблено всі необхідні приготування для заколення жертви, щоб мир було затверджено у присутності богів-свідків. У східних царів є звичай: щоразу, коли, укладаючи спілку, вони простягають перед собою праві руки, приклавши одне до одного великі пальці, то туго перетягують їх вузлом; а коли пальці наллються кров'ю, вона випускається через легкі надрізи, і царі один в одного їх висмоктують. Укладена таким чином угода вважається непорушною, будучи немовби освячена кров'ю її учасників. Але той, хто тоді перетягував обом царям пальці, зробивши вигляд, буцімто падає, охоплює коліна Мітридата і звалює його з ніг; негайно збігається багато народу, і на Мітридата накладають ланцюги. Потім його водили, волочачи за нижній, на стопі, ланцюг, що вважається ганьбою у варварів, і оскільки він, пануючи, жорстоко поводився з простолюдом, натовп лаяв його і погрожував розправою. А втім, траплялися в ньому і такі, хто, бачачи таку разючу переміну в його долі, співчували йому; за ним, ридаючи, йшла дружина в супроводі малих дітей. І в очікуванні наказів від Фарасмана їх окремо садовлять у криті візки. Жадання царської влади

долало у Фарасмані жалість до брата й доньки, і в душі він був налаштований до скоєння злочину; проте він не забажав бути присутнім під час їх страти, а Радаміст, пам'ятаючи про складену ним клятву не зазіхати на життя сестри і дядька ні мечем, ні отрутою, повеліває їх задушити, зваливши на землю і накидавши велику і важку купу мотлоху. Оскільки сини Мітридата оплакували вбитих батьків, було вбито — порубано — і їх.

48. Тим часом Квадрат, дізнавшись, що Мітридата зраджено і вірменське царство захоплено його вбивцями, скликає нараду і, повідомивши про подію, запитує в учасників зібрання, чи слід покарати винуватців. Турботу про достоїнство Римської держави проявили мало хто; більшість висловилася за заходи безпеки: будь-який злочин, скоєний чужинцями, слід сприймати з радістю; навіть більше, треба сіяти насіння усобиць, як нерідко чинили римські принцепси, даючи тому чи тому у вигляді царського дарунку ту саму Вірменію, щоб розпалити душі варварів і штовхнути їх на колотнечу; нехай Радаміст володіє по-злочинному захопленою частиною краю, аби лише він був оточений загальною ненавистю і затаврований ганьбою: адже це вигідніше, ніж коли б він, повалений, був овіяний славою. Ця думка і взяла гору. А втім, щоб не видалося, ніби вони схвалюють цей злочин, і на випадок, якби Цезар розпорядився інакше, до Фарасмана відрядили гінців з вимогою покинути межі Вірменії і повести за собою сина.

49. У Каппадокії був прокуратором Юлій Пеліґн, якого зневажали однаково і за ницість душі, і за тілесну потворність, але який, одначе, був близький до Клавдія, тому що колись він як приватна особа проводив своє бездіяльне дозвілля в оточенні утриманців. Цей Пеліґн скликав допоміжне військо провінції нібито з метою відвоювати Вірменію, але оскільки більше потерпав від союзників, ніж від ворогів, його воїнські сили танули і, маючи потребу у захисті від наскоків варварів, він зрештою з'явився до Радаміста; куплений подарунками останнього, він узявся вмовити його надіти царські відзнаки і сам був під час покладання їх як призвідець і натхненник. Та коли поширилася чутка про його ганебне поводження, щоб і решту не вважали такими, як Пеліґн, було відіслано леґіон на чолі з леґатом Ґельвідієм Пріском, якому доручили, зважаючи на обставини, покінчити з колотнечею. Отже, швидко перейшовши через Таврські гори і влагодивши справи більше розважливістю, ніж застосуванням сили, він дістає наказ повернутися до Сирії, аби не спричинити війни з парфійцями.

50. Адже Вологез, поміркувавши, що випала нагода увійти у Вірменію, якою раніше володіли його предки і яку підступно захопив чужинський цар, стягує війська і лаштується посадити на вірменський престол свого брата Тіридата, щоб ніхто з його роду не був обійдений царством. Вирушивши на Вірменію, парфійці без бою прогнали іберів, а вірменські міста Артаксат і Тигранокерт здалися на

ласку переможця. Але потім сувора зима і нестача харчових припасів, а також моровиця, що виникла внаслідок того й того, спонукають Вологеза полишити розпочату ним справу. І в ніким не зайняту Вірменію знову вторгається Радаміст, ще лютіший, ніж раніше, бо вважав вірмен зрадниками, котрі коли-небудь, як тільки випаде нагода, повстануть проти нього. І справді, у них, хоч і привчених до рабства, враз уривається терпець, і вони зі зброєю в руках оточують царський палац.

51. Урятували Радаміста лише прудконогі коні, які винесли на собі його і дружину. Вагітна дружина від страху перед ворогами і любові до чоловіка спочатку переносила будь-які злигодні втечі; але знеможена безперервною скачкою, від якої трусилися її обважена плодом утроба і нутрощі, вона почала благати Радаміста, щоб він дозволив їй прийняти почесну смерть і тим звільнив від наруги полону. Спочатку він її обіймає, підтримує, втішає, то у захваті від її розсудливості, то впадаючи у нестяму з думкою про те, що, коли він покине її, нею оволодіє інший. Нарешті, охоплений ревнощами, Радаміст виймає акінак[24] і пронизує її вправною для убивств рукою, тоді відносить поранену на берег Аракса і кидає в річку, щоб навіть мертвою вона не потрапила в руки ворогів; після цього він вирушає до кордонів іберів і досягає батьківського царства. Тимчасом Зенобію (таке було ім'я його дружини), яка ще дихала і подавала очевидні ознаки життя, завважили пастухи і, зрозумівши із її

шляхетного обличчя, що вона не з простолюду, перев'язали рани, лікували сільськими засобами і, дізнавшись її ім'я, а також що з нею сталося, віднесли до міста Артаксата; звідти завдяки турботам міських властей її привезли до Тіридата, який прийняв її ласкаво і поставився до неї, як до цариці.

52. За консульства Фавста Сулли і Сальвія Оттона[25] було відправлено у вигнання Фурія Скрібоніана, котрий начебто дізнавався у халдеїв, коли помре Цезар. До цього звинувачення приплутували і його матір Вібію, котра не могла змиритися із своїм попереднім засудженням (тоді її було заслано)[26]. Батько Скрібоніана Камілл свого часу зчинив заколот по всій Далмації супроти Цезаря, який твердив, що коли цьому нащадкові ворожого роду вдруге збережено життя, то цим він має завдячувати тільки його, принцепса, милосердю. Однак після цього прожив вигнанець недовго: чи то його спіткала випадкова смерть чи його отруїли — це кожен тлумачив по-своєму, згідно із своїм переконаннями. Тоді ж було видано грізну сенатську ухвалу про вигнання астрологів з Італії. Пізніше принцепс похвалив у своїй промові тих сенаторів, котрі через своє злиденне становище добровільно повиходили із сенаторського стану, і повиводив з нього тих, хто, залишаючись злидарями, додавав до них ще й безсоромні вчинки.

53. Тоді ж Клавдій виступив у сенаті з пропозицією щодо покарання жінок у разі їх шлюбного співжиття з рабами, і сенатори

ухвалюють, що коли вони дійшли до такого падіння без відома власника раба, їх треба вважати обернутими в рабство, якщо ж з його згоди — вільновідпущеницями. Цезар оголосив, що автор внесеного законопроекту — Паллант, тому консул на наступний термін Берея Соран запропонував надати Паллантові преторські відзнаки і п'ятнадцять мільйонів сестерціїв, а Корнелій Сципіон додав, що йому, крім того, треба подякувати від імені держави, бо він, хоч походив від царів Аркадії, але задля суспільної користі знехтував своєю прадавньою знатністю і задовольнявся становищем одного з помічників принцепса. Клавдій підтвердив, що, приймаючи почесті, Паллант, як і раніше, злидар. І ось було вивішено сенатський указ, вибитий на мідній дошці, в якому вільновідпущеник, володар трьохсот мільйонів сестерціїв, звеличувався похвалами за давню ощадливість і невибагливість.

54. Натомість його брат, на ім'я Фелікс, не проявляв такої помірності — він, вже давно бувши правителем Юдеї, вважав, що, спираючись на таку могутню підтримку, може безкарно коїти беззаконня. Серед юдеїв, справді, виникли заворушення і почався бунт, коли[27]..., і хоча після того як стало відомо про його вбивство, а це зроблено не було, їх, одначе, не полишав страх, щоб хтось із принцепсів не звелів їм зробити те саме. Тимчасом Фелікс недоречними заходами розпалював у них бажання творити нові безчинства, причому у всіляких зловживаннях з ним змагався Венти-

дій Куман, який завідував частиною провінції, що була поділена між ними так, що Вентидієві підкорявся народ галілеян, а Феліксові — самаритяни; вони здавна ворогували між собою, а зрештою, з презирства до обох правителів, узагалі перестали стримуватися від обопільної ненависті. Отже, вони почали грабувати одне одного, засилати одне до одного зграї розбійників, лаштувати засідки, а інколи затіювати і справжні бої, ділячись з прокураторами награбованим і захопленою здобиччю. Ті спочатку дуже зраділи, але коли колотнеча набрала загрозливого розмаху, втрутилися в неї військовою силою; римських воїнів перебили бунтівники, і провінція запалала б у вогні, якби їй на допомогу не прибув правитель Сирії Квадрат. Він недовго вагався, як учинити з юдеями, котрі насмілилися на вбивство воїнів, і вони наклали за нього головою; зволікав він лише щодо Кумана і Фелікса (почувши про причини повстання, Клавдій надав йому звершити правосуддя і над обома прокураторами), але Квадрат, щоб погамувати заповзятість обвинувачів, узяв Фелікса з собою на трибунал і посадив його серед суддів, і за злочин, укоєний ними обома, був засуджений лише Куман, після чого в провінції запанував спокій.

55. Трохи пізніше дикі племена Кілікії — їх називали клітами, — які й раніше нерідко порушували спокій, об'єднавшись під орудою Троксобора і розташувавши табір у важкопрохідних горах, почали робити звідти набіги на узбережжя і міста, нападаючи на землеробів і

городян, особливо ж на купців і мореплавців. Вони взяли в облогу місто Анемурій; висланий із Сирії йому на допомогу кінний загін під командуванням префекта Курція Севера зазнав поразки, тому що нерівна місцевість довкола міста, зручна для піхотинців, була непридатна для дій кінноти. Відтак цар цієї країни Антіох, здобувши прихильність у простих воїнів та обманувши їхнього вождя, роз'єднав бойові сили ворогів і, скаравши на горло Троксобора та кількох інших ватажків, милостиво дарував життя решті, чим повернув їх до тями.

56. Приблизно у той самий час було прорито канал через гору між Фуцинським озером і річкою Ліріс[28], і щоб якомога більше глядачів побачили цю чудову споруду, на озері влаштовують навмахію[29], достоту так, як, спорудивши водойму за Тибром, таку ж битву — на легких і менш численних кораблях — показав колись Авґуст. Клавдій спорядив триреми і квадриреми, посадивши на них дев'ятнадцять тисяч чоловік; біля берегів озера повсюди були розставлені плоти, щоб учасникам битви не було куди тікати, але всередині загорожі залишалося достатньо простору для показу зусиль веслярів, вправності керманичів, для нападу кораблів один на одного і для всього іншого, без чого не обходяться морські бої. На плотах стояли маніпули преторіанських коґорт і підрозділи кінноти; а ще ж було споруджено висунуті вперед укріплення з готовими до дії катапультами і баллістами, тоді як решту озера стерегли моряки на палубних кораблях. Бере-

ги, пагорби, вершини навкруг заповнили, мов у амфітеатрі, безліч глядачів, котрі прибули з найближчих міст і навіть з Рима[30], охоплені жадобою до видовищ, тоді як інших привело сюди прагнення догодити принцепсові. Сам він у розкішному військовому плащі і неподалік від нього Аґриппіна у витканій із золотих ниток хламиді посідали передні місця. І хоча битва точилася між засудженими на смерть злочинцями, вони билися, як герої, і після тривалого кровпролиття тим, хто вберігся від загибелі тут, було збережено життя.

57. Після завершення видовища розібрали гатку і відкрили шлях водам; але тут стала очевидною цілковита непридатність каналу, підведеного до озера вище рівня його дна. Щоб канал підходив до озера хоча б на рівні половини його глибини, довелося впродовж якогось часу виконувати роботи з його поглиблення, а потім, щоб знову привернути народ, на озері спорудили поміст для пішого бою і на ньому влаштовували ґладіаторські ігри. Поблизу місця, де озеро мало впиратися в канал, влаштували бенкет, учасників якого охопило сум'яття, коли вода, що ринула з величезною силою, стала відносити з собою все, що траплялося їй на шляху, перевертаючи й те, що лежало і стояло віддалік, сіючи жах своїм ревінням і гуркотом. Скориставшись переляком принцепса, Аґриппіна звинувачує завідувача роботами на каналі Нарциса в жадібності, називає його хапугою, але й він не мовчить, закидаючи їй жіночу нестриманість і вельми далекосяжні задуми.

58. За консульства Деціла Юнія і Квінта Гатерія[31] шістнадцятирічний Нерон побрався з донькою Цезаря Октавією. Для того, щоб юнакові надати можливість блиснути вченістю і красномовством, йому доручили виступити на підтримку певного клопотання мешканців Іліона, і, згадавши у вправно складеній промові, що римський народ походить з Трої, що родоначальник Юліїв — Еней і таке інше, за своєю давниною недалеке від казочок, він домагається звільнення мешканців Іліону від усіх державних повинностей. Він виступив також із промовою, в якій переконував надати знищеній пожежею Бононській колонії допомогу у розмірі десяти мільйонів сестерціїв. Тоді ж і родосцям повернули їхні вільності, які не раз відбиралися у них і знову закріплювалися за ними залежно від їхніх заслуг у наших війнах із зовнішнім ворогом чи від піднятих ними бунтів, і було на п'ять років знято податки із зруйнованої землетрусом Апамеї.

59. Тим часом Аґріпінна своїми підступами й витівками штовхала Клавдія до найжорстокіших дій і з метою оволодіти садами знаного своїми статками Статилія Тавра знищила його за допомогою обвинувача в особі Тарквінія Пріска. Леґат Тавра, коли той був проконсулом Африки, він ставив Таврові у провину, після їхнього повернення з провінції, почасти хабарництво, та головним чином забобонні стосунки з магами. І Тавр, не витримавши брехливого звинувачення і паплюження його честі, сам укоротив собі віку, не очікуючи ви-

року сенату. Однак Тарквіній був викреслений із списків сенаторів; останні, всупереч підступам Аґриппіни, наполягли на цьому рішенні з ненависті до донощика.

60. Того самого року від Клавдія не раз чули, що судові ухвали, які будуть прийняті його прокураторами[32], мають бути так само чинними, як ніби їх прийняв він сам. А щоб не сприйняли його слова випадковим застереженням, те саме, ще докладніше і з подробицями, було закріплено у виданій з цього приводу сенатській постанові. Адже свого часу божественний Авґуст звелів надати вершникам, котрі управляли Єгиптом, право розглядати судові позови і визнавати за їхніми вироками таку ж законну дію, як за тими, що ухвалені римськими маґістратами; потім і в інших провінціях і в самому Римі їм було надано багато таких прав, якими раніше володіли лише претори: Клавдій повністю передав у їхні руки судову владу, через яку стільки разів виникали громадянські чвари і збройні зіткнення і коли за законопроектом Семпронія[33] здійснення правосуддя доручалося лише вершницькому станові, і коли законом Сервілія[34] судову владу знову повернули сенатові; та й Марій колись воював із Суллою, головним чином виборюючи собі це право. Але тоді вели боротьбу різні стани, і підсумок суперечки мав вирішальне значення для держави. Спираючись на могутність Цезаря[35], Ґай Оппій і Корнелій Бальб стали першими вершниками, наділеними повноваженнями обговорювати умови миру і вирішувати

питання війни. Тому немає потреби називати їхніх наступників — Мамія, Ведія та інші гучні імена уславлених римських вершників, коли вже Клавдій урівняв із собою і з законом навіть вільновідпущеників, яких він поставив завідувати його особистим майном.

61. Потім він запропонував сенатові зняти тягар повинностей з мешканців Коса і при цьому весь час згадував про їхню давнину: найдавнішими мешканцями цього острова були аргосці і Кей, батько Латони; згодом Ескулапій, прибувши до них, познайомив їх з мистецтвом лікування, яким старанно займалися його нащадки, — Клавдій назвав їх поіменно і повідомив, у який час і хто з них відзначався своєю діяльністю. Потім він сказав, що до таких людей належить і Ксенофонт, чиїми знаннями він користається, і тому треба піти назустріч його клопотанню і звільнити мешканців Коса від будь-яких податків, щоб вони мали змогу дбати про цей священний і цілком відданий богові острів. Безсумнівно, що численними є їхні заслуги перед римським народом і спільно з ними здобуті перемоги, але Клавдій з притаманною йому легковажністю не став низкою несуттєвих додаткових арґументів затуманювати, що цю поступку він робить лише задля однієї людини — Ксенофонта.

62. Натомість посланці Візантія, отримавши нагоду постати перед сенатом і бідкаючись на непомірний тягар податків, почали просити чогось і ще чогось, що могло б принести їм зиск. Почавши із спілки, що її вони уклали з

римлянами у ті дні, коли Рим воював із самозваним царем македонців, відомим під іменем Лжефіліппа[36], вони слідом за тим згадали про збройні сили, відряджені ними проти Антіоха, Персея, Арістоніка, про допомогу Антонієві під час війни з піратами[37], про те, що вони зробили для Сулли, Лукулла, Помпея, насамкінець про останні послуги Цезарям, бо — і на цьому наголошувалося — розташування їхнього міста таке, що вони можуть сприяти пересуванню суходолом і морем полководців з військами і підвезенню для них продовольства.

63. І справді, греки розташували Візантій на самому краю Європи — там, де протока, що відокремлює Європу від Азії, найвужча: запитавши у піфії храму Аполлона, де їм заснувати місто, вони отримали пророцтво, яке мовило, що для цього треба підшукати місце навпроти земель сліпців. Це неясне віщування вказувало на халкедонців[38], які, прибувши сюди першими і маючи змогу побачити переваги цієї місцевості, вибрали, однак, для себе іншу, гіршу. Адже Візантій розташований на родючій землі, поблизу багатого на рибу моря: сила-силенна її косяків, пробившись із Понту, налякана простягнутим навколо кряжем підводних скель, відхиляється від вигину прилеглого берега і прямує до гаваней цього міста. Завдяки таким сприятливим обставинам його мешканці спочатку мали з того неабиякий зиск і багатішали, але, знемагаючи від тягара податків, були змушені благати чи про цілковите їх скасування, чи бодай про зменшення

їхніх розмірів. Ці прохання підтримав принцепс, адже виснажені нещодавніми війнами з фракійцями і Боспорським царством, вони справді потребували невідкладної допомоги. Тож їх на п'ять років звільнили від податків.

64. За консульства Марка Азинія і Манія Ацилія[39] із частих знамень можна було зробити висновок про переміни, і то в гірший бік. Згоріли запалені небесним вогнем бойові значки і намети воїнів; на вершину Капітолію сів бджолиний рій; народжувалися люди із звіриними членами, і свиня привела порося з яструбиними пазурами. Лиховісним знаком вважалося також зменшення кількості найвищих урядовців, бо впродовж кількох місяців померли квестор, едил, народний трибун, претор і консул[40]. Та найбільше Аґриппіну жахнули слова, які вихопилися у сп'янілого Клавдія, що така вже у нього доля — переносити розпусність своїх дружин, а потім нещадно карати їх[41]; остерігаючись, вона вирішила діяти і до того ж не гаятися: насамперед, через її жіночі каверзи було знищено Доміцію Лепіду, бо Лепіда, донька молодшої Антонії, внучата небога Авґуста, двоюрідна тітка Аґриппіни і сестра її попереднього чоловіка Ґнея, вважала, що не поступається їй у знатності. Зовнішнім виглядом, віком, статками вони мало чим різнилися: обидві розпусниці, заплямовані неславою, свавільні, вони не менше змагалися у пороках, ніж у тих небагатьох чеснотах, якими їх, мабуть, обдарувала доля. Та найзапекліше вони боролися між собою за те, чий вплив на

Нерона візьме гору — матері чи тітки; Лепіда зваблювала його юнацьку душу ласками й щедротами, тоді як Аґриппіна, навпаки, була з ним незмінно сувора і невблаганна; вона бажала синові дати верховну владу, але перенести його владування не могла б.

65. Звинуватили Лепіду у тому, що чаклунськими діями вона намагалася звести зі світу дружину принцепса і що, утримуючи у своїй Калабрії натовпи гульвіс-рабів, порушувала мир і спокій Італії. За це її засудили на смерть, хоча Нарцис щосили протидіяв цьому, бо з кожним днем дедалі більше підозрював Аґриппіну у лихих задумах; одного разу, як розповідають, він сказав у тісному колі друзів, що приречений на певну загибель, дарма, чи дістанеться верховна влада Британікові, чи Неронові; одначе він аж так завдячує Цезареві[42], що задля його користі ладний віддати життя. Він, Нарцис, викрив Мессаліну і Силія; якщо влада опиниться в руках Нерона, то він матиме схожі підстави для його засудження; натомість, якщо наступником буде названо Британіка, це звільнить принцепса від небезпеки, а байдуже спостерігати за підступами мачухи, такими ж згубними для всієї сім'ї Цезаря, він вважав би для себе ще більшою ганьбою, ніж коли б він мовчав .про безсоромство його попередньої дружини. Хоча і цього разу не бракує розпусності: Паллант — коханець Аґриппіни, тож нехай ніхто не сумнівається у тому, що честь, порядність, сором — усе це ніяк не зіставляється з владою. Так розмірковуючи, Нарцис покла-

дав усі сподівання на Британіка: він простягав руки то до богів, то до самого хлопця, молився про те, щоб той якомога швидше досяг зрілого віку, а змужнівши, скинув ворогів батька і відплатив також убивцям матері.

66. Пригнічений турботами, Нарцис занеміг і для відновлення сил м'якою погодою і цілющими водами відбув до Синуесси. Тоді ж Аґриппіна, яка вже давно задумала злочин і квапилася скористатися зручною нагодою, тим більше що у неї були слуги, на котрих вона могла покластися, якщо її дія буде раптовою і швидкою, розмірковувала, яку отруту краще підсипати: якщо вибере зілля повільної дії, що вбиває поступово, то, щоб, бува, Клавдій перед самою смертю не зрозумів підступ і не повернув свою любов синові[43]. Вона жадала чогось витонченого, такого, від чого затьмарився б його розум і він конав би поволі. І вона розшукує вправну і вмілу у цих справах жінку — на ім'я Локуста, котра нещодавно була засуджена за отруєння і котру ще раніше не раз використовували як знаряддя для досягнення одноосібної влади. Завдяки вмінням цієї жінки було приготовлено відповідну отруту; а дав її Клавдієві євнух Ґалоп, в обов'язки котрого входило приносити і куштувати на смак призначені для Клавдія страви.

67. Невдовзі все стало настільки очевидним, що письменники того часу докладно розповіли про подію: отруту було додано до вишуканої рибної страви; що Клавдія отруєно, розпізнали не одразу, через його недбалість чи, можливо,

сп'яніння, до того ж пронос приніс йому, як видавалося, якесь полегшення. Нажахана Аґриппіна, остерігаючись чогось найгіршого для самої себе і не зважаючи на неприязнь присутніх, звертається за наперед передбаченою допомогою до лікаря Ксенофонта. І той, немовби для того, щоб викликати блювоту, всунув у горло Клавдія намащене швидкодійною отрутою перо, добре знаючи, що за найбільший злочин, пов'язаний з ризиком та успіхом, можна отримати щедру винагороду.

68. Тим часом було скликано сенаторів; консули і жерці складали урочисті обітниці, молячись за одужання принцепса, тоді як його, вже без ознак життя, обкладали одягом та ковдрами з наміром приховати його смерть, поки не буде вжито заходів, якими утверджувалася б верховна влада за Нероном. Нібито прибита горем, шукаючи втішення, Аґриппіна одразу ж після смерті Клавдія припала до Британіка і схопила його в обійми; називаючи його викапаним батьком, вона всілякими хитрощами не випускала його із спочивальні, де вони були разом. Затримала вона біля себе і його сестер Антонію і Октавію і, приставивши сторожу до всіх дверей, час від часу заявляла, що стан здоров'я у принцепса поліпшується — робила це з тією метою, щоб підтримувати у воїнів надію на гарний кінець і дочекатися сприятливої години, вказаної пророцтвом халдеїв.

69. І ось опівдні, за три дні до жовтневих ід, зненацька розчиняються двері палацу і до коґорти, яка за заведеним у війську порядком,

охороняла його, виходить Нерон, котрого супроводжував Бурр. Зустрінутого за вказівкою префекта вигуками вітання, його піднімають на ношах. Кажуть, що деякі воїни завагалися: озираючись навсібіч, вони запитували, де ж Британік; та оскільки ніхто не закликав їх до обурення, їм довелося лише скоритися. Принесений до преторіанського табору, Нерон, виголосивши належну за даних обставин промову й пообіцявши воїнам такі самі, як і від його батька, щедрі подарунки, проголошується імператором. За ухвалою війська пішли укази сенату: жодних заворушень не було і в провінціях. Клавдієві визначають божественні почесті, і похорон його відбуваєся з такою врочистістю, з якою було поховано Авґуста, бо Аґриппіна змагалася у пишноті зі своєю прабабцею Лівією. Заповіту його, однак, не було зачитано, щоб перевага, надана ним пасинкові, хоч у нього був власний син, своєю несправедливістю не спантеличила простолюд і не викликала в нього обурення.

КНИГА ТРИНАДЦЯТА

1. Першим, кого за нового принципату, але без відома Нерона, спіткала смерть від підступів Аґриппіни, був проконсул Азії Юній Сілан, і загинув він не через свою різку вдачу — навпаки, його млявість викликала до нього зневагу з боку попередніх владців, так що Ґай Цезар називав його не інакше як золотою овечкою, — а тому, що, прибравши зі світу його брата Луція Сілана, Аґриппіна остерігалася помсти, бо в народі ходила вперта чутка, що Нерон, котрий щойно вийшов з підліткового віку і через злочин оволодів верховною владою, мусив би віддати перевагу чоловікові зрілому у роках, бездоганному, знатному і з нащадків Цезарів, на що тоді зважали понад усе: адже й Сілан також був правнуком божественного Авґуста[1]. Такою була причина його вбивства. Виконавцями були римський вершник Публій Целер і вільновідпущеник Ґелій, котрі завідували власним майном принцепса в провінції Азії. Вони отруїли проконсула під час бенкету, і при тому настільки відкрито, що ця справа ні для кого не залишилася таємницею. З не меншою поквапливістю порішили і Нарциса, Клавдіє-

вого вільновідпущеника, про свару якого з Аґриппіною я вже згадував; запротореного у в'язницю, його, всупереч волі принцепса, чиї ще неявні на той час пороки були подібні до жадібності і марнотратності цього ж Нарциса, жорстоким поводженням довели до згуби.

2. І такі вбивства чинилися б одне за одним, якби цьому на заваді не стояли Афраній Бурр й Анней Сенека. Напутники і вчителі юного імператора, які перебували (рідкісний випадок у середовищі можновладців) у гарній згоді між собою, вони набули впливу однаковою мірою, але різними шляхами: Бурр — турботами про військо і суворість звичаїв, Сенека — настановами в красномовстві і вільним від запобігливості й доброчесним поводженням. Вони спільно дбали про те, щоб, надаючи принцепсові, якщо вже він нехтує чеснотами, деякі дозволені насолоди, легше уберегти його від спокус у небезпечному віці. І той і той боролися лише з лютощами Аґриппіни, пойнятої усіма пороками безмежного владолюбства, що знаходило підтримку у Палланта, за чиєю намовою Клавдій кровозмісним шлюбом і злощасним усиновленням прирік на згубу самого себе. Але вдача Нерона не була такою, щоб скорятися рабам, і Паллант, котрий з нахабною пихатістю перейшов межі допустимого для вільновідпущеників, накликав на себе його неприязнь. Зовні, однак, Аґриппіні складалися усілякі почесті, і коли трибун за заведеним у війську порядком запитав у Нерона, яким буде пароль, той відповів: «Чудова матір». Та й сенат ухвалив дати їй двох лікторів і при-

значив її жрицею Клавдія, одночасно призначивши йому цензорський похорон і слідом за тим — обожествлення.

3. У день похорону похвальне слово йому виголосив новий принцепс: поки мова йшла про давнину його роду і перераховувалися консульства й тріумфи всіх його предків, Нерон говорив із запалом, і його уважно слухали; згодом і розповідь про наукові заняття Клавдія[2] і про те, що за його правління Римська держава не зазнавала якихось прикростей від іноземців, також було вислухано з належним співчуттям; та коли він перейшов до обачливості і мудрості Клавдія, ніхто не міг стриматися від глузливої посмішки, хоча промова Нерона була складена й старанно опрацьована Сенекою, котрий відзначався витонченим, цілком відповідним його смакам хистом. Старики, котрим не бракує часу на дозвіллі, щоб порівняти минуле з теперішнім, завважили, що з-поміж усіх, хто досяг верховної влади, Нерон був першим, який мав потребу у чужому красномовстві. Диктатор Цезар виявився гідним суперником найкращих промовців. Авґуст говорив легко й невимушено, як і личить принцепсові. Тиберій умів зважувати кожне слово і вкладав у свої виступи відчутний сенс, якщо зумисне не вдавався до двозначних висловлювань. Навіть порушений розум Ґая Цезаря не відбирав сили у його промов. Та й у Клавдія, коли він говорив зважено, можна було відшукати витончені вирази. А Нерон з раннього дитинства спрямував жвавість своєї

душі на інше: займався карбуванням, малюванням, співом, навчався правити кіньми на біговиську; проте інколи, складаючи вірші, і він засвідчував засвоєння початків вченості.

4. Після виконання обрядів, які створювали видимість жалоби, Нерон з'явився в сенаті і, почавши з сенатської ухвали стосовно надання йому влади сенатом і згоди з цим війська, нагадав про те, що має приклади й поради, як найліпше керувати державою, що у своїй ранній юності він не встрявав в усобиці й родинні чвари і що тому він не приносить із собою ні немилостей, ні кривд, ні жадання помсти. Потім він окреслив майбутнє правління, відмежовуючись головним чином від того, що викликало ще не притлумлене озлоблення: він не стане одноосібним суддею у всіх судових справах, не буде замикати у своєму домі обвинувачів і підсудних і потурати таким чином сваволі небагатьох можновладців; він не потерпить під своїм дахом жодної продажності, не допустить жодної здирщини; його дім і держава будуть чітко відокремлені одне від одного. Нехай сенат виконує свої здавна встановлені обов'язки, нехай Італія і провінції римського народу звертаються у своїх справах до трибуналів консулів; нехай консули передають їх у сенат; а він завідуватиме лише тими провінціями, які управляються військовою силою.

5. Він не порушив своєї обіцянки, і сенат справді безперешкодно прийняв на власний розсуд чимало ухвал: так, з'явилася постанова, яка нікому не дозволяла виступати на суді

із захисною промовою за будь-яку винагороду, чи то за гроші, чи за подарунки, а квестори, обрані на наступний термін, не мали права давати за свій кошт ґладіаторські бої. Хоча Аґриппіна й опиралася цим ухвалам — адже ними скасовувалися укази Клавдія, — сенатори все-таки домоглися свого; для обговорення цих питань їх викликали до палацу, аби, причаївшись за щойно прибитими позаду їхніх сидінь дверима, Аґриппіна, схована від їхніх поглядів запоною, могла слухати все, що вони говорили. Навіть більше, якось одного разу, коли Нерон приймав вірменських послів, котрі звернулися з проханнями у справах свого народу, вона вирішила зійти на підвищення, на якому він перебував і сісти поруч, що й сталося б, якби Сенека у той час, коли всі заціпеніли, приголомшені несподіванкою, не запропонував принцепсові піти їй назустріч. Так під виглядом синівської пошани вдалося запобігти ганьбі.

6. Наприкінці року поширилися тривожні чутки про те, що парфійці знову вдерлися у Вірменію і захопили її, прогнавши Радаміста, котрий не раз оволодівав цим царством, а потім утікав із нього і тепер не дав ворогові відсічі. В Римі, жадібному до всіляких пересудів, заговорили про те, чи зможе принцепс, ледь досягши сімнадцяти років, взяти на себе такий важку місію — повернути у Вірменію римського ставленика — і впоратися з нею, чи може бути підпорою той, ким розпоряджається жінка, чи до снаги якимось опаль-

ним навчителям[3] керувати битвами, облогою міст і всім тим, що несе із собою війна. Інші, навпаки, стверджували, що все вийшло лише на краще, ніж коли б немічний від старості і слабкодухий Клавдій був покликаний до воєнних турбот, і виконував би накази вільновідпущеників. А Бурр і Сенека відомі як чоловіки, досвідчені у багатьох справах; і чи настільки імператор молодий, якщо Ґней Помпей на вісімнадцятому році віку, а Октавіан Авґуст на дев'ятнадцятому вели громадянські війни? Більшість справ у можновладців вирішується їхніми аусціціями[4] і задумами, а не зброєю і руками. Звісно, сам принцепс покаже, чесні чи безчесні у нього прибічники, якщо обере, всупереч заздрощам декого, радше визначного полководця, ніж якогось скоробагатька, котрий за гроші здобув неабияку підтримку для посилення свого впливу.

7. Поки точилися такі розмови, Нерон повелів набрати в найближчих провінціях молодь і відправити її для поповнення східних леґіонів, самі ж леґіони розмістити ближче до Вірменії; давнім союзникам Риму — царям Аґриппі й Антіохові — підготувати війська і з ними вторгтися в землі парфійців; навести мости на річці Євфрат. Малу Вірменію він віддає у володіння Аристобулові, область Софени — Сохемові і надає їм царські відзнаки. Тоді ж, дуже доречно для римлян, у Вологеза* з'явився суперник — його син Вардан, і парфійці пішли з Вірменії, немовби відкладаючи воєнні дії.

*Вологез — син Вонона, володаря парфянського царства (*прим. ред.*).

8. У сенаті звістку про ці події було сприйнято бурхливо, і їхнє значення було надто перебільшено тими, хто пропонував провести з цього приводу подячні молебні і щоб у дні таких молебнів принцепс носив одяг тріумфатора, щоб він увійшов до Риму з малим тріумфом, щоб у храмі Марса Месника йому було встановлено статую таких самих розмірів, як статуя самого Марса, — і в усьому цьому були добре знайомими не тільки лестощі: усі раділи з того, що на чолі війська, призначеного для втримання за Римом Вірменії, Нерон поставив Доміція Корбулона, і видавалося, що віднині для звитяжців відкривається широке поле діяльності. Збройні сили Сходу розподіляються таким чином, щоб частина допоміжних військ і два леґіони залишалися в Сирії разом з леґатом Умідієм Квадратом, тоді як однакову кількість римських громадян і союзників, із залученням коґорт і кінних загонів, що зимували в Каппадокії, було передано Корбулонові. Союзницькі царі отримали наказ коритися, залежно від перебігу війни, або одному, або іншому, але саме вони схилялися до того, щоб перебувати у підпорядкуванні Корбулона. Той поспішно вирушає на Схід, щоб швидко зажити собі доброї слави, яка ставала б у пригоді в нових починаннях, і, подолавши шлях, зустрічається у місті кілікійців Егах з Квадратом, котрий прибув туди для того, щоб Корбулон — статечний, пишномовний й, крім досвідченості й обізнаності, наділений також здатністю вражати своїм зовнішнім блиском,

в разі появи в Сирії для прийняття свого війська, не привертав до себе загальної уваги.

9. Тим часом і той і той через гінців порадили Вологезові віддати перевагу мирові перед війною, звільнити заручників і скласти належну шану римському народові, як це робили й попередні царі. А Вологез, можливо, з метою усунути тих, у кому він підозрював можливих суперників, віддає у заручники найвизначніших з Арсакідів. Їх прийняв надісланий Умідієм центуріон Інстей, якому випало першим прибути до царя у цій справі. Дізнавшись про це, Корбулон повеліває префектові Аррію Варру негайно вирушити в дорогу і відібрати в Інстея заручників. Відтак у префекта з центуріоном спалахнула суперечка, і щоб не затягувати її на втіху чужинцям, вони покладають вирішення цієї справи на самих заручників і царських послів, котрі супроводжували їх, а ті віддали перевагу овіяному ще свіжою славою і чимось привабливому навіть для ворогів Корбулонові. Звідси — дальші незгоди між двома полководцями: Умідій скаржився, що в нього поцуплено плоди його старань, тоді як Корбулон, заперечуючи йому, стверджував, що цар погодився видати заручників лише після того, як його, Корбулона, було поставлено на чолі війська, що й змінило його самовпевненість на страх. Нерон, щоб заспокоїти суперників, звелів оголосити, що на знак здобутих Квадратом і Корбулоном успіхів до імператорських фасцій додається лаврова гілка. А втім, я розповів тут і про те, що вже завершилося за інших консулів[5].

10. Того ж самого року Цезар домігся від сенату ухвали про встановлення статуї своєму батькові Ґнебу Доміцієві і про консульські відзнаки Асконієві Лабеону, котрий був свого часу його опікуном; але він відхилив пропозиції встановити йому самому статую з чистого золота чи срібла. І хоча сенатори висловилися за те, щоб вважати початком року грудень, оскільки в цьому місяці народився Нерон, він зберіг давній звичай починати рік із січневих календ. Не було віддано до суду ні сенатора Карріната Целера, обмовленого своїм рабом, ні вершника Юлія Денса, якому ставилася у провину прихильність до Британіка.

11. Коли за консульства Клавдія Нерона і Луція Антистія[6] вищі урядовці присягали на вірність розпорядженням принцепса, Нерон заборонив своєму колезі Антистієві присягнути на вірність його повелінням, за що сенатори склали йому велику похвалу, аби юна душа, піднесена славою незначних справ, тягнулася до більших. Слідом за цим він виявив поблажливість щодо Плавтія Латерана, якого було викреслено із сенаторського стану за перелюб з Мессаліною і якого він повернув до сенату; про своє прагнення до милосердя він часто наголошував і в промовах, що їх готував для нього Сенека з наміром показати, яким порядним справам він його навчає, або з метою похизуватися через голос принцепса своїм письменницьким хистом.

12. Вплив матері дещо послабшав, коли Нерон закохався у вільновідпущеницю на ім'я

Акте, а ще залучив до числа своїх інтимних друзів блискучих юнаків Марка Отона й Клавдія Сенеціона — Отон належав до сім'ї консула, батько Сенеціона був вільновідпущеником Цезаря[7]. Мати спочатку не знала про його жагу до Акве, потім почала марне боротися з цим, а тим часом Акте бучними орґіями, таємними спокусливими зустрічами цілком звабила принцепса, причому і старші віком його друзі не заперечували, щоб ця гетера задовольняла, нікому не заподіюючи шкоди, похіть принцепса, тим більше що до дружини Октавії, попри її знатність та бездоганну подружню вірність, він відчував огиду — чи то з присуду долі, чи, можливо, тому, що все заборонене приємніше; а ще вони остерігалися, що Нерон, коли стати йому на заваді у цій жазі, почне заводити зв'язки з жінками знаних родів.

13. Але Аґриппіна з жіночою нестямністю накидається на сина, кажучи, що суперниця у неї — якась вільновідпущениця, що вчорашня рабиня — тепер її невістка і багато чого такого; і що лютіше вона лаяла його, не бажаючи дочекатися, коли він схаменеться чи вдосталь вдовольниться, то дужче вона розпалювала в ньому жагу, аж поки він, охоплений шалом, вийшов з послуху матері і поклався в усьому на Сенеку, один з друзів якого, Анней Серен, удавши закоханість у ту саму вільновідпущеницю і відкривши своє ім'я, щоб можна було неприховано вдовольняти цю гетеру тим, що таємно давав їй принцепс, таким чином приховував любовні втіхи Нерона. Тоді Аґриппіна

змінила гнів на милість і стала поводитися із сином ласкаво, навіть пропонувала йому користуватися її спальнею, тобто зберігати в таємниці ті насолоди, яких він жадав з усією нестримністю ранньої молодості і до того ж наділений верховною владою. Більше того, вона визнала, що ставилася до нього надто суворо, і надала в його розпорядження свої статки, які мало чим поступалися імператорським, і якщо зовсім недавно щосили намагалася упокорити сина, то тепер такою ж мірою проявляла стриманість. Ця переміна, однак, не ввела в оману Нерона, а найближчі друзі застерігали його щодо підступів цієї завжди жорстокої, а крім того й лицемірної жінки. Трапилося, що в ці самі дні, оглянувши вбрання й коштовності, яким сяяли дружини і матері принцепсів, Цезар раптом виявив неабияку щедрість: надіслав у дарунок матері найкраще — те, чим найбільше захоплюються жінки, — перш ніж вона попросила про це. Але Аґриппіна заявила, що цим подарунком син не поповнив її убрання і прикраси, а навпаки, відібрав у неї решту, бо виділив їй лише половину того, чим володіє і що роздобуто її стараннями.

14. Знайшлися люди, які донесли її слова принцепсові, причому подавши це у перекрученому вигляді. І Нерон, розлючений на тих, хто підтримував у його матері пихатість, усунув від завідування фінансовими справами Палланта, котрий, бувши призначеним до них Клавдієм, розпоряджався ними як заманеться; розповідали, що коли Паллант покидав палац

у супроводі цілого натовпу, Цезар дотепно зауважив, що він відходить, щоб привселюдно скласти клятву[8]. Річ у тім, що Паллант заздалегідь домігся від принцепса обіцянки, що за жодну з його попередніх справ він не відповідатиме і що всі його рахунки з державою закрито. Аґриппіна після цього цього вдалася в нестямі до погроз, дозволяла собі у присутності принцепса заявляти, що Британік уже дорослий, що він рідний син Клавдія і гідний того, щоб перебрати на себе батьківську владу, якою орудує, аби дошкулити матері, усиновлений чужорідний нащадок. Вона не заперечує того, щоб стало відомо про всі злигодні нещасної сім'ї, і насамперед — про її кровозмісний шлюб і про отруєння нею Клавдія. Але завдяки заступництву богів і своїй передбачливості вона бачить свого пасинка живим і здоровим. Вона піде разом з ним у преторіанський табір; і хай там вислухають спочатку доньку Ґерманіка, а потім каліку Бурра й вигнанця Сенеку, які силкуються калічною рукою і язиком ритора керувати людським родом. При цьому вона простягала руки, лаючи на всі заставки Нерона, зверталася до обожненого Клавдія, до попідземних тіней Сіланів, згадувала про всі скоєні нею злочини.

15. Стривожений цим, а також тим, що наближався день, коли Британікові виповниться чотирнадцять років[9], Нерон роздумував про свавільність матері і про свого зведеного брата, чия вдача проявилася нещодавно в одній незначущій події, якою, однак, той здобув при-

хильність у багатьох. У дні свята Сатурналій[10] серед інших розваг з ровесниками вони затіяли гру в царя, і коли почали тягнути жереб, він випав Неронові. Решті Цезар віддав всілякі прості накази, які можна було виконати без будь-якого сорому; та коли він звелів Британікові піднятися зі свого місця і, пройшовши на середину завести якусь пісню, сподіваючись, що хлопчик, котрий почувається знічено навіть у тверезому середовищі, не кажучи вже про збіговисько захмелілих, збентежиться і буде всіма піднятий на сміх; а той бадьорим голосом завів пісню, у якій з болем робився натяк на те, що його позбавлено батьківської спадщини і верховної влади. Ці бідкання викликали співчуття до нього, і то відвертіше, що пізня нічна година і гулянка звільнили присутніх від приховування своїх почуттів. І Нерон, збагнувши, що до нього ставляться неприхильно, ще дужче зненавидів Британіка. Переслідуваний погрозами Аґриппіни і не одважуючись звалити на брата провину у якомусь злочині або відверто розпорядитися вбити його, він задумує порішити його таємно і повеліває приготувати для нього отруту, доручивши цю справу трибунові преторіанської коґорти Юлію Полліонові, під чиїм наглядом утримувалася засуджена за багато злочинів знана отруйниця на ім'я Локуста. А про те, щоб серед наближених Британіка не було нікого, хто ніс би в собі якусь чесність чи вірність, — про це подбали раніше. Отже, спочатку він отримав трутизну з рук своїх вихователів, але отрута викликала тільки шлунковий

розлад, тобто мало що вдіяла, або ж, мабуть, її зготували з тим розрахунком, щоб вона справляла повільну дію. Але Неронові не терпілося побачити результат цього злочину. Він пригрозив трибунові і звелів стратити отруйницю, кажучи, що вони, остерігаючись поголосу і лаштуючи лазівки для виправдання, зволікають зі справою — залишають його в небезпеці. Відтак, пообіцявши йому, що Британіка буде вбито миттєво, так немовби його проштрикнули мечем, вони варять у приміщенні поряд із спальнею Цезаря швидкочинну отруту, виготовлену з раніше перевіреного смертельного зілля.

16. Діти принцепсів, відповідно до давнього звичаю, обідали разом зі своїми однолітками із знатних родин, сидячи за власним і скромнішим столом на очах батьків. За таким столом обідав і Британік, та оскільки його страви і напої куштував підібраний для цього раб, то, щоб не було порушено встановленого порядку або смерть їх обох не викрила злочинства, вдалися до таких хитрощів. Ще нешкідливе, але недосить остуджене і вже немовби посмаковане рабом питво передається Британікові; відкинуте ним як надто гаряче, воно розбавляється холодною водою з розведеною в ній отрутою, яка вмить проникла у всі його члени, так що у нього заразом відібрало мову і дихання. Присутніх, що сиділи навколо, охоплює страх, і ті, хто ні про що не здогадувався, нажахані розбігаються, тимчасом як проникливіші завмирають, немов прикуті кожен до свого місця, і прикипають поглядом до Нерона. А він, як і був, напівлежачи, говорить:

мовляв, нічого не знаю, річ відома, тому що Британік з раннього дитинства страждав падучою, а зараз потроху до нього повернеться зір і він прийде до тями. Але Аґриппіну взяв такий переляк, в неї так порушилася свідомість, що, хоч вона і силкувалася не подавати виду, проте було очевидно, що як вона, так і Октавія були приголомшені тим, що сталося; адже Аґриппіна добре розуміла, що її позбавлено останнього підпертя і що це братовбивство — передвістя її долі. Октавія ж, попри свої юні роки, навчилася ховати в собі і смуток, і любов, і всі свої почуття. Отже, після нетривалої мовчанки за столами знову залунали сміх і веселощі.

17. Та сама ніч бачила вбивство і поховальне вогнище Британіка, тому що заздалегідь все було приготовлено для його похорону, який не відзначався пишнотою. А втім, його, однак, поховали на Марсовому полі, але під час такої зливи, що народ побачив у ній гнів богів, які не могли змиритися із злочином принцепса, тим часом як багато хто, беручи до уваги відомі в минулому чвари й усобиці між братами[11] і те, що верховна влада неподільна, поставилися до цього байдуже. Тогочасні письменники повідомляють, що впродовж кількох днів перед убивством брата Нерон часто глумився над хлоп'яцтвом Британіка, з тією метою, щоб смерть останнього, у якого текла кров Клавдіїв, але споганеного похіттю раніше, ніж отрутою, не видавалася передчасною і надто жорстокою, хоча вона спіткала його з порушенням священних правил гостинності, за бенкетним

столом, на очах ворога, з такою швидкістю, що йому навіть не дали часу на прощання із сестрами[12]. В особливому указі Цезар виправдовувався за поквапливість, з якою було поховано Британіка; він посилався на постанови предків ховати від людського ока похорони тих, кого спіткала нагла смерть, і не затягувати церемонії похвальними промовами і пишними обрядами. Так само Нерон говорив і про те, що, втративши помічника в особі брата, він віднині буде покладати останню надію на державу, і тому сенаторам та народові тим більше належить всіляко сприяти принцепсові — єдиному, хто залишився живим із нащадків роду[13], народженому для обіймання верховної влади.

18. Потім Цезар щедро винагородив найвизначніших із своїх друзів. Не бракувало людей, котрі картали тих, що, наголошуючи на своїй несхитній чеснотності, однак, розділили між собою будинки і маєтки, немов захоплену на війні здобич. Дехто, проте, вважав, що їх змусила до цього необхідність, оскільки принцепс, розуміючи скоєний ним злочин, сподівався, що злодіяння буде йому прощено, якщо він зв'яже своїми щедротами наймогутніших. Та жодним подарунком він не міг вгамувати гнів матері: вона розділяла стурбованість Октавії, часто влаштовувала таємні наради зі своїми друзями і з жадібністю, що перевищувала її вроджену схильність до збагачення, звідусіль роздобувала гроші, наче передчуваючи, що невдовзі вони їй знадобляться; вона люб'язно приймала трибунів та центуріонів, складала шану уцілілим пред-

ставникам старої знаті, звеличуючи їхні імена й доблесть, так немовби підшукувала серед них вождя і залучала прибічників. Це стало відомо Неронові, і він звелів забрати від неї варту, яка охороняла її спочатку як дружину, а згодом як матір імператора, і ґерманців, нещодавно приставлених до неї як охоронців. І щоб до неї не учащало багато осіб з ранковими вітаннями, він відправляє її з імператорського палацу і поселяє в тому будинку, де колись проживала Антонія; сам він приходив туди не інакше, як оточений натовпом центуріонів, і щоразу, поспіхом поцілувавши матір, ішов геть.

19. З-поміж справ людських немає нічого хиткішого і скороминущого, як слава про могутність, що не спирається на власні сили. Біля порогу Аґриппіни одразу спорожніло: ніхто не втішав її, ніхто не навідувався до неї, крім кількох жінок, спонуканих любов'ю чи ненавистю. Серед них була і Юнія Сілана, про розірвання шлюбу якої з Ґаєм Силієм я згадував раніше[14]; жінка виняткової знатності і вроди, вона тривалий час користувалася особливою прихильністю Аґриппіни, але згодом між ними запалала ворожнеча, тому що Аґриппіна відбила від одруження із Сіланою знатного юнака Секстія Африкана, постійно нашіптуючи, що Сілана — підстаркувата розпусниця, причому вона робила це не для того, щоб приберегти його для себе, а щоб він, побравшися з бездітною жінкою, не оволодів після Сілани її статками. І ось, коли блиснула надія на можливість помсти, Сілана висунула проти Аґриппіни обвинувачами

своїх клієнтів Ітурія і Кальвізія, звелівши їм не посилатися вже на старе і не раз почуте, а саме що вона сумує з приводу смерті Британіка і розповідала про кривди Октавії, але на те, що вона задумала залучити до державного перевороту Рубеллія Плавта, котрий по материнській лінії перебував на тому ж ступені родинних зв'язків з божественним Авґустом, що й Нерон, аби, побравшися з ним, повернути собі верховну владу над Римською державою. Ітурій і Кальвізій повідомляють про це Атіметові, вільновідпущенику тітки Нерона Доміції Лепіда, а той, зрадівши з такої важливої новини (треба сказати, що між Аґриппіною і Доміцією теж точилося запекле суперництво), спонукав іншого вільновідпущеника Доміції, актора Паріда, негайно йти і, згустивши фарби, донести про цей злочинний задум.

20. Була пізня ніч, і в Нерона все ще тривала пиятика, коли до нього входить Парід, котрий зазвичай пожвавлював у ці години веселощі принцепса, але на цей раз похмурий, із стурбованим виглядом; докладно виклавши зміст переданого йому доносу, він так перелякав Нерона, що той вирішив не лише покінчити з матір'ю і Плавтом, але й увільнити Бурра від командування преторіанцями, бо, висунувшись завдяки прихильності Аґриппіни, той немовби віддячував їй за це підтримкою. Фабій Рустік розповідає, що вже було складено наказ на ім'я Цеціни Туска, яким йому доручалося командування над преторіанськими коґортами, і лише завдяки зусиллям Сенеки

цей пост залишився за Бурром; Пліній і Клувій не повідомляють про які-небудь сумніви у відданості префекта; а втім, Фабій був схильний вихваляти Сенеку, завдяки дружбі з яким він домігся добробуту. Ми посилатимемося на цих авторів, коли їхні свідчення збігаються, але коли вони по-різному викладають відомості, будемо подавати їх під тим чи тим іменем. Нерон, переляканий, і з наміром покінчити з матір'ю, стримався від цього кроку лише тоді, коли Бурр пообіцяв йому таке: якщо підтвердиться її винуватість, він розпорядиться вбити її; але кожному, а тим більше матері, має бути надана можливість захищатися; до того ж нема обвинувачів, і є свідчення лише однієї людини, причому з ворожого дому; нехай принцепс зважить на те, що навколо глупа ніч, яку він сам провів, не склепивши очей, за бенкетним столом, і що за таких обставин будь-яка дія була б необачною і нерозумною.

21. Так угамувавши страх принцепса, з настанням світанку Бурр та інші подалися сповістити Аґриппіну про висунуті проти неї обвинувачення, аби вона спростувала їх або зазнала покарання. У присутності Сенеки і кількох свідків з вільновідпущеників Нерона Бурр взявся виконувати своє доручення: вказавши, в яких злочинах і ким вона звинувачується, він закінчив своє звернення погрозами. Але Аґриппіна, не втративши своєї зухвалості, відповіла йому так: «Я анітрохи не дивуюся, що бездітній Сілані невідомі материнські почуття; адже матері не змінюють дітей так, як загрузла в розпус-

ті повія — коханців. І якщо Ітурій і Кальвізій, згайнувавши свої статки, продають цій бабі останнє, чим ще можуть орудувати, — потурають у зведенні наклепів, то цього недосить, щоб звалити на мене намір уколошкати сина або щоб обтяжити совість Цезаря убивством матері. Я би склала подяку Доміції за ворожість, якби вона суперничала зі мною в доброзичливості до мого Нерона. Але вона займалася своїми рибними садками у своїх Байях, поки моїми стараннями Неронові готувалося усиновлення, дарування проконсульських прав, консульство і все те, що веде до вищої влади, а тепер укупі зі своїм коханцем Атіметом і фіглярем Парідом вигадує байки на кшталт трагедій, що їх грають на кону. Або, можливо, є така людина, яка могла б викрити мене у спробі збунтувати розташовані в Римі коґорти, у підбурюванні провінцій до порушення вірності, нарешті у підкупі рабів і вільновідпущеників з метою спонукати їх до злочинних діянь? І хіба могла б я залишитися живою, якби Британік оволодів верховною владою? А якби Плавт чи хто-небудь інший опинився на чолі держави і вирішив учинити свій суд наді мною, то невже не знайдуться обвинувачі, котрі поставлять мені у провину не слова, що вихопилися необережно, інколи від палкої любові, — а справжні злочини, виправдати в яких мене міг би лише син?». Оскільки її відповідь справила на присутніх сильне враження і вони взялися її заспокоювати, Аґриппіна зажадала зустрічі з сином. У розмові з ним вона не обмовилася бодай словом про свою не-

винуватість, аби він не подумав, ніби вона допускає можливість недовіри до неї, а так само і про те, щó вона зробила для його вивищення, аби він не подумав, ніби вона йому докоряє, натомість домоглася покарання для донощиків на неї і призначення друзів на високі посади.

22. Феній Руф призначається префектом з постачання продовольством, Аррунцій Стелла — завідувачем видовищами, що їх влаштовував Цезар, Тиберій Балбілл управлятиме Єгиптом; Публію Антеєві було надано Сирію, але його під усіляким приводом довго туди не пускали і, зрештою, затримали в Римі. Щодо Сілани, то її спровадили у вигнання; не уникли заслання і Кальвізій з Ітурієм; Атімета стратили, а Парід посідав надто важливе місце у розвагах принцепса, щоб його спіткало покарання. Про Плавта на якийсь час забули.

23. Невдовзі після цього надійшов донос на Палланта і Бурра із звинуваченням у змові з метою передати верховну владу Корнелію Суллі, котрий належав до знатного роду і був близьким родичем Клавдія, якому він, побравшись з Антонією, доводився зятем. Обвинувачем у цій справі виступив якийсь Пет, котрий зганьбився скупкою конфіскованих казною земель і на цей раз був викритий у відвертому наклепі. Але всіх не стільки втішило зняття з Палланта звинувачень, скільки вразила його пихатість. Адже після того як було названо імена вільновідпущеників, нібито як співучасників у змові, він для спростування відповів, що ніколи у себе вдома не віддає своїм людям

розпоряджень інакше як кивком голови або помахом руки, або, коли треба вказати докладніше, пише листа, щоб не займатися усними поясненнями. Бурр хоч і був підсудним, подав свій висновок разом із суддями. Обвинувачі ухвалили вигнання, і було спалено реєстри, з яких Паллант брав відомості про піддані забуттю борги до державної казни.

24. Наприкінці року в цирку було усунуто варту, яка під час видовищ зазвичай складалася з вояків преторіанської коґорти; це було зроблено для того, шоб створити видимість більшої свободи, щоб воїни, перебуваючи посеред театральної розгнузданості, не розбещувалися і щоб перевірити на досвіді, чи зможе простолюд зберігати стриманість і за відсутності варти. Зважаючи на те, що у храми Юпітера і Мінерви вдарила блискавка, принцепс, виконуючи вказівки ґаруспіків, учинив обряд очищення Рима[15].

25. За консульства Квінта Волузія і Публія Сципіона[16] на кордонах римської держави панували мир і спокій, а в самому Римі — огидний розгул, тому що зодягнутий у рабське лахміття, аби не бути впізнаним, Нерон тинявся вулицями міста, по лупанарах і всіляких забігайлівках, а його супутники розкрадали виставлені на продаж товари і завдавали поранень випадковим перехожим, котрі не мали жодної гадки про те, хто перед ними, ще й самому Неронові інколи перепадало у бійках, і на його обличчі залишалися сліди ударів. Згодом розкрилося, що сваволить не хто інший як Цезар,

причому дедалі частішали насильства над поважними чоловіками і жінками, і тоді декотрі, оскільки їм було подано приклад свавільства, під іменем Нерона взялися зі своїми ватагами безкарно робити те саме; так що Рим у нічну пору скидався на загарбане ворогом місто. Юлій Монтан, котрий був із сенаторського стану, але ще не обіймав якоїсь посади урядовця, одного разу в нічній темряві наткнувся на принцепса і щосили відкинув його, коли той спробував напасти на нього, але, впізнавши Нерона, почав благати про помилування, що було сприйнято як прихований докір, і Монтана змусили накласти на себе руки. Надалі Нерон, одначе, став обережнішим й оточив себе багатьма воїнами та ґладіаторами, які залишалися осторонь від затіяної сутички, немовби то були особисті порахунки, поки вона не переходила в жорстоку бійку; та коли починали брати гору жертви нападу, супровід володаря хапався за зброю. Своїми потураннями, а то й відвертим заохоченням Нерон перетворив свавілля глядачів і суперечки між прихильниками того чи того актора на справжні битви, за якими спостерігав потай, а частіше відкрито, поки для запобігання чварам у народі і через острах перед ще більшим безладом не було винайдено цілющого засобу, а саме вигнання за межі Італії тих акторів, які спричиняли чвари, і повернення до театру воїнської охорони[17].

26. Тоді ж у сенаті постало питання про підозрілу поведінку вільновідпущеників, і було запропоновано надати патронові право від-

бирати свободу у винуватців. Багато хто висловлювався за те, щоб негайно взятися до його обговорення. Але консули, не одважившись розпочати таку важливу справу без відома принцепса, обмежилися тим, що листовно повідомили його про побажання сенату. А він, вагаючись, чи дати на це згоду, зібрав нечисленне зібрання, учасники якого розійшлися в думках; деякі обурювалися з приводу того, що непоштивість вільновідпущеників внаслідок здобутої ними свободи дійшла до того, що дехто з них насмілюється запитувати у патрона, чи вирішувати суперечки між ними силоміць чи в суді; і чи безкарно піднімають на кривдника руку, чи самі радять, яке покарання ухвалити щодо них[18]. А що може дозволити собі потерпілий патрон, крім відіслання вільновідпущеника за сотий міліарій від Риму, куди-небудь на узбережжя Кампанії[19]? В усьому іншому закон не визнає між ними відмінностей і вони користуються однаковими правами: ось чому патронові необхідна така зброя, яку вільновідпущеник не посміє знехтувати. І для того, хто отримав свободу, неважко зберігати її за собою, дотримуючись того самого послуху, завдяки якому він домігся її; а явних порушників закону цілком слушно повертати до рабського стану, і нехай страх упокорює тих, кого не змінили благодіяння.

27. Були й такі, хто заперечував цю пропозицію: покаранню підлягають лише деякі порушники, і не слід обмежувати в правах решту; адже людей цього звання безліч. З них пере-

важно складаються триби чи декурії[20], з них набирають службовців для маґістратів та жерців, нарешті міські коґорти; якщо відокремити вільновідпущеників, то стане очевидною нечисленність вільнонароджених. Не даремно ж у Римі предки, розділяючи увесь народ на окремі стани, зважаючи на звання, зберегли спільну для всіх свободу. Та й відпускаючи на волю, вони утворили два розряди[21], щоб відтак у господаря залишалася можливість знову позбавити свободи відпущених чи підкріпити попереднє благодіяння новим. Кого, даруючи волю, господар не торкався преторським жезлом, ті немовби утримуються в оковах рабства, тобто лише після цього дійства він дарував людині те, що вже не може бути потім відібрано. Ця думка переважила, і Цезар письмово звелів сенатові розглядати справи вільновідпущеників, звинувачуваних своїми патронами, щоразу окремо і за жодних обставин не ухвалювати спільної постанови. Трохи згодом тітка Нерона[22], нібито на підставі громадянського права, була позбавлена патронату над своїм вільновідпущеником Парідом, що відбулося без применшення доброї слави принцепса, за чиїм повелінням суд визнав Паріда вільнонародженим.

28. Хай там як, але певна подоба республіканського устрою зберігалася. Так, між претором Вібуллієм і народним трибуном Антистієм спалахнула суперечка через віддане трибуном розпорядження звільнити з-під варти затриманих претором надто невгамовних прихиль-

ників акторських талантів. Піддавши осудові самовільні дії трибуна, сенатори схвалили заходи претора. Водночас трибунам було заборонено втручатися у право преторів і консулів розглядати справи і викликати до суду з інших областей Італії тих, чиї справи могли розглядатися законним чином на місці. Крім того, за пропозицією призначеного консулом на наступний рік Луція Пізона, сенат додав до цього, що за скоєні у них у домі порушення і злочини трибуни не можуть карати з огляду на свою владу як урядовців і що в разі оштрафування квестори державної скарбниці мають вносити їх у списки державних боржників не раніше, ніж через чотири місяці з дня ухвалення вироку — з тією метою, щоб упродовж цього терміну він міг бути оскаржений, причому остаточне рішення залишалося за консулами. Було скорочено і повноваження едилів і встановлено окремо для курульних й окремо для плебейських едилів найвищі відсотки вилучених ними застав і накладених штрафів. А народний трибун Ґельвідій Пріск за власним бажанням виступив проти претора скарбниці Обультронія Сабіна, твердячи, що той нещадно поводиться із злидарями, надто широко користуючись правом продажу з торгів їхнього майна. Після цього принцепс звільнив квесторів скарбниці від ведення списку державних боржників і від стягнення заборгованостей і поклав ці обов'язки на префектів.

29. Ці справи в різний час велися порізному, що призводило до частих змін. Так,

Авґуст надав право сенатові обирати префектів; потім, задля уникнення зловживань при голосуванні їх почали обирати за жеребом з числа преторів; але й цей порядок зберігся недовго, оскільки жереб нерідко помилявся і був прихильним до малопридатних людей. Тоді Клавдій знову поклав це завдання на квесторів скарбниці і, щоб вони, боячись викликати чиєсь невдоволення, не ставилися недбало до своїх обов'язків, пообіцяв їм позачергове висунення на почесні посади; але для отримання їх вони були надто молоді, бо то була їхня перша державна посада. І Нерон вибрав для виконання тих самих обов'язків колишніх преторів з безперечним досвідом.

30. За тих самих консулів було засуджено за здирництво у провінції Сардинії Віпсанія Лената. Цестій Прокул, якого звинуватили у вимаганнях, був виправданий. Префект веслярів розташованого в Равенні флоту Клодій Квирінал, який жорстоко і свавільно утискував Італію, неначе послідущу з провінцій, і був притягнутий за це до суду, самоотруєнням випередив неминуче засудження. Один з найвизначніших законодавців і найперших багатіїв свого часу Каниній Ребіл, аби уникнути мученицької старості, розрізав собі вени і стік кров'ю, хоча ніхто не вірив, що у нього вистачить стійкості прийняти добровільну смерть, бо про нього ходила чутка, що він розманіжений і по-жіночому ласолюбний. А ось Луцій Волузій помер, залишивши після себе найкращу згадку; він прожив дев'яносто три роки, во-

лодів великими, чесно заробленими статками і, перебачивши на своєму віці стількох імператорів, незмінно користувався їхньою прихильністю.

31. За консульства (повторного) Нерона і Луція Пізона небагато подій того року були варті згадки — хіба що знайдуться такі, хто захоче заповнити цілі книги вихвалянням спорудженого Цезарем на Марсовому полі велетенського амфітеатру, його підвалин і використаних на його побудову колод; але кожному зрозуміло, що велич римського народу потребує, щоб в анналах зазначалися лише найзначніші діяння, а решта — у «Щоденних відомостях» міста Рим[23]. Зрештою, вкажемо, що колонії Капуя і Нуцерія зміцнилися поселенням у них ветеранів, що простолюдові роздали в дар по чотириста сестерціїв на кожну особу і що для підтримання довіри до платоспроможності скарбниці Цезар уніс в неї із своїх особистих коштів чотириста мільйонів сестерціїв. Було також скасовано податок, якого сплачував покупець раба мірою в одну двадцять п'яту його вартості; однак його скасування зробили скоріше для годиться, ніж насправді, тому що той самий податок було звелено сплачувати продавцям, котрі відповідно підняли ціни. Ще Цезар заборонив урядовцям і прокураторам в керованих ними провінціях влаштовувати ґладіаторські бої, цькування диких звірів і будь-які інші видовища. Раніше таким щедрим марнотратством вони заподіювали своїм підлеглим не менших збитків, ніж поборами і вимаганням грошей, тому що, по-

клавшись на прихильність народу, вони уникали покарання за злочинне здирництво.

32. Як у каральних цілях, так і для підтримання безпеки було також видано сенатський указ, згідно з яким у разі вбивства пана власними рабами серед інших його рабів підлягали покаранню і ті, хто залишалися під одним дахом із убивцями і за його заповітом мали бути відпущеними на волю. Поновлюється сенаторське звання колишньому консулові Луцію Варові[24], колись засудженому за звинуваченням у здирництві. Суд над звинувачуваною у відданості чужинським забобонам знатною жінкою Помпонією Ґрециною, дружиною того самого Авла Плавтія, який, як я повідомляв, здобув малий тріумф над британцями, було надано звершувати її ж чоловікові; розглянувши за старовинним звичаєм у присутності родичів справу, яка погрожувала його дружині смертною карою і ганьбою, він визнав її невинною. Тривалим було життя цієї Помпонії, і прожила вона його у постійному смутку, бо після вбивства, через підступи Мессаліни, дочки Друза Юлії Помпонія сорок років не носила іншого одягу, крім жалобного, і душа її не знала іншого почуття, крім скорботи. За владування Клавдія це обійшлося для неї безкарно, а згодом обернулося славою.

33. Того самого року були притягнуті до суду й інші, і серед них Публій Целер — за звинуваченням, висунутим провінцією Азією, і оскільки Цезар не міг наполягати на його виправданні, то затягнув розслідування, поки через старечий вік обвинувачений не помер:

річ у тому, що Целер, як я згадував вище[25], убив проконсула Сілана і цим дуже потрібним Цезареві злодіянням уберіг себе від засудження за інші злочини. Кілікійці подали скаргу на Коссуціана Капітона, чоловіка безчесного і нахабного, котрий вважав, що і в провінції він може поводитися так само зухвало, як у Римі; зустрівшись з невідхильним звинуваченням, він, зрештою, відмовився від захисту і був засуджений згідно з законом про хабарництво. А що стосується Епрія Марцелла, звинуваченого лікінцями у здирництві, то клопотання його могутніх покровителів виявилося настільки дієвим, що деякі з його обвинувачів було покарано засланням як зловмисників, котрі вирішили поквитатися з невинуватою людиною.

34. За третого консульства Нерона[26] другим консулом був Валерій Мессала, чий прадід, оратор Корвін, розділяв ту саму маґістратуру (про що пам'ятали лише небагато стариків) з божественним Авґустом, прапрадідом Нерона. Достоїнство цього знатного роду було зміцнено наданням Мессалі грошової підтримки щорічно в розмірі п'ятсот тисяч сестерціїв, завдяки чому Мессала міг пережити свої чесні злидні. Щорічну допомогу принцепс призначив також Аврелієві Котті і Ґатерієві Антоніну, хоча, згайнувавши спадщину, вони самі довели себе до краю біди.

На початку того самого року розгорілася неабияк запекло війна римлян з парфійцями, яка доти проходила мляво і нерішуче, — за панування над Вірменією, тому що Вологез

не міг допустити, щоб його брат Тіридат був позбавлений наданого йому царства або щоб володів ним як дарунком іншого володаря, а Корбулон вважав, що велич римського народу зобов'язує його до відвоювання здобутого колись Лукуллом і Помпеєм[27]. До того ж вірмени, дволикі і непостійні, запрошували до себе і те й те військо; за місцем проживання, за схожістю у звичаях, нарешті, завдяки численним змішаним шлюбам вони були ближчими до парфійців і, не знаючи свободи, схилялися до того, щоб скоритися їм.

35. Але Корбулона турбувало не стільки віроломство ворогів, як небоєздатність власних воїнів: перекинуті з Сирії леґіони, розлінувавшись за час тривалого миру, з величезною нехіттю виконували табірні обов'язки. Добре відомо, що в цьому війську були й такі ветерани, котрі ні разу не бували на сторожовому посту чи в нічному дозорі, котрі дивилися на табірний вал і рів як на щось небачене і чудернацьке, котрі відслужили свій термін у містах, не надіваючи ні шоломів, ні лат, дженджуристі і ласі до наживи. Тож увільнивши тих, хто був непридатний до служби через старість чи стан здоров'я, Корбулон зажадав поповнень. Було проведено набори в Палатії і Каппадокії і, крім того, перекинуто з Ґерманії леґіон[28] з доданою йому допоміжною кіннотою і піхотою. Корбулон тримав усе військо у зимових наметах, хоча зима була настільки суворою, що земля вкрилася крижаною кіркою і, щоб поставити намети, потрібно було розбивати замерзлий

ґрунт. Багато хто повідморожував собі руки й ноги, деякі, перебуваючи на сторожовому посту, замерзали насмерть. Розповідали про одного воїна, який ніс оберемок дров; кисті рук у нього настільки попримерзали до ноші, що коли він її скинув, відірвалися від рук, і ті залишилися в нього покаліченими. Сам Корбулон, у легкому одязі, з непокритою головою, постійно був на очах у воїнів і в поході, і на роботах, хвалячи старанних, втішаючи немічних і всім подаючи приклад. Оскільки багато хто не схотіли переносити люту зиму та злигодні служби і повтікали, йому довелося вживати суворих заходів. Він не прощав, як було заведено в інших арміях, перших порушень, але кожен, хто покидав лави війська, негайно платив за це головою. Цей захід виявився рятівним і дієвішим, ніж поблажливість, тому втікачів з табору Корбулона різко поменшало, на відміну від тих військових частин, де порушники могли сподіватися на прощення.

36. Тим часом Корбулон, протримавши леґіони в таборі до настання весни, розташував у зручних місцях загони допоміжних військ, звелівши їм не приймати першими бій із супротивниками. Командиром над цими сторожовими постами він поставив Пакція Орфіта, зі званням центуріона першого маніпула. Хоча той і написав йому, що варвари поводяться вкрай необережно і випадає нагода для успішних бойових дій, полководець розпорядився не виходити за межі укріплень й очікувати більшої підмоги. Однак після того як до нього

з сусіднього табору надійшло кілька кінних загонів, котрі від недосвідченості почали вимагати битви, Пакцій, порушивши наказ, зітнувся з ворогом і був розбитий. Підкріплення, що йшли йому на допомогу, були настрахані його розгромом і кинулися тікати — кожен загін до свого табору. Звістка про подію роздратувала Корбулона: вилаявши Пакція, префектів і воїнів, він звелів їм розташуватися за табірним валом і якийсь час тримав їх там зганьбленими таким принизливим покаранням, аж поки, зваживши на прохання усього війська, не дав їм прощення.

37. Тим часом Тіридат, підтриманий не лише клієнтами, але й своїм братом, царем Вологезом, почав робити набіги на Вірменію вже не тихцем, а відкрито розоряючи тих, хто вважався прихильником римлян, і якщо проти нього виводилися воїнські загони, він ухилявся від зіткнення з ними, але робив то тут, то там несподівані нальоти, більше сіючи страх чуткою, що розходилася про нього, ніж бойовими діями. І ось Корбулон, котрий довго і марно домагався битви і змушений був, за прикладом ворогів, діяти в різних місцях, розподіляє свої сили між леґатами і префектами для того щоб вони одразу в багатьох місцях вторглися у Вірменію. Водночас він умовив царя Антіоха вчинити напад на найближчі до нього області. Та й Фарасман, убивши свого сина Радаміста нібито за зраду, намагався засвідчити римлянам свою вірність і почав рішучіше діяти проти вірменів, до котрих здав-

на ставився з ненавистю. Тоді ж уперше були втягнуті у спілку з Римом мосхи, і цей народ, який і донині є найвідданішим спільником римлян, подався у бездоріжну частину Вірменії. Таким чином, задуми Тіридата обернулися проти нього самого, і він засилає до Корбулона послів, щоб ті від його імені та імені парфійців запитали римського полководця, на якій підставі після нещодавньої видачі Вологезом заручників[29] і відновлення угоди про дружбу, що начебто обіцяло йому благодіяння, він виганяється з Вірменії, свого давнього володіння. Та й сам Вологез ще нічого недоброго не зробив — саме тому, що вони з братом воліють вирішувати суперечки шляхом перемовин, а не силою зброї, але якщо посли наполягатимуть на війні, в Арсакідів не забракне ні доблесті, ні воєнного талану, в чому не раз пересвідчувалися римляни, зазнаючи від них поразки. У відповідь на це Корбулон, знаючи, що Вологеза затримують заворушення у Гіркканії, порадив Тіридатові звернутися із такими проханнями до Цезаря: він зможе без кровопролитної війни забезпечити собі міцну владу, якщо полишить надто далекосяжні і нездійсненні надії і домагатиметься того, що на сьогодні цілком можливе і бажаніше.

38. Оскільки поїздки послів то в один, то в другий бік не сприяли укладанню угоди, було вирішено призначити час і місце для безпосередніх переговорів між Тіридатом і Корбулоном. Тіридат заявив, що візьме з собою охорону з тисячі вершників; скільки воїнів і якого

роду зброя має супроводжувати Корбулона, він не вказав, лише те, що на доказ своєї миролюбності вони будуть без шоломів та лат. Будь-хто, не кажучи про бувалого й передбачливого воєначальника, легко здогадався б про пастку варварів: саме тому чітко визначалася чисельність воїнів для одного і не називалася для іншого, бо готувався віроломний напад; адже, якщо вправним у стрілянні з лука вершникам протистоїть незахищений обладунками супротивник, йому не зарадить жодна кількісна перевага. Проте, не показавши, що хитрощі Тіридата викрито, Корбулон відповів, що домовлятися про справи державної ваги було б слушніше у присутності того і того війська і вибрав поле, з одного боку якого здіймалися придатні для розташування піхоти пологі пагорби, а з другого простягалася рівнина, де можна було розгорнути кінні підрозділи. У встановлений день Корбулон першим розташувався на місцевості, маючи на флангах коґорти союзників і допоміжні загони царів-васалів, а посередині — шостий леґіон, до якого додав три тисячі воїнів третього, перекинутих уночі з іншого табору; усім він дав одного орла, для того щоб здавалося, ніби це один леґіон. Прибувши вже надвечір, Тіридат зупинився віддалік від римлян, звідки його можна було скоріше бачити, ніж чути. Так і не зустрівшись з ним, римський полководець звелів своїм перемовникам повернутися до таборів, кожній частині в той, з якого вона прибула.

39. Чи то запідозривши обман, бо ж римське військо водночас рухалося в різні боки, чи то

аби перехоплювати продовольство, яке надходило до цього війська Понтійським морем і з міста Трапезунта, цар поквапливо відходить. Але він не зміг захопити продовольство, тому що в горах, через які його привозили, були розставлені римські загони, і Корбулон, щоб не затягувати непотрібну війну і разом з тим примусити вірменів перейти до оборони, вирішив поруйнувати всі фортеці і взяв на себе найміцнішу з розташованих у цьому краї, яка називалася Воланд; здобуття менш значних він доручив леґатові Корнелію Флакку і префектові табору Інстею Капітонові. Отож, оглянувши укріплення і встановивши їх найвразливіші місця, Корбулон звертається до воїнів, закликаючи їх розбити ворога, не налаштованого ні до миру, ні до битви, але який, щоразу кидаючись тікати, виявляє своє віроломство і боягузтво, — тобто прогнати його із зайнятих ним фортець і таким чином вкрити себе славою, а ще оволодіти здобиччю. Розділивши військо на чотири частини, одних, зімкнутих черепахою, він посилає поруйнувати вал в самій основі, іншим наказує приставляти до мурів драбини, ще іншим — закидати ворога з облогових пристроїв вогненними головешками і списами; також для пращників і каменеметальників відвели місце, звідки їм треба було здалеку засипати ворога своїми снарядами, щоб, затиснутий звідусіль, він не міг подати допомоги тим, хто опинився у скрутних обставинах. І такий бойовий запал охопив воїнів, які змагалися між собою у звитяжності, що

впродовж лише третини дня фортечні мури було очищено від захисників, поперекидувано й перепони біля брами. А потім воїни, вилізши по драбинах, захопили саму фортецю і перебили усіх дорослих чоловіків, котрі перебували там, при чому римляни не втратили жодного воїна і мали лише кількох поранених. Непридатне носити зброю населення було продано в рабство, а решту здобичі віддано переможцям. Такий самий успіх випав леґатові і префектові, і після того як в один день було здобуто три фортеці, за наполяганням охоплених страхом жителів здалися й інші. Відтак у римського полководця з'явилося тверде бажання вирушити на столицю Вірменії Артаксату. Проте він повів леґіони не найкоротшим шляхом, бо в цьому разі їм довелося б переходити мостом через річку Аракс, що омиває міські мури, і вони неминуче опинилися б під ударом; тож, вийшовши до цієї річки далеко від міста, там, де течія мілкіша, вони перейшли її вбрід.

40. А Тіридат, що боровся із соромом та страхом, бо, допустивши облогу Артаксати, він виказав би власне безсилля, а ставши на заваді їй, він би застряв зі своєю кіннотою у несприятливій місцевості, зрештою вирішив вийти з військом на римлян і в призначений для цього день або затіяти з ними битву, або вдаваною втечею створити собі можливість заманити їх у пастку. І ось він раптово оточив римські колони прямо на ходу, але, не захопив, однак, зненацька римського полководця, який виладнав своє військо у порядку, зручному як

для походу, так і для битви. Праворуч рухався третій леґіон, ліворуч — шостий, посередині — добірні воїни десятого; поміж лавами війська розташувалися обози, а тил прикривала тисяча вершників, які отримали наказ відбивати ворожий натиск, але не переслідувати ворогів, якщо вони будуть утікати. Фланги підтримувалися пішими лучниками і рештою кінноти, причому лівий фланг, сягаючи підніжжя пагорбів, був більш розтягнутий, ніж правий, щоб у разі нальоту супротивника римляни могли вдарити одночасно і в лоб і збоку. Тим часом Тіридат у різних місцях береться непокоїти римлян, зрештою наближаючись лише на відстань польоту стріли, і то погрожує їм нападом, то робить вигляд, буцімто не насмілюється кидатися на них, а натомість намагається розладнати римські лави, а потім перебити розрізнені воїнські частини. Оскільки ті так і не стенулися й трималися всі вкупі, а вперед вихопився лише один надто відважний і вмить пронизаний стрілами декуріон, котрий своїм прикладом зміцнив у решти послух наказам, то Тіридат з настанням сутінків відійшов.

41. А Корбулон, розташувавшись табором тут же, на місці, і вважаючи, що Тіридат подався до Артаксати, роздумував, чи не вирушити вночі туди ж, залишивши обози, і чи не взяти місто в облогу. Та після донесень розвідників про те, що цар вирушив у далекий похід чи то в країну мідійців, чи то до альбанів, римський полководець, дочекавшись світанку, відряджає загони легкоозброєних воїнів, щоб вони

оточили зусібіч фортечні мури і розпочали, не сходячись врукопаш, бойові дії проти ворога. Але городяни добровільно відчинили браму й віддали себе і своє майно на милість переможців, що принесло їм рятунок; що ж до самої Артаксати, то її підпалили, а тоді зруйнували дощенту і зрівняли з землею, тому що через протяжність міських укріплень втримати її за собою без сильної залоги римляни далі не змогли б, а нечисленність війська не дозволяла розділити його — одну частину на зміцнення залоги, іншу — на продовження війни; покинути її цілою і неушкодженою без будь-якої охорони означало б, що навіть оволодіння нею не приносило б дальшої користі й слави. Зміцнило намір римлян диво, неначе наслане богами: у той час, як за межами Артаксати все сяяло, яскраво освітлене сонячним промінням, те, що було оперезано мурами, раптово сховала пронизана блискавками темна хмара, так що видавалося, ніби самі боги розгнівалися на місто і прирекли його на загибель.

За ці успіхи воїни проголосили Нерона імператором, сенат постановив провести молебні, було споруджено арку й статуї і принцепсові на кілька років наперед встановлено консульство; крім того, було вирішено вважати святами і той день, у який римське військо здобуло перемогу, і той, у який звістка про неї надійшла до Риму, і той, у який про неї було оголошено, тож багато чого такого перевищувало вже будь-яку міру, так що Ґай Кассій, погодившись з рештою встановлених Неронові почестей, заявив, що коли

за кожний усміх долі складати подяку богам, то для молебнів забракне і цілого року, а тому слід розділити дні на святкові і будні, так щоб богам віддавалася належна шана, але це не становило перепону для звичних людських справ.

42. Потому притягується до суду обвинувачений, який зазнав багатьох ударів долі, однак накликав на себе справедливу немилість з боку багатьох сильних світу, хоча його засудження викликало якусь недоброзичливість і до Сенеки. Це був Публій Суїллій, котрий за правління Клавдія вселяв страх і був відомим своєю продажністю обвинувачем, який навіть з переміною обставин не був потрактований так, як того хотілося його недругам, але волів, щоб у ньому радше вбачали злочинця, ніж слізного благальника про прощення. Вважали, що саме для того, щоб з'явилася можливість його покарати, і було підтверджено сенатський указ і міру покарання за законом Цинцея щодо тих, хто виголошував судові промови за гроші. Цей Суїллій не гребував облудними скаргами і наклепами, і то не лише від своєї лихої вдачі, а й тому, що, досягши старечого віку, був вільним у своїх висловлюваннях і лаяв Сенеку за неприязнь до почту Клавдія, за чиїх часів він цілком слушно був спроваджений на заслання. Тим часом, казав він, Сенека, загрузши у своїх нудотних заняттях з недосвідченими юнаками, перейнявся заздрощами до тих, хто вдається до живого і незіпсутого красномовства для судового захисту громадян. Сам Суїллій був квестором у Ґерманіка, тоді як Сенека — пе-

релюбником у сім'ї патрона[30]. Невже либонь, суворішому докорові підлягає той, хто з власної волі позивачів отримує від них чесно зароблену винагороду, ніж спокусник, який прокрадається у спальні жінок з дому принцепсів? Завдяки якій мудрості і яким філософським настановам Сенека за якісь там чотири роки близькості до Цезаря нажив триста мільйонів сестерціїв? У Римі він, мов винюхувач — аби лишень вицупити заповіти в бездітних громадян, оббирає Італію і провінції непомірними податками за позику; а в нього, Суїллія, скромні, нажиті власною працею статки. Він радше перенесе звинувачення, різні небезпеки, що завгодно, ніж, забувши про свою давню і вдома здобуту ним самим гідність, запобігатиме перед скоробагатьком.

43. Знайшлися люди, котрі достеменно, а то й згущуючи фарби, переповіли ці слова Сенеці. І ось підібрані обвинувачі донесли, що, управляючи провінцією Азією[31], Суїллій грабував союзників і розкрадав державну казну. Оскільки ж для розслідування цієї справи вони зажадали річного терміну, то було вирішено за ліпше розпочати із злочинів, що їх укоїв Суїллій у самому Римі і свідки яких були напохваті. Обвинувачі стверджували, що своїми надто гострими звинуваченнями Суїллій змусив Квінта Помпонія пристати до протиурядових заколотників[32], що донька Друза Юлія і Сабіна Поппея були доведені ним до смерті, що він піддав огуді Валерія Азіатіка, Лузія Сатурніна, Корнелія Лупа[33], що за його наклепами засуди-

ли безліч римських вершників і взагалі провину за всі жорстокості Клавдія покладали саме на нього. У захисній промові Суїллій заявив, що жодна з перерахованих справ не порушувалася ним за власним бажанням, а він лиш виконував накази принцепса; у цьому місці, одначе, Цезар перервав його, сказавши, що, судячи із записок батька, не було жодного випадку, щоб звинувачення супроти кого-небудь бувало висунуто за його наполяганням. Тоді Суїллій почав виправдуватися, кажучи, що такими були повеління Мессаліни, тобто наведені ним на свій захист докази, власне, втратили переконливість: чому ж ця кровожерна розпусниця вибрала саме його, а не когось іншого, щоб слугував їй своїм красномовством? Призвідці злочинів, отримавши платню за свої вчинки такого штибу, намагаються перекласти ці злодіяння на інших, а тому підлягають найсуворішому покаранню. Отже, після вилучення у Суїллія частини майна (тому що друга частина залишалася синові і внучці, так само як і те, що вони отримали раніше за заповітом матері і бабці) його відсилають на Балеарські острови; він був незламний духом і під час украй небезпечного для нього розслідування, і після ухвалення вироку; казали, що він провадив усамітнений спосіб життя, маніжачись і розкошуючи. І коли обвинувачі, ненавидячи батька, виступили супроти його сина Нерулліна, звинувативши його за законом про здирництво, принцепс втрутився у справу, вважаючи, що Суїллія покарано достатньою мірою.

44. Того самого часу народний трибун Октавій Саґітта, нестямно закоханий у заміжню жінку Понтію, схилив її коштовними дарунками спочатку до перелюбу, а потім, пообіцявши побратися з нею, домовився, що вона покине свого чоловіка і вийде заміж за нього, Октавія. Ставши вільною після розлучення, ця жінка почала усіляким чином затягувати весілля, посилаючись на небажання батька та на інші причини, а коли в неї з'явилася надія на шлюб із заможнішим чоловіком, відкинула геть свої обіцянки. Октавій не міг з цим змиритися і то бідкався, то погрожував; заприсягшися, що через неї він втратив добре ім'я і будь-які засоби, він віддав на її волю останнє, що в нього залишилося — життя. Та оскільки і в цьому він зазнав зневаги, то став благати її провести з ним лише одну ніч задля розради, після чого, вдовольнивши свої бажання, він припинить домагання. Така ніч призначається, і Понтія повеліває посвяченій у цю таємницю рабині залишатися на варті біля дверей її спальні. З'явившись із своїм вільновідпущеником, Октавій проносить схований під одягом меч. А потім, як завжди, — любов і ненависть, прокльони, благання, докори і, нарешті, примирення, і частину ночі віддано для жаги. Та ось Октавій, немов очманілий від любовного шалу, пробиває наскрізь мечем Понтію, яка забула про будь-який страх; рабині, що накинулася на нього, він спекався, поранивши її, і без перешкод вискочив із спальні. Наступного дня знаходять убиту; щодо вбивці не було жод-

них сумнівів, адже Октавія викрили у тому, що він провів ніч у Понтії. Але вільновідпущеник бере злочин на себе і заявляє, що він відплатив за кривду, заподіяну його патронові; і декого зворушила велич його самовідданості; однак, рабиня, отямившись від рани, розкрила правду. Після закінчення терміну свого трибунства Саґітта на вимогу батька вбитої постав перед консулом і за вироком сенаторів був засуджений згідно із законом про вбивць[34].

45. Того самого року стався не менш вікопомний випадок безсоромства, який поклав початок страшним лихоліттям Римської держави. У Римі була така собі Сабіна Поппея, донька Тита Оллія, яка взяла, однак, ім'я свого діда по матері — уславленого Поппея Сабіна, відзначеного консульством і тріумфальними знаками, тому що Оллія, ще не визрілого до найвищих посад, звела зі світу дружба із Сеяном. У цієї жінки було все, крім щирості. Її мати, що вважалася незрівнянною вродливицею свого часу, передала їй разом із славою і красу: вона мала статки, що відповідали значущості її роду; бесіда її була люб'язною, не позбавленою природного красномовства. Вдаючи скромність, вона віддавалася розпусті. На люди вона з'являлася зрідка і завжди з напівприкритим обличчям — чи то для того, щоб не збуджувати поглядів, чи, можливо, тому, що їй так личило. Ніколи вона не вболівала за своє добре ім'я, не розрізняючи ні своїх чоловіків, ні своїх коханців; ніколи вона не скорялася ні своєму, ні чужому почуттю, але де траплявся

зиск, туди і несла свою похітливість. І ось, коли вона перебувала у шлюбі з римським вершником Руфрієм Кріспіном, від якого народила сина, її звабив Отон — своєю молодістю, блиском і ще тим, що був найпалкішим другом Нерона; і трохи згодом їх перелюбний зв'язок був скріплений шлюбом.

46. Буваючи у принцепса, Отон щоразу вихваляв вроду і приваби дружини — чи то необачний від любовної жаги, чи то з метою розпалити в Нероні шал до Поппеї і, якби вони спільно оволодівали б цією жінкою, використати такі пута для посилення своєї впливовості. Часто можна було почути, як, піднімаючись з-за столу Цезаря, він говорив, що збирається майнути до неї, що йому випала від долі така шляхетність і врода — те, чого усі так жадають і що є розрадою щасливих. Ці спокусливі слова незабаром таки справили враження; ввійшовши до палацу принцепса, Поппея спочатку пускає в хід лестощі і чари, а тоді, вдаючи, ніби підкорена вродливістю Нерона і не може встояти перед невідпорною жагою, скоро зваблює його; потім, коли любовний шал охопив його, вона стала поводитися з ним пихато і владно, і якщо він залишав її у себе більше однієї чи двох ночей, заявляла йому, що вона заміжня і не може розірвати шлюб, зачарована способом життя Отона, з яким ніхто не здатний зрівнятися: у нього, мовляв, величава душа і неповторне вміння поводитися шляхетно; у ньому вона бачить усі риси природженого володаря; Нерон же, ставши бранцем своєї

наложниці-рабині Акте, немов прип'ятий до неї, із цього рабського і нікчемного співжиття не видобув нічого, крім бруду і ницості. Тому-то Отон позбувається постійного свого зв'язку з принцепсом, потім у нього зовсім відбирають право на зустрічі з ним і на перебування у найближчому почті і, нарешті, щоб у Римі не залишився суперник, його призначають правителем Лузітанії, де він і пробув до початку міжусобної війни[35]. Там він, забувши про попередню неславу, вів справи бездоганно і чесно, користуючись владою розсудливо.

47. Доти Нерон намагався приховувати свої безчинства і злодіяння. З особливою підозрою він ставився до Корнелія Сулли, чию природжену щирість він вважав лицемірством, а поміркованість вдаваною. Цей його острах посилив такою собі вигадкою вільновідпущеник Цезаря Ґрапт, який остогид усім двірцевими витівками, бо з часу Тиберія він жив і постарішав при дворі. У ті часи Мульвіїв міст приваблював своїми нічними гулянками; учащав туди й Нерон, щоб за межами міста вільніше віддаватися розпусті. Оскільки якісь юнаки від поширеного тоді серед молоді розбишацтва, бешкетуючи, нагнали страху на охоронців Цезаря, що поверталися у місто фламінієвою вулицею, то Ґрапт вигадує, ніби вони натрапили на влаштовану Неронові засідку, що він уникнув її лише випадково, пішовши іншим шляхом до Саллюстієвих садів і що цей напад підготовлено Суллою. Хоча у цій штовханині і не було впізнано жодного раба чи клієнта Сулли і висунуте супроти нього звину-

вачення повністю спростовувалося його боягузливою вдачею, нездатною до чогось зухвалого, а проте йому звеліли, немовби і справді викритому у злочині, покинути батьківщину і проживати лише за мурами Массилії.

48. За тих самих консулів сенат вислухав два посольства путеоланців, одне з яких було відряджено декуріонами[36], а друге — простолюдом Путеол: перші скаржилися на вчинені юрбою насильства, другі — на жадібність урядовців і найвизначніших громадян. З метою відвернути повторення заворушень, що супроводжувалися жбурлянням каміння і погрозами у підпалі, і не допустити збройних сутичок сенат вислав до Путеол Ґая Кассія. Але оскільки путеоланцям не сподобалися вжиті ним суворі заходи, цю справу на його особисте прохання покладають на братів Скрибоніїв, і страх перед уділеною їм коґортою, а також страта кількох чоловік відновили згоду серед городян.

49. Я не згадував би про доволі малозначущий сенатський указ, що дозволяв мешканцям Сиракуз провадити ігри за участю більшої, ніж визначалося, кількості ґладіаторів, якби проти нього не виступив Тразея Пет, а відтак дав своїм недоброзичливцям привід докоряти йому за висловлену думку. Якщо він справді вважає, що державі потрібні вільні висловлювання сенаторів, то навіщо перейматися такими дрібницями? Чому він не оприлюднює своє схвалення чи несхвалення, коли мова йде про мир чи війну, про податки і закони і, нарешті, про все те, на чому тримається Римська держава?

Адже сенатори щоразу, коли вони користаються правом викласти свою думку, можуть висловити все, що бажають, а також зажадати обговорення своїх пропозицій. Чи єдине варте уваги — це те, щоб видовища у Сиракузах не влаштовувалися надто пишно? А все інше в Римській імперії так чудово, немов управляє нею не Нерон, а Тразея? Але якщо лишається поза увагою найістотніше, то чи не випливає звідси, що ще більше слід утримуватися від марних балачок? На прохання друзів пояснити, що спонукало його виступити супроти указу, Тразея відповів, що вносить поправки до таких постанов не через незнання нинішнього стану справ, а для того, щоб сенат зажив належної шани і щоб кожному було ясно: хто не оминає увагою такі дрібниці, той зважатиме і на істотніші речі.

50. Того самого року занепокоєний частими скаргами народу, який звинувачував відкупників у сваволі, Нерон роздумував над тим, чи не віддати йому наказ про скасування будь-якого мита, а відтак зробити людському родові найкращий дарунок. Сенатори вихваляли великодушність принцепса, але остудили його поривання, переконавши його в тому, що зменшення надходжень, які підтримують державу, неминуче призведе до розпаду імперії: адже за зняттям мита зажадають і скасування податків[37]. Більшість митних зборів і заклади для їх проведення було впроваджено з визначенням розмірів збору консулами і народними трибунами ще в ті часи, коли римський народ мав цілковиту сво-

боду і вирішував свої справи на власний розсуд; згодом розмір решти зборів встановлювався таким, щоб витрати не перевищували доходів і між ними існувала необхідна відповідність. Щодо жадібності відкупників, то її, звісно, треба приборкати, щоб їхні нові утиски не викликали ненависті до тих речей, які люд без ремствувань переносив протягом стількох років.

51. Отже, принцепс видав указ оприлюднити таємні доти правила, якими мали керуватися відкупники у стягненні того чи того державного податку; там і вказувалося, що, не висунувши вимоги про сплату податку впродовж року, вони втрачають право на його стягнення в судовому порядку, а також що в Римі претор, а в провінціях пропретори і проконсули зобов'язані позачергово розглядати порушені проти відкупників справи і що за воїнами зберігається звільнення від податків, крім податку на торговельний оборот; тут містилося багато іншого справедливого і зваженого, чого дотримувалися, однак, недовго, а потім це було забуто. Зрештою, донині залишається чинним скасування мита в розмірі однієї сорокової і однієї п'ятдесятої[38], а також інших незаконно встановлених відкупниками поборів. Було також поліпшено підвезення в Італію хліба із заморських провінцій і постановлено в оцінці майна не враховувати вартість купецьких кораблів, а відтак не брати з них податку.

52. Цезар виправдав двох підсудних, Сульпіція Камерина і Помпея Сільвана, притягнутих до суду після повернення з провінції Аф-

рики, де вони були наділені проконсульською владою; Камерина звинувачували деякі приватні особи, причому більше у жорстокості, ніж у здирництві; супроти Сільвана виступило багато обвинувачів, котрі просили надати їм термін для виклику свідків; підсудний, навпаки, вимагав, щоб йому дали можливість негайно навести свої докази для виправдання і взяв гору, адже був грошовитим, бездітним і старечого віку, що, однак, не завадило йому пережити тих, завдяки клопотанню яких він уникнув осуду.

53. Доти[39] на ґерманському кордоні панував спокій, тому що обидва полководці, підтримуючи мир, сподівалися зажити більшої слави, ніж якби вони за винагороду мали б, як уже повелося, тріумфальні відзнаки. На той час на чолі ґерманських військ[40] стояли Паулін Помпей і Луцій Ветер. Для того щоб не тримати воїнів без діла, перший завершив будівництво дамби для приборкання Рейну, за шістдесят три роки перед тим розпочатої Друзом[41], а Ветер зібрався з'єднати Мозеллу з Араром, прорившиміж ними канал, завдяки якому судна з військами і вантажем, проходячи Середземним морем, Роданом, Араром, потім згаданим каналом і річкою Мозеллою до Рейну, могли б потім спускатися до Океану; відтак усувалися б труднощі пересування суходолом і відкривався шлях між західним і північним узбереежжям. Завадив цій справі леґат Бельґіки Елій Ґраціл; він відговорив Ветера, щоб той не вводив свої леґіони у не підпорядковану йому

провінцію[42] і своїми стараннями не здобував прихильності Ґаллії, стверджуючи, що це неминуче викличе небажані підозри імператора, — доказ, що не раз ставав на перешкоді втіленню гарних задумів.

54. Але через тривалу бездіяльність римських військ поширилася чутка, ніби леґатам заборонено вести їх на ворога. Відтак фрізи, підмовлені призвідцями Веррітом і Малоріґом, які правили ними, наскільки можна було правити ґерманцями, пройшли до берега Рейну. Молоді, боєздатні, вони, одні пробираючись лісами і болотами, а інші, пливучи озерами[43], осіли на відведених для римських воїнів, але на той час безлюдних землях. Вони вже збудували собі житла і вже засівали лани, так немовби обробляли успадковані від предків поля, коли Дубій Авіт, прийнявши провінцію після Пауліна, пригрозив застосувати силу, якщо фрізи не повернуться на старі місця поселень або не випросять у Цезаря нових, і примусив Верріта і Малоріґа вийти з таким проханням. Прибувши до Рима й очікуючи, коли їх прийме зайнятий іншими турботами Нерон, вони розглядали все, що показують варварам, і потрапили у театр Помпея, куди їх привели, щоб вони навіч побачили могутність римського народу. Там, гайнуючи час абияк (бо через своє дикунство не могли оцінити видовище), вони стали розпитувати, ким заповнені ряди амфітеатру, як розташовуються в ньому різні стани, де вершники, де сенатори і завважили на сенаторських лавочках скількись чужинців, котрих можна було впізнати за одягом; дізнавшись, хто вони,

і почувши у відповідь, що таку честь надано послам тих народів, які відзначаються відвагою та дружнім ставленням до римлян, вони загукали, що нікому із смертних не перевершити ґерманців ні на полі битви, ні у відданості, спустилися вниз сходинками і сіли поміж сенаторами[44]. Глядачі доброзичливо сприйняли їхній учинок, побачивши в ньому стародавню невимушеність і потяг до здорового змагання. Нерон дарував їм обом римське громадянство, а проте звелів фрізам піти із зайнятих ним земель. Оскільки вони знехтували наказом, раптово наслана на них союзницька кіннота змусила їх скоритися, захопивши в полон чи порубавши всіх, хто чинив упертий опір.

55. Трохи згодом ті самі поля зайняли ампсіварії, плем'я, упоратися з яким було складніше — не лише через його численність, але й з огляду на співчуття до них сусідніх народів, тому що, зігнані зі своїх земель хавками і не маючи місця для проживання, вони благали про надання їм надійного пристановища на чужині. Від їхнього імені говорив знаний серед цих племен і водночас здавна відданий Римові ампсіварій на ім'я Бойокал, котрий заявив, що під час повстання херусків[45] його за наказом Армінія тримали в кайданах, що потім він служив у римському війську під орудою Тиберія та Ґерманіка і тепер на додачу до п'ятдесятирічної вірності віддає під римську владу своє плем'я. Але, мовляв, навіщо залишати пусткою такі розлогі простори, куди римські воїни лише вряди-годи переганяють своїх овець і биків? Нехай

римляни бережуть для своїх стад заповідні пасовища, в той час як людям дошкуляє голод, але чи не ліпше бачити поблизу себе дружні народи, ніж пустку і безлюддя? Цими пасовищами колись володіли хамави, потім тубанти, після них — узіпи. Як богам віддано небо, так родові смертних — земля; і та, що лежить необробленою, — це спільне надбання. Відтак, піднявши очі вгору, Бойокал звернувся до сонця та інших світил, так наче ті були поряд, і запитував, чи жадають вони і далі споглядати занедбані поля і чи не кинуть скоріше всі безодні моря на викрадачів земель.

56. Ці слова не зворушили Дубія Авіта: слід коритися наказам могутніших; богам, до яких ампсіварії звертаються з благанням, більше до вподоби, щоб рішення, кому дарувати, а в кого відбирати, залишалося за римлянами, котрі не терплять над собою інших суддів, крім самих себе. Так він відповів загалом племені ампсіваріїв, а Бойокалові, згадуючи про його давню відданість, пообіцяв дати луги й пасовища. Відмовившись від цього як платні за зраду, той сказав: «У нас може не бути землі для того, щоб жити, але не для того, щоб із кимось зітнутися і померти». На цьому вони розійшлися, затаївши в душі образу один на одного. Ампсіварії почали закликати бруктерів, тенктерів і навіть віддаленіші племена взяти участь у війні проти римлян; зі свого боку, Авіт написав леґатові Верхньої провінції Куртилієві Манцію, щоб той перейшов через Рейн і показав римську потугу в тилу ворога, а сам увів

свої леґіони у землі тенктерів, погрожуючи їм знищенням, якщо вони не порвуть з ампсіваріями. І після того як ці від'єдналися від тих, тією самою погрозою настрахав і бруктерів; слідом за ними, не бажаючи розділяти чужі небезпеки, покинула ампсіваріїв й решта племен. А це плем'я, залишившись на самоті, знову відійшло до узіпів і тубантів, але прогнане і з їхніх земель, намагалося спочатку вийти на землі хаттів, потім херусків, і в цій тривалій блуканині, бувши зустрінуте то як гості, то як безпритульні жебраки, то як вороги, воно втратило вбитими у чужих краях усіх боєздатних чоловіків, тимчасом як старі, жінки і діти стали здобиччю різних племен.

57. Того самого літа відбулася запекла битва між ґермундурами й хаттами, бо ті й ті прагнули оволодіти багатою на сіль прикордонною річкою[46], що текла між ними, і зітнулися вони не лише від невтримного бажання вирішувати суперечки зброєю, а й унаслідок вкоріненого в них забобону, ніби ці місця найближчі до неба і ніде молитви смертних не долинають швидше до богів. Тому з ласки всемогутніх божеств у цій річці і в цих лісах зароджується сіль, і зовсім не так, як в інших народів, тобто не з води, висхлої після морської повені, а виникаючи від зіткнення протилежних одне одному стихій — вогню і води, бо добувають її, поливши річковою водою запалену купу дерев. Війна для ґермундурів була успішною, для хаттів — згубною, бо обидві сторони заздалегідь присвятили, в разі перемоги, військо супротивника Марсо-

ві і Меркурієві[47], а за цією обітницею підлягають знищенню у переможених коні, люди і все живе. В цьому випадку лють ворогів Риму обернулася проти них самих. А союзницьке римлянам плем'я убіїв спіткало несподіване лихо: вогонь, що раптом вихопився з-під землі, скрізь знищував маєтки, пасовища, села і підступав навіть до мурів нещодавно заснованої римської колонії[48]. І пожежу не могли погасити ні дощі, що випадали, ні річкова вода, ні якась інша волога. Нарешті котрісь сільські жителі, у відчаї від цього лиха, не бачивши інших засобів, стали здалеку жбурляти у полум'я каміння, а коли вогонь трохи стих, підійшли ближче і почали відстрашувати його, немов диких звірів, б'ючи кийками і гамселячи по ньому чим попало; насамкінець вони кидають у самий жар, позривавши з себе, одяг із шкур, і що зношенішим і бруднішим він був, то швидше і легше ними затоптувався вогонь[49].

58. Того самого року на форумі біля дерева богині Руміни, яке вісімсот тридцять років тому вкривало своєю тінню немовлят Рема і Ромула, почали відмирати гілки і всихати стовбур, що було сприйнято за погане знамення, але дерево ожило і пустило молоді пагінці.

КНИГА ЧОТИРНАДЦЯТА

1. За консульства Ґая Віпстана і Ґая Фонтея Нерон більше не став відкладати давно задумане злодіяння; йому додавало сміливості багаторічне владування[1], а ще ж його жага до Поппеї з кожним днем розпалювалася дедалі дужче, і вона, не сподіваючись за життя Аґриппіни домогтися його розлучення з Октавією і шлюбу з нею самою, постійно докоряла йому, інколи й насміхалася з нього, казала, що він — наймит, покірний чужим велінням, позбавлений не лише влади, а й свободи. Чому відкладається їхнє весілля? Не до вподоби її вигляд і її уславлені тріумфами діди?[2] Чи, можливо, її здатність народжувати дітей і її щирість? Чи хтось остерігається, що, ставши дружиною Цезаря, вона повідомить йому про кривди сенаторів і невдоволення народу пихатістю і жадібністю його матері? Коли вже Аґриппіна не може терпіти другу невістку, крім ворожої до її сина, то, мабуть, доведеться їй, Поппеї, повернутися до свого чоловіка Отона. Вона ладна піти на край світу, тому що воліє слухати звіддаля про заподіяні імператорові кривди,

ніж бачити навіч його ганьбу і розділяти з ним небезпеки. Цим і подібним до них розмовам, що супроводжувалися слізьми і вдаваною залюбленістю, ніхто не заважав, бо всім хотілося, щоб могутність Аґриппіни була зламана; а водночас ніхто не міг передбачити, що ненависть доведе сина до вбивства матері.

2. Клувій* передає, що розпалена шаленою жадобою будь-яким чином зберегти за собою могутність Аґриппіна дійшла до того, що у розпал дня, і частіше в ті години, коли Нерон бував зігрітий вином та ситою трапезою, поставала перед ним пишно вбраною і готовою до кровозмісного зв'язку; її жагучі поцілунки і пестощі, що віщували злочинне злягання, почали завважувати наближені, і Сенека вирішив побороти ці жіночі спокуси за допомогою іншої жінки: задля цього він скористався вільновідпущеницею Акте, яку підіслав до Нерона з тією метою, щоб вона, вдавши, ніби занепокоєна загрозою, що чигала на неї, і ганьбою, що загрожувала Нерону, сказала йому, що в народі поширилася чутка про вчинене кровозмішання, що цим хизується Аґриппіна і що війська не потерплять над собою влади споганеного нечестям принцепса. Фабій Рустік пише, однак, що домагався кровозмішання саме Нерон, а не Аґриппіна, і що цьому вдалося запобігти завдяки хитрощам тієї самої вільновідпущениці. Але повідомлення Клувія підтверджується й іншими авторами, та й людський поголос схиляється до того самого — чи

* Клувій (2 р. до н. е. — 70 р. н. е.) — політичний діяч, історик (*прим. ред.*).

тому, що Аґриппіна і справді виношувала в душі такий мерзотний намір, чи, можливо, тому, що вірогіднішим уявлялося вбачати задум на цей страхітливий перелюб у тієї, котра, зваблена надією на панування ще в дівочі роки, дозволила собі жити з Лепідом і, спонукана тими самими бажаннями, опустилася до зв'язку з Паллантом і, мавши вже шлюб з рідним дядьком, була налаштована на будь-яку бридоту.

3. Отже, Нерон почав уникати таємних зустрічей з нею, а коли вона вирушала в заміські сади або в маєтки поблизу Тускула чи Анція, він схвально сприймав такі її виїзди на дозвілля. Нарешті, зваживши, що вона таки остогидла йому, де б не перебувала, він вирішує покінчити з нею і радиться з наближеними: вчинити це з допомогою отрути, чи зброї, чи якось інакше. Спочатку зупинилися на отруті. Але якщо дати її за столом у принцепса, то раптову смерть Аґриппіни неможливо буде приписати випадкові, бо ж за таких самих обставин загинув і Британік; а підкупити слуг цієї жінки, вишколеної у злодіяннях і навченої бути обережною щодо можливих замахів, уявлялося справою надто складною; а ще ж, остерігаючись трутизни, вона постійно споживала протиотруту. Щодо вбивства зброєю, то ніхто ще не міг вишукати способу, яким чином приховати її насильницьку смерть; крім того, Нерон побоювався, що підібраний ним виконавець такого злочинства може знехтувати наказом. Нарешті вільновідпущеник Анікет, префект мізенського флоту і вихователь Нерона, що ненавидів

Аґриппіну, яка відповідала йому тією ж ненавистю, запропонував свій хитромудрий задум. Він заявив, що може встановити на кораблі особливий пристрій, щоб, вийшовши в море, судно розпалося на частини і потопило позбавлену будь-яких підозр Аґриппіну; адже ніщо так не придатне до випадковостей, як море; і якщо вона згине під час загибелі корабля, то навряд чи знайдеться якийсь лихомовець, котрий почне називати злочином те, що накоїли вітер і хвилі. А Цезар спорудить спочилій храм і жертовники і все таке інше, аби лишень засвідчити своє благочестя.

4. Цей хитромудрий задум було схвалено. Сприяли цьому і самі обставини, тому що свято Квінкватрів[3] Нерон проводив у Байях. Сюди він і заманює матір, раз по раз твердячи, що слід терпляче переносити гнів богів і гамувати в собі роздратованість, і сподіваючись, що чутка про його намір примиритися дійде до Аґриппіни, яка повірить йому з легкістю, властивою жінкам, коли справа йде про приємне для них. Отже, зустрівши її на березі (бо вона прибувала з Анція), він узяв її за руку, обійняв і повів у Бавли. Так називається вілла біля самого моря у тому місці, де воно утворює вигин між Мізенським мисом і Байським озером. Тут разом з іншими стояв корабель, що вирізнявся розкішним спорядженням; цим принцепс також ніби віддавав шану матері; між іншим, вона і раніше постійно користувалася триремою з веслярами військового флоту. Потім Нерон запросив її до вечері, сподіваючись, що приховати злочин до-

поможе йому ніч. Добре відомо, що хтось видав його і попередив Аґриппіну про підлаштовану їй пастку, і вона, не знаючи, чи вірити цьому, вирушила в Байї на кінних носилках. Там, одначе, ласкаве поводження сина розвіяло її страх: він прийняв її з особливою люб'язністю і посадив її за столом вище себе. Він без перестанку заводив одну за одною розмови, прибравши то невимушеного юнацького вигляду, то зосередженого, ніби повідомляв їй щось важливе, а відтак затягнув бенкет; проводжаючи її, коли вона вирушала до себе, він довго дивиться їй у вічі, мов прикипівши, пригортає її до грудей чи то щоб до кінця зберегти вдаваність, чи, можливо, тому що прощання з приреченою на смерть матір'ю зворушило його душу, якою б звірячою вона не була.

5. Але боги, немовби для того, щоб злодіяння стало явним, послали ясну зоряну ніч і напрочуд погоже море. Корабель ще не відійшов надто далеко; разом з Аґриппіною на ньому перебувало лише двоє з її наближених — Ґалл Креперей, котрий стояв неподалік від керма, й Ацерронія, яка, присівши біля ніг у неї на ложі, з радістю згадувала про каяття її сина і про те, що вона відновила свою колишню значущість, коли раптом за поданим знаком під тягарем свинця звалюється покрівля їхньої каюти; Креперея придавило, й він одразу сконав; Аґриппіну з Ацерронією захистили високі стінки ложа, які випадково виявилися досить міцними, щоб витримати вагу зваленої покрівлі. Не відбулося слідом за цим і розпаду корабля, бо ж усі вда-

рили на сполох і багато хто з непричетних до таємного задуму, завадили тим, кому було доручено втілити його. Тоді веслярам віддається наказ нахилити корабель на один бік і таким чином його потопити; але й цього разу між ними не було потрібної для спільних дій одностайності, і дехто намагався нахилити судно у протилежний бік, так що обидві жінки не були скинуті в море раптовим поштовхом, а послизнулися у нього. Але Ацерронію, яка в нестямі кричала, що вона — Аґриппіна, і заклинала порятувати матір принцепса, забили на смерть жердинами із залізними гачками, веслами і всяким корабельним начинням, що трапилося напохваті, тоді як Аґриппіна мовчки, а тому й невпізнана (щоправда, і вона зазнала поранення в плече), спочатку плавом, а потім на одному із зустрічних рибальських човнів добулася до берегів Лукринського озера, звідки її допровадили на родинну віллу.

6. Там, обміркувавши, з якою метою її запросили тим лицемірним листом, чому їй складалися такі почесті, яким чином біля самого берега не гнаний вітром і не уражений скелями, корабель почав розпадатися, ніби якийсь наземний пристрій, а також узявши до уваги вбивство Ацерронії і розглядаючи свою рану, вона вирішила, що єдиний спосіб уберегтися від нового замаху — це зробити вигляд, наче вона ні про що не підозрює. Тож вона відсилає до сина вільновідпущеника Аґеріна з дорученням передати йому, що з ласки богів і захищена його щасливою зорею вона врятувалася від

майже неминучої загибелі і що вона просить його, хоч він і настраханий небезпекою, що чигає на його матір, відкласти свої відвідини; нині ж їй потрібен лише відпочинок. І після цього все з тим самим удаваним спокоєм вона прикладає до рани цілющі ліки, а до тіла гарячі примочки, а також повеліває розшукати заповіт Ацерронії й опечатати залишені після неї речі, на цей раз уже не прикидаючись.

7. А тим часом Неронові, котрий очікував звістки про скоєне злодіяння, повідомляють, що легко поранена Аґриппіна врятувалася, зазнавши такої смертельної загрози, стосовно якої у неї не може залишатися сумнівів, хто її призвідець. Сполотнівши від страху, він вигукує, що, охоплена жадобою помсти, чи то озброївши рабів, чи то піднявши проти нього солдатів, чи звертаючись із закликами до сенату і народу, вона от-от прийде, щоб поставити йому у провину катастрофу на кораблі, свою рану і вбивство друзів[4]: що ж тоді зарадить йому, якщо не вимислять що-небудь Бурр і Сенека? Він наказує розбудити їх з повелінням негайно з'явитися до нього. Власне, невідомо, чи були вони посвячені в його задум. І той і той довго зберігають мовчанку, щоб даремне не заперечувати йому чи, можливо, вважають, що справа зайшла так далеко і якщо не випередити Аґриппіну, то ніщо не вбереже Нерона від загибелі. Нарешті, Сенека, набравшись духу, поглянув на Бурра і запитав його, чи можна віддати наказ солдатам уколошкати Аґриппіну. Бурр відповів, що преторіанці зв'язані прися-

гою вірності усьому дому Цезарів і, пам'ятаючи Ґерманіка, не посміють підняти руку на його доньку: тож нехай цю справу довершить Анікет*. І той, не вагаючись, просить покласти на нього скоєння злочину. У відповідь на його слова Нерон заявляє, що цього дня йому, Неронові, доля надала самовладу і що цей дарунок приніс йому вільновідпущеник; тож нехай той поквапиться і візьме з собою людей, готових беззастережно скорятися його наказам. А сам, дізнавшись про прибуття присланого Аґриппіною Аґеріна, задумує висунути проти неї брехливе звинувачення і, поки той доповідає йому те, що було доручено, підкидає йому під ноги меча, а потім повеліває закути його в кайдани, маючи намір згодом оголосити, нібито це матір принцепса замахнулася на його життя, але, зганьблена тим, що спіймана на гарячому, сама, зі своєї волі наклала на себе руки.

8. Тим часом уже поширилася звістка про нещасний випадок з Аґриппіною, і кожен, почувши про це, біжить на берег. Одні піднімаються на укоси берегових дамб, інші заскакують у найближчі човни, ще інші, наскільки дозволяє зріст, входять у воду, деякі простягають уперед руки; бідканнями, молитовними благаннями, розгубленими питаннями і плутаними відповідями відлунює все узбережжя; позбігався натовп із смолоскипами, і коли стало відомо, що Аґриппіна жива, народ вирішив було податися до неї з поздоровленнями, але уздрів-

* Анікет — вільновідпущеник імператора Нерона, начальник Мізенського флоту (*прим. пер.*).

ши загрозливий воїнський загін, розійшовся. Анікет, розставивши навколо вілли озброєну варту, виважує браму, розштовхує зустрічних рабів, підходить до дверей Аґриппініної спочивальні; біля неї стояло кілька чоловік, решту прогнав страх перед тими, хто вдерся у дім. У спочивальні блимало світло — Аґриппіну, біля якої перебувала лише одна рабиня, дедалі дужче проймала тривога; ніхто не приходить від сина, не повертається й Аґерін; якби справи складалися добре, надворі усе виглядало б інакше; а тепер — безлюддя і тиша; та ось раптовий галас — передвістя найгіршого. Коли й рабиня попрямувала до виходу, Аґриппіна, одізвавшись: «І ти мене покидаєш?», — озирається і, побачивши Анікета у супроводі його трієрарха Геркулея і флотського центуріона Обарита, говорить йому, що, коли він прийшов навідати її, то нехай передасть, що стан здоров'я у неї поліпшився; а якщо скоїти злочин, то вона не вірить, що такою є воля сина: він не віддавав наказу вбити матір. Тим часом убивці обступають її ложе: першим ударив її палицею по голові трієрарх. І коли центуріон почав виймати меча, щоб її вбити, вона, підставивши йому живота, вигукнула: «Бий в утробу!», — і той порішив її, завдавши багато ударів.

9. У розповідях про її смерть немає розбіжностей. Але чи розглядав Нерон бездиханну матір і чи хвалив її тілесну красу — про це переповідають по-різному; хто потверджує таку версію, а хто її спростовує. Тіло Аґриппіни спалили тієї ж ночі з виконанням найбільш

убогих поховальних обрядів; і поки Нерон зберігав верховну владу, над її останками було лише насипано могильний пагорб і місце поховання залишалося необгородженим. Згодом турботами її домашніх їй спорудили невеличку гробницю поблизу Мізенського шляху і вілли диктатора Цезаря, яка здіймається над узбережжям, розкинутим унизу і порізаним затоками. Після того як було розпалено поховальне вогнище, вільновідпущеник на ім'я Мнестер заколов себе мечем — чи то з відданості до своєї господині, чи від страху перед можливою стратою. Аґриппіна за багато років до того очікувала такого кінця і не боялася його; кажуть, що вона звернулася до халдеїв з питанням про майбутню долю Нерона, і коли ті їй відповіли, що він владуватиме і вб'є матір, вона сказала: «Нехай убиває, аби лише владував».

10. Лише після скоєння цього злочину Цезар збагнув усе його жахіття. Заціпенілий й онімілий, а частіше неспокійний від страху і несамовитий, він провів решту ночі, гадаючи, що світанок принесе йому загибель. Першими в ньому зміцнили надію центуріони і трибуни, котрі за намовою Бурра з'явилися з улесливими запевненнями, ловлячи його руку і поздоровляючи з тим, що нарешті з постійною загрозою злочинних вихваток його матері покінчено. Слідом за тим його прибічники почали обходити храми, а найближчі міста́ Кампанії, підхопивши їхній приклад, — виявляти свою радість жертвоприношеннями і відрядженням до Рима своїх представників; сам він, навпаки,

зображав смуток і, нібито зненавидівши себе за те, що залишився живим, облудно оплакував матір. Та оскільки краєвиди, на відміну від людських облич, не змінюються, і незмінним залишався гнітючий для Нерона вигляд моря і берегів (до того ж знайшлися такі, кому видавалося, що серед навколишніх пагорбів чуються звуки сурми, а над могилою його матері — тужливий стогін), він від'їхав до Неаполя, звідки надіслав сенатові послання, у якому говорилося, що підісланий, щоб його вбити, наближений до неї вільновідпущеник Аґриппіни на ім'я Аґерін був схоплений з мечем і що нібито вона сама наклала на себе руки, охоплена гризотами сумління за злочинний замах.

11. А ще він додав і перелік давніших її провин, а саме те, що вона сподівалася стати співправителькою, привести преторіанські коґорти до присяги на вірність повелінням жінки і піддати такій самій ганьбі сенат і народ, а після того як ці надії розвіялися, охоплена ворожістю до сенату і простолюду, заперечувала грошові подарунки воїнам і роздачу конґіарія злидарям і заходилася чинити підступи проти визначних мужів. Скільки зусиль довелося йому прикласти, щоб вона не вдиралася у курію, щоб не відповідала від імені держави чужоземним посланцям! Докоривши непрямо часам Клавдія, провину за всі неподобства, скоєні за його правління, він теж переклав на матір і твердив, що її смерть піде лише на добро державі. Більше того, він розповідав і про злощасну пригоду з руйнуванням корабля. Чи

знайдеться якийсь недоумок, щоб повірити, ніби жінка, яка пережила катастрофу, послала одного озброєного вбивцю, який мав продертися крізь коґорти й імператорський флот? Ось чому неприязні чутки спричиняв уже не Нерон — адже бракувало слів для осуду такого нелюда, — а Сенека, котрий написав це послання, помістивши в ньому такі зізнання.

12. Неначе змагаючись між собою у догідливості, римська знать ухвалює рішення про відправлення молебнів у всіх наявних храмах, про те, щоб Квінкватри, під час яких розкрився злочинний замах, щорічно відзначалися привселюдними іграми, щоб у курії було встановлено золоту статую Мінерви, а поряд з нею зображення принцепса, нарешті, щоб день народження Аґриппіни був унесений до низки нещасливих. Тразея Пет, який зазвичай зберігав мовчанку, коли вносилися улесливі пропозиції, або стисло висловлював свою згоду з більшістю, цього разу покинув сенат, чим накликав на себе загрозу, бо ж цим учинком він не поклав початку незалежності всіх інших. Тоді ж відбулося чимало знамень, які не мали, однак, наслідків: одна жінка народила змію, другу на шлюбному ложі вдарила на смерть блискавиця; раптово сталося затемнення сонця, і небесний вогонь зачепив чотирнадцять кінців міста[5]. Але всі ці явища відбувалися без участі богів, і Нерон багато років владував та безперешкодно чинив злодіяння. Зрештою, щоб посилити ненависть до Аґриппіни і засвідчити, наскільки після її усунення зміцнилося його милосердя, він по-

вернув у рідне місто матрон Юнію і Кальпурнію й так само колишніх преторів Валерія Капітона і Ліцинія Ґабола, колись вигнаних Аґриппіною. Крім того, він звелів перевезти до Риму прах Лоллії Пауліни і спорудити їй гробницю; він звільнив від покарання також Ітурія і Кальвізія, котрих сам нещодавно відправив на заслання. Щодо їхньої покровительки Сілани, то вона померла своєю смертю, повернувшись з далекого заслання до Тарента, коли могутність Аґриппіни, чия ворожість її геть звалила, вже похитнулася і її сваволя була упокорена.

13. Однак поки що Нерон не поспішає — він об'їздить одне за одним міста Кампанії, непокоячись тим, як його зустрінуть під час в'їзду у Рим, чи знайде він у ньому слухняний сенат і доброзичливість простолюду; для того щоб розвіяти сумніви Цезаря, негідники з його оточення, яких у його імператорському палаці було невідь скільки, як і в кожному іншому, настирливо запевняють його, що ім'я Аґриппіни осоружне всім і що з її смертю прихильність народу до нього зросла; тож нехай він без страху вирушає в дорогу і переконається навіч, якою шаною його оточують; водночас вони просять дозволу відбути до Риму раніше, ніж він вирушить туди. І вони стикаються навіть з більшою готовністю до його прийому, ніж обіцяли йому, — назустріч повиходили триби, сенатори у святковому вбранні, розставлені за статтю і віком шеренги матрон і дітей, споруджені уздовж шляху його проходження ступінчаті трибуни, звідки глядачі спостерігали за

тріумфальною процесією. Відтак, пройнятий гордістю, пишаючись здобутою перемогою і всенародною рабською догідливістю, він урочисто піднявся на Капітолій, склав подяки богам і слідом за тим віддався усім закладеним у ньому похотям, що їх доти, хай навіть без успіху, душив у собі — адже якоюсь мірою їх стримувала повага до матері, яка б вона не була.

14. Вже давно його охоплювали шалене бажання правити квадриґою на біговиську і не менш огидне поривання опанувати гру на кіфарі. Він говорив, що кінні змагання — це розваги стародавніх царів і полководців; їх оспівували поети, і вони влаштовувалися на честь богів. А покровитель музики — Аполлон, головне, наділене даром пророцтва, божество — на всіх статуях, не лише в грецьких містах, а й у римських храмах, зображений з кіфарою в руках. Не спромігшися побороти в ньому ці захоплення, Сенека і Бурр вирішили погодитися з одним із них, щоб він не віддався їм обом. У Ватиканській долині для нього перекрили збіговисько, на якому він міг би правити кіньми у присутності небагатьох обраних глядачів; але невдовзі він сам почав скликати римський простолюд, який підносив його похвалами, адже юрба, упадаючи за розвагами, раділа, що принцепсові притаманні ті самі риси, що і їй. Але навіть осоромившись у привселюдних виступах, Нерон не відчув, як гадали, переситу від них, а навпаки, пойнявся ще більшим запалом. Маючи намір зняти з себе ганьбу тим, що заплямує нею натовп, він затягнув на кін багатьох з тих нащадків визначних

родів, які потерпали від скрути, а тому продалися йому: вони померли у визначеному долею віці, але з поваги до їхніх уславлених предків я не стану називати їх імена. Адже безчестя лягало і на того, хто давав їм гроші, винагороджуючи злочини, а не для того, щоб запобігти їм. Він змусив виступати на арені і відомих римських вершників, схиливши їх до цього найщедрішими подарунками; а зрештою, платня, отримана від того, хто може повелівати, означає не що інше як примус.

15. Усе ще не відважуючись ганьбитися на кону громадського театру, Нерон заснував ігри, що отримали назву Ювеналій[6], і багато хто став їх учасниками. Ні знатність, ні вік, ні попередні високі посади не заважали їм вправлятися у ремеслі грецького чи римського фіґляра, аж до сороміцьких як для чоловіків тілесних рухів і таких же пісень. І жінки з поважних родин також корчилися у різних непристойних позах. У гаю, розбитому Авґустом навколо виритого ним для навмахії ставка[7], було споруджено розважальні заклади і крамниці, у яких торгували тим, що розпалює найницішу хіть. Їхнім відвідувачам видавали гроші, які одразу ж тринькалися — добропорядними з необхідності, а розпусниками задля того, аби похизуватися. Ці збіговиська відзначалися свавільством у поводженні й різними дурощами, і ніщо так не розбещувало і не псувало й без того розтлінні звичаї, як ці доми розпусти. Навіть серед людей, зайнятих чесною працею, ледве підтримувалася добропорядність; а там, де змагалися у найгірших

пороках, навряд чи могли зберегтися почуття сорому або стриманість чи бодай крихта доброчесності. Нарешті, за допомогою вчителів підготувавшсь до виступу і ретельно налагодивши кіфару, останнім на сцену виходить Нерон. Споглядали це коґорта воїнів з центуріонами і трибунами і засмучений Бурр, котрий, проте, вихваляв його. Тоді ж уперше були набрані римські вершники, яких почали називати авґустіанцями[8], — усі молоді і статурні; одних до цього вабило природжене нахабство, інших — надія вивищитися. Дні і ночі гриміло від їхніх оплесків, лунали вигуки, що Нерон гарним станом і голосом подібний до богів; його звеличували божественними іменами. І ці авґустіанці були оточені славою і шаною, немов здобули якісь звитяги.

16. Але не тільки театральним мистецтвом Нерон прагнув зажити слави; він відчув потяг до поезії, тому зібрав навколо себе тих, хто, маючи бодай якийсь хист до віршування, ще не став більш-менш помітною постаттю. Після обіду вони сідали всі гуртом і починали зв'язувати принесені з собою чи складені тут рядки і доповнювали випадково зронені слова самого імператора. Це дуже добре проглядається у тих творах, у яких немає ні запалу, ні натхнення, ні злагодженості поетичної мови[9]. Після трапези він проводив якийсь час із учителями філософії, аби повтішатися суперечками між тими, хто захищав протилежні думки. І серед них не бракувало тих, хто намагався потішити імператора своїм глибокодумним виглядом.

17. Приблизно у той самий час, почавшися з дрібниці, на видовищі ґладіаторів, що його влаштував Лівіній Реґул, про викреслення якого із сенаторських списків я вже повідомляв[10], спалахнула запекла суперечка між мешканцями Нуцерії і Помпеї. Дратуючи спочатку одне одного з притаманним міським низам нахабством, глузуванням і лайкою, вони похапали потім каміння і нарешті зброю, причому гору взяла помпейська юрба, у місті якої давалися ігри. До Рима привезли багатьох понівечених нуцерійців, а ще більше люду оплакувало загибель дітей чи батьків. Розгляд цієї справи принцепс передав сенатові, а сенат — консулам. І після того як ті знову доповіли про неї сенатові, він заборонив громаді помпейців протягом десяти років улаштовувати такі зібрання і розпустив створені ними усупереч законам товариства. Лівінея та інших призвідців безладу було покарано засланням.

18. Тоді ж із списків сенаторів викреслили Педія Блеза, звинуваченого кіренцями у розкраданні скарбниці Ескулапія і в тому, що, провадячи набір у військо, він брав хабарі і вдавався до інших зловживань. Ті самі кіренці вимагали притягнути до відповідальності колишнього претора Ацилія Страбона, надісланого до них свого часу Клавдієм для розглядання справи про землі, які колись належали цареві Апіонові, заповідані ним разом із царством римському народові і захоплені найближчими землевласниками, котрі за право і справедливість мали давнє беззаконня і само-

чинство. Прийнявши ухвалу про відібрання спірних земель, Страбон налаштував проти себе всю провінцію. Сенат відповів кіренцям, що йому невідомі розпорядження Клавдія і що слід звернутися до принцепса. А Нерон, схваливши Страбонове рішення, написав, проте, сенатові, що, йдучи назустріч інтересам союзників, віддає їм незаконно привласнене.

19. Потім сталася смерть визначних діячів Доміція Афра і Марка Сервілія, котрі обіймали в минулому найвищі посади і відзначалися блискучим красномовством: перший уславився судовими промовами, Сервілій — своїми промовами на форумі, а згодом працею з історії Риму й витонченим способом життя, що відрізняло його від Афра, який, маючи такий же хист, помітно поступився йому у чеснотах.

20. За консульства Нерона (четвертого) і Корнелія Косса[11] у Римі були засновані ігри на кшталт грецьких змагань[12], і провадити їх треба було раз на п'ять років[13], що, як і будь-яка новація, спричинилося до всіляких пересудів. Адже знайшлися такі, що говорили, ніби то на їхній пам'яті старі люди картали навіть Ґнея Помпея за побудову постійно чинного театру. Адже раніше поспіхом збивали ступінчаті трибуни для глядачів і тимчасову сцену, а коли глибше зазирнути в давнину, то народ спостерігав за видовищем навстоячки, остерігаючись, що коли в театрі будуть сидіння, він проводитиме кілька днів у цілковитому неробстві. Нехай будуть збережені заповідані давниною видовища, влаштовувані преторами, але ж без необхідності

для будь-кого з громадян брати участь у змаганнях. А тепер унаслідок запозиченої ззовні розгнузданості вже й так пошарпані батьківські звичаї остаточно викорінюються, неначе для того, щоб Рим бачив усю розбещеність, яка лише існує під небом, і що вона несе з собою, щоб римська молодь, навчившись чужих звичаїв, гайнуючи час у гімнасіях[14], у байдикуванні і безсоромних любовних утіхах, виродилася і втратила звичаєві засади, а призвідці усього цього — принцепс і сенат, які не тільки потурають усіляким порокам, але й силоміць примушують римську знать, під приводом змагань у красномовстві та віршуванні, споганюватися на підмостках. А що їй ще залишається, як не роздягтися наголо й, обмотавшись цестами[15], битися навкулачки, замість того щоб служити у війську і вправлятися у військовій справі? Чи, може, зросте справедливість, і вершницькі декурії, навчившись прислухатися до переспівів і чарівних голосів, стануть заповзятіше виконувати величний обов'язок правосуддя? Навіть ночі і ті віддано цьому безсоромству, щоб у нікого не залишилося часу для гризот сумління, але посеред безладних збіговиськ, користуючись темрявою, кожен пропащий розпусник може одважитися на те, до чого жадібно тягнувся протягом дня.

21. Багатьом, однак, ця розпуста припала до душі, і вони вишукували для неї вагомі підстави. Наші предки, казали вони, також не цуралися доступних розваг, що їх давали видовища, — так, фіглярів вони запросили від тусків,

у турійців запозичили кінні перегони; оволодівши ж Ахеєю та Азією, вони стали ретельніше лаштувати ігри, а проте впродовж двохсот років після тріумфу Луція Муммія, котрий першим показав у Римі таке видовище, жоден римлянин знатного походження не принизився до занять фіґляра. Побудувати постійний театр їх спонукала й ощадливість, адже це було значно вигідніше, ніж, роблячи величезні витрати, щороку зводити і розбирати театральні споруди. А ще ж урядовцям не доведеться розтринькувати особисті кошти і в народу не буде підстав домагатися від них грецьких змагань, тому що всі видатки на їх влаштування ляжуть на державу. Перемоги ораторів і поетів сприятимуть розвиткові обдарувань, і кожному судді неважко буде прослухати гідні твори і вділити час дозволеним насолодам. Нарешті, кілька ночей за п'ять років віддаються веселощам, а не розгулові; адже їх освітить стільки яскравих вогнів, що не зможе сховатися ніщо непристойне. І справді, ці ігри відбулися без якоїсь шкоди для доброчесності, і театральні пристрасті, що вирували в той час, не розпалили натовп, бо хоча мімів повернули на підмостки, доступ до священних змагань їм заборонили. Головною нагородою за першість у красномовстві не було відзначено нікого, але переможцем проголошено Нерона. Грецькі убрання, в які у ті дні зодягнувся багато хто, вийшли з ужитку, щойно вони минули.

22. У розпал цих подій блиснула комета; з такого приводу в народі побутує уявлення, що вона віщує зміну правителя. І ось, неначебто

Нерона вже скинуто, пішли пересуди, кого ж буде обрано замість нього: у всіх на устах було імя Рубеллія Плавта, найвизначнішого чоловіка, чия мати належала до роду Юліїв. Він шанував установлення предків, мав суворий вигляд, жив чеснотливо і замкнуто, і що непомітніше, спонуканий обережністю, намагався поводитися, то кращої думки про нього був народ. Розголосові про його майбутнє сприяло і легковажне пояснення такої події: коли Нерон, перебуваючи на віллі біля Сімбруїнських озер, яка носить назву Сублаквей, лежав за трапезою, у стіл ударила блискавка і розкидала усі розставлені на ньому страви. Оскільки це сталося по сусідству з Тібуром, з якого походив батьківський рід Плавта, то поміркували, що йому визначено владу з волі богів, і багато хто, сповнений найчастіше оманливм честолюбством, яке штовхає людей передчасно захоплюватися новим і ще непевним, почали ставитися до нього зі збільшеною увагою. Стривожений цим Нерон пише Плавтові листа: нехай він подбає про спокій Риму і відцурається тих, хто поширює зловмисні чутки; він бо володіє спадкоємними землями в Азії, тому може там преспокійно і безтурботно втішатися принадами своєї молодості. І Плавт від'їхав туди разом із дружиною Антистією і небагатьма домашніми.

У ті дні невситима пристрасть Нерона до безпутства піддала його ганьбі й загрозі, бо він купався і плавав у водоймі відведеного до Риму Марцієвого джерела, тож люди зважили,

що, омивши в ньому своє тіло, він споганив священні води і святість цього місця. І справді, небезпечна для його життя хвороба, яка спіткала його після цього, лише підтвердила, що він розгнівав богів.

23. Після зруйнування Артаксати[16] Корбулон вирішив скористатися розгубленістю ворогів, яка не полишала їх, і захопити Тигранокерту, щоб або знищивши її, посилити страх, або помилувавши, — породити чутку про своє милосердя. Тож він прямує до міста, не чинячи зі своїм військом спустошень, щоб не відбирати у мешканців міста надії на прощення, а водночас не забуваючи про заходи перестороги, бо ж він добре знав, наскільки мінливий цей народ і слабкодухий у небезпеках, і віроломний за сприятливих для нього обставин. Варвари, залежно від вдачі кожного, одні — звертаються до нього з благаннями, інші — покидають свої поселення і йдуть у глушину; були й такі, хто разом з усім найдорожчим поховалися у печерах. Тому римський полководець поводився з ними по-різному: був милостивим до тих, хто благав про помилування, стрімким у переслідуванні втікачів і безжалісним до тих, хто засів в укриттях; він закладає входи й виходи печер гіллям та хмизом і розводить вогонь. Коли він оминав кордони мардів, останні, призвичаєні до розбійницьких набігів і захищені від вторгнення горами, вчинили на нього напад; пославши проти них іберів, Корбулон спустошив їхні землі і за зухвальство ворогів помстився їхньою кров'ю.

24. Сам він і його військо, хоч воно і не зазнало втрат у битвах, були змушені тамувати голод лише самим м'ясом і знесилювалися від злигоднів та труднощів; а до того ж нестача води, спекотне літо, тривалість переходів — усе це згладжувалося лише терпінням полководця, котрий переносив разом із воїнами ті самі і ще більші поневіряння. Нарешті вони вийшли у залюднені місця і скосили збіжжя; з двох фортець, у яких поховалися вірмени, одна була здобута приступом; а тих, кому вдалося відбити перший натиск, змусили здатися облогою. Перейшовши потім у краї тавравнітів, Корбулон випадково уникнув несподіваної загрози: біля його намету було схоплено якогось варвара з доволі знатного роду. Підданий катуванням, він розкрив змову і її мету, назвав себе призвідцем і видав своїх спільників; викрили і покарали всіх, хто під виглядом друзів лаштував злочинний замах. Невдовзі посли, прибувши з Тигранокрети, заявили, що брама міста відкрита і його мешканці очікують наказів переможця; при цьому на знак гостинності вони піднесли Корбулону дарунок — золотий вінець; він з прихильністю прийняв дар, і містові не було заподіяно жодної шкоди, щоб городяни ще з більшою готовністю виказували послух.

25. Але фортецю Легерду, у якій замкнулася відважна молодь, було здобуто не без бою; вороги посміли вчинити битву біля її мурів і, загнані всередину укріплень, припинили опір лише після того, як римляни насипали вал і навально увірвалися у фортецю. Цю перемо-

гу полегшило те, що парфійці застряли у війні з гірканами. Тоді ж гіркани відрядили до римського принцепса посольство з проханням про укладення з ними спілки, засвідчуючи як запоруку дружби стримування ними царя Вологеза. Корбулон після повернення послів дав їм охорону, щоб, перейшовши через Євфрат, вони не були схоплені ворожими загонами: їх проводили до берегів Червоного моря, звідки, уникнувши кордонів парфійців, вони повернулися на батьківщину.

26. А коли Тіридат, пройшовши через землі мідійців, уторгся в прикордонні з ними кордони Вірменії, Корбулон примусив його відійти і полишити будь-яку думку про війну, виславши проти нього з допоміжними військами леґата Верулана, а сам поспішив слідом за ним з леґіонами; спустошивши вогнем і мечем тих, про чию ворожість до Риму він добре знав, Корбулон заволодів усією Вірменією, коли прибув Тигран, обраний Нероном на її володаря; він походив з каппадокійської знаті, був внуком царя Архелая, але, перебуваючи тривалий час у Римі як заручник, він засвоїв собі рабське приниження. Не всі прийняли його з одностайною готовістю, адже дехто все ще був відданий Арсакідам; але більшість ненавиділа парфійців за пихатість і воліла мати царя, присланого з Риму. Тигранові дали в охорону тисячу леґіонерів, дві союзницькі коґорти і два загони допоміжної кінноти, а щоб йому було легше утримувати за собою новий престол, окремим частинам Вірменії, зважаючи на те,

до чиїх земель вони прилягали, було звелено коритися Фарасманові, Полемонові, Аристобулові й Антіохові. Після смерті Умідія Квадрата Корбулон відійшов у Сирію, яка залишалася без намісника, а тому була передана в управління йому.

27. У тому ж році Лаодікея, одне з найвідоміших міст Азії, була зруйнована землетрусом, але навіть без римської допомоги, самотужки піднялася з руїн. В Італії старовинне місто Путеоли отримало від Нерона права колонії і прибрало назву за його іменем[17]. До Тарента й Анція було приписано ветеранів, котрі, проте, не сприяли заселенню цих малолюдних країв, тому що вони здебільшого порозходилися по провінціях, у яких завершили термін своєї служби; не призвичаєні до шлюбів і виховання народжених від них дітей, вони покидали свої домівки порожніми, без нащадків. До того ж тепер виводилися на поселення не леґіони у повному складі, зі своїми центуріонами і трибунами — як давніше, коли кожен воїн вкупі зі своїми товаришами утворювали громаду, яка, ведучи справи, дотримувалася згоди і порозуміння, — а воїни, котрі не знали один одного, з різних маніпул, без керівника, без обопільної приязні, нашвидкуруч зібрані усі гуртом немовби з різних племен, і це нагадувало скоріше якесь збіговисько, а не колонію.

28. Оскільки зібрання преторів, яке зазвичай проводив сенат, супроводжувалося на цей раз особливо запеклою боротьбою, принцепс уладнав справу, призначивши трьох із здобувачів командувати леґіонами, так що число

тих, хто залишився, відповідало числу преторських місць[18]. Він також підвищив достоїнство сенату, постановивши, що скаржники, які звертаються до сенаторів з приводу ухвали суддів у громадянських справах, ризикують тією самою сумою, як і скаржники, що звертаються до імператора, тоді як раніше ті, хто звертався зі скаргою до сенату, не вносили жодної застави. Наприкінці року римський вершник Вібій Секунд, звинувачений мавританцями, був засуджений за хабарництво і вигнаний з Італії; він уникнув суворішого покарання лише завдяки заступництву свого брата Вібія Криспа.

29. За консульства Цезенія Пета і Петронія Турпиліана[19] римлянам довелося зазнати у Британії страшного розгрому; Авл Дидій, як я згадував вище, зберіг у ній лише старі здобутки, а його наступник Вераній, котрий дрібними набігами розоряв сілурів, помер, не встигнувши розширити воєнні дії; здобувши за життя славу чоловіка суворої вдачі, він показав себе у заповіті марнотним честолюбцем: розсипавши лестощі Неронові, він насамкінець додав, що підкорив би його владі цю провінцію, якби прожив ще бодай два роки. Але саме на той час британцями правив Светоній Паулін; він був обізнаний у військовій справі і, заживши в народу славу такого, що завжди для будь-кого знаходить суперника, змагався з Корбулоном; упокорюючи супротивників, він прагнув зрівнятися у заслугах з підкорювачем Вірменії. Відтак Паулін лаштується напасти на густонаселений острів Мону, що слугував пристановищем

для втікачів, і з цією метою споруджує плоскодонні кораблі, які не бояться мілини і підводного каміння. На них він переправив піхотинців; а вершники переходили вбрід, а в глибших місцях — пливучи поряд з кіньми[20].

30. На березі стояло у всеозброєнні військо, між яким бігали жінки; схожі на фурій, у жалобному вбранні, простоволосі, вони тримали в руках смолоскипи; присутні тут друїди[21] зі здійнятими до неба руками підносили до богів молитви і вигукували прокляття. Незвичайне видовище приголомшило римських воїнів, і вони, мов заціпенівши, підставляли нерухомі тіла під удари, що сипалися на них градом. Нарешті, зваживши на заклики полководця і закликаючи один одного не страхатися цього несамовитого, напівжіночого війська, вони рушають на супротивника, відкидають його і заганяють усіх, хто чинив опір, у полум'я їхніх власних смолоскипів. Після цього у переможених землях розташовують залогу і вирубують їхні священні гаї, призначені для здійснення дикунських марновірних обрядів: адже у них вважалося благочестям окроплювати кров'ю полонених жертовники богів і звертатися до них за порадою, розглядаючи людські нутрощі. І от, коли Светоній займався цими справами, надходить повідомлення, що у провінції раптово спалахнув бунт.

31. Цар іценів Прасутаґ, знаний своїми величезними статками, назвав у заповіті своїми наступниками Цезаря і двох дочок, гадаючи, що ця догідливість убереже його царство і маєтності від насильства. Але вийшло навпаки, і

царство почали грабувати центуріони, а маєтності — раби прокуратора, так немовби те й те було захоплене на війні. Ширилися зухвалі знущання. Спочатку батогами відшмагали дружину Прасутаґа Боудікку і зґвалтували доньок; потім у всіх визначних іценів почали відбирати успадковане від предків майно (ніби всі ці краї римляни отримали в подарунок), а з родичами царя почали поводитися мов із рабами. Обурені цими кривдами і боячись ще гіршого, бо ж їхня земля стала частиною провінції, іцени хапаються за зброю і підмовляють до повстання тринобантів, а також усіх тих, хто, ще не зламаний поневоленням, поклявся на таємних зібраннях повернути втрачену свободу і ставився з особливою ненавистю до ветеранів. Адже, нещодавно виведені в колонію Камулодун, ті викидали тринобантів з їхніх осель, зганяли з полів, називаючи полоненими і рабами, причому воїни потурали свавіллю ветеранів, беручи до тями схожий з ними спосіб життя та сподіваючись на те, що їм буде дозволено те саме. А ще ж споруджений храм божественному Клавдієві уявлявся тринобантам ніби твердинею вічного панування над ними, тоді як призначені жерці під приводом здійснення культу розоряли їх дощенту. Тим часом повсталим здавалося зовсім нескладною справою знищити колонію, яка не мала жодних укріплень: адже римські воєначальники про це не подбали, бо більше займалися приємним, ніж корисним.

32. За такого стану справ статуя Вікторії в Камулодуні без будь-якої явної причини по-

валилася зі свого місця і повернулася у протилежний бік, ніби відступаючи перед ворогами. Жінки попадали в нестямі чи віщували негайну загибель; у курії Камулодуна чулися якісь дивні звуки, у театрі лунали зойки, а в гирлі Темзи з'явилося зображення знищеної дотла колонії; Океан став червоним, мов кров, а після відпливу на голому дні виднілися обриси людських трупів. Усе це тлумачилося як знамення, сприятливі для британців і зловісні для ветеранів. Оскільки Светоній був далеко, звернулися за допомогою до прокуратора Ката Деціана. Той надіслав не більше двохсот воїнів, до того ж без належного озброєння, а в Камулодуні стояв невеликий ґарнізон. Покладаючись на храм як на неприступну фортецю і не здолавши перешкод, які їм ставили таємні спільники повстанців, вони не провели валу і рову і не відіслали старих і жінок, щоб залишити біля себе лише боєздатних; і ось сила-силенна варварів оточує їх, аж так безтурботних, ніби навколо панував мир. Учинивши напад, повстанці розграбували і спалили все, крім храму, у якому скупчилися воїни і який після дводенної облоги був також захоплений ворогами. Переможці-британці, вийшовши назустріч леґатові дев'ятого леґіону Петілію Церіалу, що йшов на допомогу Камулодуну, розсіяли його леґіон і перебили всіх піхотинців; сам Церіал з кіннотою майнув у табір і сховався за його укріпленнями. Настраханий розгромом і озлобленням провінції, яка піднялася на повстання через його жадібність, прокуратор Кат переправився морем у Ґаллію.

33. А Светоній з дивовижною мужністю пробившись крізь гущу ворогів, дістався Лондинія, міста, яке не вважалося колонією[22], але доволі велелюдного, оскільки тут було чимало купців і товарів. Тут, роздумуючи над тим, чи не вибрати його опорним пунктом для ведення подальших воєнних дій, він, зваживши на нечисленність свого війська і доволі повчальний приклад Пета, котрий жорстоко поплатився за власну нерозважливість, вирішив поступитися цим містом задля порятунку всього іншого. Ні благання, ні сльози городян, які зверталися до нього за допомогою, не похитнули його у цьому рішенні, і він дав сигнал вирушати, взявши з собою тих, хто мав бажання супроводжувати його; а ті, кого втримали від цього стать або похилий вік чи різні зручності у цьому краї, були знищені ворогами. Така ж доля спіткала і муніципій Веруламій, оскільки варвари, неохочі до важкої праці, раділи можливості грабувати, оминали фортеці з залогами й хапали все, що було найласішим і кепсько охоронялося захисниками. Відомо, що у згаданих мною місцях загинуло до сімдесяти тисяч римських громадян і союзників. Адже повстанці не брали нікого в полон, не продавали у рабство, не укладали якихось заведених на війні угод, але квапилися різати, вішати, палити, розпинати, ніби передчували, що їм не уникнути суворої кари і неначе заздалегідь мстили за себе.

34. Светоній відкинув зволікання і вирішив дати бій ворогові лише після того, як у його розпорядженні опинилися чотирнадцятий ле-

ґіон з вексилларіями двадцятого і підрозділ, сформований з розташованих поблизу допоміжних військ — разом близько десяти тисяч озброєних. Для битви він вибирає місцевість з тісниною перед нею і лісом, що прикривав її ззаду, розвідавши достеменно, що ворог перебуває перед ним лише на рівнині і що вона відкрита, тож можна не остерігатися засідок. Отже леґіонерів він розставив зімкнутим ладом, обабіч від них — легкоозброєних, а на краях флангів — кінноту щільними лавами. А в британців у всіх загонах, кінних і піших, панувала радість; їх було так багато, як ніколи раніше, і вони були сповнені такої заповзятості й самовпевненості, що взяли з собою дружин, аби ті були свідками їхньої перемоги, і посадили їх на візки, розташовані на краю поля.

35. Відшмагана Боудікка везла на колісниці попереду себе дочок і, наближаючись до того чи того племені, заклинала його вигуками, що, мовляв, британці зазвичай не воюють під орудою жінок, але тепер, народжена від уславлених предків, вона мститься не за втрачене царство і статки, а, як проста жінка з народу, — за відібрану свободу, за своє посічене батогами тіло, за глум над незайманими доньками. Пожадливість римлян сягла того, що вони не залишають неспоганеним жодного жіночого тіла, безжалісні і до старості, і до дівочості. Але боги допомагають справедливій помсті: знищено леґіон, який одважився на битву; решта римлян або поховалася у таборах, або подумує, як би втекти. Вони не перенесуть навіть тупотін-

ня і вигуків стількох воїнів, не кажучи вже про їхній порив і удари. І якщо британці зважать, наскільки могутнє військо вони мають і за що воно йде у бій, то переконаються, що у цій битві їм треба перемогти або полягти. Такою є непохитна воля її, жінки з народу: нехай чоловіки не чіпляються за життя, щоб гибіти у рабстві.

36. Не мовчав у таку скрутну годину і Светоній; покладаючись на мужність своїх воїнів, він звернувся до них із закликом не зважати на зойки і порожні погрози варварів; усі бачать, що серед них більше жінок, ніж боєздатних чоловіків; слабкодухі, абияк озброєні, не один раз побиті, вони одразу ж повтікають, щойно відчують на собі відвагу і меча своїх переможців. Навіть коли леґіонів багато, підсумок битви вирішують один чи два з них, і римській зброї лише додасться до її слави, якщо невеличкий загін досягне такого успіху, який випадає на долю цілого війська. Тільки нехай вони не порушують своїх лав і, закидавши супротивника дротиками, безупинно давлять і знищують ворога випуклими щитами і мечами, не думаючи про здобич. Після того як вони здобудуть перемогу, їм дістанеться все. Ці слова надихнули старих, бувалих воїнів, і вони почали готуватися до метання дротиків. І тоді, впевнившись в успіхові, Светоній подав сигнал до битви.

37. Спочатку леґіон не рушав з місця, а стояв за тісниною, що правила йому за укріплення, але потім, повикидавши усі свої дротики на ворогів, які підступили на відстань влучного удару, кинувся на них у бойовому ладі у вигляді

клина. Таким само стрімким був напад допоміжних військ; помчали на ворога і вершники зі списами навпереваги, трощачи все, що траплялося їм на шляху, всі перепони. Після цього решта ворогів кинулася навтьоки, але на заваді їм скрізь стали збиті докупи вози, які перекривали всі проходи. Римські воїни знищували супротивника, не жаліючи і жінок; купи людських тіл зростали, бо ж до них додавалися і трупи пробитих дротиками і списами коней. Здобута у той день перемога не поступається блиском і славою славнозвісним перемогам давнини. Адже було знищено, як дехто стверджує, майже вісімдесят тисяч британців, тоді як втрати Риму становили лише близько чотирьохсот вбитими і трохи більше пораненими. Боудікка позбавила себе життя отрутою. А префект табору другого леґіону Пеній Постум, дізнавшись про успішні дії воїнів чотирнадцятого і двадцятого леґіонів, заколов себе мечем, тому що позбавив свій леґіон тієї ж слави, не виконавши, всупереч воїнському статутові, наказ полководця.

38. Потім для завершення війни усе військо було стягнуто в одне місце, де воно розташувалося у зимових наметах. Цезар підсилив його, надіславши з Ґерманії підкріплення — дві тисячі леґіонерів, вісім коґорт допоміжних військ і тисячу вершників. Леґіонери поповнили дев'ятий леґіон, а коґорти й кіннота розмістилися на зимівлю у щойно зведеному таборі. Землі всіх підозрілих чи відверто ворожих народів римське військо спустошувало вогнем і мечем. Та найбільше британці потер-

пали від голоду, тому що подалися завчасно на війну, бо сподівалися захопити продовольчі запаси римлян. А проте ті непокірні племена затягували опір, оскільки присланий на заміну Ката Юлій Классиціан, неприязний до Светонія, з почуття цієї особистої ворожнечі шкодив загальному добру, сіючи чутки про те, що ось-ось має прибути новий леґат, котрий без гніву на супротивника і без притаманної переможцеві пихатості милостиво поставиться до тих, хто здався. Водночас Классиціан написав у Рим, щоб там не чекали швидкого завершення бойових дій, якщо не буде призначено наступника Светонієві, чиї невдачі він пояснював його непридатністю, а успіхи — усміхом долі.

39. Отже для того щоб з'ясувати стан справ у Британії, туди було відряджено розумного вільновідпущеника Поліклітa, на якого Нерон покладав неабиякі надії, сподіваючись, що своїм впливом він зможе не лише відновити порозуміння між леґатом і прокуратором, але й утихомирити бунтівні душі варварів. Поліклітнегайно вирушив у дорогу; Італію і Ґаллію він вразив переконливим виглядом свого численного почту, а перепливши Океан, вселив страх і римським воїнам; але вороги, у котрих ще палала жага свободи і яким була незнаною влада вільновідпущеників, лише насміхалися з нього, чудуючись, що полководець і військо, завершивши війну, підкоряються якимсь рабам. Однак про все це він доповів імператорові у пом'якшених виразах; Светонієві залишили керівництво справами, але після того як він

втратив кілька кораблів з веслярами, це було сприйнято як продовження війни, і йому звеліли передати військо Петронієві Турпиліану, у котрого добіг до кінця термін консульства. Той, не дратуючи ворогів і не потривожений ними, гайнував час у лінивій бездіяльності, яку він називав пристойним словом «мир».

40. Того ж року в Римі було скоєно два приголомшливі злочини: один — сенатором, інший — зухвалим рабом. Колишній претор Доміцій Бальб, похилого віку і бездітний, володів значними статками, але виявився безсилим перед зловмисними зазіханнями на його власність. Його родич Валерій Фабіан, якому було відкрито шлях для обіймання найвищих посад у державі, підробив заповіт Бальба з відома і за сприяння римських вершників Вініція Руфіна і Теренція Лентина. Ті, своєю чергою, залучили до співучасті Антонія Пріма й Азинія Марцелла. Антоній відзначався рішучістю і зухвалістю. Марцелл був правнуком уславленого Азинія Полліона і міг би визнаватися непоганою людиною, якби не вважав бідність найкращою з усіх бід. Отже Фабіан скріплює заповіт печатками згадуваних мною та інших менш визначних співучасників цієї справи. Підробку було розкрито у сенаті, і Фабіан, а також Антоній з Руфіном і Теренцієм засуджуються за Корнелієвим законом[23]. Марцелла звільнили — від покарання, але не від ганьби — лише повага до пам'яті його предків і заступництво Цезаря.

41. Цей день діткнув і Помпея Еліана, молодого чоловіка, який пройшов квестуру; йому,

що знав про злочини Фабіана, заборонили проживання в Італії й Іспанії, яка була його батьківщиною. Такої ж ганьби зазнав і Валерій Понтік, котрий, аби винних у цьому правопорушенні не притягували до суду через префекта міста Рима, спрямував обвинувачення їх до претора, прикриваючись деякими законами і маючи намір виступити на суді з промовою, яка б сприяла звільненню їх від заслуженого покарання. У сенатській ухвалі щодо його справи було додано, що винні у такій змові — і підкуплений, і той, хто підкупив, — підлягають такому ж покаранню, яке визначається карним правом за зведення наклепу[24].

42. Трохи пізніше префекта міста Рима Педанія Секунда вбив його власний раб — чи то через те, що, твердо обіцявши відпустити його за викуп на волю, Секунд відмовив йому в цьому, чи тому, що вбивця, охоплений жагою до гарненького хлопчика, не стерпів суперника в особі свого пана. І коли, згідно із стародавнім звичаєм[25] всіх рабів, котрі мешкали з ним під одним дахом, вже повели на страту, зібрався простолюд, який заступився за тих не винних у злочині; справа дійшла до вуличних заворушень і ходи натовпу до сенату, у якому також знайшлися рішучі супротивники такої непомірної суворості, хоча більшість сенаторів вважала, що давні порядки не підлягають змінам. З-поміж останніх, хто виступав з промовою, Ґай Кассій сказав таке:

43. «Я часто бував присутнім, отці сенатори, на цьому зібранні, коли висувалися нові сенатські постанови щодо скасування указів і законів,

які залишилися у нас від предків; я не суперечив цьому — й не те щоб сумнівався в тому, що колись усі справи вирішувалися краще і правильніше і що внесення змін означає перехід до гіршого, а для того, щоб не думали, ніби я проявляю зайве поривання через свою страшенну любов до стародавніх звичаїв. Водночас я вважав, що коли я маю бодай якийсь вплив на вас, то не слід марнувати його в частих суперечках — хай він залишається цілісним, на той випадок, коли державі коли-небудь стануть у пригоді мої поради. От і нині випала така нагода. У себе вдома вбито чоловіка з консульським званням, і зробив це раб, який підняв на нього руку, і ніхто не став цьому на заваді, ніхто не повідомив про те, що готується вбивство, хоча ще й досі залишається чинним сенатський указ, який передбачає у такому разі страту всіх рабів, що проживають у тому ж будинку. Заради богів, прийміть ухвалу про те, що вони звільняються від покарання. Кого ж тоді захистить положення указу, якщо він не врятував префекта міста Рима? Кого вбереже така чисельність рабів у ньому, якщо Педанія Секунда не вберегли цілих чотириста? Кому прийдуть на допомогу раби, якщо вони навіть під страхом смерті не звертають уваги на навислу над ними загрозу? Чи вбивця і справді, як дехто не соромиться теревенити, лише мстив за свої кривди, тому що він вклав у справу успадковані від батька гроші чи у нього відібрали раба, що дістався йому від дідів? Ну тоді, в такому разі проголосимо, що вбивши свого господаря, він учинив згідно з правом.

44. «Може, ви хочете, щоб я навів докази на користь того, що було ухвалено людьми, значно мудрішими за мене? Але якби нам першим довелося приймати ухвалу у подібних справах, то невже ви гадаєте, що раб, котрий намірився вбити господаря, жодного разу не зронив погрози, ні про що не обмовився зопалу? Гаразд, припустімо, що він утаїв від усіх свій намір, що приготував наперед зброю без відома решти. Але невже йому вдалося пройти охорону, відчинити двері спальні, внести в неї світло, нарешті вчинити вбивство, і ніхто нічого не помітив? Про злочин заздалегідь попереджають багато свідчень. Якщо раби у разі недонесення підлягають страті, то кожен з нас може перебувати у безпеці посеред багатьох таких, хто остерігається один одного, і, зрештою, мають бути впевнені, що зловмисників спіткає помста. Раби вже за своєю природою завідома викликали підозри у наших предків — навіть тоді, коли вони народжувалися у батьків-рабів, серед тих самих полів і в тих самих домівках, що й ми самі, і з дитинства їм прищеплювали любов до своїх господарів. Але після того як у нас з'явилися раби з багатьох племен і народів, які відрізняються від наших своїми звичаями, які поклоняються чужинським святиням або не шанують жодних, — це збіговисько приборкати можна не інакше як сіячи пострах. Але ж загинуть і невинні? Коли кожного десятого з утікачів з поля бою забивають палицями на смерть, жереб падає інколи і на відважного. І назагал будь-яке повчальне покарання, що переходить

на багатьох, містить у собі дещицю несправедливості, яка, шкодячи окремим особам, приносить суспільну користь».

45. Ніхто не посмів виступити проти Кассія; у відповідь йому лунали лише нерозбірливі голоси тих, хто співчував такій великій кількості приречених, більшість з яких, безсумнівно, мала постраждати безневинно, і серед них старики, діти, жінки; все ж гору взяли ті, хто наполягав на страті. Але цей вирок не можна було виконати, тому що натовп, зібравшись, погрожував узятися до каміння і смолоскипів. Тоді Цезар, виганивши народ в особливому указі, виставив уздовж усього шляху, яким мали іти на страту засуджені, воїнські заслони. Цинґоній Варрон вніс пропозицію вислати з Італії тих вільновідпущеників, які проживали під тим самим дахом, але на це принцепс наклав заборону — з тією метою, щоб давній і жорстокий звичай, якого милосердя не пом'якшило, не став ще нещаднішим.

46. За тих самих консулів з огляду на скаргу віфінців засудили на підставі закону про здирництво Тарквітія Пріска, що неабияк розрадило сенаторів, котрі пригадали звинувачення, що їх він свого часу висунув проти свого проконсула Статилія Тавра. Квінт Волузій, Секстій Африкан і Требеллій Максим провели в Ґаллії ценз*; Волузій й Африкан суперничали між собою у знатності і, залишивши поза увагою Требеллія, сприяли, відтак, його висуненню на перше місце.

47. У цьому році помер Меммій Реґул; він вирізнявся впливовістю, душевною стійкістю

* Ценз — перепис майна (*прим. ред.*).

і гарною думкою про себе, наскільки це можливо в умовах згасання сяйва імператорської величі, так що навіть Нерон, коли занеміг і улесливці з його оточення почали говорити, щó буде, як життя принцепса обірветься, тобто його владі настане край, відповів на це, що державі є на кого спертися, а коли вони почали допитуватися, на кого саме, він назвав Меммія Реґула. А проте Реґул залишився живим, захищений своєю бездіяльністю і тим, що знатність його була недавнього походження, а статки не такі, щоб викликати заздрощі. У тому ж році Нерон освятив гімнасій і з грецькою щедрістю обдарував оливковою олією вершників і сенат.

48. За консульства Публія Марія і Луція Афінія[26] претор Антистій, котрий, про що я згадував раніше, бувши спочатку народним трибуном[27], свавільно вів державні справи, склав лайливі вірші про принцепса і зачитав їх на святковому бенкеті в Осторія Скапули. Про це зробив донос як про образу величності Косуціан Капітон, котрому незадовго до того за клопотанням його тестя Тиґелліна повернули сенаторське звання. Тоді вперше за Нерона поновили в дії закон про образу величності, причому вважалося, що у цьому разі ставиться за мету не стільки прибрати зі світу Антистія, скільки віднайти нову можливість принести імператорові славу, бо ж міркували, що, скориставшись трибунською владою для скасування ухваленого сенатом смертного вироку, він визволить від смерті засудженого. Хоча викликаний на допит Осторій заявив, що він

нічого не чув, повірили свідкам, котрі стверджували протилежне; і консул на майбутній термін Юній Марулл запропонував позбавити підсудного претури і скарати на горло згідно із заведеним у предків звичаєм. З цією пропозицією погодилися всі, крім Тразеї Пета, чим він склав Цезареві найбільшу шану, тому що, якнайсуворіше виганивши Антистія, заявив, що, зважаючи на такого чудового принцепса, сенатові, не примушеному жодними обставинами, не слід ухвалювати такої постанови, якої б не заслуговував підсудний. Кат і шибениця давно вже відійшли в минуле, і міра покарання передбачається відповідними законами, на підставі яких, незалежно від жорстокості суддів і на ганьбу своєму часові, й визначається покара. І що довше він, обтяжений злочином, після конфіскації свого майна животітиме на острові, то жалюгіднішим він поставатиме в очах усіх як особа, а відтак являтиме собою чудовий приклад милостивого ставлення до особи з боку держави.

49. Вільнодумство Тразеї зламало рабську догідливість решти, і після того як консул дав дозвіл на дисцесію[28], Тразею підтримав увесь сенат, за винятком небагатьох, запобігливих. З-поміж них найзапопадливішим у лестощах був Авл Вітеллій, котрий раз по раз кидався з брудною лайкою на найдостойніших людей, а діставши відкоша, умить замовкав, як це притаманно боягузам. А проте консули, не наважившись остаточно скласти сенатську постанову, лише повідомили про неї Цезареві,

вказавши, що її схвалено величезною більшістю. Вагаючись між стриманістю і гнівом, той якийсь час зволікав з відповіддю і врешті написав, що Антистій, не зазнавши від нього жодної кривди, без будь-якого приводу з його боку завдав йому страшенної образи; від сенату зажадали відплати за них належним чином, тож було б справедливо, якби йому було визначено покарання відповідно до міри провини. А зрештою, він має намір завадити ухваленню надто суворого вироку і жодним чином не забороняє поводитися у цій справі помірковано; нехай сенатори вирішують, як їм сподобається; ба більше, їм дозволено навіть і цілком виправдати підсудного. Після того як було зачитано такі і подібні до них листи, попри очевидне невдоволення Нерона, ні консули не внесли змін у складену ними у цій справі доповідь, ані Тразея не відмовився від своєї пропозиції, і так само не відмовилися від неї усі, хто її схвалив, — частина, щоб їх не запідозрили у тому, що вони зумисне викликають у принцепса неприязнь, більшість — бо відчували впевненість у своїй кількості, а Тразея — спираючись на незмінну твердість свого духу і щоб не впасти у неславу.

50. Таке ж звинувачення стало злощасним і для Фабриція Веєнтона, котрий написав книгу, повну всіляких образливих висловів щодо сенаторів та жерців, яку він назвав «Заповітом»[29] Його обвинувач Туллій Ґемін вказував і на те, що Веєнтон торгував винагородами принцепса і правом на обіймання найвищих державних посад. Це і було причиною, що спонукала

Нерона взяти на себе розгляд його справи. Затаврувавши Веєнтона, принцепс вигнав його з Італії і звелів спалити його книгу, яку старанно розшукували і читали, поки це було пов'язано з небезпекою; згодом, коли вже дозволялося придбати її без якихось перепон, про неї швидко забули.

51. Тим часом як суспільні біди з кожним днем зростали, держава збувалася тих, хто міг би їм зарадити: пішов з життя Бурр, незрозуміло — від хвороби чи отрути. Ті, хто твердив про хворобу, запевняли, що у нього в горлі поступово розросталася пухлина, яка заважала диханню. Інші, а їх була більшість, стверджували, що за наказом Нерона йому нібито для лікування змастили піднебіння згубною маззю; Бурр збагнув, що його по-злочинному отруєно, коли принцепс прийшов навідати його, відвернувся від нього, а на запитання, яке його самопочуття, відповів коротко: «Почуваюся незле». У Римі дуже сумували за ним, пам'ятаючи про його чесноти і бачачи перед собою байдужне неробство одного його наступника і неймовірні підлощі іншого. На чолі преторіанських коґорт Цезар поставив двох — Фенія Руфа, улюбленця простолюду, бо, завідуючи постачанням продовольства до Рима, він поводився цілком безкорисливо, і Софонія Тиґелліна, який звабив Нерона своєю безсоромною і знаною всім розпустою. І розголос про них таки відповідав їхній вдачі: Тиґеллін більше припав до душі Неронові, і той залучив його до участі у своїх найпотаємніших похо-

тях, а Руфа любили в народі і серед воїнів, і це викликало неприязнь Нерона до нього.

52. Смерть Бурра зруйнувала вплив Сенеки, адже гідні правила життя, яких вони обидва прищеплювали Неронові, після відходу одного з них втрачали для нього значення, і він почав прихиляти до себе негідників. А ті висували проти Сенеки всілякі звинувачення, кажучи, що він і досі збільшує свої величезні статки, які перевищують будь-яку міру для приватної особи, що він аж надто домагається прихильності громадян, що красою і розкішшю своїх садів і маєтків він перевершує навіть самого принцепса. Закидали вони Сенеці і те, що славу пишномовного промовця він забирає тільки самому собі і почав частіше писати вірші після того, як до складання їх невтишимий потяг відчув Нерон. Привселюдно засуджуючи розваги, він огуджує вміння принцепса керувати кіньми на біговиську, глузує з мінливості його голосу щоразу, коли той співає. Доки ж вважатиметься, що все гідне замилування у державі, неодмінно походить від Сенеки? Хлоп'яцтво Нерона відійшло в минуле, і він увійшов у пору квітучої юності; тож нехай, нарешті, спекається остогидлого керівника — у нього не бракуватиме освічених навчителів в особі його предків.

53. Сенека добре знав про своїх огуджувачів, адже йому повідомляли ті, у кого ще не зникло почуття честі, а ще ж, бачачи, що Цезар дедалі частіше уникає зустрічей з ним, попросив у того приділити йому якийсь час для

бесіди і, діставши згоду, почав таким чином: «Вже чотирнадцятий рік, Цезарю, як мені було довірено покладені на тебе сподівання, і восьмий — як ти обіймаєш найвищу посаду[30]. За ці роки ти оточив мене стількома почестями і такими статками, що моєму щастю бракує лише одного — міри. Наведу повчальний приклад, який стосується не мого, а твого становища. Твій прадід Авґуст дозволив Маркові Аґриппі усамітнитися в Мітіленах, а Ґаєві Меценату, не покидаючи міста, перебувати осторонь від справ, так немовби на чужині; один — це його бойовий товариш, інший — незгірший трудівник у Римі, обидва вони отримали від Цезаря хоч і значні, але доволі заслужені нагороди. А я — що інше я міг запропонувати твоїй щедрості, крім плодів моїх старанних занять, вирощених, так би мовити, у затінку, які стали знаними лише завдяки тому, що мене вважають вихователем твого дитинства, і це — велика нагорода за них? Але ти, крім того, забезпечив мені такий безмежний вплив і таку безліч грошей, що я раз по раз сам себе запитую: чи я, з вершницького стану і родом з провінції, по праву числюся серед перших людей Римської держави? Чи я, нікому невідомий прибулець, засяяв серед знаті, яка з цілковитою слушністю пишається предками, котрі з покоління в покоління обіймали найвищі посади? Де ж мій дух, що звик задовольнятися абичим? Чи не він вирощує такі сади, і витає у цих приміських маєтках, і володіє такими просторами полів, й отримує стільки прибутків з грошей, від-

даних під відсотки? І єдине виправдання, яке я знаходжу для себе, це те, що мені не личило відмовлятися від твоїх дарунків.

54. «Але і ти, і я вже вичерпали міру того, що принцепс може подарувати своєму другові, а друг прийняти від принцепса: усе, що її перевищує, посилює заздрощі. Звісно, заздрісники, як і все смертне, нижчі за твою велич, але я зазнаю їхніх нападів, і мене слід звільнити від них. І достоту, як знемігши у бою чи в поході, я почав би прохати про допомогу, так і нині, досягши на життєвому шляху похилого віку і втративши здатність упоратися бодай з дріб'язковими турботами, я не можу більше переносити тягар своїх статків, тому звертаюся до тебе за допомогою. Звели своїм прокураторам розпорядитися моїм майном: вписати його у твою власність. Я ж сам не зубожію, але віддавши те, що пригнічує мене своїм блиском, я вивільню своїй душі час, перейнятий турботою про сади і маєтки. Ти повний снаги, і впродовж стількох років бачив, як належить користуватися верховною владою; а ми, старі твої друзі, з цілковитою слушністю можемо просити, щоб ти відпровадив нас на спочинок. І тобі лише збільшить славу те, що ти якнайвище підніс таких людей, які можуть обійтися і таким дріб'язком».

55. На це Нерон відповів приблизно так: «Тим, що я можу суперечити твоїй заздалегідь продуманій мові, одразу ж, без підготовки, я завдячую насамперед тобі, бо ж ти навчив мене говорити не лише про передбачене, але й

про несподіване. Мій прапрадід Авґуст справді дозволив Аґриппі й Меценатові піти на спочинок після їхніх гарувань, але це було зроблено в такому їх віці, повага до якого правила захистом від усього, що б він їм не пропонував; а ще ж він не відібрав подарованого як винагороди. Вони її заслужили походами й небезпеками, у яких збігала юність Авґуста; і твій, Сенеко, меч, і твоя рука не залишили б мене, якби мені ще роки тому довелося взятися до зброї; та оскільки обставини того часу вимагали іншого, ти плекав моє хлоп'яцтво, а згодом юність напученнями, порадами, настановами. І те, чим мене ти обдарував, поки я живий, не помре, тоді як надане мною тобі — сади, маєтки, прибутки — підлягає випадковостям. Ну, хай я багато чого зробив для тебе, але ж дуже багато хто, не володіючи і незначною часткою твоїх чеснот, володіли значнішими статками, ніж ти. Соромно називати вільновідпущеників, які заможніші за тебе. І тому мені доводиться червоніти від того, що ти, до кого я ставлюся з найбільшою любов'ю, усе ще не перевершуєш решту своїм багатством.

56. «А ще ж і ти у цілком дужому віці, так що спроможний вести справи і втішатися їх плодами, і ми ще лише на початку нашого владування. Чи ти вважаєш, що тобі не зрівнятися з Вітеллієм, який тричі був консулом, а мені — з Клавдієм, і що я не здатний на щедрість, не здатний дати тобі таке багатство, яке Волузій надбав тривалою ощадливістю? Та якщо колинебудь ми через легковажність молодого віку

відхиляємося від правильного шляху, то хіба ти не кличеш нас повернутися на місце і не спрямовуєш з особливою наполегливістю наші юнацькі сили туди, куди потрібно, і не зміцнюєш їх своєю підтримкою? І якщо ти віддаси мені свої статки і покинеш принцепса, то в усіх на устах буде не стільки твоя невибагливість і самовідсторонення від державної діяльності, скільки моя жадібність і острах перед моєю жорстокістю. А якщо і хвалитимуть тебе за безкорисливість, то мудрецеві, далебі, не личить шукати слави у тому, що приносить ганьбу другові». До всього цього, створений природою, щоб нагромаджувати в собі ненависть, прикриваючи її облудною лагідністю і зміцнивши у собі таку здатність багаторазовим прикиданням, Нерон додає тут ще й обійми і поцілунки. І Сенека на завершення їхньої розмови, як це незмінно відбувається на зустрічах з володарями, висловлює йому подяку, але тут же, негайно змінює заведений у часи його попередньої могутності спосіб життя: забороняє приходити відвідувачам з вітаннями, уникає з'являтися у громадських місцях з численним супроводом і взагалі рідко буває у місті, посилаючись на те, що йому дошкуляє нездужання або він удома провадить філософські заняття.

57. Після відсторонення Сенеки неважко було усунути й Фенія Руфа, котрому поставили в провину дружні стосунки з Аґриппіною. Тим часом, Тиґеллін, котрий з кожним днем набирав сили і впливу, вважаючи, що його бридкі вчинки, завдяки яким він і тримався, прине-

суть йому ще більше успіхів, якщо він пов'яже із собою принцепса співучастю у злочинах, починає дошукуватися, хто йому вселяє страх, і дізнавшись, що найбільше він страхається Плавта і Сулли, нещодавно засланих: Плавт — у провінцію Азію, Сулла — в Нарбонську Ґаллію, — нагадує йому про виняткову знатність їх обох, і те, що вони перебувають поблизу від розташування військ: Плавт — азійського, Сулла — ґерманського. На відміну від Бурра він, Тиґеллін, не дворушник, а дбає лише про недоторканість Нерона; якщо в Римі завдяки його зусиллям вдається уберегти Цезаря від зловмисних підступів, то яким чином придушити заворушення у далеких краях? Вся Ґаллія звелася на ноги, почувши ім'я, яке носив колись славнозвісний диктатор, а не менш збурені народи Азії, дізнавшись, що серед них внук уславленого Друза[31]; Сулла — злидар, і це додає йому особливої зухвалості; вдаючи із себе бездіяльного і байдужого, він лише вичікує нагоди, аби насмілитися на будь-що. Плавт, маючи у своєму розпорядженні значні кошти, навіть не приховує, що домагається спочинку, а відкрито схиляється перед стародавніми римлянами і в усьому воліє наслідувати їх; він засвоїв зарозумілість стоїчної школи, прибічники якої поводяться з викликом і самочинно. Зволікання у цій справі не було. На шостий день убивці висаджуються у Массилії і, перш ніж їхнє прибуття могло викликати тривогу і пересуди, вбивають Суллу, який саме в той час розлігся за обіднім столом. Його голову привезли

до Риму, і Нерон, зиркнувши на неї, глумливо зауважив, що її псує передчасна сивина.

58. Так само нишком влаштувати вбивство Плавта не вдалося — і через те, що його безпека непокоїла багатьох, і тому, що тривалий шлях суходолом і морем сприяв поширенню чуток; в місті[32] подейкували, нібито Плавт подався до Корбулона, котрий командував тоді великим військом, а коли вже почали нищити знаних і ні в чому не винних мужів, наражався на найбільшу небезпеку. Говорили і про те, що прихильна до молодого чоловіка провінція Азія взялася до зброї, що воїни, послані його вбити, не змогли виконати наказ — чи то через те, що не знайшлося достатньо сил, чи від нерішучості пристали на бік повсталих. Усі ці нісенітниці, як і будь-яка чутка, обростали новими вигадками, що їх складали на дозвіллі гінці; найпевнішим є те, що вільновідпущеник Плавта, випередивши центуріона завдяки свіжому попутному вітру, привіз йому листа від його тестя Антистія: поки є можливість поборотися, він не сміє віддавати своє життя без жодного опору; з поваги до чесного імені його підтримають доброчесні люди, навколо нього згуртуються сміливці. Не слід нехтувати нічим, що може зарадити йому. Якщо він прожене шістдесят воїнів (саме стільки їх було в дорозі), то поки звістка про це дійде до Нерона, поки буде відряджено інший загін, відбудеться багато подій — аж до того, що може вибухнути війна. Нарешті, прислухавшись до цієї поради, він або врятується або, відчайдушно б'ючись, зазнає скрути не більше, ніж боягуз.

59. Але на Плавта ці докази не подіяли —чи тому, що він, беззбройний вигнанець, не сподівався на чиюсь допомогу, чи йому було не по собі тішитися непевними надіями, чи, нарешті, — з його любові до дружини і дітей, — адже він гадав, що принцепс поставиться до них милостивіше, якщо не буде роздратований вчиненим опором. Дехто передає, що Плавт отримав від тестя другого листа, в якому той повідомляв, що загроза минула і що філософи Коран, родом грек, і Музоній, туск, вмовляли Плавта вибрати мужню смерть замість життя у непевності і страху. Відомо, що вбивці знайшли його опівдні роздягнутим для тілесних вправ. У такому вигляді й зарубав його центуріон на очах євнуха Пелагона, під чию оруду Нерон віддав центуріона з маніпулом як охоронців царевого сановника. Голову вбитого привезли до Риму. Поглянувши на неї (я переповідаю слова принцепса достеменно), Нерон сказав: «Навіщо...»[33], — і, відігнавши страх, вжив заходів для прискорення відкладеного через різні побоювання весілля з Поппеєю і усунення від себе своєї дружини Октавії, котра, хоч поводилася скромно і непомітно, гнітила його, постійно нагадуючи собою про батька і прихильність до неї народу. Сенатові він надсилає листа, у якому не зізнається про вбивство Сулли і Плавта, а говорить лише про те, що хоч вони обидва і сповнені бунтівного духу, він, одначе, дуже пильно стежить за недоторканістю держави. На цій підставі сенатори постановили влаштувати молебні і викрес-

лити Суллу і Плавта зі складу сенату — наруга ще огидніша, ніж саме злодіяння.

60. Отже, отримавши цю сенатську постанову і побачивши, що всі його злочини визнаються як визначні вчинки, Нерон виганяє Октавію, заявивши, що вона безплідна, й одразу ж бере шлюб з Поппеєю. А ця, що тривалий час була його наложницею, лестячи йому спершу як коханцеві, потім орудуючи ним як чоловіком, підмовляє когось із слуг Октавії звинуватити її у перелюбі з рабом. І вигадує, що її коханець — раб на ім'я Евкер, родом олександрієць, вправний флейтист. У цій справі піддали допитові рабинь, і декотрі з них зазнали таких катувань, що підтвердили брехливий наклеп; більшість, одначе, твердо боронила чесноти своєї господині, й одна з них заявила Тиґеллінові, котрий вимагав від неї неправдивого свідчення, що жіночі органи Октавії чистіші, ніж його рот. Проте Октавію під приводом розлучення спочатку віддаляють з імператорського палацу, віддавши їй у володіння будинок Бурра і маєтки Плавта — лиховісні дарунки, а потім відсилають у Кампанію, де тримають під вартою. Її доля викликає часті і неприховані бідкання в народі, який не переймається такими хитромудрощами, і якому, зважаючи на його низьке становище, загрожують менші небезпеки. Цим...[34] немовби розкаявшись у поганому вчинкові, Нерон знову визнав Октавію своєю дружиною.

61. І ось римляни на радощах піднімаються на Капітолій і нарешті складають шану богам.

Поскидавши статуї Поппеї, вони приносять на плечах зображення Октавії, закидають їх квітами, встановлюють на форумі і в храмах. Потім натовп прямує, щоб виголосити похвалу принцепсові. І люд уже заповнив весь Палатин вигуками вітання, коли раптом з'являються вислані на нього воїнські загони і розганяють людей батогами, погрожуючи мечами. Надихнуті заворушеннями зміни було усунуто, і статуї Поппеї поставлено на попередні місця. Сама ж вона, завжди несамовита у гніві, а на цей раз ще й охоплена страхом від того, щоб, бува, натовп не пішов на ще більше безчинство і народні заворушення не спричили переміни в Неронові, припадає до його колін, волаючи, що їй важить вже не те, щоб відстоювати свій шлюб з ним, хоча й він їй дорожчий за життя, але саме життя, на яке замахнулися клієнти і раби Октавії, котрі, виступаючи нібито від імені народу, насмілюються у мирний час на те, що навряд чи трапиться на війні. Їхня зброя спрямована проти принцепса, і їм лише бракує вождя, а він легко знайдеться, якщо спалахне заколот; досить лише Октавії покинути Кампанію і вирушити до Риму: адже навіть коли вона далеко, досить одного її слова, щоби зчинилася колотнеча. У чому ж, проте, провина її, Поппеї? Кому і чим вона заподіяла кривду? Чи тим, що милістю пенатів дасть Цезарям законних наступників? Чи, може, римський народ воліє надати імператорську владу нащадкові єгипетського флейтиста? Нарешті, якщо це так корисно для римської держави, то нехай він, Нерон, добровільно, а не з примусу прикличе

пані[35] або ж подбає про безпеку. Завдяки належній відсічі й із ужиттям незначних заходів перший спалах було придушено, але якщо прибічники Октавії упевняться в тому, що вона не буде дружиною принцепса, вони дадуть їй чоловіка.

62. Ця схвильована мова, спрямована на те, щоб викликати у слухача страх і гнів, налякала і роздратувала Нерона. Обвинувачення, висунуті Октавії в перелюбі з рабом, не викликало довіри та й спростовувалося підданими допитам рабинями. А тому почали шукати кого-небудь, хто погодився б зізнатися у злочинному зв'язку з Октавією, а водночас і в намірі захопити верховну владу. Придатним для цього принцепс вважав убивцю своєї матері Анікета, котрий стояв, як я згадував, на чолі Мізенського флоту. До нього після скоєння цього злочину Нерон ставився без особливої приязні, а згодом з неабиякою ненавистю, тому що призвідці бачать у тих, кого послали на злодіяння, незагойний докір для самих себе. Отже, викликавши його, Цезар починає зі згадки про його попередню послугу; лише він допоміг принцепсові урятуватися від учинення на нього замаху з боку матері; нині у нього випадає нагода здобути не меншу вдячність, якщо він прибере зі світу немилу йому дружину. Тут не потрібні ні його рука, ні його меч; він повинен лише зізнатися у перелюбі з Октавією. Нерон обіцяє йому поки що таємну, але щедру винагороду і приємне життя поза межами Італії і погрожує убити його в разі відмови від цього доручення. Анікет, із притаманним йому глупством,

так само легковажно, як він ішов на попередні злодіяння, вигадує і розголошує навіть більше, ніж йому було велено, у присутності оточення принцепса, зібраного нібито на нараду. Після цього Анікета відпроваджують у вигнання на острів Сардинію, де він жив, не потерпаючи від злиднів, і помер своєю смертю.

63. Тим часом Нерон заявляє у виданому ним указі, що, як він дізнався, Октавія, аби розпоряджатися флотом, звабила його префекта і, примушена цим злочинним зв'язком, перервала вагітність (він забув про своє запевнення, начебто вона безплідна), і ув'язнює її на острові Пандатерії. Жодна вигнанка не викликала більшого співчуття у тих, хто бачив її на власні очі. Дехто ще пам'ятав, як Тиберій спровадив на заслання Аґриппіну, ще свіжішою в пам'яті була згадка про долю Юлії, засланої Клавдієм. Але і та і та були піддані вигнанню у зрілому віці: вони обидві спізнали радощі життя, і жорстоке сьогодення полегшувалося для них спогадом про колишню кращу долю. А для Октавії день весілля одразу ж став немовби днем її похорону; вона взяла шлюб, який приніс їй лише смуток; отрутою у неї відібрали батька, а невдовзі і брата; потім господинею почала верховодити рабиня; після цього Нерон, побравшись з Поппеєю, прирік відтак свою попередню дружину на згубу; і, насамкінець, — останнє звинувачення, гірше за будь-яку погибель.

64. Там в оточенні центуріонів і воїнів знемагала молода жінка, якій ще не було і двадцяти років, вже, як віщувало її безталання,

вихоплена з життя, але котра ще не знайшла спочинку у смерті. Збігло декілька днів, і їй сповіщають, що вона мусить померти, хоч вона вже визнавала себе не заміжньою жінкою, а лише сестрою принцепса, і волала до імен спільних предків Ґерманіків[36] і, нарешті, Аґриппіни, за життя якої, хай і в нещасливому заміжжі, вона, однак, залишалася живою і недоторканою. Її зв'язують і розтинають їй вени на руках і ногах; але, оскільки стиснута страхом кров витікає з надрізаних місць надто повільно, смерть прискорюють парою у розпаленій лазні. До цього злодіяння додали ще жахливішу жорстокість: відтяту і привезену у Рим голову Октавії показали Поппеї. Чи згадувати нам при цьому, що з приводу цього сенат постановив скласти дари храмам? Тож нехай буде відомо кожному, кому доведеться читати, — чи у нас, чи в інших письменників — про діла того часу, що скільки б разів принцепс не засуджував на заслання чи на смерть, незмінно складалася подяка богам, а те, що колись було прикметою щасливих подій, стало тоді ознакою суспільних лихоліть. Зрештою, ми й надалі не будемо мовчати про сенатські постанови, які містять у собі новий різновид лестощів чи є винятковими у своїй догідливості.

65. Того ж року Нерон, як гадають, порішив отрутою своїх найвизначніших вільновідпущеників — Дорифора, котрий нібито протидіяв його шлюбові з Поппеєю, і Палланта, який, доживши до глибокої старості, зберіг за собою величезні статки. Тоді ж Роман таємними до-

носами звинуватив Сенеку в поплічництві з Ґаєм Пізоном, але Сенека дав йому відкоша, висунувши те саме звинувачення. Ця відповідь налякала Пізона і спричинилася до виникнення багатолюдної, але невдалої змови проти Нерона.

КНИГА П'ЯТНАДЦЯТА

1. Тим часом цар парфійців Вологез, дізнавшись про успіхи Корбулона і про те, що після вигнання брата його Тіридата царем над Вірменією поставлено чужинця Тиграна, запалився бажанням помститися за вчинений глум над гідністю Арсакідів, але, зважаючи на посилення римської потуги і на укладену з римлянами вічну мирну угоду, вагався, млявий від природи і до того ж зв'язаний тривалою війною з сильним народом гірканів, що відпав від нього. І ось, коли він усе ще хитався, його діткнула прикра звістка про нову образу: вийшовши за межі Вірменії, Тигран почав спустошувати землі сусіднього народу адіабенців, причому на великому просторі і ще далі; оскільки це було щось більше, ніж звичайний розбійний набіг, то парфійська знать сприйняла його з особливим обуренням. Адже зневага до них вже дійшла до того, що напад чиниться не під орудою римського полководця, а через примху нещодавнього заручника, який стільки років провів у становищі раба. Крім того, їхній біль роз'ятрював правитель адіабенців Монобаз, котрий, не вгаваючи, запитував, якої

допомоги і від кого йому очікувати. Вірменію відступлено ворогові, тепер він захоплює прилеглі до неї землі, і якщо парфійці не візьмуть під захист країну адіабенців, то їм слід би пам'ятати, що рабство у римлян легше для тих, хто здався, ніж для підкорених зброєю. Гнівив їх і вигнаний з Вірменії Тіридат, котрий або мовчав, або мляво бідкався; а великі держави не переймаються бездіяльністю; настав час вийти на поле битви; той з володарів справедливіший, хто могутніший; оберігати своє — справа особиста, тоді як для царів гідним похвали є виборювати чуже.

2. Зачеплений за живе цими словами, Вологез скликає нараду і, посадивши біля себе Тіридата, починає промову так: «Оскільки присутній тут Тіридат, народжений від одного батька зі мною, зважаючи на свій вік, як молодший поступився мені першістю, то я, своєю чергою, віддав йому Вірменське царство, яке в нашому роду вважається третім ступенем могутності, тому що мідійців ще раніше прийняв під свою руку Пакор. Мені видавалося, що, всупереч давнім чварам й усобицям між братами[1], я залагоджую належним чином наші родинні стосунки. Але римляни на згубу собі заважають цьому, порушують мир, зазіхання на який завжди для них оберталися невдачею. Не заперечуватиму: я волів оберігати здобутки предків, більше спираючись на справедливість, ніж на зброю. І якщо я винний у зволіканні, то спокутую його звитягою. Ваша могутність і честь від цього аніскільки не постраждали, і ви зажили слави ще

й розважливістю, якою не слід нехтувати наймогутнішим володарям, яка і в богів у пошані». Він одразу ж увінчав діадемою голову Тіридата і, віддавши під оруду знатному мужеві Монезу* налаштований до битви кінний загін, який зазвичай супроводжував царя і до якого він додав допоміжні загони адіабенців, звелів йому вигнати з Вірменії Тиграна, тимчасом як сам, залагодивши чвари з гірканами, стягує основні сили і вирушає в похід з цим військом, погрожуючи римським провінціям.

3. Отримавши вірогідні звістки про це, Корбулон відряджає на допомогу Тигранові два леґіони — на чолі з Веруланом Севером і Веттієм Боланом, яким дає таємну настанову діяти в усьому без зайвого галасу й поквапливості: він волів просто перебувати у стані війни, а не вести її по-справжньому; тоді ж він написав Цезареві, що для захисту Вірменії потрібно призначити окремого полководця, тому що вторгнення Вологеза насаперед загрожує Сирії; а тим часом розміщує решту леґіонів на березі Євфрату, поспіхом озброює загони провінціалів і відбиває заслонами ворожі набіги. Оскільки місцевість була безводною, Корбулон розмістив укріплення поблизу джерел, а деякі струмки засипав піском.

4. Поки Корбулон готується до оборони Сирії, Монез, просуваючись з такою стрімкістю, щоб випередити чутку про себе, нападає на Тиграна, котрий, однак, очікував цього, тому ужив необхідних заходів перестороги. Він сховався у

* Монез — парфійський воєначальник (*прим. ред.*).

Тигранокерті, місті, захищеному міцними мурами, в якому набралося багато оборонців. До того ж частину міських укріплень оточує доволі широка річка Нікефорій, а там, де її течія не являє надійного захисту, прокопано величезний рів. У місті перебували римські воїни і було завчасно приготовлено на запас продовольство, і коли його підвозили й деякі з воїнів нетерпляче пройшли вперед і були раптово оточені ворогом, то решту цей наскок більше розлютив, ніж налякав. Але для ведення облоги парфійцеві бракує сміливості в рукопашних сутичках: рідкими стрілами він не може настрахати замкнутих за укриттями захисників, тож лише обманює самого себе. А коли адіабенці почали приставляти драбини і стінобитні пристрої, римські воїни легко відігнали їх.

5. Але Корбулон, розуміючи, що хоч справи і складаються вдало, не слід випробовувати долю, послав до Вологеза запитати, на якій підставі парфійці ввели свої сили у провінцію, взяли в облогу царя, друга і союзника римлян та їхні коґорти. Нехай ліпше знімуть облогу, а то він сам розмістить свій табір на ворожих землях. Відряджений з цим завданням центуріон Касперій, перестрівши царя біля міста Нисибіса, розташованого на відстані тридцять сім тисяч кроків від Тигранокерти, досить різко викладає надане йому доручення. У Вологеза було давнє і неухильне правило уникати збройного зіткнення з римлянами, та й стан справ складався невдало для нього: облога даремна, Тигран зібрав надійне військо, він

забезпечений продовольством; спроби взяти приступом місто відбиті, у Вірменію вже надіслано леґіони, а інші, що стоять на кордонах Сирії, ладні вторгнутися у його царство; до того ж з'явилася сарана, вона винищила всю траву і листя, і його кіннота, не маючи корму, стала знесиленою і небоєздатною. Тож, приховуючи страх перед римською зброєю і посилаючись на миролюбні наміри, він обіцяє відрядити послів до імператора, щоб домогтися передачі йому Вірменії і підтвердження миру; Монезові він повеліває покинути Тигранокерту, сам також відходить назад.

6. Багато хто звеличував цей успіх, пояснюючи його переляком царя і погрозами Корбулона; інші, навпаки, підозрювали таємну угоду, згідно з якою, після припинення воєнних дій з обох боків і відходу Вологеза Тигран також мав би піти з Вірменії. Чому римське військо виведено з Тигранокерти? Чому залишено те, що захищалося під час війни? Чи йому було ліпше зимувати десь на краю Каппадокії, у нашвидкуруч складених хатинах, ніж у головному місті царства, яке військо щойно тримало? Війну перервано, мабуть, для того, щоб Вологез воював з ким завгодно, тільки не з Корбулоном і щоб Корбулон не ризикував втратити славу, яку він здобував для себе протягом стількох років. Справді, як я повідомляв, він зажадав для захисту Вірменії призначити окремого полководця, і казали, що туди вже прямує Цезенній Пет. Після його прибуття військо було поділено так, що четвертий, два-

надцятий і доданий до них нещодавно викликаний з Мезії п'ятий леґіон, разом з допоміжними військами з Понтійського царства, Галатії і Каппадокії були підпорядковані Пету, тоді як третій, шостий і десятий леґіони, а також воїни, котрі мали постійне місцеперебування у Сирії, залишилися під орудою Корбулона; решту частин, зважаючи на обставини, мали об'єднати або розділити. Але й Корбулон не терпів біля себе суперника, і Пет, котрому б вистачало і тієї честі, щоб перебувати якнайближче до Корбулона, зневажливо відгукувався про його дії в останній війні: раз по раз твердив, що у ній не було ні знищення ворога, ні здобичі, що міста здавалися лише з огляду на його ім'я; що до нього, Пета, то він обкладе усіх даниною, впровадить закони і замість тіні царя встановить за правом переможця римське панування.

7. До цього часу посли Вологеза, котрих, про що я згадував, він відрядив до принцепса, повернулися ні з чим, і парфійці відкрито відновили війну. Не ухилився від неї і Пет, і з двома леґіонами, з яких четвертим на той час командував Фунізулан Веттоніан, а дванадцятим — Калавій Сабін, він увіходить у Вірменію, але з лихими прикметами: на переправі через Євфрат на мосту без будь-якої очевидної причини схарапудився і поскакав назад кінь, на якому перевозилися консульські відзнаки; жертовна тварина, що була біля наполовину укріпленого зимового табору, кинулася тікати й вискочила за вал; запалали дротики воїнів, і це передві-

стя було тим більше знаменним, що у ворогів-парфійців використовувалася метальна зброя.

8. Але Пет, нехтуючи знаменнями, не укріпивши як слід зимового табору, не запасшися продовольством, уперто веде військо через Таврські гори, щоб повернути, як він казав, Тигранокерту і сплюндрувати області, які Корбулон лишив недоторканими. Було захоплено кілька фортець, і це могло б приносити Пету якусь славу і здобич, якби він задовольнявся незначною славою і подбав про здобич. Пройшовши далекими походами місцевості, яких вони не могли втримати, і допустивши псуття захопленого продовольства, з наближенням зими він відвів військо назад і склав Цезареві листа, пишномовного, так неначе з війною вже покінчено, а насправді пустопорожнього.

9. Тим часом Корбулон, котрий завжди пильнував береги Євфрату, посилив їх оборону розставленими неподалік один від одного сторожовими постами; і щоб ворожа кіннота не перешкоджала побудові моста (а на протилежному боці вже нишпорили значні її загони), він висуває на річку великі за розмірами і скріплені між собою колодами кораблі з установленими на них баштами і відганяє варварів за допомогою катапульт і балліст, що метали каміння на відстань, яка набагато перевищувала дальність польоту ворожої метальної зброї. Після того як будівництво мосту було доведено до кінця, пагорби на протилежному березі зайняли спочатку союзницькі когорти, а потім на них розташувалися табором

леґіони. Це було виконано з такою швидкістю і з такою переконливою міццю, що парфійці, відкинувши намір вторгнутися у Сирію, усі свої надії перенесли на Вірменію, де Пет, не підозрюючи про загрозу, що нависла над ним, тримав п'ятий леґіон, а решті надавав відпустки, що вносило в лави війська розслабленість, поки не надійшла раптова звістка про наближення Вологеза з величезними налаштованими до бою полчищами.

10. Тоді Пет викликає дванадцятий леґіон; але цей захід, яким він сподівався породити чутки про посилення його війська, лише виявив його нечисленність. А втім, і з такими силами можна було б утримувати табір і, затягнувши війну, обманути парфійців, якби Пет твердо дотримувався своїх власних рішень чи підказаних йому настанов. Але, підбадьорений у скрутних обставинах обізнаними у військових справах людьми, він одразу ж, щоб не думали, ніби йому не обійтися від чужих настанов, приймає різні рішення всупереч їхнім порадам і до того ж гірші. І цього разу він виступив із зимового табору, заявивши, що супроти ворога йому дано не рови і вали, а людей і зброю, і повів леґіони, буцімто збираючись зітнутися з парфійцями. Однак одразу втратив центуріона і кількох воїнів, висланих уперед, щоб дізнатися про чисельність супротивника, і в страху відступив. Оскільки ж Вологез не дуже насідав на тих, що відходили назад, Пет знову перейнявся безвідповідальною самовпевненістю, поставив три тисячі до-

бірних піхотинців біля найближчого перевалу через Таврські гори, щоб завадити переходові царя, а паннонських вершників, основу своєї кінноти, залишив унизу на рівнині. Сховавши дружину з сином у фортеці, яка мала назву Арсомасати, він відрядив для її захисту союзницьку коґорту і таким чином роз'єднав воїнів, які, коли б були вкупі, впевненіше б стримували ворога, що рухався без будь-якого ладу. Кажуть, що Пета ледве вмовили сповістити Корбулона про нашестя супротивника. Але Корбулон не поспішав, вважаючи, що чим більше посилиться загроза для тих, хто потрапив у біду, тим більше зросте і слава за надану ним допомогу. Проте він розпорядився виділити з трьох леґіонів по тисячі піхотинців, з допоміжної кінноти вісімсот вершників і таке ж число воїнів із союзницьких коґорт і всім їм приготуватися до виступу.

11. Тим часом Вологез, дізнавшись, що Пет перетнув йому шлях тут піхотою, там кінотою, не вніс, проте, жодних змін у свій задум, але могутнім ударом зім'яв леґіонерів і погрозою нападу настрахав вершників; і тільки центуріон Тарквитій Кресцент одважився захищати вежу, яку він займав із залогою: роблячи часті вилазки, він поперебивав тих варварів, які пробиралися до неї на близьку відстань, поки звідусіль не був закиданий палаючими головешками. Декому з піхотинців вдалося уціліти, і вони повтікали у віддалені глухі місця; інші ж, хоч і поранені, повернулися до табору і зі страху всіляко перебільшували від-

вагу царя, мужність і численність народів, з яких складалося його війська, знаходячи довірливих слухачів серед тих, кого охопив такий самий страх. Сам полководець, припинивши активний опір і полишивши усі свої обов'язки воєначальника, знову відіслав до Корбулона гінців, благаючи, щоб той якомога швидше прийшов і врятував значки, орлів і все, що ще залишалося від нещасливого війська; вони ж, поки живі, будуть вірними своєму обов'язку.

12. А Корбулон, залишивши частину свого війська у Сирії для утримання збудованих на Євфраті укріплень, безстрашно здолав найкоротший шлях, а водночас пройшов і тими місцями, де не бракувало продовольства, — спочатку у Коммагенський реґіон, потім у Каппадокію і, нарешті, до вірменів. Крім усього, що зазвичай потребує на війні військо, його супроводжувало дуже багато навантажених пшеницею верблюдів, що давало змогу водночас давати відсіч ворогові і проганяти голод. З розгромлених Вологезом перший, хто зустрівся Корбулонові, був центуріон примипілів Пакцій, а потім багато рядових воїнів; усіх їх, якими б причинами вони не виправдували свою втечу, полководець умовляв повернутися до своїх значків і просити Пета про милість; сам він милостивий лише до переможців. Звертався словом Корбулон і до своїх; він підбадьорював їх, нагадував про їхні колишні подвиги, закликав вкрити себе новою славою. Нагородою за їхню воїнську доблесть будуть не вірменські села і міста, а римський табір, і

в ньому два леґіони. І якщо рядовим воїнам за рятунок сам імператор[2] як особливу відзнаку вручає вінок, то якою великою буде шана за такої кількості рятівників і врятованих! Усіх надихали ці слова (а були й такі, кого запалювала та загроза, під якою опинилися їхні брати і родичі), і люди вдень і вночі прискореною ходою безупинно просувалися вперед.

13. Вологез настирливо відтісняє обложених, кидає то на вал, оплот леґіонів, то на фортецю, яка слугувала прикриттям для небоєздатних, і підходить до них ближче, ніж це заведено у парфійців, гадаючи такою зухвалістю виманити ворога з-під укрить. Але воїнів було важко витягнути з наметів, і вони лише охороняли укріплення: частина — виконуючи наказ полководця, інші — через боягузтво або очікуючи прибуття Корбулона, а також на той випадок, якби їх здолав ворог, бо вже знали приклади, а саме поразки у Кавдінській ущелині і під Нуманцією; зрештою, не порівняти сили італійського племені самнітів і парфійців, суперників Римської держави. У звитяжну й уславлену давнину, коли доля відверталася від них, воїни не соромилися подбати про свій рятунок. Доведений, як і все військо, до відчаю Пет складає свій перший лист до Вологеза, не благальний, а ніби з наріканням: Вологез розпочав воєнні дії через вірменів, котрі завжди перебували під владою римлян чи підкорялися цареві, обраному для них імператором; мир обопільно корисний; нехай Вологез не пишається нинішнім станом речей: хай він з усіма

силами своєї держави напав на два леґіони, але ж решта світу належить римлянам, і Пет допоможе їм у цій війні.

14. На це Вологез, не торкнувшися суті справи, відповів, що він мусить дочекатися прибуття своїх братів Пакора і Тіридата; це місце і час він встановив для наради з ними з приводу подальшої долі Вірменії; але боги докинули Арсакідам гідну честь ухвалити водночас рішення й про римські леґіони. Після цього Пет знову послав гінців до Вологеза, просячи зустрічі з ним, але той звелів вирушити на перемовини своєму командирові кінноти Вазакові. Пет говорив про Лукулла, Помпея[3] і про те, що зроблено Цезарями для оволодіння Вірменією і для передачі її царям, призначуваним Римом, Вазак — що римляни лише примарно володіли і розпоряджалися Вірменією, тоді як справжня влада належала парфійцям. Нарешті, після тривалих суперечок, для погодження умов, на яких вони дійшли угоди, наступного дня залучається адіабенець Монобаз. А домовилися вони про таке: леґіони звільняються від облоги, римське військо аж до останнього воїна іде за межі Вірменії; фортеці і продовольство передаються парфійцям; після цього Вологезові надається можливість відрядити послів до Нерона.

15. Тим часом Пет навів міст через річку Арсаній — вона протікала перед його табором — під тим приводом, що готує собі переправу, а насправді за вимогою парфійців, на згадку про здобуту ними перемогу; і справді,

міст їм знадобився і надалі, а римляни вирушили в іншому напрямку. Чутка додавала, що римські леґіони були проведені під ярмом* і зазнали інших принижень, початок яким було покладено вірменами. Так, ті ввійшли в укріплення перш ніж їх покинуло римське військо, стояли уздовж шляхів, якими воно проходило, і, помітивши колись захоплених ними рабів або в'ючних тварин, називали їх своїми й забирали з собою; вони також відбирали у солдатів одяг, зброю, і залякані воїни віддавали те їм, щоб не давати приводу для збройної сутички. Вологез, позбиравши у купу зброю і тіла вбитих для того щоб наочно було засвідчено поразку Риму, не спостерігав за відходом війська, схожим на втечу: задовольнивши свою гордість, він прагнув, щоб розійшлася чутка про його поміркованість. Через річку Арсаній він перейшов, сидячи на слоні, а його почет проходив на конях, бо йшли чутки, що через підступність будівельників міст не витримає ваги; але ті, хто одважився вийти на нього, переконалися у його міцності та надійності.

16. Згодом стало відомо, що в обложених був навіть надмір продовольства, тож, відходячи, вони підпалили свої склади, тоді як парфійці, за словами Корбулона[4], відчували гостру потребу в харчах. Більше того, не маючи чим годувати коней, бо траву було витоптано, вони навіть збиралися зняти облогу з римського табору, та

* Ярмо — тут: невеличка брама, утворена з двох вертикальних списів, устромлених у землю, і одного горизонтального, під яким римляни змушували пройти переможених, на знак підкорення їх (*прим. ред.*).

й сам Корбулон перебував звідти не далі трьох днів шляху. Він додає, що Пет заприсягся перед бойовими значками у присутності тих, кого цар прислав бути свідками того, що жоден римлянин не увійде у Вірменію, поки не надійде відповідь від Нерона — чи згоден він на мир. І якщо це вигадано з метою збільшити ганьбу Пета, то не є таємницею решта, а саме те, що за один день відходу-втечі він здолав відстань у сорок тисяч кроків, залишаючи дорогою поранених, і що втікачі Пета були охоплені не менш ганебним страхом, ніж коли б вони були розбиті на полі бою. Корбулон, зустрівши їх зі своїм військом на березі Євфрату, не показав це військо в усьому блиску, у сліпучому сяйві значків і зброї, щоб ця разюча відмінність не впадала у вічі, мов докір утікачам. Засмучені маніпули, співчуваючи безталанності своїх товаришів по зброї, не втримувалися від сліз; через плач обидва війська ледве змогли обмінятися вітаннями. Відійшли у минуле змагання у звитяжності, жадання слави — те, що так переймає щасливих людей; над усім узяв гору жаль, зокрема серед нижчих у становищі.

17. Отже, між полководцями відбулася коротка розмова: один почав бідкатися з приводу того, що його похід не був вартим вкладених зусиль, тим часом як війну можна було б завершити розгромом парфійців; другий відповів, що сили їх обох збережено повністю; досить повернути орлів і спільно вторгтися у межі Вірменії, ослабленої відходом Вологеза. Корбулон заперечив — сказав, що в нього

немає на це веління імператора; мовляв, він виступив із своєї провінції, стривожений навислою над леґіонами загрозою, але, оскільки наміри парфійців йому невідомі, він повернеться у Сирію; до того ж треба благати долю, щоб виснажена тривалим і важким походом піхота наздогнала свіжу парфійську кінноту, яка просувається рівниною. Пет провів зиму в Каппадокії. А Вологез прислав до Корбулона гінців з вимогою знести укріплення за Євфратом, щоб відтак ця річка стала прикордонною, якою вона раніше і була; своєю чергою, Корбулон зажадав звільнити Вірменію від ворожих залог. Зрештою, цар пішов на поступки, і було знесено усі укріплення, споруджені Корбулоном по той бік Євфрату, а вірмени залишилися без володаря.

18. У Римі тим часом на знак перемоги над парфійцями посередині Капітолійського пагорба споруджували пам'ятні трофеї і тріумфальну арку; розпорядившись про це ще в розпал війни, сенат не зупинив робіт і пізніше, тому що прагнення до показного блиску душило в ньому докори сумління. Та й Нерон, намагаючись приховати свій неспокій щодо зовнішніх справ, а водночас підтримати впевненість у забезпеченні міста продовольством, викинув у Тибр призначені для простолюду, але зіпсуті від тривалого зберігання запаси зерна. Не підняв він ціни на хліб, незважаючи на те, що майже двісті кораблів уже в гавані було знищено шаленою бурею, а ще сто інших, які пройшли по Тибру, — раптовою пожежею.

Після цього він призначив трьох колишніх сановників — Луція Пізона, Дуценія Ґеміна, Помпея Пауліна — завідувати збиранням податків, необхідних для поповнення державної казни, докоривши при цьому попереднім принцепсам за те, що їхні величезні витрати перевищували обсяг визначених законом податків; сам він щороку дає державі з особистих коштів шістдесят мільйонів сестерціїв.

19. У той час у Римі поширився доволі прикрий звичай, який полягав у тому, що з наближенням коміцій* або жеребкування на управління провінціями дуже багато бездітних громадян обзаводилися дітьми, вдаючись до показних усиновлень, а отримавши нарівні із справжніми батьками претури чи провінції, негайно звільняли усиновлених від батьківської влади[5]... [отже, ті, хто синів народив] обурені цим, звертаються зі скаргою до сенату, вказуючи, що на одному боці природне право і тяжка праця, необхідні для виховання, а на другому боці — обман, хитрощі і короткочасне усиновлення. Досить бездітним і того, що без турбот, нічим не обтяжені, вони мають вільний доступ до впливу і почестей. А для тих, хто насправді виростив дітей, обіцянки закону після тривалого очікування обертаються насмішкою, бо ж кожен, хто став батьком, не мавши турбот, і, не переживши смутку, став знову бездітним, той одразу ж урівнюється із справжніми батьками у тому, що для них становило суть вимріяних очікувань. З приводу

* Зборів усіх вільних громадян (*прим. ред.*).

цього сенат ухвалив постанову, згідно з якою, показне всиновлення жодним чином не може сприяти обійманню державних посад і слугувати вигоді під час отримання спадщини.

20. Потім до суду притягується критець Клавдій Тимарх. Йому ставилися у провину не якісь звичайні злочини непересічних провінціалів, котрі, володіючи величезними статками, зловживають своєю могутністю, щоб кривдити простолюд, а його образливі для римського сенату слова: він бо не раз повторював, що лише від нього залежить те, чи буде висловлено подяку проконсулам, котрі управляли Критом. Скориставшись цим випадком, Тразея Пет виклав корисні для держави міркування: запропонувавши, щоб підсудного вигнали з критської провінції, він додав таке: «На досвіді доведено, отці сенатори, що чудові закони і показові покарання впроваджуються доброчинними людьми у зв'язку зі скоєнням злочинів іншими. Так, свавільність ораторів породила пропозицію Цинція, витівки кандидатів — закони Юлія, жадібність урядовців — постанови Кальпурнія[6]; адже провина передує покаранню, а заходи з виправлення вживаються слідом за злочином. Отже, для того щоб запобігти небаченій донині пихатості провінціалів, ухвалімо рішення, гідне римської прямоти і твердості; анітрохи не відмовляючись від опіки над союзниками, треба покінчити з уявленнями, ніби оцінка діяльності наших людей може залежати від чого-небудь, крім судження римських громадян.

21. «У минулі часи не лише преторів чи консулів, але й приватних осіб посилали у провінції з розпорядженням ознайомитися із станом справ і доповісти, якою мірою їхні мешканці скоряються нашій волі; і вже цілі народи тремтіли перед присудом, ухвалюваним окремими громадянами. А нині ми заходжуємося біля чужинців і запобігаємо перед ними, і якщо з примхи котрогось із них складається подяка, то достоту так само, причому з більшим запалом, висувається й обвинувачення. Тож нехай висуваються звинувачення, нехай у провінціалів буде не менша можливість хизуватися своєю могутністю; але незаслужену, досягнуту за проханням похвалу слід стримувати з не меншою рішучістю, ніж злостивість чи жорстокість. Наше старання подобатися часто має більш згубні наслідки, ніж викликане нами невдоволення. Навіть більше, є чесноти, що спричиняються до ненависті, як-от уперта суворість, непохитний дух, який не піддається жодним задобрюванням. Ось чому у наших урядовців початок майже завжди кращий, а кінець — слабший, адже ми хапаємося за голоси, немов кандидати на почесні посади; якщо з цим буде покінчено, провінції управлятимуться і справедливіше, і з більшою твердістю; адже подібно до того, як законом про хабарництво приборкано жадібність, так і забороною складати подяку буде покладено край запобіганням».

22. Цю думку схвалили одностайно. А проте сенатська постанова не пройшла, бо консули заявили, що з цього питання не було пода-

но належної доповіді. Невдовзі за вказівкою принцепса сенатори ухвалили постанову, яка забороняла будь-кому виступати на зібраннях союзників з пропозиціями про висловлення перед сенатом подяк пропреторам і проконсулам, а так само і брати на себе з цією метою місію посольства.

За тих самих консулів згорів від удару блискавки гімнасій, а встановлена в ньому статуя Нерона розплавилася і перетворилася на безформний кавал міді. Було також сильно зруйновано землетрусом багатолюдне кампанське місто Помпеї. Померла весталка Лелія, на місце якої взяли Аврелію з роду Коссів.

23. За консульства Меммія Реґула і Верґинія Руфа[7] у Нерона народилася донька від Поппеї; сприйнявши це з надзвичайною радістю, він назвав її Авґустою, давши те саме ім'я і Поппеї. Місцем народження дівчинки була колонія Анцій, у якій народився і він сам. Сенат ще раніше доручив богам материнство Поппеї і склав від імені держави обітниці, які були тепер збільшені і виконані. Крім того, було додано подячні молебні і вирішено спорудити храм Родючості[8] і започаткувати змагання за зразком Священних ігор на згадку про Актійську перемогу[9], а також помістити на троні Юпітера Капітолійського золоті зображення обох Фортун[10] і дати циркові вистави на честь роду Юліїв у Бовіллах, Клавдіїв і Доміціїв — в Анції[11]. Але все зійшло нанівець, тому що дитина на четвертому місяці померла. І знову посипалися лестощі і пропозиції причислити помер-

лу до сонму богів і для складання їй божеських почестей спорудити храм і призначити жерця: сам Нерон як неймовірно радів, так само неймовірно і сумував. Згадують і про те, що коли невдовзі після пологів Поппеї увесь сенат вирушив до Анція, а Тразеєві це було заборонено, він з незворушним духом сприйняв завдану йому образу, що віщувала хутку загибель. Кажуть, що після цього Цезар, вихваляючись перед Сенекою, сказав йому, що примирився з Тразеєю, і Сенека з приводу цього привітав його, через що зросла слава цих визначних мужів і водночас над ними нависла загроза.

24. Тим часом напровесні прибули парфійські посли з дорученнями і посланнями царя Вологеза: він, Вологез, не має наміру більше звертатися до давніх і багатократно затіяних суперечок з приводу того, кому володіти Вірменією, адже боги, судді навіть наймогутніших народів, віддали її у володіння парфійців не без ганьби для римлян. Нещодавно було узято в облогу Тиграна; потім він, Вологез, відпустив неушкодженими Пета і його леґіони, хоча міг би їх знищити. Його силу достатньо засвідчено; надав він і докази своєї миролюбності. Тіридат не заперечував би щодо поїздки до Рима для отримання діадеми, якби його не стримували жрецькі обов'язки. Він ладний вирушити до римських орлів та зображень принцепса, щоб там, у присутності леґіонів, вінчатися на царство.

25. Оскільки у листі Вологеза йшлося про цілком протилежне тому, що писав Пет, котрий повідомляв, що все залишилося так, як і рані-

ше, то запитали центуріона, в якому становищі він покинув Вірменію, і той відповів, що звідти повиходили усі римляни. Тоді, збагнувши, що варвари з нього насміхаються і просять те, що вже захопили силоміць, Нерон скликав нараду найперших сановників держави, щоб вирішити, чи вибрати війну з сумнівним підсумком чи погодитися на ганебний мир. Не вагаючись, всі висловилися за війну. Злість на Пета ще не зникла, і щоб не припуститися через чиюсь недосвідченість нових помилок, командувачем війська призначається Корбулон, котрий за багато років добре вивчив як наших воїнів, так і ворогів. Тож, нічого не домігшись, посли відбули з Рима, зрештою з дарунками, які мали за мету вселити Тіридатові надію, що коли він особисто звернеться з таким же проханням, то може сподіватися на успіх. Управління Сирією доручається Ґаю Цестієві, її військові сили — Корбулонові; до них було додано п'ятнадцятий леґіон, перекинутий з Паннонії, на чолі з Марієм Цельсом. Тетрархам[12], царям, префектам і прокураторам, а також преторам — правителям сусідніх провінцій віддається письмове розпорядження виконувати накази Корбулона, чия влада збільшується майже до таких розмірів, у яких римський народ наділив нею Помпея для війни з піратами[13]. Пет, повернувшись, боявся, що зазнає суворого покарання, але Цезар задовольнився насмішкою, сказавши, що поспішає дати Петові прощення, щоб той, так легко піддаючись страхові, не захворів від тривалої тривоги.

26. Перекинувши в Сирію четвертий і дванадцятий леґіони, які здавалися малопридатними для бойових дій, оскільки своїх найхоробріших воїнів вони втратили, а решта була нажахана, Корбулон веде звідти у Вірменію шостий і третій леґіони, які не зазнали втрат і загартувалися в частих і вдалих походах; до них він приєднує розташований у Потні і тому не зачеплений поразкою п'ятий леґіон, воїнів щойно приведеного п'ятнадцятого леґіону, добірні підрозділи з Іллірії і Єгипту, усі зведені докупи під його оруду кінні загони і коґорти союзників і надіслані царями допоміжні війська; ці сили він зосередив у Мелітені, звідки мав намір перейти через Євфрат. Після узвичаєного принесення спокутних жертв він скликає військо на збори і звертається до нього з промовою, у якій говорить, що вони битимуться під верховним командуванням самого імператора[14], про свої минулі діяння, про те, що невправність Пета призвела до нещодавних невдач, — з твердістю і впевненістю, які замінювали цьому звитяжцеві красномовство.

27. Невдовзі, розчистивши завали, утворені часом, Корбулон прямує шляхом, який колись проклав Луцій Лукулл[15]. Не відкинувши пропозиції про мирні перемовини, передані йому послами, що прибули від Тіридата й Вологеза, він відсилає їх разом з центуріонами, котрим доручає викласти його доволі помірковані умови: адже справа ще не дійшла до того, щоб стала неминучою боротьба не на життя, а на смерть. Багато успіхів випало на долю римлян, але де-

чого досягли і парфійці, а це — пересторога від пихи. І для Тіридата корисніше отримати в дарунок несплюндроване царство, і Вологез більше подбає про парфійський народ, якщо укладе угоду з римлянами, ніж коли вестиме з ними війну, яка лише заподіє обопільної шкоди. Йому, Корбулонові, відомо, скільки незгод є всередині Парфійської держави, над якими непокірними і дикими народами владарює Вологез; навпаки, у римського імператора — скрізь непорушний мир і лише одна ця війна. Поряд з цими міркуваннями Корбулон настрахав і вірменських вельмож, які першими відпали від Риму, — проганяючи з їхніх осілих місць, руйнуючи їхні фортеці, сіючи однаковий жах і на рівнинах, і серед гір, на сильних і слабких.

28. Ім'я Корбулона без недовіри чи ворожості сприймали навіть варвари, і тому вони вважали його пораду щирою. І Вологез, поступившись у найістотнішому, насамперед домагається перемир'я в кількох префектурах, а Тіридат просить призначити місце і день для початку перемовин. Час варвари запропонували найближчий, місце — те саме, де нещодавно було оточено леґіони разом із Петом, бо воно нагадувало їм про щасливі події; не мав нічого проти й Корбулон: він вважав, що несхожість в обставинах тільки збільшить його славу. Не бентежила його і та ганьба, якої зазнав там Пет, і це виразно проступило в тому, що він звелів своєму синові, трибуну, вирушити туди на чолі маніпулів і прикрити землею рештки полеглих у цих злощасних битвах. В умовлений день зна-

тний римський вершник Тиберій Александр, призначений на час цієї війни в помічники Корбулонові, й Анній Віниціан, зять Корбулона, котрий ще не досяг необхідного для сенаторського звання віку і був призначений виконувачем обов'язки леґата п'ятого леґіону, прибули до табору Тіридата і задля того, щоб його вшанувати і щоб, маючи в розпорядженні таких заручників, він не боявся, що йому лаштують пастку; слідом за цим з того і того війська було взято для супроводу по двадцять вершників. Побачивши Корбулона, цар першим зіскочив з коня: не зволікав з цим і Корбулон і, злізши, вони потиснули один одному руки.

29. Після цього римлянин хвалить молодого чоловіка за те, що, відійшовши від крутезного, сповненого небезпек шляху, він став сам собі надійний і рятівний. Тіридат спочатку багато розводився про знатність свого роду, а про решту говорив з належною йому сумирністю: отже, він вирушить до Риму і принесе Цезареві нову славу — адже перед ним постане прохачем Арсакід, хоча парфійці й не зазнали поразки. Зрештою, погодилися з тим, що Тіридат покладе свою корону біля підніжжя статуї Цезаря й отримає її назад не інакше як з рук самого Нерона; на цьому перемовини завершилися, і вони обмінялися поцілунком. Трохи згодом обидва війська були вишикувані один проти одного у всьому своєму блиску — з одного боку кіннота, розставлена загонами з вітчизняними відзнаками, з другого — лави леґіонів з осяйними орлами, значками і зо-

браженнями богів, як у храмі; посередині було споруджено трибунал з курульним кріслом на ньому і зображенням Нерона на кріслі. Після заколення, згідно із звичаєм, жертовних тварин до нього наблизився Тіридат і поклав йому до ніг зняту з голови діадему, що схвилювало душі присутніх, і враження від цього жесту підсилювалося тим, що всім їм усе ще ввижалися оті жахіття — знищення римських військ і облога, якій вони піддавалися. Тепер щастя повернулося в інший бік: Тіридат вирушить до Риму на очах усіх, і чи набагато він своєю долею відрізнятиметься від бранця?

30. До всієї своєї слави Корбулон додав ще й люб'язне поводження і влаштував бенкет, і щоразу, коли цар завважував щось нове, наприклад, що зміна караулів сповіщається центуріоном, що гості встають з-за столів за сигналом сурми, що викладений перед авгуралом[16] жертовник запалюється смолоскипом, якого підносять для нього знизу, і розпитував, у чому суть усіх цих порядків, Корбулон, звеличуючи в усіх відповідях Рим, викликав захоплення у царя перед стародавніми римськими звичаями. Наступного дня Тіридат попросив дозволу відлучитися, щоб перед такою тривалою поїздкою зустрітися з братами і побачитися з матір'ю; тоді ж він віддав Корбулонові у заручниці доньку і вручив йому лист-прохання для Нерона.

31. Пішовши з табору римлян, він знаходить Пакора у мідійців, а в Екбатанах — Вологеза, який не залишав свого піклування про брата, просячи не допустити, щоб Тіридат зазнав при-

нижень, які випадають на долю підневільних людей, щоб у нього не відбирали зброї, щоб правителі провінцій під час зустрічі з ним не відмовлялися вшанувати його поцілунком, щоб вони не примушували його чекати біля дверей і щоб у Римі йому були виявлені такі самі почесті, які прийнято складати консулам. Призвичаєний до притаманного чужоземцям марнославства, він, мабуть, не знав, що в Римі важить сила влади, а на зовнішність не звертають уваги.

32. Того самого року Цезар дарував латинське право народностям, що мешкали у Приморських Альпах[17]. Римським вершникам він відвів місця у цирку попереду простолюду, тоді як доти під час його відвідувань вони не мали жодних переваг, оскільки закон Росція містив у собі вказівку лише про перші чотирнадцять рядів у театрі. Цей рік відзначено влаштуванням ґладіаторських ігор, які не поступалися своїм чудовим блиском попереднім; але при цьому ще більша кількість знатних жінок і сенаторів заплямувала себе виходом на арену.

33. За консульства Ґая Леканія і Марка Ліцинія[18] Нерон з дня на день переймався дедалі палкішим бажанням виступити на сцені громадського театру; доти він співав лише у себе в палаці або у своїх садах на ювеналіях, до яких ставився зі зневагою, вважаючи їх надто замкнутими для такого голосу, яким його напевне обдарувала природа. Однак, не насмілившись розпочати одразу з Рима, він вибрав Неаполь, що уявлялося йому нібито грецьким містом: тут він покладе початок, а потім, переправившись

в Ахею і отримавши в ній здавна шановані як священні і дуже поціновані скрізь вінки, овіяний ще більшою славою, здобуде прихильність у співвітчизників. І ось театр неаполітанців заповнює вщерть натовп городян, а також ті, кого привабила з найближчих колоній та муніципіїв чутка про очікуваний виступ Цезаря, і ті, хто супроводжував його в почесному почті для надання йому всіляких послуг, і маніпули воїнів.

34. Тут сталося щось таке, у чому більшість побачила зловісне передвістя, а сам Нерон — радше свідчення турботи про нього прихильних богів: театр, який спорожнів після того як глядачі порозходился, розвалився, і ніхто при цьому не постраждав. І принцепс, склавши вірші, в яких висловлював подяку богам і прославляв щасливий кінець нещодавньої події, вирушив у дорогу, маючи намір пройти до місця переправи через Адріатичне море, але по дорозі зупинився у Беневенті, де у присутності багатьох глядачів Ватиній влаштовував ґладіаторські бої. Цей Ватиній був одним з найогидніших виродків імператорського двору: він виріс у взуттєвій крамниці і став вуличним блазнем, бо скидався на потвору; спочатку його було прийнято в оточення принцепса як такого, що годиться на роль привселюдного посміховиська, але з плином часу, висуваючи звинувачення на кращих людей, він набув такого впливу, що грошима і здатністю шкодити повсюди перевершив навіть найневиправніших негідників.

35. Відвідуючи влаштовані ним бенкети, Нерон і посеред утіх не припиняв коїти злочин-

ства. Саме в ці дні примусили до самогубства Торквата Сілана, адже, крім його приналежності до славного роду Юніїв, прапрадідом йому доводився божественний Авґуст. Обвинувачам було велено заявити, що він гайнує свої статки на щедрі роздачі і єдину надію покладає на державний переворот, що серед його вільновідпущеників є такі, котрих він називає завідувачами з листувань, завідувачами з прийняття прохань, завідувачами казною — а це такі найменування посадових осіб у верховного правителя, які вказують на його далекосяжні задуми. Тоді ж усіх найдовіреніших вільновідпущеників закували в кайдани і повели в темницю, і оскільки стало очевидним, що його засудження неминуче, Торкват розрізав собі вени на обох руках; потім Нерон виголосив промову, у якій за звичкою заявив, що, яким би винним не був Торкват і наскільки б обґрунтованою була його невіра у можливість виправдання, йому, однак, було б збережено життя, якби він дочекався вироку свого милостивого судді.

36. Трохи згодом, відклавши поїздку в Ахею (причина цього невідома), Нерон знову навідав Рим, але плекав мрію про відвідини східних провінцій, переважно Єгипту. Слідом за тим він оголосив в особливому указі, що його відсутність буде нетривалою і зовсім не порушить спокою і добробуту держави, і з нагоди очікуваної подорожі піднявся на Капітолій. Склавши там шану богам і ввійшовши з такою самою метою до храму Вести, він раптом затремтів усім тілом, чи то злякавшись богині, чи тому,

що, пригнічений згадкою про свої злочини, так ніколи і не зміг звільнитися від страху, й одразу ж полишив свій намір, твердячи, що всі його турботи відступають перед любов'ю до вітчизни; він бачить засмучені обличчя громадян, чує їхні таємні нарікання на те, що збирається у таку далеку дорогу, тоді як навіть короткочасні його від'їзди нестерпні для них, привчених до того, що при одному лише погляді на принцепса у них щезає острах перед примхами долі. І, мовляв, подібно до того, як в особистих потребах перевагу віддають кревним родичам, так і римський народ для нього, Нерона, понад усе, і якщо він утримує римський народ при собі, то слід цьому скоритися. Такі слова припали простолюдові до душі як з огляду на притаманне йому жадання насолод, так і насамперед з побоювань, щоб за відсутності принцепса не виникли ускладнення з постачанням продовольства. Для сенату і знаті було незрозуміло, чи лютуватиме Нерон і далі, байдуже, перебуваючи далеко або залишаючись на місці; згодом, як це буває у жахливих обставинах, вони запевняли, ніби переконалися, що на їхню долю випало найгірше.

37. Намагаючись переконати римлян, що ніде він не почувається так добре, як у Римі, Нерон узявся влаштовувати бенкети у громадських місцях, а тому поводився у всьому місті, наче у своїй домівці. Та найбучнішим, таким, що набув великого розголосу, був бенкет, влаштований Тиґелліном, і я розповім про нього, маючи це за приклад, аби надалі не описува-

ти таке марнотратство. На ставку́ Аґриппи[19] за наказом Тиґелліна спорудили поміст, який весь час рухався, ведений особливими суднами. На ньому і відбувався бенкет. Всі судна сяяли позолотою і були оздоблені слоновою кісткою, а веслували на них розпусні юнаки, розсаджені за віком і відповідно до міри розбещеності. Птицю і диких звірів Тиґеллін розпорядився привезти з далеких країв, а морську рибу — з самого Океану. На берегах ставу були розташовані лупанари*, заповнені знатними жінками, а навпроти походжали голі повії. Почалося з кружляння на місці та непристойних порухів тіла, а з настанням сутінків у гаю біля ставу і в навколишніх будинках залунали розгнуздані співи і засяяли вогні. Сам Нерон віддався розгулові, не розрізняючи дозволеного і недозволеного; здавалося, що нема вже такої бридоти, у якій він міг би показати себе ще розбещенішим; а через кілька днів він «одружився» з одним бридким розпусником (його звали Піфагор), облаштувавши «весілля» урочистими обрядами; імператор зодягнувся у вогненно-багряну весільну сукню, «свідками» були підібрані «нареченим» розпорядники; тут були і посаг, і шлюбне ложе, і весільні світильники, зрештою, все, що прикриває нічна пітьма в любовних утіхах з жінкою.

38. Слідом за цим сталося жахливе лихо — не встановлено, випадкове чи підлаштоване зумисне принцепсом (у письменників зустрічається і та, і та думка), але в будь-якому разі

* Лупанари — дім розпусти (*прим. ред.*).

найстрашніше і найлютіше з усіх, які довелося спізнати цьому містові[20] від украй розбурханого полум'я. Пожежа почалася у тій частині цирку, яка прилягає до пагорбів Палатина і Целія; там у крамницях з легкозаймистим товаром виник і вмить запалав вогонь; гнаний вітром, він швидко поширився уздовж усього цирку. Тут не було ні будинків, ні храмів, захищених мурами, ні чого-небудь, що могло б його стримати. Полум'я, що стрімко розходилося, лютувало спочатку на рівній місцевості, потім вихопилося на височини і знову шугнуло вниз, випереджаючи можливість боротися з ним. Через швидкість, з якою насувалося це нещастя, воно поглинало й саме місто з тісною забудовою і кривими, вузькими вулицями, що петляли то сюди, то туди, — таким був старий Рим. Лунав розпачливий вереск переляканих жінок, крики охлялих дідів, безпорадних дітей; і ті, хто думав лише про себе, і ті, хто турбувався про інших, тягнучи на собі немічних чи піджидаючи їх, коли ті відставали, — одні повільністю, інші поквапливістю лише посилювали загальне сум'яття. І нерідко траплялося, що на тих, хто озирався, полум'я падало з боків чи спереду. Інші намагалися врятуватися в сусідніх вулицях, а коли вогонь наздоганяв їх і там, вони покладалися на віддалені місця, але й там їх чекало таке саме жахіття. Кінець кінцем, не знаючи, звідки тікати, куди бігти, люди заповнюють приміські вулиці, розбігаються по полях; деякі загинули, втративши усі статки, і навіть харчі на день, а інші, хоч їм і

був відкритий шлях для порятунку — з любові і відданості до близьких, котрих вони не могли вихопити з полум'я. І ніхто не одважувався вжити заходів перестороги, щоб убезпечити своє житло — бо їм погрожували ті, хто забороняв боротися з пожежею; були й такі, котрі відкрито кидали у ще не зачеплені вогнем будинки палаючі смолоскипи, волаючи, що вони виконують наказ, або забезпечуючи собі можливість безперешкодно грабувати чи й справді підкоряючися чужій волі.

39. У той самий час Нерон перебував в Анції і прибув до Риму лише тоді, коли вогонь почав наближатися до його палацу, яким він сполучив в одне ціле Палатинський палац і сади Мецената[21]. Зупинити вогонь усе-таки не вдалося, так що він поглинув і Палатинський палац, і палац Нерона, і все, що було навколо. Зараджуючи вигнаному пожежею і полишеному без даху народові, він відкрив для нього Марсове поле, усі пов'язані з іменем Аґриппіни споруди, а також свої власні сади і, крім того, поспішно звів будівлі, щоб розмістити в них юрми знедолених погорільців. З Остії і найближчих муніципіїв підвезли продовольство, і ціну знизили до трьох сестерціїв. Вжиті для здобуття народної прихильності, ці заходи не досягли, однак, поставленої мети, оскільки розійшлася чутка, нібито в той самий час, коли Рим був охоплений полум'ям, Нерон піднявся на домашню сцену в палаці і почав співати про загибель Трої, порівнюючи нещастя, що спостигло Рим, з жахіттями давніх часів.

40. Лише на шостий день пожежа була нарешті приборкана біля підніжжя Есквіліна, після того як на розлогому просторі зрили будинки, щоб вогонь зустрів голе поле і відкрите небо. Але ще не минув страх, як вогонь знову спалахнув, щоправда, у не так щільно забудованих місцях; а тому цього разу було менше людських жертв, але ще більше знищених полум'ям святилищ богів і призначених для прикраси міста портиків. Ця друга пожежа викликала ще більше підозр, тому що почалася з особняка Тиґелліна в Еміліанах; пішов поголос про те, що Нерон хоче прославити себе заснуванням на згарищі нового міста, яке збирається назвати своїм іменем. З чотирнадцяти кварталів, на які ділиться Рим, чотири залишилися недоторканими, три були зруйновані дощенту; у решті семи збереглися лише жалюгідні рештки розвалених і напівзгорілих будівель.

41. Установити число знищених пожежжею особняків, житлових будинків і храмів було нелегко; а з найдавніших святинь згоріли храм, присвячений Сервієм Туллієм Місяцеві, великий жертовник і храм, що його аркадієць Евандр присвятив Геркулесові у його присутності, збудований Ромулом за обітницею храм Юпітера Статора, царський палац Нуми і святилище Вести з пенатами[22] римського народу; тоді ж загинули скарби, здобуті у багатьох перемогах, видатні твори грецького мистецтва і вірогідні списки праць великих письменників, а ще багато такого, про що згадували люди старшого віку і що не могло бути відновлено, незважаючи на

разючу красу піднятого з руїн міста. Дехто зазначав, що така сама пожежа колись почалася теж на чотирнадцятий день до секстилійських календ[23] — день, у який сенони підпалили захоплений ними Рим. Інші ж перестаралися у цьому так, що нараховували між тією і тією пожежжею однакову кількість років, місяців і днів[24].

42. Скориставшись нещастям батьківщини, Нерон збудував собі палац, який викликав надзвичайне здивування у всіх не стільки багатством коштовних каменів і золота, що пішло на його оздоблення, — у цьому не було нічого особливого, адже з упровадженням розкоші їх використовували з розмахом, — скільки луками, ставками, розкиданими немов у сільському безлюдді, тут лісами, там — пустками, з яких відкривалися далекі краєвиди; все те було виконано під наглядом і за накресленням Севера і Целера, наділених винахідливістю і сміливістю набувати за допомогою мистецтва те, чого недодала природа, і гайнувати казну принцепса. Так, вони пообіцяли йому з'єднати Авернське озеро з гирлом Тибру судноплавним каналом, проводячи його пустельними теренами і крізь зустрічні гори. Але крім Помптинських боліт там не було вологих місць, які могли б дати каналові воду, а все інше являло собою крутосхили чи піски; і навіть якби вдалося пробитися крізь них, це коштувало б нестерпної і невиправданої нагальною потребою праці. Але неймовірне бажання Нерона спонукало його зробити спробу прорити гори до Авернського озера; сліди цієї марної витівки зберігаються й донині.

43. Уся не прилегла до палацу територія згодом була забудована, але не так скупчено і безладно, як після спалення Риму ґаллами, а з точно виміряними кварталами і широкими вулицями між ними, причому висоту будівель було обмежено, двори не забудовувалися, а перед фасадами прибуткових домів споруджувалися портики, які затуляли їх. Ці портики Нерон пообіцяв збудувати за власний кошт, а ділянки для будівництва надати власникам у розчищеному вигляді. Крім того, він встановив для них грошові винагороди — відповідно до стану і розмірів статків кожного — за завершення будівництва особняків і прибуткових домів у призначені ним самим терміни. Для сміттєзвалища він визначив болота поблизу Остії, звелівши, щоб судна, які підвоять Тибром зерно, відходили назад, завантажившись сміттям; самі споруди він звелів зводити до певної висоти без використання колод, всуціль з габійського чи альбанського туфа[25], бо цей камінь вогнестійкий; оскільки приватні особи самовільно перехоплювали воду, за його розпорядженням були розставлені наглядачі, зобов'язані стежити за тим, щоб вона текла як слід у багатьох місцях і була доступна для всіх; домовласників зобов'язали мати напоготові у себе в дворі протипожежні засоби і, нарешті, було заборонено споруджувати будинки із спільними мурами, а будь-яка будівля мала бути наглухо відгородженою від сусідньої. Усі ці заходи, вжиті для загального добра, посприяли водночас і оздобленню міста. А втім, де-

хто вважав, що у своєму попередньому вигляді воно було кращим для здоров'я, оскільки вузькі вулиці і високі будівлі вберігали його від проміння палючого сонця, а тепер відкриті і позбавлені тіні простори, розжарившись, ставали нестерпно спекотливими.

44. Ці заходи були передбачені людським розумом. Невдовзі було вирішено, яким чином уласкавити богів: звернулися до Сивіллиних книг, на підставі яких звершувалися молебні Вулканові і Церері з Прозерпіною, а матрони принесли жертви Юноні, спочатку на Капітолії, потім біля найближчого моря і зачерпнутою в ньому водою окропили храм та зображення цієї богині; а ще заміжні жінки урочисто відзначали селістернії[26] і нічні богослужіння. Але ні людськими засобами, ні щедротами принцепса, ні умилостивленням богів неможливо було зупинити ганебний поголос про Нерона, а саме те, що пожежу було влаштовано за його наказом. І ось Нерон, щоб розвіяти чутки, постарався вишукати винних і піддав найвитонченішим покаранням тих, хто своїми мерзотами заслужив до себе загальну ненависть і кого юрба називала християнами. Христа, від імені якого походить ця назва, стратив за часів Тиберія прокуратор Понтій Пілат; придушене на час, це згубне марновірство стало знову вихоплюватися назовні, і не тільки в Юдеї, звідки пішла ця пошесть, але й у Римі, куди звідусіль стікається усе бридотне і безсоромне і де воно знаходить своїх прибічників. Отже, спочатку було схоплено тих, хто відкрито визнавав себе

приналежним до цієї секти, а потім за їхніми вказівками — і величезну кількість усіх інших, викритих не стільки у злочинному підпалі, скільки в ненависті до людського роду[27]. Знищення їх супроводжувалося знущаннями, тому що їх зодягали у шкури диких звірів, щоб їх розідрали на смерть люті пси, розпинали на хрестах або ж приречених на смерть у вогні підпалювали з настанням темряви задля нічного освітлення. Для цього видовища Нерон надав свої сади. І хоча на християнах лежала провина і вони заслуговували найсуворішого покарання, усі ці нечувані жорстокості почали викликати співчуття до них, бо здавалося, що їх знищують не задля суспільної користі, а внаслідок кровожерності одного тільки Нерона. Тоді ж він влаштував видовища у цирку, під час яких сидів посеред натовпу в одязі візничого або правив запрягом, беручи участь у змаганнях колісниць.

45. Тим часом грошові побори спустошили Італію, розорили провінцію, союзні народи і держави, іменовані вільними. Здобич було взято і в богів, адже храми в Римі було розграбовано і в них відібрали золото, яке в усі часи жертвував їм римський народ, коли святкував тріумфи, і за обітницею у дні процвітання, і в страху перед небезпеками. А в Азії й Ахеї, після того як до цих святилищ послали Акрата і Секунда Керріната, із святилищ забирали не тільки дари, а й статуї богів. Перший із названих був вільновідпущеник Цезаря, здатний на будь-який злочинний учинок, другий опа-

нував грецьку філософію лише язиком, але не підкорив свою душу гідним засадам. Казали, що Сенека, прагнучи відвести від себе відповідальність за скоюване блюзнірство, попросив дозволу усамітнитися у далекому селі і після того як отримав відмову, вдав із себе хворого та під приводом кволості м'язових нервів не виходив із своєї спальні. Дехто передавав, що його вільновідпущеник, якого звали Клеоніком, за наказом Нерона приготував для господаря отруту і що Сенека уникнув отруєння чи тому, що вільновідпущеник розкрив йому цей намір, чи завдяки власній обачності, яка спонукала його споживати просту їжу і польові плоди, а для втамування спраги вживати проточну воду.

46. Тоді ж ґладіатори у місті Пренесте намагалися вирватися на волю, але були втихомирені приставленою до них воїнською вартою; а в народі, який прагнув державних переворотів й одночасно тремтів перед ними, вже згадували про Спартака і про колишні потрясіння. Трохи пізніше надійшла звістка про загибель великої кількості кораблів, і не внаслідок війни (ніколи ще доти не панував такий непорушний мир), а через те, що Нерон, не взявши до уваги можливість виникнення бурі на морі, звелів флотові повернутися до певного дня у Кампанію. І ось керманичі, незважаючи на бурхливе море, відпливли з Формій; і коли вони намагалися обігнути Мізенський мис, важкий Африк погнав їх на кумські береги і вони втратили багато трирем і ще більше дрібніших кораблів.

47. Наприкінці року народ жахають зловісні знамення: часті, як ніколи, удари блискавки, зірка — комета, яку Нерон щоразу намагався уласкавити пролиттям славної крові, двоголові немовлята, знайдені на вулицях, і такі ж малята тварин, виявлені під час заколення жертв у тих випадках, коли звичай вимагає принесення у жертву вагітної тварини. У Плацентському окрузі поблизу шляху народилося теля, у якого голова зрослася з ногою; згідно з тлумаченням ґаруспиків, це знамення означало, що звершувачем людських справ готується стати інший, але він не буде могутнім і не зможе приховувати свої наміри, тому що народжена потвора загинула вже в материнській утробі і з'явилася біля багатолюдного шляху.

48. Потім консульські обов'язки перебирають на себе Салій Нерва і Аттік Вестін[28]. Тоді й виникла змова, яка миттєво поширилася: один за одним до неї прилучалися сенатори, вершники, воїни, навіть жінки — як з ненависті до Нерона, так і з прихильності до Ґнея Пізона. Походив він з роду Кальпурніїв, а по батьківській лінії був пов'язаний із знатними сім'ями і мав серед простого народу добру славу, що її він зажив завдяки як справжнім чеснотам, так і зовнішньому блискові, який у людей часто пов'язується з чеснотністю. Своє красномовство він використовував для судового захисту громадян, був щедрим з друзями, і навіть із незнайомими поводився у бесідах чемно; до цього додавалися і такі дари природи як вражаючий зріст, приваблива зовнішність. А поряд

з цим він не відзначався ні суворістю звичаїв, ні стриманістю в насолодах, схилявся до легковажності, пишноти, а подеколи і марнотратності, що, зрештою, було до вподоби більшості, яка, коли у пошані порочність, не бажає мати над собою сувору, безжалісну верховну владу.

49. Початок змови було покладено не Пізоном і не його прагненням; але нелегко вказати, хто був призвідцем, за чиїм підбурюванням утворилося це об'єднання, куди входило багато осіб. Найзавзятішими його учасниками, судячи з мужності, з якою вони зустріли смерть, були трибун преторіанської когорти Субрій Флав і центуріон Сульпіцій Аспер; Анней Лукан і Плавтій Латеран додали свою жагучу ненависть до принцепса. Лукана розпалювали ще й особисті причини, адже Нерон всіляко душив його славу у царині поезії і, пройнятий заздрощами, перешкоджав йому поширювати свої твори; а консула на майбутній рік Латерана втягнула у змову навіть не образа, а полум'яна любов до вітчизни. Серед призвідців такого зухвалого наміру були також — чого годі було від них очікувати — Флавій Сцевін й Афраній Квинціан, обидва з сенаторського стану; Сцевін від розпусти ослаб розумом і гибів у неробстві і дрімоті, а Квинціан, знеславлений через свою м'якотілість і зганьблений Нероном у лайливому вірші, хотів помститися за завдану образу.

50. І ось, повівши мову між собою чи в колі друзів про злодіяння принцепса, про те, що його владі настає край, що замість нього слід вибрати такого, хто здатний зарадити занедба-

ній державі, вони втягнули у змову римських вершників Клавдія Сенеціона, Церварія Прокула, Вулкація Арарика, Юлія Авгурина, Мунація Ґрата, Антонія Натала, Марція Феста; з-поміж них Сенеціон колись був близьким другом Нерона, й оскільки той усе ще ставився до нього з явно удаваною прихильністю, мав достатньо підстав остерігатися чогось найгіршого; з Наталом Пізон завжди ділився своїми потаємними думками; решта пов'язувала з державним переворотом надію на досягнення власних цілей. З військовиків, крім згаданих мною Субрія і Сульпиція, були залучені до співучасті у змові трибуни преторіанських коґорт Ґавій Сільван і Стацій Проксул, а також Максим Скавр і Венет Павел, центуріони. Та своєю найголовнішою опорою змовники вважали префекта преторіанців Фенія Руфа, який зажив доброї слави своїм способом життя, але якого принцепс мов недобачав через лихі і безсоромні витівки Тиґелліна, котрий повсякчас звинувачував його у чому завгодно, а то й наганяв страху Неронові, нашіптуючи йому, що Руф, нібито колишній коханець Аґриппіни, тужить за нею, виношує думку про помсту. Отже, коли змовники впевнилися у тому, що й префект на їхньому боці — а він сам часто підтверджував це у своїх бесідах з ними, — вони взялися докладніше обговорювати, коли і де вбити принцепса. Казали, що Субрій Флав двічі поривався кинутися на нього і в одну мить порішити його: уперше — коли той співав на підмостках, вдруге — коли палац було охоплено вогнем і Нерон, без охорони, бігав

уночі мов несамовитий[29]. В останньому випадку Флава надихало те, що Нерон був на самоті, у першому — велелюддя, тому багато хто став би свідком чудового діяння, але його втримало прагнення вийти сухим з води, яке завжди заважає здійсненню великих задумів.

51. Тим часом, коли вони зволікали, шарахаючись між надією і страхом, така собі Епіхарида, невідомо яким чином дізнавшись про їхній намір (раніше вона була далекою від якихось турбот про суспільне добро), починає розпалювати і картати змовників за нерішучість; зрештою, знудившись їхньою млявістю, вона намагається у Кампанії схилити до змови і зв'язати цим чільних командирів Мізенського флоту. І береться до цієї справи ось так. У цьому флоті служив наварх* Волузій Прокул, один з тих, кому було доручено вбити матір Нерона і який вважав, що, зважаючи на значущість злочину, у якому він брав участь, його недосить просунули. Чи був він давнім знайомим Епіхариди, чи їхнє приятелювання почалося незадовго до того, але хай там як, а він розповів їй про зроблені ним Неронові послуги, про те, що вони так і не були винагороджені, а ще ж додав до цього нарікання і погрозу відплатити йому, щойно випаде нагода, чим подав їй надію, що він сам може увійти у змову і потім втягнути в неї ще багатьох; допомога ж флоту полегшувала справу, бо Нерон, буваючи в Путеолах і Мізенах, постійно розважався морськими плаваннями. Епіхарида ж іде далі й далі: вона

* Наварх — начальник на флоті (*прим. ред.*).

перераховує злодіяння принцепса, говорить, що він відібрав у сенату останню владу[30]. Але вжито заходів, щоб покарати його за гноблення держави: нехай лише Прокул посприяє у цій справі, нехай приведе в середовище змовників найвідважніших і найрішучіших воїнів, і він може очікувати гідної нагороди. Імен змовників Епіхарида, одначе, не назвала. Завдяки цьому донос Прокула ні до чого не привів, хоча про все почуте він сповістив Нерона. Епіхариду викликали на допит і влаштували їй ставку віч-на-віч з донощиком, та оскільки його зізнання не підтверджувалися свідками, їй було неважко відкинути їх. Але її втримали під вартою, бо у Нерона залишалася підозра, що, хоча донос і не підтверджено, він, мабуть, відповідає істині.

52. А проте змовники, остерігаючись зради, вирішили прискорити задумане вбивство і вчинити його в Байях, на віллі Пізона, де, зваблений її красою, часто бував Нерон, де без охорони і звичайного почту відвідував лазні і брав участь у бенкетах. Але Пізон відмовився допомогти, посилаючись на те, що зганьбить себе, якщо святість бенкетного столу і боги гостинності будуть скривавлені вбивством принцепса, яким би він не був; ліпше виконати те, що затіяно задля загального добра, у Римі, геть осоружному для всіх, у спорудженому за побори громадян палаці чи в якомусь громадському місці. Так він сказав для годиться, а насправді потай боявся, щоб, бува, Луцій Сілан, у котрого виняткова знатність і виховання Ґая Кассія, який виростив його, заповідали споді-

вання на високий жереб, не оволодів верховною владою, отримавши підтримку тих, хто стояв осторонь змови і хто жалів би Нерона як усунутого злочинним способом. А втім, багато хто вважав, що Пізон, крім того, остерігався, щоб, бува, надто свавільний консул Вестін не проголосив повернення до свободи, або, обравши імператора на свій розсуд, не підніс йому державу як подарунок. Насправді Вестін не був причетним до змови, хоча згодом, звівши на нього брехливе звинувачення, Нерон задовольнив свою давню ненависть до нього.

53. Врешті-решт вони домовилися виконати ухвалене рішення у день присвячених Церері циркових ігор, адже Цезар, що замкнувся у себе в палаці і в своїх садах, рідко з'являється на люди, але не пропускає видовищ у цирку, де, до речі, серед безлічі глядачів було легко підійти до нього. Вони змовилися, що Латеран звернеться до принцепса з проханням про грошову допомогу і, припавши до його колін із сумирним благанням, враз повалить його і, сильний духом велетень, обезвладнить; після цього до поваленого і безпорадного володаря поспішать центуріони, трибуни і всі, у кого вистачить на це сміливості, і доб'ють його; завдання смертельного удару заповзято домагався Сцевін, котрий носив при собі кинджал, що його він узяв з храму Добробуту або, за іншими відомостями, з храму Фортуни у місті Ферентіні і який нібито був присвячений звершенню великої справи. Тим часом Пізон мав чекати у храмі Церери, звідки його

викличе префект Феній, а потім змовники понесуть його у преторіанський табір, причому, щоб прихилити до нього простолюд, його супроводжуватиме Антонія, донька Цезаря Клавдія. Так розповідає про це Ґай Пліній. Ми вирішили за необхідне не замовчувати це повідомлення, яким би безглуздим і недоречним воно не здавалося: щоб Антонія задля марної надії одважилася надати змовникам своє ім'я і піддаватися небезпеці, а Пізон, відомий своєю любов'ю до дружини, зв'язав себе обіцянкою взяти шлюб з іншою — якщо лише жадання влади не бере гору над рештою пристрастей!

54. Дивно, однак, яким чином усе це зберігалося під прикриттям мовчазності, серед людей різного походження, стану, віку, статі, багатих і бідних, аж поки в будинку Сцевіна не знайшовся зрадник. Напередодні замаху Сцевін після тривалої розмови з Антонієм Наталом, повернувшись додому, запечатав заповіт, після чого вийняв з піхов кинджал, про який я згадував вище і, помітивши, що він з часом ступився, звелів нагострити його на точильному камені до блиску; турботу про це він поклав на вільновідпущеника Міліха. Тоді ж він улаштував бучніший, ніж зазвичай, бенкет, і дав свободу найулюбленішим рабам, а решту обдарував грішми; було видно, що його обсідають глибокі і важкі роздуми, хоча й намагається приховати це жвавими бесідами. Нарешті він звелів приготувати пов'язки для ран і засоби, що зупиняють кров, доручивши це тому ж Міліхові, який чи то знав про змову

і доти зберігав вірність, чи то взагалі не здогадувався про неї і тоді вперше запідозрив, як про це повідомляє більшість письменників. Адже коли його рабська душа перейнялася думками про той зиск, що його мало принести віроломство, та уявленням про незліченні гроші і могутність, то перед цим відступили обов'язок, совість і турбота про благо патрона і згадка про відпущення його на волю. До того ж Міліх прислухався до жіночих, а тому лихіших думок своєї дружини, яка намагалася вселити в нього страх; багато вільновідпущеників і рабів бачили те саме, що бачив він; чиєсь мовчання нічому не зарадить, тим часом нагороду отримає той, хто випередить решту доносом.

55. І ось на світанку Міліх прямує до Сервілієвих садів. Зупинений біля брами, він заявляє, що приніс важливі і грізні звістки, і сторожа відводить його до вільновідпущеника Епафродіта, а той до Нерона, якому він повідомляє про навислу над ним загрозу, про рішучість змовників, про все, що почув, і про свої здогади. Він також показує підготовлену для вбивства Нерона зброю і вимагає привести обвинуваченого. Схоплений воїнами, той почав із спростування висунутих проти нього звинувачень і на питання про кинджал відповів, що, здавна шанований на його батьківщині як священний, цей кинжал зберігався у його спальні і підступом був викрадений вільновідпущеником. Таблиці заповіту він запечатував неодноразово, не чекаючи на якісь особливі обставини і дні. Гроші і свободу він і раніше дарував рабам, але

на цей раз зробив це з більшою щедрістю, тому що його статки обтяжені боргами і він вже не вірить у чинність свого заповіту. Він завжди влаштовував з розмахом бенкети, ведучи приємний спосіб життя, не схвалюваний суворими суддями. Жодних розпоряджень про пов'язки для ран він не давав, проте, оскільки решта обвинувачень явно безпідставні, Міліх додав до них і це, виступивши одночасно і як донощик, і як свідок. У сказане він вклав неабияку твердість, а вільновідпущеника обзивав негідником і підлим злочинцем з такою переконливою люттю, що донос було б відкинуто, якби дружина Міліха не пригадала, що Антоній Натал довго бесідував наодинці із Сцевіном і що вони обидва близькі до Ґая Пізона.

56. Отже, викликають Натала, і їх окремо допитують про те, яким був предмет їхньої бесіди. Оскільки відповіді їх не збіглися, виникли підозри, й обох закували в кайдани. Вони не перенесли вигляду показаних їм знарядь для тортур та погрожування ними; першим заговорив Натал, обізнаний з усім, що стосувалося змови і змовників і до того ж вправніший в обвинуваченнях і в огуді; спочатку він вказав на Пізона, а потім і на Аннея Сенеку — чи тому, що був посередником у перемовинах між ним і Пізоном, чи, можливо, намагаючись догодити Неронові, який ненавидів Сенеку і вишукував способи прибрати його із світу. Дізнавшись про зроблене Наталом зізнання, Сцевін з такою ж слабкодухістю чи вважаючи, що вже все розкрито і подальше мовчання да-

ремне, виказав усіх інших. З-поміж них Лукан, Квінциан і Сенеціон уперто й довго зберігали мовчання, але, зрештою, піддавшися на обіцянку безкарності, вони, щоб загладити своє зволікання, виказали всіх: Лукан — свою матір Ацилію, а Квінциан — Ґлітія Ґалла, Сенеціон — Аннія Полліона, своїх найближчих друзів.

57. Тим часом Нерон, згадавши, що за доносом Волузія у в'язниці перебуває Епіхарида і гадаючи, що жіноче тіло не стерпить болю, повеліває піддати тортурам і її. Та ні батоги, ні вогонь, ні лють катів, роздратованих тим, що не могли впоратися з жінкою, не зламали її і не вибили з неї зізнань. Отже, у перший день допиту від неї нічого не домоглися. Коли наступного дня її в носильному кріслі тягнули у застінок, щоб повторити такі ж тортури (понівечена на палі, вона не могла стояти на ногах), Епіхарида, стягнувши з грудей пов'язку і прикріпивши до спинки крісла зроблений з неї зашморг, просунула туди шию і, звалившись усією вагою тіла, перервала своє і без того кволе дихання. Жінка-вільновідпущениця, що в такому страхітливому становищі прикривала чужих, їй майже не знайомих людей, показала взірець стійкості, тоді як вільнонароджені, чоловіки, римські вершники і сенатори, не зачеплені тортурами, видавали тих, хто кожному з них найближчий і найдорожчий. Адже навіть Лукан, Сенеціон і Квінциан навперебій називали одного за одним учасників змови, через що Нерон з кожним днем проймався дедалі більшим страхом, незважаючи на те, що оточив себе посиленою охороною.

58. А ще ж він немовби віддав під варту весь Рим, розставивши на міських мурах маніпули воїнів і відгородивши його від моря і від річки. На майданах, у домівках, поселеннях і найближчих муніципіях нишпорили римські піхотинці і вершники, змішані з ґерманцями, котрим принцепс довіряв, бо вони чужоземці. Звідси безеперевним потоком вони гнали змовників, закутих у ланцюги, і приводили їх до входу в сади. І коли затримані входили туди і піддавалися допитові, їм ставилася у провину радість, засвідчена коли-небудь з появою того чи того змовника, випадкова розмова, випадкові зустрічі, спільна присутність на бенкеті чи на видовищі. Під час нещадного вибиття дізнань, що його проводили Нерон і Тиґеллін, з такою ж люттю діяв і ще не названий у зізнаннях Феній Руф, котрий, намагаючись відмежуватися від змовників, був немилосердний до своїх товаришів. І він же кивком голови перервав порив Субрія Флава, що стояв поряд і, узявшись за руків'я меча, запитував поглядом, чи не вийняти його і вбити Нерона тут же, під час розслідування.

59. Були й такі, які після розкриття змови, поки допитували Міліха, поки вагався Сцевін, переконували Пізона вирушити до преторіанського табору чи вийти на ростри* і постаратися схилити на свій бік воїнів і народ. Якщо учасники змови підтримають його зусилля, за ними підуть і ті, хто раніше був непричетний до неї; поголос не забариться звеличити переворот, а це — найголовніше у здійсненні

* Ростри — трибуни для виголошення промов на форумі (*прим. ред.*).

великих задумів. Нерон же не передбачав жодних заходів для відвернення заколоту. А навіть хоробрих чоловіків несподіванка жахає, і цей фіґляр, за котрим підуть лише його наложниці й Тиґеллін, зрозуміло, не посміє підняти зброю на бунтівників. Відвага звершує багато такого, що бездіяльним здається недосяжною метою. Марне було сподівалися на мовчання і на вірність такої великої кількості змовників, кожен з яких наділений духом і тілом; для катувань і підкупу нема нічого недоступного. От-от прийдуть і закують його самого в окови, і він зустріне безславну смерть. Наскільки почесніше для нього загинути, віддавшись суспільній справі, піднявши гасло на захист свободи. Нехай краще йому відмовлять у допомозі воїни і покине народ, але його смерть, якщо доведеться розлучитися з життям, буде виправдана перед душами предків і перед нащадками. Не послухавшись цих напучень, ненадовго покрутившись серед народу, а потім зачинившись у себе вдома, Пізон зміцнював у собі дух у передчутті близької загибелі, поки до нього не прийшов загін воїнів, складений Нероном з новобранців, які щойно вступили на службу, бо старих воїнів він остерігався, вважаючи, що вони сповнені доброзичливості до Пізона. Він помер, розрізавши собі вени на обох руках. Свій заповіт він наповнив огидною улесливістю до Нерона — так він учинив з любові до дружини, жінки незнатного походження і не прикметної іншими чеснотами, крім тілесної вроди; він її відібрав у друга, з котрим вона

раніше була одружена. Її звали Сатрія Ґалла, а її попереднього чоловіка — Доміцій Сіл. Цей — своїм терпінням, та — безсоромністю посилили згодом ганьбу Пізона.

60. Слідом за Пізоном Нерон стратив обраного консулом на майбутній рік Плавтія Латерана і до того ж так квапився з його вбивством, що не дозволив йому обняти наостанок дітей і не надав тих коротких хвилин, у які він міг би сам накласти на себе руки. Його, схопленого, привели на місце для страти рабів, де він і був зарубаний трибуном Стацієм, до кінця зберігши мовчання і навіть не зробивши закиду цьому трибунові, теж учаснику змови.

Потім слідом за цим відбулося вбивство Аннея Сенеки, особливо приємне принцепсові, і не тому, що він достеменно з'ясував причетність Сенеки до змови, але тому, що, не домігшись нічого з отрутою, отримав змогу вдатися до меча. Назвав Сенеку лише Натал, та й він заявив лише про те, що був посланий до хворого Сенеки, аби побачитися з ним і запитати, чому він не допускає до себе Пізона — їм було б краще підтримувати дружні стосунки у спілкуванні між собою, — а Сенека відповів йому, що обмін думками як через посередників, так і через часті бесіди віч-на-віч не стане у пригоді ні тому, ні тому; зрештою, його спокій залежить від добробуту Пізона. Трибунові преторіанської когорти Ґавію Сільванові віддається наказ передати це все Сенеці і дізнатися в нього, чи підтверджує він слова Натала і свою відповідь. Саме того дня Сенека чи то ви-

падково чи то зумисне повернувся з Кампанії і зупинився у своєму приміському маєтку, розташованому від Рима на чотири тисячі кроків. Сюди вже надвечір прибув трибун і, оточивши віллу загонами воїнів, виклав Сенеці, котрий обідав у товаристві дружини Помпеї Пауліни і двох друзів, доручення імператора.

61. Сенека відповів, що до нього прислали Натала, і від імені Пізона той висловив жаль, що він, Сенека, його не приймає, а він, вибачаючись, послався на нездужання і на те, що йому важливіше мати спокій. У Сенеки не було жодних причин ставити добробут приватної особи вище за своє дозвілля. До лестощів він взагалі не схильний. І ніхто не знає цього краще за Нерона, якому частіше доводилося переконуватися в незалежності суджень Сенеки, ніж у його догідливості. Трибун доповів про це принцепсу у присутності Поппеї і Тиґелліна, найближчих радників Нерона в усіх його злодіяннях, і Нерон запитав, чи не збирається Сенека добровільно розлучитися з життям. На це трибун запевнив, що не завважив жодних ознак страху, жодного смутку в його словах, пригніченості на обличчі. І трибун отримує наказ негайно повернутися до Сенеки і сповістити йому смерть. Фабій Рустік передає, що він попрямував не тим шляхом, яким приходив, а звернув з дороги до префекта Фенія і, виклавши наказ Цезаря, запитав, чи слід йому скоритися, і той підказав робити, що велено: злощасне боягузтво вже охопило всіх. Трибун Сільван також був учасником змови, але сприяв тим злочинам, задля помсти за які

й пристав до змовників. Усе ж він не відважився вимовити слова безжального вироку, дивлячись у вічі Сенеці, тож послав до приреченого одного з центуріонів.

62. Сенека, не відчуваючи страху, вимагає принести його заповіт. Центуріон не дозволив, і тоді Сенека, обернувшись до друзів, вигукує, що, коли його позбавили можливості віддячити їм належним чином, він заповідає їм те, що залишається єдиним, але найціннішим з його спадку, а саме спосіб життя, якого він дотримувався, і якщо вони пам'ятатимуть про це, то заживуть доброї слави, що стане винагородою за їхню вірність. Разом із тим він намагається стримати їх від сліз то розмовою, то прямим закликом до твердості і запитує, а де ж настанови мудрості, де осмислена за безліч років розважливість в умовах злигоднів? Кому не відома кровожерність Нерона? Після вбивства матері і брата йому тільки й залишається, що знищити і вихователя та навчителя.

63. Висловивши такі і подібні речі нібито для всіх, він пригортає дружину і, трохи розчулившись, порівняно із засвідченою перед цим непохитністю, благає її не впадати у вічну журбу, але, роздумуючи про проведене ним у чеснотах життя, шукати собі розради, що полегшить її тугу за чоловіком. Але вона заперечує, що, мовляв, сама прирекла себе на смерть, і вимагає, щоб її вразила чужа рука. На це Сенека, розуміючи, що така кончина прославить її, і, спонуканий любов'ю, адже страхався покинути жінку, якій був відданим, беззахисну перед кривдами,

відповів: «Я повідав тобі те, що могло б примирити тебе з життям, але ти волієш гідну смерть; не заздритиму величі твого вчинку. Тож із однаковою мужністю і з однаковою твердістю розлучімося з життям, але в твоєму кінці величі більше». Після цього вони одночасно розрізали собі вени на обох руках. Але оскільки із старечого й ослабленого мізерним харчуванням[31] тіла Сенеки кров ледве текла, він надрізав собі також жили на гомілках і під коліньми; виснажений пекучим болем, він, щоб своїми стражданнями не зламати духу дружини і, бачачи її муки, самому не втратити стійкості, радить їй піти в іншу спочивальню. І оскільки навіть в останні хвилі його не покидало красномовство, він викликав писарів і продиктував багато чого, що було згодом видано; переповідати його справжні слова я не буду.

64. Але Нерон, особисто не маючи нічого проти Пауліни і не бажаючи посилювати викликане його жорстокістю всенародне обурення, повеліває не дати їй померти. За наполяганням воїнів раби і вільновідпущеники перев'язують їй руки і зупиняють кровотечу. Ймовірно, вона була без тями; та оскільки натовп завжди ладний в усьому вбачати гірше, не бракувало і таких, хто вважав що в страху перед невблаганною ненавистю Нерона вона домагалася слави вірної дружини, яка одважилася померти разом з чоловіком, але коли з'явилася надія на кращу долю, не здолала спокуси зберегти життя. Вона лише на кілька років пережила чоловіка, з похвальною постійністю шануючи його пам'ять;

на її обличчі і тілі виразно проступала та мертвотна блідість, яка промовисто свідчила про незагойну втрату життєвих сил. Тимчасом Сенека, пригнічений тим, що справа затягується і смерть не квапиться наставати, просить Стація Анна, чиї відданість у дружбі і мистецтво лікування здавна знав і цінував, подати заздалегідь приготовлену про всяк випадок отруту, якою вбивають засуджених карним судом афінців[32]; її принесли, і Сенека випив отруту, але намарне, тому що його члени вже схололи і тіло вже не сприймало її дії. Тоді Сенеку занурили в басейн з теплою водою, і він оббризкав нею рабів, що стояли поруч, зі словами, що цією вологою він звершує узливання Юпітерові Визволителеві. Потім його переносять у розпарену лазню, де він і пустився духу, після чого його тіло спалюють без урочистих поховальних обрядів. Так розпорядився він сам у заповіті, передбачивши свою смертну годину ще в ті дні, коли володів величезними статками і був усемогутнім.

65. Ходила чутка, що на таємній нараді Субрія Флава з центуріонами було вирішено, і не без відома Сенеки, одразу ж після вбивства Нерона, яке мав підлаштувати Пізон, покінчити і з ним, а верховну владу передати Сенеці, людині бездоганного життя, як обраному очільником держави з огляду на його блискучі і славні чесноти. Поширювалися у місті і слова Флава, котрий нібито говорив, що ганьба не зітреться, якщо після усунення кіфареда його місце заступить трагічний актор: коли-бо Нерон співав під кіфару, то Пізон часто бував у трагічному одязі.

66. Але дуже швидко з'ясувалося, що у змові брали участь і військові, адже багато хто із затриманих запалилися бажанням викрити Фенія Руфія, котрий викликав у них ненависть тим, що, бувши таким самим змовником, як вони, піддавав їх допитам як слідчий. І ось одного разу, коли він погрозами вимагав зізнань, Сцевін, усміхаючись, сказав, що ніхто не знає про цю справу більше, ніж він, і почав напучувати Руфія, аби він віддячив визнанням такому принцепсові. На це той не відповів ні словами, ні мовчанням, а затинаючись і бурмочучи щось невиразне, сам себе видав своїм збентеженням. Усі інші, зокрема римський вершник Церварій Прокул, постаралися його викрити, і за наказом імператора присутній там воїн Кассій, що відзначався надзвичайною тілесною дужістю, хапає Руфія і накладає на нього ланцюги.

67. Невдовзі за доносом тих самих викажчиків беруть під варту Субрія Флава. Спочатку він відмагався від участі у змові, посилаючись на несхожість у звичаях, на те, що він, людина військова, не почав би злигуватися для скоєння такого великого злодіяння з розманіженими паничами, котрі і зброї не тримали в руках. Але зрештою, не витримавши невідступного осуду, він вирішив здобути славу зізнанням. На запитання Нерона, з яких причин він дійшов до того, що забув присягу та обов'язок, Флав відповів: «Я зненавидів тебе. Не було воїна, який перевершував би мене у відданості тобі, поки ти був гідний любові, але я почав ненавидіти

тебе після того, як ти став убивцею матері і дружини, фіглярем, катом і палієм». Я навів його справжні слова, бо на відміну від слів Сенеки вони не були оприлюднені, а тимчасом ці щирі і різко висловлені думки солдата не менше заслуговували на те, щоб про них знали. В усьому слідстві щодо цієї змови не було нічого такого, що б так уже сильно дошкулило слухові Нерона, котрий наскільки легко коїв злочини, настільки не призвичаївся вислухувати докори за вчинене зло. Здійснення смертного вироку над Флавом доручається трибунові Вейанієві Ніґеру. За його наказом на найближчому полі вирили яму, яку Флав презирливо назвав тісною і неглибокою; звернувшись до розставлених навколо неї воїнів, він кинув: «Навіть це зроблено не за статутом». І коли Вейаній запропонував йому сміливо підставити шию, Флав сказав: «Щоб ти її так само сміливо зітнув!» І той, трусячись усім тілом, ледве двома ударами відітнув Флавові голову, проте, хвалячись своєю безжалісністю перед Нероном, доповів йому, що уколошкав Флава за півтора удари.

68. Такий самий приклад мужності подав і центуріон Сульпіцій Аспер, котрий, коли Нерон запитав, чому той вступив у змову, щоб учинити замах на його життя, коротко відповів, що іншого способу зарадити його мерзотам не було; одразу після цього за наказом Нерона його було страчено. Не знеславили себе, ідучи на страту, й інші центуріони; тільки Феній Руф не проявив сили духу, внісши слізні нарікання навіть у свій заповіт.

Нерон очікував, що й консул Вестін буде викритий як учасник змови, бо вважав його свавільним і вороже налаштованим; але ніхто із змовників не посвятив Вестіна у задумане, більшість — тому, що вважали його необачним і незгідливим. Ненависть Нерона до Вестіна виникла з давньої між ними дружби, бо той, збагнувши до кінця ницість принцепса, почав ставитися до нього з презирством, тоді як Нерон страхався прямоти й різкості свого друга, котрий часто висміював його у в'їдливих дотепах, які, коли в них вкладено багато правдивого, залишають по собі злостиву згадку; Вестін узяв шлюб із Статилією Мессаліною, добре знаючи про те, що один з її коханців — Цезар.

69. Оскільки ж не було названо ні очевидного злочину, ні обвинувача, то Нерон, не маючи змоги прикритися личиною судді, вдався до самовладного насильства. Він посилає трибуна Ґереллана з коґортою воїнів, звелівши йому попередити наміри Вестіна сховатись у своєму подібному до фортеці домі і приборкати добірну молодь, що охороняла його; адже Вестін у своєму вивищеному над форумом будинку тримав підібраних за віком вродливих рабів. Виконавши на цей день свої консульські обов'язки, він давав бенкет, нічого не боячись чи приховуючи свої побоювання, коли раптово воїни, увійшовши до його покоїв, сказали, що його викликає трибун. Вестін, не гаючись, підводиться з-за столу. І все відбувається в одну мить: він замикається з лікарем у спальні, де надрізає вени; ще не безсилого, його пере-

носять у лазню і занурюють у теплу воду, при чому він не прохопився бодай словом нарікання на свою недолю. Усіх, хто брав участь у його бенкеті, оточує варта, і їх відпускають тільки пізньої ночі, лише після того, як Нерон, уявивши собі жах гостей і досхочу насміявшись над ними, сказав нарешті, що вони досить розплатилися за наданий консулом частунок.

70. Слідом за тим він повеліває піти з життя Аннеєві Лукану. І коли той, стікаючи кров'ю, відчув, що у нього холонуть руки і ноги і життєва снага покидає поволі тіло, хоча душевний запал ще його не покинув, і свідомість ще не потьмяніла, йому згадалися складені ним вірші, у яких зображався поранений воїн[33], котрий помирав такою ж смертю. Він прочитав уголос ці вірші, і то були останні вимовлені ним слова. Після нього загинули Сенеціон, Квінциан і Сцевін, які піднялися в цю лиху годину над своєю попередньою слабкодухістю, а потім і решта змовників, не звершивши і не висловивши нічого, гідного згадки.

71. Місто наповнилося похоронами, а так само і жертвоприношеннями на Капітолії, і той, у кого загинув син чи брат, і той, у кого — родич чи друг, складали шану богам, прикрашали лавровими гілками свої будинки, припадали навколішки до колін Нерона, й осипали поцілунками його руку. І він, побачивши в цьому вираз радості, винагородив помилуванням Антонія Натала і Церварія Прокула, котрі поквапилися з доносами. Збагачений нагородами Міліх прибрав собі прізвисько «Сотер»[34].

З-поміж трибунів Ґавій Сільван, незважаючи на прощення, власноруч убив себе, а Стацій Проксум, попри дароване йому імператором помилування, змарнував таку можливість, безглуздо покінчивши з собою. Від посади трибуна були звільнені[35]... Помпей, Корнелій Марціал, Флавій Непот, а Стацій Доміцій — не через явну ворожість до принцепса, а оскільки їх вважали недосить надійними. Новію Пріскові через його близькість до Сенеки, Ґлітієві Ґаллу й Аннеєві Полліону, скоріше огудженим, ніж викритим, було визначено заслання. Пріска і Ґалла супроводжували їхні дружини Арторія Флакціона й Еґнація Максимілла; значні статки Максимілли спочатку були збережені за нею, а потім відібрані; і те й те лише збільшило її славу. Під приводом участі у змові проганяють також Руфрія Кріспіна, але справжньою причиною цього була давня ненависть до принцепса, тому що раніше він перебував у шлюбі з Поппеєю. Вергінія Флава і Музонія Руфа прирекли на вигнання їхнє знане ім'я: Вергіній здобув прихильність молоді своїм красномовством, Музоній — настановами у філософії. Клувідієну Квієту, Юлієві Аґриппі, Блітію Катуліну, Петронію Пріску і Юлієві Альтіну немовби для того, щоб вони утворили ціле поселення, надаються місцем заслання острови Егейського моря. Дружину Сцевіна Цедицію і Цезеннія Максима вислано з Італії — вони лише з цього покарання дізналися про свою причетність до справи. Матір Аннея Лукана Ацилію було обійдено і покаранням, і прощенням.

72. Після звершення усього цього Нерон, скликавши зібрання воїнів[36], роздав їм по дві тисячі сестерціїв на чоловіка і, крім цього, звільнив їх від оплати хліба, який вони раніше купували за державною ціною. Потім, немовби для звіту про звершені на війні подвиги, він скликає сенат і нагороджує тріумфальними відзнаками колишнього консула Петронія Турпиліана, претора на наступний рік Кокцея Нерву і префекта преторіанців Тиґелліна, настільки підносячи при цьому Тиґелліна і Нерву, що, крім тріумфальних статуй на форумі, їм встановлюються зображення і в Палатинському палаці. Консульські відзнаки було надано Нимфідієві[37]... і оскільки мова про нього заводиться вперше, я скажу кілька слів про нього, тим більше, що згодом і він стане жертвою[38] лихоліть, що звалилися на римлян. Народжений матір'ю — вільновідпущеницею, яка торгувала своєю вродою серед рабів і вільновідпущеників з палацу принцепсів, він стверджував, що його батьком був Ґай Цезар — чи тому, що з якоїсь випадковості він скидався на нього високим зростом і страшним виглядом, чи тому, що Ґай Цезар, котрий не гребував навіть вуличними повіями, і справді потішився з його матірю[39]...

73. Нерон, не задовольнившись скликанням сенату і промовою до сенаторів, видав також указ до народу і приклав до нього зібрані в окрему книгу свідчення на користь засуджених. Адже народний поголос не жалів його: скрізь говорили, що він знищив стількох

славних і ні в чому не винних мужів винятково через заздрощі і від страху. Але що змова виникла, розрослася і була розкрита — у цьому і тоді не сумнівався ніхто з тих, хто дошукувався істини, та й після загибелі Нерона дехто, повернувшись до Рима, зізнавалися, що були її учасниками. І ось, коли усі в сенаті змагалися в ницих лестощах, і то старанніше, що важчою була зазнана кимось втрата, на Юнія Ґалліона, котрий був настраханий вбивством його брата Сенеки і смиренно благав про пощаду, накинувся із звинуваченнями Салієн Клемент, називаючи Ґалліона ворогом і вбивцею, поки його одностайно не зупинили сенатори, які заявили, що в його поведінці можна вбачати намір зловживати суспільним лихом для особистих порахунків і що не личить закликати до нових жорстоких покарань у справі, яка завдяки милосердю принцепса вже залагоджена і віддана на забуття.

74. Слідом за цим запроваджуються дари і подячні молебні божествам та особливі почесті — богові сонця[40], чий давній храм стояв у цирку, де готувався злочин, і чиїм відмітним знаком були розкриті таємні задуми змовників; ухвалюється постанова і про те, щоб циркове видовище на честь богині Церери було відзначено більшою кількістю кінських перегонів, щоб місяць квітень і надалі носив ім'я Нерона[41], і щоб у тому місці[42]... де Сцевін видобув свій кинджал, був споруджений храм богині Добробуту. Цей кинджал, звелівши на ньому написати «Юпітерові Месникові», — Не-

рон сам особисто освятив на Капітолії; тоді на ці слова не звернули уваги, але після того як Юлій Віндекс учинив заколот, у них почали бачити віщування і передвістя майбутньої помсти. Я знайшов у протоколах сенату, що консул на наступний рік Аницій Церіал, відгукуючись про цю постанову, запропонував якомога швидше спорудити за державний кошт храм божественному Неронові. Зрозуміло, він виходив з того, що принцепс нібито незмірно піднісся над присудом смертних і заслуговує на їхнє поклоніння, але Нерон заборонив це, остерігаючись, що дехто може витлумачити спорудження такого храму як прикмету його швидкої смерті: адже принцепс удостоюється божеських почестей, лише тоді, коли, поживши серед людей, він іде з цього світу.

КНИГА ШІСТНАДЦЯТА

1. Слідом за тим з Нерона поглузувала доля, чому посприяли його легковажність і обіцянки Цезеллія Басса, пунійця родом, котрий, неспокійний за вдачею, повірив у те, що видиво, побачене ним уві сні, є, безсумнівно, правдивим; вирушивши до Риму і домігшись підкупом, щоб його впустили до принцепса, він повідомляє йому, що на своєму полі знайшов глибочезну печеру, у якій заховано безліч золота, не у вигляді грошей, а в грубих стародавніх брилах. Там лежать важезні золоті цеглини, а з другого боку здіймаються золоті колони: усе це було сховано протягом багатьох століть, щоб збагатити їхнє покоління. При цьому він висловив припущення, що ці скарби приховала втікачка з Тіра і засновниця Карфагена, фінікійка Дідона[1], щоб її новий народ, володіючи таким незліченним багатством, не зіпсувався й не розлінувався та щоб царів-нумідійців, і без того ворожих, не розпалювала до війни жадоба золота.

2. Недовго думавши, чи йняти віри оповідачеві і наскільки правдива його розповідь, не пославши нікого із своїх, щоб перевірити отримане повідомлення, Нерон зумисне по-

ширює чутки про сховані багатства і відряджає людей з наказом привезти їх, так немовби він вже заволодів ними. Споряджаються триреми з добірними веслярами, щоб прискорити плавання. У ті дні тільки про це і подейкували, народ — з притаманним йому легковірством, розсудливі люди — висловлюючи сумніви, які їх оповивали. Трапилося так, що у цей самий час провадилися — вдруге після їхнього заснування — п'ятирічні ігри[2], і оратори, вихваляючи принцепса, зверталися саме до цього. Адже тепер земля породжує не тільки, як завжди, плоди і золото у суміші з іншими металами, але нині вона обдаровує своїми щедротами як ніколи раніше, і боги посилають готові до вжитку багатства. Додавали вони до цього й інші догідливі вигадки, вправляючись однаково у красномовстві і в лестощах, певні у тому, що слухач йнятиме віри будь-чому.

3. Тим часом, плекаючи ці нісенітні надії, Нерон з кожним днем ставав дедалі марнотратнішим; вичерпувалися нагромаджені казною кошти, неначе в його руках були такі скарби, яких вистачить на багато років невтримних витрат. Сподіваючись на ці скарби, він розщедрився на всілякі подарунки, й сподівання незліченних багатства стало однією з причин зубожіння держави. Адже Басс, за яким ішли не тільки воїни, але й залучений для проведення робіт сільський люд, безперестанно переходячи з місця на місце і щоразу стверджуючи, що саме тут розташована обіцяна печера, перекопав свою землю і широкий простір навколо

неї; дивуючись, чому лише в цьому випадку сновидіння обмануло його, хоча всі попередні неодмінно справджувалися, він таки полишив безглузду впертість і добровільною смертю уникнув сорому й страху перед розплатою. А втім, деякі письменники повідомляють, що його запроторили до в'язниці і потім звільнили, але для відшкодування царської скарбниці конфіскували його майно.

4. Скажемо й про те, що, ще до того, як почалися п'ятирічні змагання, сенат, намагаючись запобігти всенародній ганьбі, запропонував імператорові нагороду за спів і на додачу до неї вінок переможця в красномовстві, що звільнило б його від безчестя, поєднаного з виступом на підмостках. Але Нерон, відповівши, що він не потребує, аби біля нього заходжувалися, а також і того, щоб його підтримував сенат, і що, змагаючись на рівних правах зі своїми суперниками, він досягне заслуженої слави за безсторонньої оцінки суддів, тож спершу декламує поетичні твори, а потім на вимогу натовпу, який наполягав, аби він проявив увесь свій хист (такими словами він висловив своє бажання), він знову виходить на сцену, в усьому дотримуючись прийнятих кіфаредами правил: не присідати для відпочинку, не витирати поту нічим, крім одягу, в який зодягнутий, не допускати, щоб було помічено, як щось тече з рота і ніздрів. На завершення він, схиливши коліно, порухом руки висловив свою величезну повагу до глядачів, після чого, вдавано хвилюючись, застиг, очікуючи рішен-

ня суддів. І римська юрба, призвичаєна відзначати жести акторів, що припали їй до вподоби, вибухнула розміреними вигуками схвалення та оплесками. Можна було подумати, що вона охоплена бурхливою радістю; а втім, ці люди, байдужі до суспільної ганьби, мабуть, і насправді раділи щиро.

5. Але мешканцям провінцій, котрі прибули в особистих справах чи як представники з віддалених муніципіїв Італії, де поки що зберігалися суворі давні звичаї, або з далеких теренів, котрі були непризвичаєні до тієї розгнузданості, що панувала в Римі, важко давалося спокійно спостерігати за тим, що відбувається навколо них; не могли вони впоратися з безсоромним обов'язком плескати в долоні; їхні невмілі руки швидко втомлювалися, вони збивали з пантелику вправніших і спритніших, і їх часто гамселили воїни, розставлені між рядами для того, щоб жодна мить не минала у незлагоджених вигуках чи у лінивому мовчанні. Відомо, що багатьох вершників, що пробиралися крізь тісні входи серед натовпу, було задушено, а інших, котрі провели день і ніч на своїх лавочках, спіткали смертельні хвороби. Та ще страшніше було не з'явитися на видовище, адже багато наглядачів явно, а ще більша кількість їх потай фіксували імена й обличчя тих, хто входив у приязному чи неприязному настрої. За їхніми донесеннями, дрібний люд негайно засуджували на страту, а знатних згодом настигла затаєна спочатку ненависть принцепса. Розповідали, що Веспасіан, здоланий сном, заплющив очі, за

що на нього накинувся з лайкою вільновідпущеник Феб; ледве спекавшись його завдяки заступництву поважних і чесних людей, пізніше він уникнув найпевнішої загибелі[3], бо ж доля визначила йому щось більше.

6. Після завершення змагань померла Поппея; причиною її смерті був чоловік, котрий у раптовій нестямі вдарив її вагітну ногою. Я не вірю, що вона загинула від отрути, хоча деякі письменники повідомляють про це скоріше з ненависті до Нерона, ніж із переконання; адже він хотів мати від неї дітей і до того ж любив дружину. Тіло її не було спалено на вогні, як це заведено у римлян, але за звичаєм чужоземних царів його напахують духмяношами і бальзамують, після чого переносять у гробницю Юліїв[4]. Усе ж їй було влаштовано похорони за державний кошт, і Нерон з ростральної трибуни виголосив над нею надгробне слово, у якому говорив про її вроду, про те, що вона була матір'ю божественного немовляти, і про всі інші дари долі, ставлячи їх у заслугу їй.

7. Убивство Поппеї, з якого, прибравши вдавано сумного вигляду, раділи всі, хто згадував про її безсоромство і кровожерність, Нерон доповнив новим злодіянням: він заборонив Ґаєві Кассію брати участь у її погребінні, що було першим передвістям біди, яка нависла над ним. Вона і не забарилася впасти на нього, а разом з тим — і на Сілана, хоча за ними не було іншої провини, крім тієї, що Кассій вирізнявся своїми успадкованими від предків статками і суворим дотриманням звичаїв, а Сілан — знатністю похо-

дження і скромністю, у якій він переживав свою юність. Отже, Нерон надіслав сенатові промову, у якій наполягав на відстороненні їх обох від державних справ, і закинув Кассієві те, що між зображеннями предків він вшановує і статую Ґая Кассія з викарбуваним на ньому написом: «Вождеві партії»; адже це — зародок громадянської війни і заклик відпасти від дому Цезарів; але для розпалювання усобиць Кассій звеличує не лише згадку про осоружне ім'я, він також зробив своїм спільником Луція Сілана, юнака знатного роду і з честолюбними прагненнями, щоб виставити його знаменом перевороту.

8. Потім він накидався на Сілана з тими ж обвинуваченнями, якими раніше звів зі світу його дядька Торквата, а саме тим, що ніби він уже розподілив між своїми вільновідпущениками обов'язки з управління державою, поклавши на них завідування казною, прийом прохань і ведення листувань — звинуваченнями беззмістовними і брехливими, бо Сілан, наляканий загибеллю дядька, не втрачав надзвичайної пильності. Після цього під виглядом свідків завели в сенат тих, хто звів наклеп на Лепіду, дружину Кассія і тітку Сілана, стверджуючи, що вона винна у кровозмісному зв'язку з сином свого брата і в зловмисних священнодійствах. Було притягнуто до суду як співучасників також сенаторів Вулка́ція Тулліна і Марцелла Корнелія і римського вершника Кальпурнія Фабата; звернувшись з апеляцією до принцепса, вони уникли невідкладного ухвалення вироку, а потім, оскільки Нерон невдовзі був поглинутий

розглядом найважливіших державних злочинів, взагалі спекалися переслідування, тому що їхня справа вважалася менш істотною.

9. Відтак згідно з сенаторською постановою, Кассієві і Сіланові визначається заслання; долю Лепіди мав вирішити Цезар. Кассія спровадили на острів Сардинію доживати свого віку. Сілана під приводом вислання на острів Наксос привезли в Остію, а потім ув'язнили в апульському муніципії під назвою Барій. Там, розумно переносивши незаслужено спостиглу його кару, він гине від руки центуріона, підісланого, щоб його вбити; коли той порадив йому розрізати собі вени, він відповів, що, приготувавши для смерті свій дух, усе ж він не бажає позбавляти вбивцю похвали за виконання даного йому наказу. І хоча Сілан був беззбройний, центуріон, бачачи його могутню тілобудову і те, що він скоріше охоплений гнівом, ніж страхом, повеліває воїнам убити його. Сілан не прогавив нагоди вчинити їм опір і, наскільки міг, голіруч відбивався від них, раз по раз гамселячи їх кулаками, поки не впав, мов на полі бою, від поранень, яких центуріон завдав йому у груди.

10. З не меншою готовністю зустріли смерть Луцій Ветер, його теща Секстія і донька Полліта, немилі принцепсові як живий докір, — адже він віддав на страту Рубеллія Плавта, зятя Луція Ветера. Привід до безжалісного переслідування Ветера подав його вільновідпущеник Фортунат, котрий, розікравши майно патрона, вдався до його звинувачення, в чому йому допомагав Клавдій Даміан, котрого за ганебні вчинки ки-

нув у в'язницю Ветер, колишній проконсул Азії, а тепер звільнив з неї Нерон у нагороду за висунуте ним звинувачення. Дізнавшись про це, ще й зрозумівши, що вільновідпущеника виставляють проти нього як рівного, звинувачений подався до свого маєтку поблизу Формій; там його оточують воїни, що отримали таємні вказівки провадити за ним таємне спостереження. Разом із ним була і його донька, не тільки геть знервована через навислу над ним загрозою, але й змучена давнім смутком, що охопив її відтоді, коли вона побачила вбивць свого чоловіка Плавта; вона тоді обійняла його скривавлену шию і зберігала у себе забагрений кров'ю одяг; безутішна вдова, поринута в жалобу, не торкалася жодної страви, крім необхідної для підтримання життя. На прохання батька вона виїздить до Неаполя, але, оскільки її не допустили до Нерона, підстерігає його біля дверей і, дочекавшися, поки він вийде, благає, щоб він вислухав ні в чому не винного і не віддав того, хто одночасно з ним був наділений званням консула[5], як жертву вільновідпущеникові — то по-жіночому проливаючи сльози, то, перевищуючи силу своєї статі, говорила твердим обуреним голосом, аж доки принцепс не показав, що однаково нечутливий і до благань і до ненависті.

11. Отже, вона сповіщає батькові, що треба полишити надію і скоритися неминучому. Одночасно надходить звістка, що готується розслідування сенату і безжальний вирок. Багато хто переконував Ветера переписати значну частину своїх статків Цезареві, а від-

так зберегти решту за внуками. Але він відкинув ці поради, не бажаючи насамкінець заплямувати догідливістю життя, прожите, як і личило вільному, і, роздавши рабам усю готівку, велить їм узяти собі також те, що можна було винести з домівки, залишивши в ньому три ложа, щоб було на чому померти. Після цього у тій самій спальні, одним і тим самим ножем все сімейство розрізує собі вени. Їх переносять у лазню, вкритих лише тим одягом, якого вимагала пристойність. Погляди батька були спрямовані на доньку, бабці — на внучку, а тієї — на їх обох, і кожен, бажаючи покинути близьких при смерті, але ще живими, молиться про якнайшвидший кінець свого згаслого життя. Доля зберегла природну послідовність, і спочатку згасли старші, а за ними та, яка лише входила в життя. Звинувачення проти них було висунуто після їхнього похорону, і сенат постановив стратити їх за звичаєм предків, але Нерон виступив з інтерцесією[6] і дозволив засудженим вибрати смерть на свій розсуд. Ось такому глумлінню піддали людей, вже страчених.

12. Римського вершника Публія Ґалла за те, що він був близький до Фенія Руфа і не чужий Ветерові, позбавили вогню і води. Обвинувачеві-вільновідпущенику в нагороду за проявлену вірнопідданість надається місце в театрі серед відведених для гінців при народних трибунах. Було перейменовано місяці, що йдуть за квітнем, або, що те саме, неронієм: травень названо іменем Клавдія, червень — Ґерманіка,

причому Корнелій Орфіт, за чиєю пропозицією це було виконано, обґрунтовував перейменування червня тим, що в цьому місяці було вбито за їхні злочини двох Торкватів[7], внаслідок чого назва стала зловісною.

13. Цей рік, затьмарений стількома злодіяннями, боги означили бурями і моровицею. Уся Кампанія була спустошена вихором, який, розвалюючи скрізь будівлі, насадження дерев і розкидаючи зібраний у комори врожай, доніс своє шаленство до околиць Рима, де людський рід вимирав від пошесної хвороби, коли ще й не було жодних помітних відхилень у погоді. Будинки наповнювалися мертвими тілами, вулиці — похоронними процесіями; ні статі, ні віку не оминала ця згуба; смерть з однаковою стрімкістю вихоплювала і рабів, і вільнонароджених з простолюду посеред голосіння їхніх дружин і дітей, котрі перебували біля них, оплакуючи їх, і нерідко невдовзі бували спалені на таких самих багаттях. За померлими вершниками і сенаторами, хоча їх і була велика кількість, тужили менше, вважаючи, що, розділивши спільну лиху долю, вони попередили жорстокість принцепса.

Того ж року в Нарбонській Ґаллії, Африці й Азії провели набір для поповнення леґіонів іллірійського війська, з якого звільнялися непридатні для служби за віком і станом здоров'я. Містові Луґдуну, що зазнав руйнацій[8], на відновлення розвалених будівель принцепс видав чотири мільйони сестерціїв; таку ж суму надали луґдунці і Римові, коли останній спіткало лихо[9].

14. За консульства Ґая Светонія і Лукція Телезіна[10] Антистій Созіан, котрий, як я сказав, за написання лайливих віршів на Нерона був відпроваджений на заслання, прочув про те, у якій пошані донощики і який швидкий принцепс на страти. Наділений неспокійною душею і не лінуючись скористатися першою-ліпшою нагодою для досягнення своєї мети, Созіан заприятелював, зважаючи на спільну долю, із засланим у те саме місце, що й він, Памменом, відомим знавцем мистецтва халдеїв і внаслідок цього зв'язаним дружніми стосунками з багатьма обізнаними особами. Созіан розумів, що небезпідставно до нього постійно прибувають і радяться гінці, і знав до того ж, що Публій Антей щороку видає Памменові кошти. Знав він і про те, що Нерон ненавидить Антея за його відданість пам'яті Аґриппи, що статків в Антея досить, аби роз'ятрити у принцепса заздрість, яка спричинилася до загибелі багатьох людей. І ось, перехопивши надісланого Антеєм листа, викравши в Паммена гороскоп Антея з пророкуванням про його долю й оволодівши, крім того, його ж запискою про народження і життя Осторія Скапули, Созіан пише принцепсові, що надасть важливі стосовно Цезаревої безпеки відомості, якщо його повернуть на короткий час із заслання: адже Антей і Осторій зазіхають на верховну владу і силкуються дізнатися, яка доля приготовлена їм і Цезареві. Негайно були споряджені лібурни*, і Созіана враз привезли

* Лібурна — легке судно, запозичене Авґустом у мешканців Лібурнії і використовуване для воєнних цілей (*прим. ред.*).

до Рима. Щойно поширилася звістка про його донос, Антея й Осторія вважали вже радше засудженими, ніж підслідними, і дійшло до того, що ніхто не захотів би прикласти до заповіту Антея свою печатку, якби не сприйняті як повеління слова Тиґелліна, котрий незадовго до того нагадав Антеєві, що йому не слід баритися зі своїми останніми розпорядженнями. І той, ковтнувши отруту і знемагаючи від її надто повільної дії, прискорив смерть, розрізавши собі вени.

15. Осторій перебував тоді у далекому маєтку на кордоні з ліґурами, і туди було послано центуріона з дорученням примусити його до негайної смерті. Така поквапливість пояснюється тим, що, овіяний гучною бойовою славою, заслуживши в Британії громадянський вінок, він своєю величезною тілесною дужістю й мистецтвом володіння зброєю вселяв страх у Нерона, який і без того відчував постійну непевність, а після нещодавнього розкриття змови ще більше остерігався можливого нападу. Отже, перекривши виходи з вілли Осторія, центуріон передає йому наказ імператора. І Осторій обернув проти себе ту саму мужність, яку так часто проявляв у битвах з ворогами. Та оскільки з надрізаних вен витікало мало крові, він скористався правою рукою раба, але лише для того, щоб той вертикально тримав перед собою кинджал, і, вхопивши цю руку, він упав горлом на кинджал і проштрикнув себе на смерть.

16. Навіть якби я описував зовнішні війни і говорив про полеглих у них за батьківщину,

така одноманітність обставин їх загибелі породила б у мені пересит, і я б набрид іншим, котрі сахнулися б від цієї лячної, безперервної розповіді про смерть римських громадян, з якою б мужністю та гідністю вони її не зустрічали; а тут — рабське терпіння і потоки крові, пролитої всередині країни, гнітять душу і сковують її сумом. Але у тих, хто ознайомиться з моєю працею, я прошу розуміння не за що інше, як тільки за те, що не відчуваю ненависті до тих, хто загинув із такою покірністю. То був гнів божеств, що упав на Римську державу, й оминути його, згадавши один раз, неначе б справа йшла про поразки військ чи про взяття міст, неможливо. Віддамо ж належне пам'яті цих знаних мужів, і якщо похорони таких людей прийнято відрізняти від решти пишнотою й урочистістю обрядів, то нехай їм буде складено гідну шану і розповіддю про їхню нещасливу долю.

17. Упродовж кількох років пішли з життя один за одним Анней Мела, Аницій Церіал, Руфрій Кріспін і Ґай Петроній; Мела і Кріспін — римські вершники із сенаторським званням. Кріспін, колишній префект преторіанських коґорт, потім відзначений консульським званням і за звинуваченням у причетності до змови[11] незадовго до того висланий на острів Сардинію, отримавши звістку, що йому велено померти, наклав на себе руки. Мела, що походив від тих самих батьків, що й Ґалліон із Сенекою, спонуканий безглуздим марнославством, утримався від обіймання найвищих державних посад, щоб, залишаючись у вершницько-

му стані, зрівнятися за могутністю і впливом з тими, хто мав консульські повноваження. А ще він був певний, що найкоротший шлях до збагачення — це завідування майном принцепса на посаді його прокуратора. Він був батьком Аннея Лукана, що також значною мірою сприяло його знаності. Після вбивства сина він настирливо вишукував способи оволодіти його статками, чим накликав на себе звинувачення з боку Фабія Романа, одного з найближчих друзів Лукана. І ось вигадується, що батько і син однаковою мірою були зв'язані із змовниками, і на доказ цього підробляється лист Лукана. Ознайомившись з ним, Нерон звелів віднести його Мелі, на чиє багатство він накинув своє несите око. І Мела розрізав свої вени, що було в той час найлегшим шляхом до смерті; у залишеному ним заповіті він відписав великі суми Тиґеллінові і його зятеві Коссуціану Капітону — для того, щоб зберегти за спадкоємцями решту. Передають, що у своєму заповіті він, немовби скаржачись на несправедливість ухваленого йому вироку, також указував, що тоді як він помирає, не знаючи за собою жодної провини, Руфрій Кріспін і Аницій Церіал, нелюбі принцепсові, насолоджуються життям, як і раніше. Вважали, що про Кріспіна він написав це, бо той уже був убитий, а про Церіала — щоб убили і його. І справді, трохи згодом і Церіал укоротив собі віку, залишивши до себе менше співчуття, ніж інші, бо ще не стерлося з пам'яті, що він видав змову, складену супроти Ґая Цезаря[12].

18. Про Ґая Петронія слід сказати трохи докладніше. Удень він спав, уночі — виконував світські обов'язки і віддавався життєвим утіхам. І якщо інших піднесла до слави старанність, то його — неробство. А проте його не мали за розпусника і марнотратника, якими є ті, що гайнують свою спадщину, а бачили в ньому знавця розкоші. Його слова і вчинки сприймалися як свідчення притаманної йому простодушності, і що невимушенішими вони були і що виразніше проступала в ньому певна недбалість, то доброзичливіше до нього ставилися. А втім, як проконсул Віфинії і пізніше, бувши консулом, він проявив себе досить діяльним і здатним упоратися з покладеними на нього завданнями[13]. Повернувшись до порочного життя і чи, можливо, вдаючи, ніби впадає у порочність, він був прийнятим у вузьке коло найдовіреніших людей Нерона і став у ньому законодавцем витонченого смаку, так що Нерон вважав приємним і сповненим чарівної розкоші тільки те, що схвалювалося Петронієм. Це викликало у Тиґелліна заздрощі, і він зненавидів Петронія як свого суперника, і до того ж такого, який у науці насолод дужчий за нього. І ось Тиґеллін вирішує скористатися жорстокістю принцепса, перед якою відступали всі інші його пристрасті, і ставить у провину Петронієві дружбу з Сцевіном. Донос про це надходить від підкупленого тим самим Тиґелліном раба Петронія; більшість його челяді кидають у темницю, і він позбавляється можливості захищатися.

19. Сталося так, що у ці самі дні Нерон відбув до Кампанії; вирушив туди і Петроній, але його зупинили у Кумах. І він не став тягнути години страху чи надії. Тож, розлучаючись із життям, він не квапився його обірвати: розрізáв собі вени і коли хотілося, перев'язував їх, а то знімав пов'язки. Ще він у цьому стані розмовляв із друзями, але не торкався важливих питань й уникав усього, чим міг би сприяти прославленню стійкості свого духу. І від друзів він також не почув міркувань про безсмертя душі і філософських роздумів; вони співали йому жартівливих пісень і читали легковажні вірші. Одних рабів він обдарував щедротами, інших — батогами. Зрештою він пообідав і поринув у сон, щоб його вимушений кінець скидався на природну смерть. Навіть у заповіті він, на відміну від більшості засуджених, не лестив ні Неронові, ні Тиґеллінові, нікому з інших можновладців, але описав неподобства принцепса, назвавши поіменно учасників його оргій — розпусників і повій; він зазначив новації, внесені ними в кожен різновид блуду, поставив печатку і відіслав заповіт Неронові. Свій перстень з печаткою він зламав, щоб її не можна було використати із зловмисною метою.

20. Тим часом Нерон, гублячись у здогадах, яким чином стали відомі подробиці його витончених нічних розваг, згадує про Силію, добре відому всім завдяки шлюбові із сенатором, котру він сам змусив до співучасті у своїх розпусних розвагах і котра до того ж була при-

ятелькою Петронія. І поставивши їй у провину, що вона буцімто не змовчала про бачене і про те, що перетерпіла сама, він пройнявся до неї особистою неприязню і відпровадив її у вигнання. Тоді ж він віддав колишнього претора Мінуція Терма Тиґеллінові, котрий жадав помститися йому; річ у тім, що вільновідпущеник Терма у поданому ним доносі, викривав Тиґелліна у деяких злочинах, за що він сам поплатився найжорстокішими катуваннями, а його патрон Терм — головою.

21. Після знищення стількох знаних мужів Нерон зрештою забажав взагалі знищити чеснотність як таку, віддавши на смерть Тразею Пета і Барею Сорана — вони обидва здавна були ненависні йому, зокрема Тразея: адже він покинув сенат, про що я згадував вище, під час суперечок про Аґриппіну; адже і в ювеналіях він майже не брав участі, а ще дужче діткнуло Нерона те, що той самий Тразея в Патавії, звідки був родом, на заснованих в ній троянцем Антенором[14]... іграх співав в одязі трагічного актора. Та і того дня, коли претор Антистій[15] за лайливі щодо Нерона вірші був уже майже засуджений до страти, Тразея виступив з пропозицією м'якішого покарання і наполіг на своєму; до того ж він зумисне не з'явився у сенаті під час визначення Поппеї божеських почестей і був відсутнім на її похоронах. Забути про все це не дозволяв Коссуціан Капітон, котрий, крім своєї природженої зловмисності, був заклятим ворогом Тразеї, бо той, підтримавши своїм вагомим словом представників

кілікійців, які звинуватили Капітона у здирництві, допоміг їм домогтися його засудження[16].

22. Докоряв Коссуціан Тразеї і в тому, що він ухиляється від принесення на початку року урочистої присяги на вірність указам принцепса, що його не видно під час виголошення обітниць богам, хоча він є членом жрецької колеґії квіндецемвірів, що не приніс жодної жертви за добробут принцепса і за його небесний голос; раніше заповзятий і невтомний, хто завжди виступав прихильником чи супротивником навіть незначущих сенатських постанов, він за останні три роки жодного разу не ввійшов у курію, а зовсім нещодавно, коли всі навперебій купчилися в ній задля упокорення Сілана і Ветера, вирішив за ліпше займатися приватними справами своїх клієнтів. Це — не що інше, як відхід і ворожість, і якщо на те саме відважаться багато хто, то воно означатиме війну. «І подібно до того, як колись охочий до громадянських чвар Рим гомонів про Ґая Цезаря і Марка Катона, — говорив Коссуціан, — так тепер він відгукується і про тебе, Нероне, і про Тразею. І в нього є послідовники, а точніше спільники, котрі, щоправда, не засвоїли його впертості у відстоюванні своїх поглядів, але наслідують його в одязі і в зовнішньому вигляді, суворі і похмурі, усім своїм виґлядом ніби ганять тебе за розпусту. Лише він не дбає про твою недоторканість, лише він не шанує твого таланту. Він аніскільки не піклується про гаразди принцепса; тож невже він ще не наситився його журбою і

прикрощами? Невіра у божественність Поппеї й ухилення від присяги на вірність указам божественного Авґуста і божественного Юлія — це прояви одного і того самого духу непокори. Він зневажає релігійні обряди, підриває закони. Щоденні вісті для римського народу з особливою уважністю слухають у провінціях і в військах, тому що всі хочуть знати, що ще накоїв Тразея. Тож або приймемо запропоновані ним настанови, якщо вони кращі за нинішні, або нехай буде усунуто вождя і натхненника тих, хто жадає новацій. Ця сама школа породила Туберонів і Фавоніїв — імена, осоружні навіть у старій республіці. Для того щоб повалити єдиновладдя, вони звеличують свободу, але, поваливши його, достоту так замахнуться і на свободу. Даремно, Нероне, ти прибрав з наших очей Кассія, якщо маєш намір терпіти, щоб плодилися і посилювалися суперники Брутів[17]. Нарешті, ти можеш і не постановляти, що робити з Тразеєю; дозволь сенатові бути суддею у нашій суперечці». Нерон розпалює шал і без того налаштованого до нападок Коссуціана і залучає йому на допомогу дошкульне красномовство Епрія Марцелла.

23. А Барею Сорана притягли до суду на підставі звинувачення, яке висунув проти нього римський вершник Осторій Сабін після завершення терміну його проконсульства у провінції Азії, де він викликав невдоволення принцепса своїм справедливм і сумлінним управлінням, а також тим, що подбав про розчищення ефеської гавані і залишив без пока-

рання громаду пергамців, які силоміць завадили вільновідпущеникові Нерона Акратові вивезти з їхнього міста статуї і картини. Але відкрито йому ставилося у провину не це, а дружні стосунки з Плавтом і витівки, що мали за мету залучення провінції до співучасті у державному перевороті. Для засудження звинувачених Нерон вибрав ті самі дні, коли мав прибути Тіридат, котрого збиралися посадити на вірменський престол, що було зроблено навмисне, аби пересудами про зовнішні справи відволікти увагу від злочину всередині держави, чи, можливо, для того, щоб стратою знаних мужів показати навіч всемогутність імператора, так само єдиновладного, як царі[18].

24. І ось, коли усе місто вийшло привітати принцепса і поглянути на царя, Тразея, якому було заборонено взяти участь у цій зустрі, не занепавши духом, склав листа до Нерона — він запитував, що саме ставиться йому у провину, і стверджував, що легко відведе від себе звинувачення, якщо допевниться, у чому вони полягають і йому буде надано змогу навести свої докази на виправдання. Нерон поквапився прочитати це послання у надії, що нажаханий Тразея висловив у ньому щось таке, завдяки чому славу принцепса буде піднесено, а натомість честь автора листа зазнає ганьби. Проте, не знайшовши того, чого очікував, і подумки уявивши собі вигляд, сміливість і вільнодумство Тразеї, котрий не скоїв жодних злочинів, він сам перейнявся страхом перед ним і розпорядився скликати сенаторів.

25. Тоді Тразея звернувся за порадою до найближчих друзів, чи варто йому захищатися чи розумніше знехтувати такою спробою. Наводилися всілякі докази на користь того і того. Ті, хто вважав, що він мусить бути присутнім у курії на розгляді його справи, казали, що вони впевнені у його стійкості: все, що він скаже, лише звеличить його славу. Тільки ліниві і слабкодухі оточують таємницею останні хвилини свого життя; нехай народ побачить чоловіка, котрий безстрашно дивиться в очі смерті, нехай сенат почує слова, що підносяться над людськими долями і немовби виходять від якогось божества. Можливо, це диво зворушить навіть Нерона; а якщо і воно не пом'якшить його кровожерності, то, принаймні, нащадки виокремлять Тразею із сонмища тих, хто загинув від боягузтва і мовчки, натомість збережуть спомин про його доблесний кінець.

26. Навпаки, ті, хто вважав, що Тразеї слід дочекатися ухвали щодо своєї долі у себе вдома, кажучи йому, власне, те саме, попереджали, що в курії він може зазнати глуму і наруги; тож нехай він відверне свій слух від лайки й огуди. Не лише Коссуціан і Епрій ладні на злочин; і крім них знайдуться такі нелюди, котрі наважаться підняти руку на Тразею; за ними зі страху підуть і порядні люди. Нехай Тразея краще звільнить сенат, чиєю прикрасою він завжди був, від ганьби, що впаде на раду старійшин, яка допустила таку бридку справу, нехай залишить незрозумілим, який вирок ухвалили б сенатори, маючи перед собою

Тразею-підсудного. Сподіватися, що Нерон посоромиться власної бридоти? Скоріше, слід остерігатися, щоб, часом, він не вилив усю свою лють на дружину Тразеї, його доньку і на всіх, хто йому любий. Тому нехай Тразея, нічим ще не заплямований, і не споганений, іде назустріч своєму кінцю, не збочуючи зі славного шляху тих, чиїми слідами він ішов і чиїми прагненнями керувався все життя. У цій нараді брав участь Арулен Рустик, молодий чоловік запальної вдачі; охоплений прагненням слави, він заявив, що виступить проти сенатської постанови — у той час він був народним трибуном. Тразея, одначе, остудив його запал, переконавши не йти на такий нерозважливий крок, марний для підсудного і згубний для його оборонця. Він, Тразея, прожив свій вік, і йому не личить порушувати життєвий лад, якого він незмінно дотримувався протягом стількох років, тоді як Арулен лише починає сходження по щаблях влади і вона відкрита перед ним. Отже, нехай він заздалегідь ґрунтовно поміркує, на який шлях йому годиться вийти, щоб у складні часи взятися до державної діяльності. Рішення щодо того, чи варто йому з'явитися в сенат, Тразея залишив на свій розсуд.

27. Наступного ранку дві когорти у всеозброєнні зайняли храм Венери Родительки[19]. Біля входу до сенату юрмилися люди, не ховаючи мечів під тогами, а на майданах і біля базилік[20] розміщувалися воїнські загони. Сенатори проходили в курію під спрямованими на них пильними поглядами і посеред погроз вислухали звернен-

ня принцепса, виголошене його квестором. Не називаючи імен, він ганив сенаторів за ухилення від покладених на них державою обов'язків, тим більше що, беручи з них приклад, стають недбалими і римські вершники; і нема чого дивуватися, якщо вони не прибувають з віддалених провінцій, якщо багато хто, домігшися свого часу консульства і жрецьких посад, нині поглинуті турботами за благоустрій своїх судів. І обвинувачі вхопилися за це, мов за зброю.

28. Почав Коссуціан; ще з більшою гарячковістю говорив Марцелл, вигукуючи, що йдеться про саме існування Римської держави; непокірність підлеглих кладе край милосердю володаря. Надто м'якими аж донині були сенатори, які допускали, щоб уникали покарання ворожий державі Тразея, його зять Ґельвидій Пріск, охоплений тією самою нестямою, і поряд із ними Паконій Аґриппін, який успадкував батьківську ненависть до принцепсів, і Курцій Монтан, котрий пописує мерзотні віршики. Він, Марцелл, вимагає, щоб Тразея був присутнім у сенаті — як колишній консул під час виголошення обітниць, як жрець під час складання присяги, як громадянин, якщо тільки він відкрито не став зрадником і ворогом вітчизни, який відкидає заповідані предками установлення і священнодійства. Нехай, нарешті, з'явиться, щоб розігрувати сенатора минулих часів, нехай, як і раніше, він бере під свій захист недоброзичливців принцепса, нехай висловиться, щó, на його думку, має бути виправлено чи змінено. Сенаторам буде легше переносити якісь ясні докори

на свою адресу, ніж зносити, як нині, його мовчазне засудження усього, що б там не було. Чи, можливо, йому не до вподоби, що на землі панує мир і що перемоги здобуто без втрат у війську? Їм, сенаторам, не слід більше потурати зіпсутій честолюбством людині, в якої суспільне щастя викликає смуток, котра вважає порожнечою майдани, театри і храми, котра погрожує, що добровільно піде у вигнання. Він не бачить тут ні сенатських постанов, ні урядовців, ні самого міста Рима. Тож нехай він обірве життя, що зв'язує його з державою, яку він давно перестав любити, а нині й терпіти.

29. І коли Марцелл з полум'яними голосом, обличчям і поглядом кидав такі слова, сенаторів охопив не розпач, давно знайомий і вже пережитий у випробуваннях, яким вони постійно піддавалися, а навіяний виглядом воїнських загонів у повному озброєнні, ще не відомий їм жах. До того ж у їхній уяві ширяв поважний вигляд самого Тразеї. Були й такі, хто жалів Ґельвідія, засудженого до страти не за скоєні злочини, а тільки за те, що він з Тразею поріднився; і Аґриппінові також нічого не ставили у провину, крім сумної долі батька, котрий, так само ні в чому не повинний, як і син, загинув від шаленства Тиберія. Та й Монтана, порядного юнака, котрий ніколи не складав лайливих віршів, збиралися витурити на чужину лише тому, що в нього виявився хист.

30. Тим часом у сенаті з'являється обвинувач Сорана Осторій Сабін і починає з того, що говорить про дружбу Сорана з Рубеллієм Плав-

том і про те, що в минулому як проконсул провінції Азії Соран не стільки дбав про суспільне добро, скільки про здобуття прихильності її мешканців і з цією метою потурав, а то й сприяв бунтівним громадам. Але це давні діла; а було і щось нове, чим Осторій втягував і Соранову доньку у затіяний проти власного батька судовий процес, твердячи, що вона витратила чимало коштів на магів. Справді, Сервілія — так звали молоду жінку, — потерпаючи за батька, з любові до нього і з притаманної для її віку нерозважливості, звернулася до них, спитавшись, однак, лише про те, чи все буде гаразд із сім'єю, чи можна благаннями власкавити Нерона і чи не призведе ухвала сенату до чогось жахливого. Тож її викликали до сенату, і біля трибуналу постали одне супроти одного старезний батько і юна донька, котрій ішов лише двадцятий рік, віднедавна, власне, самотня вдова, бо її чоловіка Аннея Полліона було проваджено на заслання; вона не сміла навіть поглянути на батька, бо вважала себе винною у тому, що ускладнила й без того важке його становище.

31. На запитання обвинувача, чи не продала вона весільного вбрання або знятого з шиї намиста, щоб роздобути гроші для магічних таїнств, вона, простершись долі, довго плакала, не мовивши ні слова, а потім, обійнявши жертовник з вівтарем, сказала: «Я не закликала лихих богів, не вимовляла заклять і в моїх злощасних молитвах сумирно просила лише про те, щоб ти, Цезарю, і ви, сенатори, зберегли життя цьому найкращому з батьків. Я по-

віддавала коштовності, вбрання і знаки моєї гідності, і віддала б кров і саме життя, якби їх від мене зажадали. А ці донощики, люди, раніше невідомі мені, нехай усвідомлять, яка лиха слава утвердилася за ними і яким ганебним ремеслом вони займаються. А принцепса я називала лише в низці решти божеств. Найнещасніший мій батько ні про що й гадки не має, і якщо мною вкоєно злочин, то вчинила його я сама».

32. Не давши їй закінчити, Соран вигукує, що дочка не поїхала за ним у провінцію, що через молодість віку не могла знати Плавта, що не була вплутана у злочини чоловіка і винна лише у надзвичайній любові до батька і що має бути відсторонена у його справі; а сам він скориться приготовленій йому долі, якою б вона не була. І він кинувся б у обійми доньки, котра поривалася до нього, якби ліктори, підскочивши, не відтягнули їх одне від одного. Потім взялися опитувати свідків; і якщо необґрунтованість жорстокого обвинувачення викликала глибоке співчуття до підсудного, то презирство і гнів накликав на себе свідок Еґнацій. Цей клієнт Сорана, підкуплений, щоб звести друга зі світу, вдавав із себе послідовника стоїчної школи; навчений лицемірства, він зовнішнім виглядом і мовою зображав чесотність, але в душі був віроломний, підступний, жадібний і похітливий. Отримані гроші усе це розкрили навіч, і на своєму прикладі він наочно показав, що слід остерігатися не лише загрузлих в обмані і заплямованих безглузди-

ми вчинками людей, але й тих, хто під виглядом добропорядності є брехливим і невірним у дружбі.

33. Той самий день приніс, одначе, і величний зразок чесності, засвідчений Кассієм Асклепіодотом, котрий вирізнявся з-поміж вівінців незліченними статками; шануючи Сорана, коли той був на вершині могутності, він не покинув його і в біді, за що був позбавлений статків і спроваджений на заслання, показавши своєю долею, наскільки байдужі боги до добра і зла. Тразеї, Соранові і Сервілії дається вибрати для себе смерть на свій розсуд; Ґельвідія і Паконія виганяють з Італії; Монтан, з огляду на прохання батька[21], отримав прощення, зрештою із застереженням, яке забороняло йому виконання державних обов'язків. Обвинувачам Епрієві й Коссуціанові було виплачено по п'ять мільйонів сестерціїв, Осторієві — мільйон двісті тисяч і надано квесторські відзнаки.

34. Тим часом до Тразеї, котрий проводив час у садах, уже надвечір було послано консульського квестора. Тразея того дня скликав до себе багатьох знатних чоловіків і жінок і головну увагу приділяв учителеві кінічної філософії Деметрієві, з котрим, як можна було здогадатися з виразу облич і зі слів, що сягали слуху, коли вони починали говорити голосніше, обговорював питання про природу душі і про окреме існування духовного і тілесного, поки не прибув один з його найближчих друзів Доміцій Цециліан і повідомив про ухвалу се-

нату. Дізнавшись про неї, всі залилися слізьми і застогнали, а Тразея переконував їх, аби покинули його якомога швидше, щоб не накликати на себе загрози спізнати долю засудженого; він звернувся з проханням і до дружини, котра висловила бажання померти разом з чоловіком, взявши в цьому приклад зі своєї матері Аррії[22], і вмовляв її не розлучатися з життям і не позбавляти єдиної підпори їхню спільну доньку.

35. Потім він вирушив до портика, де скоріше зраділого звісткою про те, що його зять Ґельвідій лише проганяється за межі Італії, аніж поринутого у зневіру, його і знаходить квестор. Отримавши від нього постанову сенату, Тразея заводить у спальню Ґельвідія і Деметрія; там він простягає обидві руки, щоб йому надрізали вени і коли з них потекла кров, скропивши підогу, він підізвав до себе квестора і промовив: «Ми звершуємо узливання Юпітерові Визволителю; гляди і запам'ятай, юначе. Нехай бережуть тебе від цього боги, але ти народився у таку годину, коли корисно гартувати дух прикладами стійкості». Але смерть барилася і він, знемагаючи від тяжких страждань, спрямував до Деметрія[23]...

Додаток

Коментарі до «Анналів»

Книга перша

Вступ і події 14—15 рр. н. е.

1 Згідно з установленою у давнину традицією, вважається, що Рим було засновано приблизно у 754—753 рр. до н. е. Спочатку в ньому правили царі — Ромул, засновник міста, Нума Помпілій, Тулл Ґостилій, Анк Марцій, Тарквіній Давній, Сервій Туллій і Тарквіній Гордий.

2 У надзвичайних обставинах сенат міг звеліти консулові призначити кого-небудь диктатором на 6 місяців.

3 У 451 році до н. е. у Римі було обрано комісію десяти (decemviri). Ними було складено Закони дванадцяти таблиць.

4 У період з 444 по 367 р. до н. е. замість консулів у Римі обиралися воєнні трибуни з консульськими повноваженнями (спочатку троє, потім восьмеро).

5 З 31 р. до н. е. Октавіан обирався консулом на кожен рік; у 29 р. до н. е. він отримав цензорські повноваження, на підставі яких у 29—28 рр. склав новий список сенаторів. У ньому його ім'я стояло першим, звідки і його титул Princeps senatus (перший у сенаті). У 27 р. Октавіан склав із себе надзвичайні повноваження, але через декілька днів отримав їх знову і, крім того, ім'я Авґуста.

6 Тобто у 42 р. до н. е.

[7] У 36 р. до н. е. у битвах біля Міл і Навлоха.

[8] Лепід, викликаний зі своїм військом для боротьби із Секстом Помпеєм після розгрому Помпея у 36 р. до н. е., зробив спробу захопити Сицилію, але був нейтралізований Октавіаном.

[9] Антоній наклав на себе руки у 30 р. до н. е.

[10] Юліанською партією Тацит називає партію прибічників Юлія Цезаря, котрі після його вбивства вступили у тривалу боротьбу з республіканцями.

[11] Октавіан отримав довічну трибунську владу (тобто був проголошений народним трибуном) ще в 36 р. до н. е., після перемоги над Секстом Помпеєм; з 23 р. до н. е. трибунська влада стала зазначатися і в його титулатурі.

[12] Проскрипціями називалися списки осіб, котрі з різних політичних причин проголошувалися поза законом або ж котрі підлягали страті. Уперше вдався до проскрипцій Сулла. За проскрипцією 43 р. до н. е. було знищено, згідно із свідченнями стародавніх авторів, 300 сенаторів і 2000 вершників, не кажучи вже про масові вбивства, теж пов'язані з проскрипціями.

[13] Колегія верховних жерців (спочатку з чотирьох, потім восьми і, нарешті, з п'ятнадцяти членів) відала всіма питаннями релігійного культу.

[14] До обов'язків едилів входило влаштування видовищ, міський благоустрій, стеження за станом громадських споруд, здійснення поліційного нагляду. З 493 р. до н. е. у місті Римі було два народні едили (aediles plebis), у 367 р. додалося ще два курульні едили (aediles curules), у 46 р. — ще два, котрі забезпечували продовольче постачання міста (aediles cereales). На курульних едилів покладався головним чином поліційний нагляд. Курульними вони називалися тому, що їм, нарівні з консулами і преторами, був присвоєний привілей виконувати

свої обов'язки, сидячи в особливому, викладеному слоновою кісткою чи пізніше мармуром, а також металевому складаному кріслі (sella curulis).

15 Аґриппа обіймав посаду консула у 28 і 27 рр. до н. е.

16 Тобто майбутнього імператора Тиберія і його молодшого брата полководця Друза Старшого.

17 З часу Октавіана, внучатого небожа і прийомного сина Юлія Цезаря, римські імператори називали себе і своїх синів (переважно спадкоємців) Цезарями. Таким чином, найменування однієї з гілок роду Юліїв перетворилося, зрештою, на титул.

18 Претексту (облямовану багрянцем тогу) носили маґістрати і жерці, а також хлопчики вільних станів до 16-річного віку.

19 Ватажок молоді (Princeps iuventutis) — перший у списку вершників; в імператорську добу ватажками молоді були сини імператора, наступники престолу.

20 У Списку діянь Авґуста, знайденому в Анкірі (нинішня Анкара у Туреччині), повідомляється про те, що «сенат і римський народ призначили (Ґая і Луція) консулами, коли їм пішов п'ятнадцятий рік, — для того, щоб вони вступили на посаду через п'ять років» (Анкірська пам'ятка, II, 46).

21 Друз Молодший.

22 Битва біля Акція відбулася у 31 р. до н. е.; громадянські війни — після вбивства Юлія Цезаря (44 р. до н. е.). Таким чином, характеризуючи становище Римської держави за часів Авґуста, Таціт має на увазі останні роки його правління.

23 До двору принцепса Тиберій потрапив у дев'ятирічному віці після смерті свого батька (Светоній. Життя дванадцяти цезарів. Тиберій, 6); консулом уперше він був у 29 р. до н. е., удруге — у 13 р., утретє — у 7 р. до н. е. До свого виїзду на острів Родос він двічі звершував тріумф, у 9 і 7 рр. до н. е.

[24] Тиберій жив на острові Родосі з 6 р. до н. е. по 2 р. до н. е. Офіційно його не відправляли у вигнання, але фактично він перебував на Родосі у засланні, і на його прохання дозволити йому повернутися до Риму Авґуст відповів відмовою. Про перебування Тиберія на Родосі див.: Светоній. Життя дванадцяти цезарів. Тиберій, 11—13.

[25] Тобто синові Тиберія Друзові і небожеві і прийомному сину Тиберія Ґерманікові.

[26] Преторіанська коґорта — спочатку загін найкращих воїнів у розпорядженні полководця, котрі були його охоронцями. Авґуст сформував 9 коґорт у кількості 1000 чоловік кожна, яким присвоїв таку ж назву. В його часи 3 коґорти, що складали імператорську гвардію, мали постійне місцеперебування у Римі. Згодом кількість преторіанських коґорт збільшилася і преторіанці стали відігравати велику роль у політичному житті Риму, ставлячи чи скидаючи імператорів зі своєї волі.

[27] Тобто до сенату.

[28] Тобто весталками, жрицями богині Вести; при її храмі їх було шість: залучені до храму у віці 6-10 років, вони були зобов'язані впродовж 30 років дотримувати обітницю безшлюб'я, після чого поверталися до приватного життя і могли брати шлюб. Важливі документи і гроші зазвичай здавалися на зберігання у храми, у Римі — до храму Вести.

[29] Лівія належала до роду Лівіїв (її батько — Лівій Друз); для того, аби вона приєдналася до роду Юліїв, куди відносили й усиновленого Юлієм Цезарем Авґуста, вимагалося її удочеріння Авґустом, що й було зроблено ним у заповіті, складеному за 1 рік і 4 місяці до смерті.

[30] Інакше кажучи, у разі смерті Тиберія і Лівії права успадкування переходили до внуків і правнуків, а

в разі їхньої смерті — до названих Авґустом у заповіті найзнатніших громадян.

31 Сестерцій — римська срібна монета, яка дорівнювала 4 ассам; у переведенні на золото вартість сестерція — приблизно 5-6 російських копійок XIX століття.

32 Авґустом були сформовані 3 коґорти міської сторожі, призначені для несення поліцейської служби у м. Римі.

33 Коґорти римських громадян — окремі військові підрозділи, не зведені у леґіони; в імператорську добу їх нараховувалося, за наявними даними, понад 30.

34 Після спалення трупа Юлія Цезаря схвильований натовп попрямував руйнувати будинки змовників — убивць Цезаря; з великими труднощами вдалося відвернути погром і пожежі.

35 Авґуст помер 19 серпня 14 р. до н. е.; уперше був обраний консулом 19 серпня 43 р. до н. е. (див. Светоній. Життя дванадцяти цезарів. Авґуст, 100); інші античні автори порівнювали дату його смерті з датою битви біля Акція чи з датою присвоєння йому титула Авґуста.

36 Авґуст був консулом 13 разів, Валерій Корв — 6, Ґай Марій — 7 разів.

37 Тут ідеться про почесний титул, присуджуваний військом своєму воєначальникові.

38 Тобто війну проти республіканців на чолі з Брутом і Кассієм після вбивства Юлія Цезаря.

39 Наприклад, за наполяганням Антонія було проскрибовано і Цицерона, вбитого 7 грудня 43 р. до н. е.

40 Цей — Лепід, той — Антоній.

41 Тобто у віддалених від Риму землях.

42 У 44 р. до н. е. Авґуст переманив до себе на службу 4-й (Скіфський) і 14-й (Марсів) леґіони, які перебували раніше в підпорядкуванні Антонієві.

43 Угоду в Брундизії було укладено в 40 р. до н. е., угоду в Таренті — у 37 р.; Антоній одружився із сестрою Октавіана Октавією невдовзі після угоди в Брундизії.

44 Це сталося у 38 р. до н. е.; Лівії було тоді 19 років.

45 У цьому місці текст рукопису дещо сумнівний.

46 Про Ведія Полліона багато античних авторів повідомляють, що він годував риб у своїх садках живими рабами.

47 Офіційне обожествлення Авґуста, як видно з подальшого, відбулося тільки після його смерті. Але з 29 р. до н. е. він дозволив споруджувати особливі храми (щоправда, з обов'язковою подвійною посвятою, а саме йому і Ромі, богині — покровительці міста Рим), і в таких храмах, збудованих як приватними особами, так і громадами (особливо у провінції), йому складалися божеські почесті. Жрець — родова назва будь-якого священнослужителя; фламін — жрець певного божества, у даному разі, очевидно, Авґуста.

48 У 9 р. н. е.

49 Про цей заповіт («пам'ятну записку») повідомляє і Светоній (Життя дванадцяти цезарів. Авґуст, 101).

50 Ідеться про постанову консулів, якою Тиберієві доручався принципат і на яку Тиберій, володіючи трибунською владою, міг накласти заборону.

51 Лівія, прийнята після смерті Авґуста до роду Юліїв, іменувалася інколи, як у цьому разі, Юлією, хоча як правило її називали Авґустою.

52 Тобто жертовник у пам'ять її удочеріння згідно із заповітом Авґуста.

53 Проконсул — намісник сенатської провінції.

54 Триби — підрозділи населення Риму, об'єднувані спочатку за родовою ознакою, згодом за територіальною.

55 Чотири кандидати у претори з 12, що підлягали обранню.

56 Тобто були б унесені до державного календаря, а відтак узаконені назавжди.

57 Тріумфальний одяг складався з барвистої тоги, туніки, гаптованої у вигляді візерунка з пальмових гілок тощо.

58 Приїздити до цирку чи театру на колісницях дозволялося лише преторам і до того ж лише у тих випадках, коли їм доручалося влаштування видовищ.

59 А саме 8-й (Авґустів), 9-й (Іспанський) і 15-й (Аполлонів).

60 Вексилларії — воїни, які відслужили термін (20 років), і до фактичного відходу з армії звільнялися від робіт у таборі, але були зобов'язані битися з ворогами у разі нападу.

61 Денарій дорівнював 16 ассам.

62 Звільнені у відставку ветерани нагороджувалися земельними ділянками, та оскільки ці ділянки, як сказано вище, часто не мали жодної реальної вартості, Перценній висунув вимогу про видачу ветеранам ще й грошової винагороди.

63 Кожен леґіон мав свого орла; кожна коґорта (а в леґіоні їх було 10) по 3 значки (коґорта підрозділялася на 3 маніпули, маніпул складався з двох центурій).

64 Насип, підвищення.

65 Муніципій — місто з правом самоврядування; мешканцям муніципія були присвоєні права римських громадян.

66 До обов'язків префекта табору входив нагляд за спорудженням табірних укріплень і підтриманням їх у належному вигляді, а також за обозом, табірним лазаретом тощо, іншими словами за господарськими та тиловими підрозділами.

67 Тобто з римських леґіонів, розташованих у Верхній і Нижній Ґерманії, про повстання яких див. розділ 31 і наступні.

68 Таким чином, воїни добивалися скорочення терміну служби з 20 до 16 років.

69 Тобто Луна — богиня місяця, донька Латони (римська міфологія).

70 Їх було 8, тоді як паннонських тільки три. У Нижньому війську 1-й (Ґерманський), 5-й (Жайворонки), 20-й (Валеріїв Переможний) і 21-й (Стрімкий);

у Верхньому 2-й (Авґустів), 13-й (Здвоєний), 14-й (Здвоєний Марсів Переможний) і 16-й (Ґалльський).

71 Ця армія називалася ґерманською, оскільки її призначенням було вести воєнні дії проти ґерманців; прізвисько Ґерманік (Germanus — «ґерманський») було присвоєно до того часу братові Тиберія Друзу Старшому і його синові Юлію Цезареві, котрого називали Ґерманіком (Germanicus).

72 У леґіоні було 60 центурій, отже ж стільки центуріонів.

73 Тобто Тиберія й Лівії — Авґусти.

74 Caligula — латиною «чобіток».

75 Згідно з розповіддю Светонія (Життя дванадцяти цезарів. Юлій, 70), Цезар почав свій виступ перед бунтівним 10-м леґіоном, який не бажав вирушити разом з ним в Африку, зі звернення — «квірити!» (тобто «громадяни!») замість звичайного — «воїни!».

76 У 30 р. до н. е. в Брундизії, коли збунтувалися ветерани, які вимагали нагород і звільнення від служби.

77 Після поразки Вара 1-й леґіон був наново сформований і відправлений на Рейн під орудою Тиберія, де останній і видав йому значки.

78 Тобто Тиберієві, котрий усиновив Ґерманіка за бажанням Авґусти у 4 р. н. е.

79 Тобто головнокомандувачем: у цю добу за словом «імператор» ще не закріпилося значення самодержавного володаря.

80 Міліарій — стовп із вказівкою відстані від того чи того пункту у тисячу подвійних кроків, звідки і назва міри довжини — миля; таким чином, зимові табори 5-го і 21-го леґіонів перебували від місця розташування Ґерманіка (міста убіїв, у майбутньому Кьольна) на відстані 60 римських миль.

81 Старі табори (Vetera castra) розташовувалися поблизу нинішнього Ксантена на березі Рейну.

82 Тобто на правий (ґерманський) берег Рейну.

83 Під час походу в Ґерманію у 10—11 рр. н. е.

84 Крім Реґія біля Мессінської протоки (нині Реджо-ді-Калабрія), був ще один Реґій — у Циспаданській Ґаллії на Емілієвій дорозі (нині Реджо-нель-Емілія), чим і пояснюється уточнення Таціта.

85 Юлія Старша перебувала на засланні 16 років (від 2 р. до н. е. аж до дня смерті, що настала у 14 р. н. е.).

86 Авґустали — жрецька колеґія, створена Тиберієм для здійснення і підтримання культу обожествленого після смерті Авґуста.

87 В «Історії» (II.95) Таціт говорить про те, що колеґію тітіїв створено Ромулом; версія про створення цієї колеґії Титом Татієм наводиться у Варрона Реатинського (Про латинську мову, V, 85).

88 Це повстання під проводом Армінія відбулося у 9 р. н. е. Арміній раніше служив у римському війську, отримав від Авґуста римське громадянство і був приведений до вершницького стану; користуючись цілковитою довірою Вара, він таємно підготував повстання і завдав римлянам тяжкої поразки, в результаті якої римляни позбулися плодів своїх попередніх успіхів.

89 У місті убіїв (надалі Colonia Agrippina — нині Кьольн) існував храм на честь Авґуста; Сеґімунд, маючи римське громадянство, як і його батько Сеґест, був призначений жерцем при цьому храмі.

90 Розповідь про долю сина Армінія була наведена Тацітом у книгах «Анналів», що не дійшли до нас; згідно з повідомленням Страбона (VII, 1), цього сина Армінія звали Тумеліком.

91 Мова йде про поразку, завдану Армінієм Варові.

92 Тобто на лівому (ґалльському) березі Рейну.

93 Тобто Авґустові, якого Арміній не бажав визнавати богом.

94 До 5 р. н. е. римляни, як їм здавалося, міцно закріпили за собою територію між Рейном й Ельбою і створили на ній провінцію Ґерманія. Повстання

Армінія позбавило їх панування на цій території. Різки, сокири і тоґа — символи римської влади (як військової, так і цивільної).

[95] Ґерманікові під час літнього походу 15 р. н. е. було неповних 30 років.

[96] Тобто римські поселення на правому березі Рейну, на території ґерманців.

[97] Римський табір будувався за визначеним, завжди встановленим планом: біля намету командувача залишався вільний простір — головна табірна площа — на якій полководець збирав воїнів на сходку; таким чином, розміри цієї площі непрямо вказують на чисельність зібраних у таборі військ.

[98] Трибунами й центуріонами перших центурій першого маніпула першої коґорти призначалися найзаслуженіші офіцери леґіону.

[99] За уявленнями римлян, доторк до мертвих споганював священнослужителів; авґур — жрець-ворожбит.

[100] У творі «Ґерманські війни», що не дійшов до нас.

[101] Тобто Візурґія.

[102] За повідомленням Страбона (VII, 1), цього сина звали Сесітаком.

[103] У 42 р. до н. е. тріумвіри (Октавіан, Антоній і Лепід) поклялися непорушно дотримуватися всіх законів і розпоряджень, виданих Юлієм Цезарем. У подальшому, в добу імперії, увійшло у звичай першого дня нового року присягати на вірність розпорядженням правителя-принцепса і всіх його померлих попередників.

[104] Цей закон (як правило, його називають законом про образу величності, що не зовсім точно, адже під величністю тут розуміють гідність володаря, монарха), було видано під час диктатури Корнелія Сулли (приблизно у 80 р. до н. е.), і називався він Lex Corneia. Повідомлення Таціта про його почат-

кову спрямованість підтверджується і Цицероном у «Листах до друзів» (III, 11).

105 За правління Авґуста було прийнято постанову, згідно з якою, частина провінцій переходила в безпосереднє підпорядкування принцепсові, частина залишалася у віданні сенату. Намісники сенатських провінцій зазвичай називалися проконсулами. Ґраній Марцелл був колишнім претором, і в цьому місці Таціт іменує його за званням.

106 Рекуператори — особлива судова колеґія, що займалася розглядом майнових позовів між римлянами й чужинцями; з факту передачі справи Марцелла рекуператорам випливає, що йому, крім усього, було пред'явлено звинувачення у здирництві.

107 За переказом, за царя Тарквінія Гордого (насправді, мабуть, у перші роки республіки) у Римі з'явилися так звані Сивіллині книги, складення яких приписувалося пророчиці Сивіллі з м. Кум у Кампанії. Ці тексти, написані грецькою, являли собою зібрання всіляких оракулів. У подальшому Сивіллині книги були поміщені на зберігання у храмі Юпітера, і в скрутних для держави обставинах до них почали звертатися за пророцтвами, відповідно до яких приймалися ті чи ті ухвали. Тлумачення Сивіллиних книг було доручено особливим жерцям, спочатку двом, потім десяти, у правління Сулли й Авґуста — п'ятнадцяти (квіндецемвірам).

108 Ахея і Македонія належали до числа сенатських провінцій, податки з яких надходили до загальнодержавної казни; передача їх в управління імператорові могла лише незначною мірою полегшити тягар стягуваних з них поборів.

109 Криваві побоїща на арені були в Римі звичайним і жаданим видовищем і нікого не зворушували; у цьому випадку глядачів обурила «надмірна» кровожерність Друза, який розпоряджався на цих видо-

вищах (від розпорядника залежало, пощадити чи ні того або того ґладіатора чи звеліти, щоб його добив переможець, залежали також умови поєдинків і групових боїв тощо).

110 Див. Светоній. Життя дванадцяти цезарів. Авґуст, 45.

111 Глядачі театральних і циркових видовищ невимушено і галасливо висловлювали своє схвалення чи несхвалення того або того видовища чи тих або тих акторів і ґладіаторів. Серед глядачів на цьому ґрунті постійно спалахували суперечки і бійки, в які втручалися присутні на видовищах воїнські наряди; про такі безлади збереглося багато свідчень античних авторів, неодноразово згадує про безчинства театрального натовпу і Тацiт (див., наприклад: Аннали, XIII, 25, XIV, 17).

112 А втім, Светоній повідомляє про деякі випадки, коли акторів піддавали тілесному покаранню за розпорядженням Авґуста (Життя дванадцяти цезарів. Авґуст, 45).

113 Тобто під час заворушень у паннонських і ґерманських леґіонах 14 р. н. е.

114 Союзниками (socii) здавна називалися підкорені римлянам народи, з якими Рим немовби вступав у союз (об'єднання). У цьому разі термін «союзники» стосовно мешканців Італії — явний анахронізм, оскільки переважна більшість італіків отримала римське громадянство після Союзницької війни, яка завершилася у 88 р. до н. е.

Книга друга

Події 16—19 рр. н. е.

1 Мова про поразку Антонія у 36 р. до н. е.

2 Вонона, ще трьох синів і чотирьох внуків.

3 Тобто Авґуст.

4 Тобто майбутній імператор Тиберій.

5 Його син Тигран IV і його донька Ерато; посилаючись на чужоземний звичай, Тацiт, мабуть, мав на увазі шлюб Птолемея і Клеопатри у Єгипті, Мавзола й Артемісії в Карії тощо.

6 Артаваз III був чи то батьком згадуваного нижче Артабарзана, чи то братом Артаксія і Тиграна III.

7 Про судна, здатні швартуватися до берега носом і кормою, див. також: Тацiт. Ґерманія. 44.

8 Авґурал — місце, у якому здійснювалися ауспіції (ворожіння за польотом птахів); у таборі авґурал влаштовували в окремому наметі, праворуч від намету полководця.

9 Тобто обіцянку Армінія.

10 У римському війську від настання темряви до світанку проводилися 4 зміни караулу, звідси й позначення нічного часу: у таку-то варту.

11 Година за римським ліком — $^1/_{12}$ світлого часу впродовж доби; таким чином, тривалість години залежно від пори року була неоднаковою.

12 Цей опис бурі, очевидно, запозичено Тацітом в епічного поета Альбінована Педона (у «Свасоріях» Сенеки Старшого — 1, 15 — наводиться фрагмент з 22 віршів з його поеми, де цю бурю зображено майже тими самими словами); Педон був сучасником і другом Овідія і, можливо, брав участь у поході 15—16 рр. н. е., бувши начальником кінноти у війську Ґерманіка (згадку про Педона див.: Тацiт. Аннали, I, 60).

[13] Ідеться про сина Тиберія Друза Молодшого, якого Тиберій називає братом Ґерманіка, оскільки останній був ним усиновлений.

[14] Тобто Ґай і Луцій, діти Віпсанія Аґриппи і Юлії, доньки Авґуста, які померли: перший — у 4 р. н. е., другий — у 2 р. н. е.

[15] Аппієва дорога — дорога з Рима на південь Італії, прокладена у 312 р. до н. е. за ініціативою Аппія Клавдія (Сліпого); спочатку вона доходила до м. Капуї, а потім (за імп. Траяна) була доведена аж до м. Брундизія.

[16] Тобто поза чергою.

[17] Тобто 13 вересня.

[18] Тобто карою різками на смерть з наступним відтинанням голови.

[19] Ценз — загальна вартість майна: для сенаторів Авґустом був установлений майновий ценз у розмірі 1 млн. сестерціїв; майновий ценз вершників — 400 тисяч сестерціїв.

[20] Ідеться про найкращі місця в театрі, відведені для сенаторів і вершників (за законом Росція у 67 р. до н. е. вершникам було відведено перші 14 рядів).

[21] Див. прим. [19].

[22] Батько Марка Ґортала Квінт Ґортензій Ґортал після вбивства Юлія Цезаря спочатку пристав до партії цезаріанців, потім перейшов у табір Брута і Кассія, внаслідок чого втратив усе своє майно; був убитий у битві біля Філіпп (42 р. до н. е).

[23] З предків Марка Ґортала консулами були його дід оратор Квінт Ґортензій Ґортал (у 67 р. до н. е.) і Луцій Ґортензій (у 108 р. до н. е.); диктатором — Квінт Ґортензій (у 286 р. до н. е.); видатними діячами у республіканський період були і його предки по жіночій лінії.

[24] Тобто у Римі.

[25] Храм Сатурнові був збудований на Римському форумі біля підніжжя Капітолію.

26 26 травня 17 р. н. е.

27 Мати Ґерманіка Антонія була донькою Октавії, сестри Авґуста і дружини Марка Антонія.

28 Мати Друза Віпсанія (у Светонія вона іменується Аґриппіною) по материнській лінії була внучкою Помпонія Аттіка; Тиберій належав до знатного роду Клавдіїв, і його шлюб з правнучкою простого римського вершника вважався нерівним.

29 Тобто Квінтілія Вара (9 р. н. е).

30 Див. Таціт. Аннали, I, 57—58.

31 У 6 р. н. е. Тиберій збирався напасти на Маробода одночасно з півдня і з заходу, чому, однак. завадило повстання в Паннонії і Далмації.

32 Великий цирк займав місце між Авентинським і Палатинським пагорбами у Римі.

33 Овочевий ринок розміщувався між Капітолієм і Тибром.

34 Йдеться про виданий Авґустом у 18 р. до н. е. закон про перелюб, згідно з яким викриті в цьому каралися вигнанням і конфіскацією частини майна.

35 Мабуть, мати Ґатерія Аґриппи була донькою Марка Аґриппи і Марцелли, доньки Октавії, бабці Ґерманіка.

36 Йдеться про закон Паппія і Поппея, виданий у 9 р. н. е., який віддавав перевагу тим із виборювачів права на управління сенатськими провінціями, хто був одружений і в кого було більше дітей.

37 Ідеться про Марка Фурія Камілла — римського полководця, котрий 5 разів обирався диктатором і в 390 р. до н. е. визволив Рим від ґаллів.

38 Після розгрому Антонія і Клеопатри у битві біля Акція (31 р. до н. е.).

39 На острові Самофрака зберігався і підтримувався культ найдавніших грецьких божеств Кабірів; цей культ вже тоді (у I ст. н. е.) уявлявся сучасникам таємничим і загадковим; про Кабірів див.: Геродот. II, 51.

[40] Ідеться про версію щодо походження римлян від Енея, який утік разом із супутниками із захопленої греками Трої (Іліона) і став родоначальником римлян.

[41] Під час першої війни з Мітридатом, Понтійським царем (88—84 рр. до н. е.).

[42] Тобто за поневолення Греції македонцями у IV ст. до н. е.

[43] Тобто за несправедливе ставлення афінців до таких людей, як Фемістокл, Аристід, Перікл, Сократ, Фокіон, Демосфен та інші.

[44] Ареопаг — верховне судилище афінців на горі Ареса.

[45] Тацiт повертається до розповіді про події у Вірменії, перерваної ним у розділі 4 книги II.

[46] Ідеться про Публія Корнелія Сципіона Африканського під час Другої пунічної війни. Див. Тит Лівій. XXIX, 19.

[47] Ключами Єгипту вважалися з суходолу — укріплене місто Пелузій, поблизу гирла східного рукава Нілу, з моря — о. Фарос поблизу Александрії, із славнозвісним маяком, спорудженим за Птолемея Філадельфа.

[48] Про звук, що відлунювався цією статуєю зі сходом сонця (до її реставрації за правління римського імператора Септимія Севера), див. також: Страбон. XVII, 1.

[49] Ідеться про нині висхле озеро у Фаюмській оазі; чи було воно справді штучним чи виникло природним чином, не встановлено. Стародавні греки називали його Мерідою.

[50] Натяк на поширені у той час чутки про те, що Пізон і Планцина діяли за прямою вказівкою Тиберія і його матері Юлії Авґусти.

[51] Цей леґіон називався Ferrata, тобто «Закутий у залізо».

[52] Див.: Тацiт. Аннали, II, 55.

53 Див. прим. 14 до книги I «Анналів».

54 Див. прим. 47 до книги I «Анналів»; Ґерманік був фламіном Авґуста.

55 У приміщенні бібліотеки Палатинського палацу, де зберігалися медальйони із зображенням видатних письменників та ораторів.

56 Тиберія Ґемелла (помер у 37 р. н. е.) і Ґерманіка Молодшого (помер у 23 р. н. е.).

57 Про аналогічні випадки повідомляє і Светоній (Життя дванадцяти цезарів. Тиберій, 35).

58 За свідченням Плінія Старшого (Природнича історія, XXXV, 4), цей Титідій Лабеон помер у глибокій старості, а свого часу був претором і намісником Нарбонської Галлії.

59 Це були юдеї; значну кількість їх, проданих у рабство після захоплення Юдеї Помпеєм (67 р. до н. е.), було привезено до Риму; тут деякі з них, отримавши свободу і ставши вільновідпущениками, оселилися у Заріччі, за Тибром.

60 Модій — римська міра сипучих тіл, близько 8,5 кг.

Книга третя

Події 20—22 рр. н. е.

1 На знак жалоби.

2 Трабея — парадний одяг (білий плащ з багряними смугами, а за правління імператорів — багряний плащ), якого в урочистих випадках надягали вершники й авґури.

3 Душам спочилих (манам) римляни складали божеські почесті.

4 Тобто з Нероном, Друзом, Аґриппіною і Друзіллою.

5 «Щоденні вісті» — римська хроніка подій, вісник постанов і розпоряджень міських властей тощо.

[6] У побудований Авґустом мавзолей на березі Тибра, на північ від Марсового поля.

[7] Тиберій був усиновлений Авґустом, але по крові не походив від нього, тоді як матір'ю Аґриппіни була донька Авґуста Юлія.

[8] Тобто Друз і Тиберій.

[9] Ґая і Луція Цезарів.

[10] Ці святкування відбувалися з 4 по 10 квітня, коли відбувалися щоденні сценічні і циркові вистави. Культ Великої Матері було запозичено з Малої Азії, де це божество іменувалося Кібелою, або Реєю; впроваджений він був у Римі після Другої пунічної війни на підставі вказівок, нібито виявлених у Сивіллиних книгах. Велика Мати чи, точніше, Велика Мати богів вважалася початком усякого життя — як божеського, так і людського. Її шанувальники вірили, що від неї також залежить життя тварин і рослин, що вона царює на землі і в підземному світі.

[11] Йдеться про мавзолей, згаданий у прим. [6].

[12] Ці слова Тиберія і відповідь Пізона Марсові Вібію (див.: II, 79) вказують на те, що такі справи, як справа Пізона (звинувачення у навмисному отруєнні), розглядалися не сенатом, а у звичайному порядку.

[13] У цьому місці в рукописі доволі значний пропуск.

[14] Ґемонії — висічені на скелястому схилі Капітолійського пагорба східці, по яких стягувалися у Тибр трупи страчених.

[15] У цьому місці в рукописі пропуск.

[16] Тобто з Марка Пізона.

[17] У решті випадків, коли в сенаті доповідав консул, претор чи хто-небудь інший з посадових осіб, вищі маґістрати (починаючи з квестора) мали право висловитися з розглядуваної справи, не чекаючи опитування.

[18] Ґней Пізон відповідно до цієї постанови став іменуватися Луцієм.

19 Тобто в пам'ять помсти.

20 Тобто щоби знову прийняти командування над військом, що було обов'язковою умовою для святкування тріумфу.

21 Тут Таціт має на увазі, мабуть, дітей Аґриппи від шлюбу з Юлією Старшою: Ґая і Луція Цезарів (див.: I, 3), Юлію Молодшу (повідомляючи про її смерть у IV, 71, Таціт, зрештою, прямо не говорить про те, що і вона померла насильницькою смертю), Аґриппіну Старшу (див.: VI, 25) і Аґриппу Постума (див.: I, 6). Віпсанія була донькою Аґриппи від його першої дружини Помпонії, доньки друга Цицерона Помпонія Аттіка.

22 Це покарання називалося децимацією.

23 Почесна нагорода за порятунок римського громадянина.

24 Розірвання шлюбу відбувалося у римлян вільно, за бажанням подружжя або лише одного з подружньої пари, без оголошення причин; за виданим за Авґуста Юлієвим законом про порушення подружньої вірності, щодо розірвання шлюбу належало оголосити у присутності 7 свідків, вручивши чоловікові чи жінці лист про розлучення.

25 Обрані на наступний рік консулами при опитуванні сенаторів, як правило, першими викладали свою думку з обговорюваних у сенаті справ.

26 Театр на Марсовому полі був споруджений Помпеєм Великим і носив його ім'я.

27 Позбавлення води і вогню — старовинна назва покарання; присуджений до нього втрачав громадянську правоможність, а його майно підлягало конфіскації.

28 Звинувачення проти Лепіди було висунуто Квиринієм не одразу після розлучення, а через деякий час; у дні розгляду його справи Лепіда перебувала у шлюбі зі Скавром.

29 Тобто Юлії Старшої і Юлії Молодшої.

30 За наказом Авґуста наклав на себе руки коханець Юлії Старшої Антоній Юл, тоді як покинути Рим мусив коханець Юлії Молодшої Децім Сілан.

31 Таціт говорить тут, мабуть, про свій намір написати історію Авґуста, що, одначе, ним не було виконано.

32 Юліїв закон було видано у 18 р. до н. е., закон Паппія і Поппея — у 9 р. н. е.

33 У цих словах Таціта викладається поширена концепція так званої золотої доби.

34 Лівій Друз збирався запропонувати закон про надання римського громадянства усім італійським союзникам; проведений з великими труднощами у сенаті, цей закон було слідом за тим скасовано.

35 Італійська, чи Союзницька, війна відбувалася у 90—88 рр. до н. е і закінчилася наданням римського громадянства усім італікам; громадянська війна — з 88 по 82 р. до н. е.

36 Консул у 78 р. до н. е. Марк Лепід невдовзі після смерті Сулли виступив проти сулланської конституції; після закінчення терміну свого консульства, не домігшись здійснення своїх пропозицій, він повів підпорядковане йому військо на Рим, але був розбитий на Марсовому полі, після чого подався до Сардинії, де невдовзі помер.

37 Владу народних трибунів було повністю відновлено за консульства Красса і Помпея (70 р. до н. е.).

38 Ґнея Помпея у 52 р. до н. е. було обрано одноосібно, без колеги, що суперечило прийнятому звичаєві.

39 Таціт має на увазі суворі закони Помпея проти винних у насильстві і підкупі (52 р. до н. е), панування військової сили, тиск, що його цей діяч чинив на суди, величезну владу, якою він володів, зосередивши у своїх руках різноманітні маґістратури (консульство. проконсульство в Іспанії, надзвичайні повноваження у постачанні продовольства Риму).

40 Таціт має на увазі закон De iure magistratuum (про право на обіймання маґістратур), проведений Помпеєм і порушений Юлієм Цезарем у своїх інтересах.

41 Від битви біля Фарсал (48 р. до н. е.) до шостого консульства Авґуста (28 р. до н. е.).

42 Віґінтівірат — колеґія з 20 членів (vigintiviri), що складалася з чотирьох самостійних колеґій: колеґії, що відала карбуванням монет (з трьох осіб); колеґії, що чинила нагляд за в'язницями і за виконанням вироків у карних справах (з трьох осіб), колеґії, що стежила за станом будівництва доріг (з чотирьох осіб), а також судової колеґії (з 10 осіб).

43 За законом, посаду квестора можна було одержати лише після досягнення 24 років.

44 Тобто Друза Старшого.

45 Конґіарій — певна кількість продуктів (зерна, олії, вина тощо), які у деяких випадках безплатно роздавалися міській бідноті, воїнам та ін.

46 Це був Друз Клавдій Нерон, син Клавдія від його першої дружини Урґуланілли; Друз помер у підлітковому віці через декілька днів після заручин з дочкою Сеяна.

47 Мова йде про Планцину, дружину Ґнея Пізона.

48 Преторій — штаб головнокомандувача, канцелярія намісника провінції.

49 Оппіїв закон — закон, спрямований на відвернення розкоші серед жінок; був виданий народним трибуном Ґаєм Оппієм у 215 р. до н. е. і скасований у 195 р. н. е.

50 У 215 р. до н. е. Друга пунічна війна була у повному розпалі: Ганнібал, розгромивши римлян у багатьох битвах в Італії (битва поблизу Канн відбулася у 216 р. до н. е), загрожував самому Римові, і взагалі становище Римської держави було украй важким.

51 Доторк до зображення імператора — чи розуміти відповідні слова Таціта дослівно, чи бачити в них (як ви-

датний філолог-класик XX століття Карл Ніппердей) лише образний вираз — ховав у собі загрозу висунути звинувачення в обра́зі особи імператора або в якомусь іншому важливому державному злочині.

52 Друз захоплювався спорудженням будівель, але не суспільного призначення, а, мабуть, призначених для себе.

53 Тобто Реметалка.

54 В Авґустодуні ще за Авґуста було засновано римську школу, в якій навчалися сини знатних ґаллів.

55 Крупелларії — воїни, одягнуті у важкі обладунки, латники; крупелларії — слово кельтського походження.

56 У безпосередньому підпорядкуванні римлян перебували 60 ґалльських племен і чотири племені в Аквітанії; крім цього, у Ґаллії були й інші, менші племена, які до цього ліку не входили, тому що були підвладними якому-небудь з більших племен.

57 У цьому місці у рукописі пропуск.

58 Овація — малий тріумф.

59 Строго кажучи, Клуторій Пріск не міг бути засудженим за законом про образу величності, оскільки закон у цей час передбачав лише образу принцепса і його матері.

60 У храмі Сатурнові біля підошви Капітолійського пагорба розміщувалося державне казначейство і там же — державна канцелярія; сенатські постанови набували чинності лише після того, як передавалися туди для реєстрації і зберігання.

61 Йдеться про закон стосовно граничних розмірів видатків на стіл, одяг, вбрання тощо, виданий Юлієм Цезарем і в 22 р. до н. е. доповнений Авґустом.

62 Пор.: Тацiт. Аннали, II, 33, де повідомляється про заборону «поганити чоловічу гідність оксамитовими одежами».

63 Рим жив привізним хлібом, який доправляли з Сицилії, Єгипту та інших римських провінцій.

64 Битва біля Акція відбулася у 31 р. до н. е.; Ґальба став імператором у 68 р. н. е.

65 Майбутнього імператора Тиберія.

66 Колишній консул Сервій Лентул Малуґінський мав на це право, адже надійшла його черга, на отримання намісництва в одній із консульських провінцій — Африці чи Азії, і оскільки Блезові були подовжені повноваження на управління Африкою, заявив про свої зазіхання на управління Азією.

67 Фламін Юпітера Корнелій Мерула наклав на себе руки у 87 р. до н. е., і заступання цієї жрецької посади настало лише за Авґуста (у 11 р. до н. е.).

68 З часу Авґуста верховним главою понтифіків сенат незмінно обирав принцепсів.

69 Тобто Тиберій.

70 Правом надання притулку користувалися лише деякі храми, яким його було даровано в різний час і за якими воно було закріплено державою.

71 Тут і далі грецькі боги названі Тацітом іменами відповідних їм римських богів: Артеміда — Діаною, Зевс — Юпітером, Ґера — Юноною, Діоніс — Лібером, Афродіта — Венерою, Геката — Тривією, Посейдон — Нептуном.

72 Як розповідає міф, Аполлон, мстячи за свого сина Ескулапія, вбитого блискавкою, знищив циклопів, які її викували для Зевса, і цим накликав на себе гнів останнього.

73 За переказом, Ефес було засновано амазонками. Версія про те, що Дионіс (у римлян — Лібер) вступив у боротьбу з амазонками і примусив їх до покори, — місцева, і в міф про діяння Діоніса її не включено.

74 Ідеться про храм на честь Артеміди, яка в культі малоазійських греків зближувалася з жіночим божеством персів та вірменів Анаіт (Великою Матір'ю).

75 Мова про храм Афродіти у м. Старий Пафос на о. Кіпр.

76 Ідеться про храм Афродіти у м. Амафунт на півдні Кіпра.

77 Мова про храм Зевса у м. Саламін на східному узбережжі Кіпра.

78 Після повернення з-під Трої Тевкр, як розповідає легенда, був вигнаний Теламоном з о. Саламін через те, що не помстився за смерть свого зведеного брата Аякса Теламоніда, котрий впав у нестяму і заколовся після того, як прийшов до тями; провина за це падала на Одіссея і синів Атрея.

79 Септемвіри — колеґія сімох, члени якої розпоряджалися на священних бенкетах на честь богів.

80 Колеґія з 20 жерців у Римі, у віданні якої були питання міжнародних стосунків.

81 Тобто жерці Авґуста.

82 Між 132 і 129 рр. до н. е.

83 До роду Атіїв належала і матір Авґуста Атія.

84 Культ Фортуни серед римлян був дуже популярним: у Римі в різний час існували святилища Патриціанської і Вершницької Фортуни, а також Фортуни плебсу, дітей, незайманих дів тощо. З подальшого видно, що в 22 р. н. е. храму Вершницької Фортуни, спорудженого Квінтом Фульвієм Флакком у 173 р. до н. е., вже не було.

85 Базиліка — парадна будівля, призначена для торговельних яток, із залами для судових засідань й укладання угод. Базиліка Павла називалася так за іменем її будівничого, консула 50 р. до н. е. Луція Емілія Павла.

86 Луцій Статілій Тавр у 30 р. до н. е. побудував кам'яний амфітеатр на Марсовому полі, Луцій Філіпп перебудував на тому самому Марсовому полі храм Геркулеса. Луцій Корнелій Бальб у 13 р. до н. е. спорудив там само театр.

87 Під Старою провінцією маються на увазі давні володіння карфагенян, до яких Юлій Цезар, перемігши у 46 р. до н. е. царя Юбу, приєднав Нумідію.

88 Однієї з доньок Ґерманіка.

Книга четверта

Події 23—28 рр. н. е.

1 Сини Ґерманіка Друз і Нерон.

2 Див.: Таціт. Аннали, III, 29.

3 У 19 р. н. е., після завершення війни з кантабрами й астурами.

4 Ідеться про Юбу II, сина царя Нумідії Юби, переможеного Юлієм Цезарем у 46 р. до н. е. біля Тапса.

5 Тобто там, де здавна мешкали латини, а також у найдавніших колоніях (у межах Італії), утворених римлянами.

6 Див.: Таціт. Аннали, III, 29. Таціт, передаючи слово Друза, повідомляє і те, що Друз говорив раніше (у 20 р. н. е.), ще до взяття дочкою Сеяна шлюбу із сином Клавдія Друзом, який помер через кілька днів після весілля.

7 У 31 р. н. е., після смерті Сеяна. Початок книги VI, де мала бути розповідь про це, втрачено.

8 Консули зазвичай сиділи на деякому підвищенні, де було поставлено їхні курульні крісла.

9 Тобто Друза і Нерона.

10 Друз належав до роду Юліїв внаслідок усиновлення Юлієм Цезарем Октавіана й Октавіаном — Тиберія.

11 Альба-Лонґа — давнє латинське місто, засноване, за леґендою, близько 1150 р. до н. е. Асканієм, сином Енея. Атта Клавс — леґендарний пращур роду Клав-

діїв з давньоіталійського племені сабінів; цей рід переселився до Риму в 504 р. до н. е. До роду Клавдіїв Друз належав по крові.

12 Ґерманік через усиновлення Тиберієм доводився Авґусті внуком; таким чином, Авґуста була бабцею й Аґриппіни.

13 На о. Самос зведено храм Гери; серед римських божеств Гері відповідала Юнона (див. прим. [71] до книги III «Анналів»).

14 Амфіктіони — релігійно-політичні союзи племен і міст-держав у стародавній Греції, створені для охорони спільних святилищ і зібраних у них скарбів та організації міжплемінних святкувань.

15 У 88 р. до н. е.

16 Мова йде, очевидно, про ателлану, спочатку звичайнісінький народний фарс, що виконувався оскською мовою акторами-імпровізаторами за визначеною схемою з певними персонажами-масками (пор. з італійською кмедією дель арте). У подальшому ателлана, що означає ательське видовище (Ателла — місто в області осків) втрачає імпровізаційний характер й успішно розробляється латиною римськими комедіографами легкого жанру, які ускладнювали її сюжетні ходи і наповнювали її пекучими темами, при цьому нехтуючи заборонами офіційної моралі, що й призводило до осудження ателлани з боку охоронців моральності.

17 Які народилися у 19 р. н. е. (Тацiт. Аннали, II, 84): йдеться про смерть Ґерманіка.

18 Про засудження Ґая Сілана див.: Тацiт. Аннали, III, 66—69.

19 Конфарреація — найурочистіший і найсвященніший вид шлюбу (було ще два інших види шлюбу), до якого допускалися лише патриції. Обряд конфарреації відбувався у присутності великого понтифіка, фламіна Юпітера і 10 свідків, причому

у жертву Юпітерові приносився хліб з полби (*far* — полба).

20 Тобто юридично поривають зв'язки зі своїми кревними родичами, втрачають права успадкування тощо.

21 Перебувати зі зброєю у громадських місцях було у римлян категорично заборонено.

22 Клятва перед голосуванням складалася у сенаті в тих випадках, коли голосувальники підтверджували нею свою переконаність у правильності ухваленого ними рішення.

23 У цьому реченні в рукописі є слово *calles* (стежки, дороги), яке деякі видавці (наприклад, Піппердей) воліють читати як *Cales*. Тобто перекладач не вбачив необхідності у такій заміні, тим більше, що читання за рукописом не перешкоджає задовільному розумінню тексту.

24 Тобто Тарпейсько скелею.

25 Батьковбивці підлягали такій страті: засіченого до крові засудженого належало зашити в мішок разом із псом, півнем, змією і мавпою, і цей мішок кинути у море.

26 Див. прим. [18] до книги II «Анналів».

27 Тобто після захоплення повноти влади Авґустом і фактичного перетворення Римської республіки на імперію.

28 До нас дійшли епіграми Катулла на Юлія Цезаря, а вірші Бібакула на Юлія Цезаря і Авґуста не збереглися.

29 Тобто Авґуст.

30 Ці прадавні свята громади Лація щороку відзначалися на Альбанській горі у присутності двох консулів; для проведення Латинських свят призначався окремий префект; на цей раз ним був Друз.

31 Звернення Сальвіана до Друза призвело до покарання, тому що його вчинок був сприйнятий як нечестивий і, отже, дуже небезпечний для Римської держави за наслідками.

32 Див. прим. [71] до книги III «Анналів».

33 Мати — Антонія, бабця — Авґуста.

34 Брата — Ґерманіка, батька — Друза Старшого.

35 Його заслано на Балеарські острови, де він і помер у 28 р. н. е.

36 Див. прим. [34] до книги II «Анналів».

37 Згідно з міфом, після смерті Геркулеса його сина Гілла та інших нащадків було вигнано з Тірінфа (в Арголіді), де виріс Геркулес, і Пелопоннесу. Протягом двох століть геракліди багато разів намагалися повернутися туди, але марно. Нарешті їм вдалося здійснити цей намір; при розподілі завойованих областей Еврисфен і Прокл отримали у володіння Лакедемон, Темен — Арголіду, Кресфонт — Мессанію; іншим нащадкам Геркулеса дісталися Корінф, Лідія і Македонія.

38 Цей храм, за переказом, був заснований Енеєм (Вергілій. Енеїда, V, 759), котрий вважалися родоначальником Юліїв, до роду яких завдяки усиновленню належав і Тиберій.

39 Тобто у 25 р. н. е.

40 У 10 до н. е.

41 Ґнея Доміція, консула 32 р. до н. е.; до Октавіана Цезаря він приєднався у 31 р. перед битвою біля Акція.

42 Ця усипальниця була у Римі.

43 У 26 р. н. е.

44 У 21 р. н. е. Див. Тацiт. Аннали. III, 38 і 39.

45 Тут у рукопису невеликий пропуск.

46 Тобто у палаці Тиберія.

47 А саме з Мітридатом Євпатором, Фарнаком і парфійцями.

48 Ідеться про лідійців і тірренців (етрусків).

49 Ідеться про війну римлян з Персеєм (171—167 рр. до н. е.).

50 Тацiт іменем римського бога Юпітера, як завжди, називає Зевса.

51 Мова йде про Союзницьку війну (90—88 рр. до н. е.).
52 Старого — Тиберія, юнака — Нерона, сина Ґерманіка.
53 Тобто Юлія, донька Друза Молодшого.
54 У 27 р. н. е.
55 У 111 р. до н. е. і в 2 р. н. е.
56 По батькові Тиберій походив з роду Клавдіїв.
57 Етрусків римляни називали також тусками.
58 Фавоній — теплий західний вітер, який починав дути на початку лютого. Цей момент римляни вважали початком весни.
59 Мова йде про виверження Везувію у 79 р. н. е., що супроводжувалося загибеллю міст Помпеї, Геркуланума і Стабії.
60 28 р. н. е.
61 1 січня вважалося святковим днем.
62 На думку Таціта, Тиберій стримувався від призначення головнокомандувача для війни з ґерманцями, остерігаючись наділити кого-небудь надто великою владою.
63 Пор. ці жертовники на честь Милосердя і Дружби з жертовниками Удочеріння (Аннали, I, 14) і Помсти (Аннали, III, 18).

Книга п'ята
(Уривок)

Події 29 р. н. е.

1 29 р. н. е.
2 Її батько, син Аппія Клавдія, у 91 р. до н. е. був усиновлений Марком Лівієм Друзом.
3 Наприкінці 41 р. до н. е. в Італії спалахнуло повстання проти Октавіана; полководцеві Октавіана Марку Аґриппі вдалося замкнути сили повсталих у

м. Перузії (нині Перуджа) і змусити їх до капітуляції навесні 40 р.; ці воєнні дії дістали назву Перузинської війни.

4 Мова йде про угоду в Путеолах (39 р. до н. е.).

5 Аґриппіна була внучкою Авґуста.

6 Тобто дітей Ґерманіка й Аґриппіни.

7 Тиберій мав на увазі Юнія Рустіка.

8 У цьому місці в рукописі невеликий пропуск, після якого починався, мабуть, виклад подій двох останніх місяців 31 р. Таким чином, у втраченій частині книги V мала б міститися розповідь про події майже усього 29 р., усього 30 р. і перших десяти місяців 31 р., тобто про заслання Аґриппіни на острів Пандатерію, про умертвіння її сина Нерона, про ув'язнення другого сина — Друза, про повалення і страту Сеяна (18 жовтня 31 р.) і про багато чого іншого. У тому ж Медицейському рукописі початок книги VI не вказано. Можна гадати, беручи до уваги драматизм кінцівок інших книг «Анналів», що книга V завершилася стратою Сеяна.

Книга шоста

Події двох останніх місяців 31 р., а також 32 — 37 рр. н. е.

Перші шість розділів цієї книги раніше відносилися видавцями до книги V; у сучасних виданнях, для уникнення труднощів при читанні позначених посиланнями місць тексту, за цими розділами зберігають їхній попередній порядковий номер (від V. 6 до V. 11), після чого починають нову нумерацію розділів.

1 Припускають, що тут ідеться про процес Лівії, засудженої за співучасть в отруєнні Сеяном її чоловіка Друза Молодшого (див.: Таціт. Аннали, IV, 3 і 8).

[2] У цьому місці в рукопису знову доволі значний пропуск. Далі йдуть слова одного з прибічників Сеяна (кого, не встановлено), спрямовані до друзів, що зібралися у нього.

[3] Тобто Тиберій, котрий не дав остаточної відповіді Сеянові на його прохання про дозвіл взяти шлюб з Лівією, вдовою його сина Друза (див. Тацiт. Аннали, IV, 40); до того ж у втраченій частині книги V, можливо, містилися якісь додаткові повідомлення Таціта про ставлення Тиберія до сватання Сеяна.

[4] Тобто морем, що омиває західні береги Греції.

[5] У 32 р. н. е.

[6] Мова йде про сади на правому березі Тибра, заповідані римському народові Юлієм Цезарем.

[7] Про те саме повідомляє Светоній (Життя дванадцяти Цезарів. Тиберій, 43).

[8] Під Сципіонами тут треба розуміти, як гадають, Публія Корнелія Сципіона (див.: Тацiт. Аннали, III, 74); під Сіланами — Марка Юнія Сілана, консула 19 р. н. е. (II, 59) й Аппія Юнія Сілана, консула 28 р. н. е. (IV, 68); під Кассіями — братів Луція Кассія Лонґіна і Ґая Кассія Лонґіна, консулів 30 р. н. е (VI, 15 і XII, 11, 12).

[9] Тобто прирівняти з цього погляду відставних преторіанців до римських вершників.

[10] Ідеться про Сократа, якого так назвав дельфійський оракул.

[11] У чому Арузей і Санквіній звинувачували Луція Арунція, невідомо; ймовірно, Тацiт розповів про це у втраченій частині книги V «Анналів».

[12] Див.: Тацiт. Аннали, IV, 7 і V, 6.

[13] Про розправу Тиберія з Фуфієм Ґеміном Тацiт повідомляв. очевидно, у втраченій частині книги V «Анналів».

[14] Про долю Курція Аттіка Тацiт повідомляв, мабуть, у втраченій частині книги V «Анналів».

[15] Тобто колеґія квіндецемвірів.

16 Маґістри — обізнані в цих питаннях люди, які консультували колеґію. У часи Авґуста колеґія квіндецемвірів мала 5 маґістрів.

17 Насправді Капітолій згорів (у 83 р. до н. е.) під час громадянської війни між сулланцями і маріанцями; Союзницька війна відбувалася з 90 по 88 р. до н. е.

18 Італійські колонії — грецькі поселення на півдні Італії, так звана Велика Греція.

19 У 33 р. н. е.

20 Батько — Публій Віциній — був консулом у 2 р. н. е.; дід — Марк Віциній — консулом-суфектом у 19 р. до н. е.

21 Луцієм Кассієм Лонґіном, консулом-суфектом в 11 р. н. е.

22 Макрон очолював групу ворогів Сеяна, які домоглися його повалення, і про нього мала йти мова у втраченій частині книги V «Анналів».

23 Озброєних, на порушення заборони бути присутніми на будь-якому зібрання, не кажучи вже про сенат, зі зброєю.

24 Див. прим. [3] до книги I «Анналів».

25 Спочатку у римській ваговій (і грошовій) мірі — ассі (фунті) — було 12 унцій; Законами дванадцяти таблиць дозволялося стягувати як максимальний річний відсоток ex asse uncia, тобто $^1/_{12}$ відданої в позику суми, інакше кажучи 8 $^1/_3$%.

26 Невідомий за назвою закон 347 р. до н. е. знизив навпіл максимальну відсоткову ставку за боргови-ми зобов'язаннями — до $^1/_{24}$ відданої в позику суми (ex asse semiuncia), інакше кажучи до 4 $^1/_6$ % (заокруглено).

27 У 342 р. до н. е. за законом Ґенуція.

28 Слів: «і кожного боржника негайно внести таку ж частину свого боргу» у рукописі немає; ці слова взято у Светонія (Життя дванадцяти цезарів. Ти-

берій, 48), де, як гадає Ніппередей, що вперше переніс їх у текст Таціта, вони являють собою цитату із сенатської постанови. Так це чи не так, але ми все ж зважили за можливе внести їх у текст нашого перекладу, вважаючи, що це повідомлення Светонія доповнює картину і надає їй більшої чіткості.

29 Матері — Аґриппіни Старшої, братів — Нерона і Друза. (Загибель Друза згадано у розділі 23 цієї ж книги.)

30 Йдеться про послідовників учення Епікура.

31 Йдеться про стоїків.

32 Тобто пасинкові Клавдія, майбутньому імператорові.

33 Азиній Ґалл був консулом у 8 р. до н. е.; троє його синів були консулами: Ґай Азиній (у 23 р. н. е.), Марк Азиній Аґриппа (у 25 р. н. е.) і Сервій Азиній (консул-суфект у 38 р. н. е.). Розповідь про взяття під варту Азинія Ґалла мала міститися у втраченій частині книги V «Анналів».

34 Знаючи про ненависть Друза до Сеяна, у котрому той бачив основного винуватця своїх бід, і сподіваючись на підтримку народних мас, якщо на чолі їх буде поставлено Друза, Тиберій розраховував впоратися з Сеяном. Про цей його план розповідає і Светоній (Життя дванадцяти цезарів. Тиберій, 65).

35 Під невісткою Тиберія тут можна розуміти як Лівію, дружину Друза Молодшого і спільницю Сеяна, так і Аґриппіну, дружину Ґерманіка, котра у той час знемагала на засланні і про яку її син Друз міг не знати, чи жива вона; під небожем розуміється Ґерманік, під внуками — Друзів брат Нерон і сам Друз.

36 Аґриппіна померла на о. Пандатерії.

37 Тобто за звинуваченням у знищенні Ґерманіка.

38 Луцій Аррунцій був призначений намісником Тарраконської Іспанії на місце вбитого там у 25 р. н. е. Луція Пізона.

39 У 34 р. н. е.

40 Віра у реальне існування птаха фенікса була надзвичайно поширена у давнину.

41 Підраховуючи можливий вік птаха фенікс, Таціт говорить, що «давнина темна». Якщо від Амасіса (Яхмоса II) ло Тиберія він нараховує 500 років, то в цьому випадку його похибка у підрахунках незначна; але що стосується Сесосіса (Сесостріса — у Геродота і Діодора Сицилійського), то сучасна єгиптологія ототожнює його із Сенусертом III, фараоном XII династії, що правила у XIX ст. до н. е.

42 Ця трагедія, як повідомляв Діон Кассій, називалася «Атрей».

43 Вдовою Друза Молодшого.

44 У 35 р. н. е.

45 Тобто володіння Кіра Старшого, захоплені згодом Александром Македонським.

46 Скептух — жезлоносець; вождь, сановник у східних народів.

47 Тобто, як припускається, вгору за течією Терека, через Дар'яльську ущелину, потім уздовж Арагви, до її злиття з Курою, і далі тим шляхом, який і нині веде з Грузії у Вірменію.

48 Таціт у цьому місці згадує добре знаний грецький міф про похід аргонавтів за золотим руном.

49 Тобто підступити до кордонів Мідії і Вірменії.

50 Тобто звершив жертвопринесення Марсові (suovetaurilia).

51 Про обожествлення і культ річок у персів див.: Геродот, I, 138.

52 У 6—9 рр. н. е., наприкінці антиримського повстання у Паннонії та Іллірії.

53 35 і частково 36 рр. н. е. До розповіді про воєнні дії на Сході у 36 р. Таціт повертається у розд. 41.

54 У 36 р. н. е.

55 Тут пропуск у рукописі.

56 Про якого Тиграна йде мова, не встановлено.

57 Повідомлення про одруження Друза, сина Ґерманіка, з Емілією Лепідою містилося, очевидно, у втраченій частині книги V «Анналів».

58 Тут і в XII, 55 «Анналів» Таціт, як вважають, називає китами кієтів — плем'я, що мешкало у західній частині Килікії.

59 Сурена — перший міністр у Парфійському царстві.

60 Ґней Доміцій — чоловік Аґриппіни Молодшої, доньки Ґерманіка; Кассій Лонґін — Друзілли, доньки Ґерманіка; Марк Віциній — Юлії, доньки Ґерманіка і Рубеллій Бланд — доньки Друза Молодшого Юлії.

61 У 37 р. н. е.

62 Тиберій Ґемелл, який народився у 19 р. н. е.: див.: Таціт. Аннали, II, 84.

63 Мова про Калігулу, який народився у 12 р. н. е.

64 Клавдій, брат Ґерманіка, римський імператор, народився у 10 р. до н. е.

65 Тобто Тиберія Ґемелла, у 38 р. н. е. знищеного Калігулою.

66 Калігулу було вбито у 41 р. н. е.

67 Йому було понад 70 років, оскільки вже у 6 р. н. е. він обіймав посаду консула, яка ставала доступною за досягнення 43 років.

68 Перебільшення: Калігулі було 25 років.

69 Під час громадянської війни батько Тиберія воював на боці Секста Помпея.

70 У 2 р. н. е.

Книга одинадцята

Події 47—48 рр. н. е.

VII, VIII, IX, X і початок XI книги втрачено. У них містилися розповіді від смерті Тиберія, що сталася 16 березня 37 р. н. е., до початку 47 р., тобто про все правління Калігули і перші шість років правління Клавдія.

1 У рукописі текст починається із середини речення.

2 Публій Валерій Азіатік був консулом у 46 р. н. е.; в якому році він був консулом-суфектом (у тексті мовиться, що він двічі був консулом), не встановлено.

3 Мова йде про Поппею Сабіну, матір Поппеї Сабіни, дружини Нерона.

4 З подальшого ясно, що «вона» — Мессаліна, дружина Клавдія.

5 У 43 р. н. е.

6 При опитуванні сенаторів перед ухваленням постанови.

7 Суїллій висунув проти Самія звинувачення, і той дав йому хабара, щоб відкупитися; однак Суїллій не зняв висунутого ним звинувачення.

8 Поновлюючи розповідь про справи на Сході, Тацiт повідомляє про події 43 чи, можливо, 42 р. н. е.

9 Розповідь про це міститься у втрачених книгах «Анналів»; про виклик Мітридата до Риму і про його утримання під вартою повідомляють Діон Кассій (LX, 8) і Сенека Молодший (Про спокій духу, 11); слова «і за наказом Ґая» додано Ульріхом (у рукописі тут незначний пропуск).

10 Як вважають, у 45 р. н. е.

11 Тобто у четверте консульство Клавдія і третє Вітеллія.

12 Секулярні ігри (*Saeculum* — «сторіччя») влаштовували один раз на сто років, зважаючи на вичитані в Сивіллиних книгах вказівки; такі ігри було проведено у 249 і 149 рр. до н. е. і потім Авґустом у 17 р. до н. е.

13 Тобто у незбережених книгах «Історії» Таціта.

14 У 88 р. н. е.

15 Луцій Доміцій Агенобарб був сином Ґнея Доміція Агенобарба і доньки Ґерманіка Аґриппіни Молодшої; Клавдій, узявши шлюб з Аґриппіною у 49 р. н. е., у наступному 50 р. усиновив Луція Доміція, який отримав ім'я Тиберія Клавдія Нерона, чи Нерона.

16 Троянське видовище — перегони, а також розважальні кінні бої і поєдинки.

17 Сімбруїнські пагорби — пасмо пагорбів у Лації, біля підніжжя яких лежало містечко Сублаквей (нині Субяко), звідки у правління Клавдія було проведено воду; рештки побудованих Клавдієм акведуків зберігаються і донині.

18 Див. про це: Светоній. Життя дванадцяти цезарів. Клавдій, 41.

19 Текст у цьому місці дефектний.

20 Про смерть Санквинія Тацит повідомив, мабуть, у втраченій частині книги XI «Анналів».

21 Про поразку Луція Апронія див.: Тацит. Аннали, IV, 73.

22 Віллієвий закон (180 р. до н. е.) і доповнення до нього при Суллі встановили мінімальний вік, після досягнення якого міг відкритися доступ до обіймання маґістратур.

23 За цим законом царі, котрі як вважають, були виборними, отримували верховну владу лише після затвердження їхніх повноважень народним зі-

бранням (зібранням римських курій). Після встановлення республіки Луцій Брут підтвердив куріатський закон і стосовно консулів. Таким чином, право призначення квесторів за своїм вибором, що становило раніше прерогативу царів, успадкували і наступні за ними консули.

24 У 81 р. до н. е.

25 У 48 р. н. е.

26 Тобто народи Італії.

27 ...провели під ярмом. За давнім звичаєм, переможених проводили під так званим ярмом, тобто під двома вритими в землю списами з прикріпленим до них у горизонтальному положенні третім списом: проходячи під ярмом, треба було нахилитися, і це слугувало немовби зовнішнім знаком покірності стосовно переможця.

28 У 45 і 29 р. до н. е.

29 Тобто Клавдій, наділений також і цензорським званням.

30 Ідеться про славнозвісного актора-міма Мнестера.

31 Тобто Аппія Юнія Сілана, консула 28 р. н. е., чоловіка матері Мессаліни, який не забажав вступити з нею у любовний звязок. Розповідь про його загибель містилася у втраченій частині «Анналів». Див. також: Светоній. Життя дванадцяти цезарів. *Клавдій*, 37.

32 Ідеться про Веттія Валента і Плавтія Латерана; множину використано для посилення виразності, із значенням: «з усілякими веттіями і плавтіями».

33 Сади Лукулла розташовувалися у північній частині Рима; вони згадуються також у розд. 1 книги XI.

34 Тобто з Клавдієм, який, як і всі принцепси, був великим понтифіком.

35 Тобто Ґая Силія, у 24 р. н. е. засудженого за законом про образу величності.

Книга дванадцята

Події з кінця 48 по 54 р. н. е.

1 У 49 р. н. е.

2 Спершу Аґриппіна була одружена з Ґнеєм Доміцієм Аґенобарбом, батьком Нерона, потім за відомим оратором Ґаєм Пассієном Кріспом, котрий, як вважали, був нею отруєний.

3 Натяк на історію шлюбу Авґуста з Лівією Друзіллою.

4 Сенеку через інтриги Мессаліни у 41 р. н. е. було заслано Клавдієм на о. Корсіку.

5 Див.: Таціт. Аннали, XI, 10.

6 Тиберій відіслав царями у Вірменію Тіридата і Фрата.

7 Геркулесом Таціт називає тут чи іранського бога Веретрагну, чи, як гадають інші, ассирійського бога Сандана.

8 Розповідь про повалення боспорського царя Мітридата VII і про воцаріння Котіса містилася у втраченій частині «Анналів».

9 Мітридат VII був нащадком понтійських Мітридатів, які вважали себе Ахеменідами на тій підставі, що їхній предок був сином Дарія Гістаспа, засновника Перської держави.

10 За Клавдія власне Юдея на якийсь час стала васальним царством на чолі з Іродом Аґриппою, котрий об'єднав у своїх руках майже всі землі Ірода Великого, але після смерті Аґриппи була знову перетворена на прокураторську провінцію, підпорядковану намісникові Сирії.

11 Лари — давньоримські боги домашнього вогнища.

12 У 50 р. н. е.

13 Місто убіїв отримало назву Colonia Agrippina (нині Кьольн).

[14] Твори Публія Помпонія Секунда не збереглися; втрачено і твір Плінія Старшого «Життя Помпонія Секунда» (у 2 книгах).

[15] Південну частину Британії було завойована у 43 р. н. е.

[16] Справжню назву племені, про яке тут іде мова, не встановлено. Запис у рукописі дає підстави для різноманітного читання (наканґів, цеанґів тощо), тим більше, що найменування цього племені більше ніде не зустрічається.

[17] Тобто у 52 р. н. е.

[18] У втраченій частині «Анналів».

[19] Виклад подій у Британії доведено Тацітом до 58 р. н. е.

[20] У 51 р. н. е.; повне ім'я Клавдія було Тиберій Клавдій Друз Нерон Цезар Авґуст Ґерманік; другого консула звали Сервій Корнелій Орфіт, і в записах він так і іменується, тоді як у рукописах «Анналів» він названий неповним іменем Сервій Корнелій.

[21] У чоловічу тогу зодягали підлітків лише з досягненням ними шістнадцяти років, а Неронові у той час не виповнилося ще й чотирнадцяти.

[22] Дочкою Ґерманіка, сестрою Калігули, дружиною Клавдія і матір'ю Нерона. Імператор стосовно Ґерманіка — титул воєначальника.

[23] Події на Сході, про які Тацiт тут поновлює розповідь, відбувалися не в 51, а в 52 чи навіть у 53 р. н. е.

[24] Акінак — короткий меч.

[25] У 52 р. н. е.

[26] Вона була заслана у справі свого чоловіка, намісника Далмації Марка Фурія Камілла Скрібоніана, котрий у 42 р. н. е. підняв повстання, придушене через кілька днів.

[27] Тут у рукописах пропуск. У пропущеному місці містилася згадка про указ імператора Калігули,

котрий звелів, щоб у Єрусалимському храмі було встановлено статую йому, що призвело до заворушень в Юдеї (див.: Таціт. Історія, V, 9).

28 За свідченням Светонія (Життя дванадцяти цезарів. Клавдій, 20), роботи з прориття цього каналу тривали 11 років.

29 Навмахія — розважальна морська битва чи водойма, на якій її влаштовували.

30 Від Рима до Фуцинського озера близько 150 км.

31 У 53 р. н. е.

32 Прокуратори — чиновники, яких призначали у провінції безпосередньо імператори для управління особистим майном цезарів і стягнення податків в імператорську казну. У так званих імператорських провінціях, особливо у невеликих, прокуратори виконували функції намісників. На відміну від римських маґістратів, які набиралися лише з числа сенаторів, котрі отримували управління сенатськими провінціями, прокураторами призначалися головним чином особи, які належали до вершницького стану і частково — навіть вільновідпущеники імператорів.

33 Тобто Ґая Семпронія Ґракха у рік його трибунату (123—122 рр. до н. е.).

34 Тобто Квінта Сервілія Цепіона, який видав цей закон у 106 р. до н. е.

35 Ідеться про Юлія Цезаря.

36 Лжефіліпп (Андріск) у 149 р. до н. е. вступив у Македонію і розбив висланий проти нього римський леґіон; потому Андріска було розгромлено, і в 148 р. Македонію перетворили на римську провінцію.

37 У 75 р. до н. е.

38 Твердження про сліпоту халкедонців, за словами Геродота (IV, 144) належить перському полководцеві Мегабазу.

39 У 54 р. н. е.

40 Про якого консула йде мова, не встановлено. Ймовірно, це був консул-суфект, оскільки про обох згаданих консулів 54 р. є відомості, що стосуються пізнішого часу.

41 З першою дружиною Плавтією Урґуланілою Клавдій розлучився через її розпусну поведінку, з другою — Елією Петіною — через дріб'язкові чвари (Светоній. Життя дванадцяти цезарів. Клавдій, 26); про долю третьої дружини Мессаліни йдеться в кінці книги XI «Анналів».

42 Тобто Клавдієві.

43 Тобто Британікові.

Книга тринадцята

Події 54—58 рр. н. е.

1 Мати його Емілія Лепіда, донька Юлії, була внучкою Авґуста.

2 Імператор Клавдій — автор розлогого історичного твору (із 41 книги), який виклав історію Риму після встановлення громадянського миру (з 29 р. до н. е.); склав він і власну історію у 8 книгах, написав інші твори. Нічого з праць Клавдія не збереглося.

3 Сенека був призначений вихователем Нерона після повернення із заслання у 49 р. н. е.

4 Ауспіції — у цьому разі ідеться про прихильність богів до імператора як до носія верховної воєнної влади, головнокомандувача; у вужчому сенсі ауспіції — ворожіння за птахами, до яких римляни вдавалися щоразу, коли вимагалося ухвалити відповідальне рішення; звершувати ворожіння за птахами перед відкриттям воєнних дій було прерогативою імператора.

5 Тобто у наступному, 55 р. н. е.

[6] У 55 р. н. е.

[7] Імператора Клавдія.

[8] Складаючи із себе зі збігом терміну маґістрастькі обов'язки, римські маґістрати присягали в народному зібранні, що виконували обов'язок чесно і сумлінно.

[9] Повнолітнім, як уже вказувалося вище, у римлян вважався юнак після досягнення 16 років; Нерон, надівши чоловічу тогу на чотирнадцятому році, природно, остерігався, що того самого стане домагатися Британік, а це повело б до його втручання в управління державою і до суперництва між зведеними братами.

[10] Сатурналії — давньоіталійське свято, що проводилося кілька днів поспіль (з 17 грудня) на згадку про золоту добу.

[11] Йдеться про Атрея і Фієста, Етеокла і Полініка, а також про інших персонажів грецької і римської міфологій.

[12] Тобто з Октавією і Антонією, донькою імператора Клавдія від Петіни.

[13] Ідеться про рід Клавдіїв.

[14] Див.: Таціт. Аннали, XI, 12.

[15] Ґаруспіки — віщуни, які ворожили за нутрощами жертовних тварин; обряд очищення полягав у заколенні свині, вівці й бика (*suovetaurilia*), що приносилися в жертву богам.

[16] У 56 р. н. е.

[17] Про вигнання з Італії акторів, астрологів і філософів, а також про виставлення в театрі і цирку воїнських караулів Таціт неодноразово розповідає в «Анналах»; такі заходи залишалися, одначе, безрезультатними, оскільки невдовзі все поверталося до попереднього стану і, ставлячись до них неґативно, Таціт іронічно називає чергове вигнання акторів і виставлення караула в театрі «цілющим засобом».

[18] Це речення в рукописі дефектне. При перекладі його перекладач виходив з міркувань К. Ніппердея, викладених ним у його коментарях до «Анналів».

[19] Патрон володів правом вислати свого вільновідпущеника за сотий міліарій (приблизно за 150 км) від Риму, причому той міг вибрати місцепроживання на свій розсуд; піддані такій карі воліли поселитися де-небудь у зручних місцях, найчастіше на узбережжі Кампанії, розташованій від Риму на відстані 107 тисяч кроків.

[20] Триби — округи, на які було розділено Рим (тут — посадові особи в управліннях цих округів); декурії — збірна назва службового персоналу в управліннях римських маґістратів.

[21] В імператорську добу раб міг отримати волю у два способи: 1) через віндикти (оголошення про дарування волі з доторканням до відпущуваного преторським жезлом, який носив ту саму назву, у присутності претора) і 2) повідомленням про відпущення на волю у присутності свідків чи відповідною письмовою заявою. Раби, котрі отримали волю першим способом, ставали повноправними римськими громадянами, а другим — набували фактичну свободу, залишаючись поряд з тим юридично під покровом (патронажем) своїх колишніх володарів.

[22] Тобто Доміція Лепіда, згадувана в «Анналах» (XIII, 19).

[23] Див. прим. [5] до книги III «Анналів».

[24] Розповідь про його осудження була у втраченій частині «Анналів», мабуть, на початку книги XI.

[25] Див.: Тацiт. Аннали, XIII, 1.

[26] У 58 р. н. е.

[27] Під час третьої війни з Мітридатом VI Євпатором (74—64 рр. до н. е.).

28 Це був XII леґіон (Блискавичний), який раніше перебував у Сирії, потім був переведений звідти для участі у британській експедиції Клавдія і пізніше дислокувався на берегах Рейну.

29 Див. розд. 9 книги XIII «Анналів».

30 Сенека був засуджений за любовний зв'язок з донькою Ґерманіка Юлією Лівіллою.

31 Суїллій був намісником провінції Азії наприкінці правління Клавдія (точний рік його намісництва не встановлено).

32 Суїллій, очевидно, звинувачував Квінта Помпонія за його поведінку після вбивства імператора Калігули; будучи на той час консулом, Помпоній головував у сенаті, схильному відновити республіканський спосіб правління, причому Помпонія вважали одним з найзатятіших республіканців.

33 Про загибель доньки Друза Молодшого Юлії див.: Тацiт. Аннали, XIII, 32; про загибель Сабіни Поппеї див.: XI, 2; Про Валерія Азіатіка див.: XI, 1 і наст., про обставини засудження Лузія Сатурніна і Корнелія Лупа нічого не відомо.

34 Це закон Сулли про вбивць й отруювачів, що карав винних у таких злочинах конфіскацією майна і засланням у віддалені місцевості (на острови).

35 Тобто до виступу Гальби у 68 р. н. е.

36 Декуріони — члени муніципальної ради, які управляли муніципіями.

37 Під митом тут слід розуміти всі види непрямих податків, під податками — прямі податки.

38 Тобто збір у розмірі 21/2 і 2% від суми, на яку укладалася угода; з яких саме угод стягували відкупники ці збори, не встановлено.

39 Востаннє Тацiт розповідав про ґерманські справи у розповіді про події 50 р. н. е.

40 Тобто військ, розташованих у провінціях Верхня Ґерманія і Нижня Ґерманія.

41 З цих слів ясно, що будівництво дамби було закінчено у 55 р. н. е., оскільки Друз старший помер у 9 р. до н. е.

42 Мозелла й Арар були у межах Бельґіки.

43 Ідеться про нинішню затоку Зейдерзе, у той час озеро Флево, і пов'язані з ним дрібніші озера, що з'єднувалися вузькою протокою з Північним морем.

44 Місця сенаторів розташовувалися в орхестрі (майданчик безпосередньо перед сценою), вершників — у перших 14 рядах амфітеатру.

45 У 9 р. н. е.

46 Цією річкою були або Верра, або Заале, на яких і донині є солеварні.

47 Іменами римських богів Тацiт називає ґерманських богів Ціу і Вотана.

48 Ідеться про Colonia Agrippina (нині Кьольн).

49 Вважають, що причиною «вихоплення з-під землі вогнів» був займистий торф, який у цьому районі густо залягає під поверхневим шаром ґрунту; припущення, що Тацітом описані якісь тектонічні явища, повністю виключається.

Книга чотирнадцята

Події 59—62 рр. н. е.

1 Нерон тримав у своїх руках верховну владу з 54 р. н. е.

2 Тріумфальні відзнаки отримав тільки її двоюрідний дід Ґай Поппей Сабін.

3 Святкування на честь богині Мінерви. Ідеться про Великі Квінкватри, які відзначалися з 19 по 23 березня.

4 Тобто Креперея Ґалла і Ацерронії.

5 За Авґуста Рим було розділено на 14 адміністративних районів.

[6] Ювеналії — буквально: юнацькі (ігри).

[7] Біля правого берега Тибра у садах Юлія Цезаря (про це озеро Тацiт згадує в Анналах — XII, 56).

[8] Авґуст (Augustus) — священний, великий, — найменння Октавіана, яке стало його іменем; носили його і всі наступні імператори; про походження терміну «авґустіанці» (в цьому разі можна було б перекласти як «неронівці»). Див.: Светоній. Життя дванадцяти цезарів. Нерон, 25.

[9] Інакше відгукується про поетичні захоплення Нерона Светоній (Життя дванадцяти цезарів. Нерон, 52). Він говорить, що Нерон займався поезією, «творячи вірші охоче і без труднощів. Неслушні ті, хто міркує, ніби він видавав чужі твори за свої: я тримав у руках таблички і зошити з найбільш знаними його віршами, написаними його власною рукою, і видно було, що вони не переписані з книги чи з голосу, а писалися враз, як придумувалися і творилися, — стільки в них похибок, поправок і вставок».

[10] Про виключення Лівінея Регула із сенату Тацiт повідомив у незбереженій частині «Анналів».

[11] У 60 р. н. е.

[12] Тобто Олімпійських ігор.

[13] Светоній (Життя дванадцяти цезарів. Нерон, 11, 3) повідомляє, що ці ігри включали змагання з музики, поезії і кінні перегони й дістали назву нероній.

[14] Гімнасії — приміщення для фізичних вправ.

[15] Цести — обкладені залізом чи свинцем ремені, якими кулачні бійці обмотували собі руки.

[16] Гадають, що в розділах 23—26 Тацiт розповідає про події 59 і 60 рр. н. е.

[17] Путеоли офіційно стали іменуватися так: Путеоланська колонія Клавдія Нерона.

[18] Преторами, як правило, призначали після перебування на посаді командира леґіону.

[19] У 61 р. н. е.

[20] Про це і про наступні події див.: Тацiт. Життєпис Агріколи, 14 і наст.

[21] Друїди — жерці у кельтів.

[22] Мешканці міст, що іменувалися колоніями, користувалися правами римських громадян, за винятком права обиратися на вищі державні посади.

[23] Корнеліїв закон — виданий Суллою закон, який карав викритих у складенні підробних заповітів вигнанням з конфіскацією усього майна.

[24] Одна і та сама справа не могла одночасно розглядатися у двох судових установах; звернувшись до претора, Понтік випередив тих, хто мав звинуватити Валерія Фабіана і його співучасників перед префектом міста Рима, й оскільки він зробив це, маючи на увазі визволити звинувачених, його дії було сприйнято як такі, що підлягають покаранню; винні у наклепницькому звинуваченні, що призвело до карного процесу, каралися засланням, вигнанням або конфіскацією майна.

[25] Згадуване тут стародавнє установлення було потверджено у 57 р. особливим сенатським указом (див.: Тацiт. Аннали, XIII, 32), який було видано на розвиток і доповнення указу 10 р. до н. е., що, своєю чергою, спирався на попередні постанови сенату.

[26] У 62 р. н. е.

[27] Див.: Тацiт. Аннали, XIII, 28.

[28] Дисцесія — процедура голосування, прийнята у римському сенаті, яка полягала в тому, що на знак підтримки внесеної ким-небудь пропозиції сенатори ставали біля її автора.

[29] В часи імператорів інколи траплялося, що люди, вимушені ховати у собі невдоволення режимом, дозволяли собі відверто висловитися про нього чи про того чи того імператора у своїх заповітах (див.,

напр.: Тацiт. Аннали, VI, 38); так учинив i Веєнтон у своєму фальшивому заповiтi.

30 Сенека повернувся iз заслання у 49 р. н. е.; Нерон став принцепсом у 54 р.

31 Батько Плавта Ґай Рубеллiй Бланд був одружений з Юлiєю, дочкою Друза (див.: Тацiт. Аннали, VI, 27).

32 Тобто у Римi.

33 У цьому мiсцi в рукописi незначний пропуск; за Дiоном Кассiєм (XII, 14), Нерон нiбито сказав: «I ти (Нероне) боявся носатої людини?»

34 Рукопис у цьому мiсцi не вiдмiчає пропуску, але вiн безсумнiвний, i в пропущених словах, очевидно, мiстилося повiдомлення про те, що в народi поширилася неправдива чутка про повернення Нероном Октавiї.

35 Тобто Октавiю.

36 Маються на увазi Друз Старший Ґерманiк, батько Клавдiя Ґерманiка i Ґая Юлiя Цезаря Ґерманiка; Клавдiй Ґерманiк, або iмператор Клавдiй, — батько Октавiї i прийомний батько Нерона; Ґай Юлiй Цезар Ґерманiк, або просто Ґерманiк, — дiд Нерона i двоюрiдний дiд Октавiї.

Книга п'ятнадцята

Подiї 63—65 рр. н. е.

1 Мiж братами — мова йде не стiльки про конкретну боротьбу мiж братами за парфiйський престол, скiльки про внутрiшню боротьбу за верховну владу, особливо гостру у країнах Сходу через панiвну у них полiгамiю.

2 Тобто принцепс; ранiше право вручати нагороду за порятунок у бою римського громадянина належало командувачеi того вiйська, на дiлянцi якого було

звершено такий подвиг; однак із часу імператора Калігули верховне командування на будь-якій ділянці бойових дій формально належало принцепсові.

3 Луцій Ліциній Лукулл у 69 і 68 рр. до н. е. здобув перемогу над царем Вірменії Тиграном Великим: Ґней Помпей у 66 р. змусив його підкоритися Римові.

4 Корбулон у своїх записках, що не дійшли до нас, говорить про походи проти парфійців у Вірменію у 55—63 рр. н. е. Ці записки неодноразово використовував Пліній Старший у «Природничій історії» (II, 70, 180; V, 24, 83; VI, 8, 23).

5 У цьому місці в рукописі незначний пропуск.

6 Ідеться про Цинціїв закон 204 р. до н. е., який забороняв адвокатам брати із своїх підзахисних якунебудь винагороду, Юліїв закон про здирництво провінційних властей (ухвалений на пропозицію Юлія Цезаря у 59 р. до н. е.) і Кальпурніїв закон про те саме, виданий у 149 р. до н. е. за пропозицією Луція Кальпурнія Пізона.

7 У 63 р. н. е.

8 Про такі храми і жертовники на честь абстрактних понять, напр. про жертовник Удочерінню, див. Таціт, Аннали, I, 14; про жертовники Милосердю і Дружбі — IV, 74; про жертівник Помсти — III, 18.

9 Священні ігри на честь Актійської перемоги (31 р. до н. е.) були засновані Авґустом у м. Акції (півн. Греція) і відбувалися один раз на 4 роки при храмі Аполлона.

10 Мабуть, ідеться про золоті фігури Фортун — сестер, чиї зображення стояли у храмі Вершницької Фортуни у м. Анції.

11 Нерон по батькові належав до роду Доміціїв, по матері — до роду Юліїв, через усиновлення імператором Клавдієм — до роду Клавдіїв. Про культ Юліїв у Бовіллах див.: Таціт. Аннали, II, 41.

12 Загарбавши ту чи ту самостійну державу, римляни три чверті її території, як правило, залишали за собою, а четверту частину віддавали в управління кому-небудь із місцевих володарів, часто колишньому цареві. Такі залежні від римлян царі і називалися тетрархами (четверовладниками).

13 Ідеться про Ґнея Помпея (Великого), у 67 р. до н. е., наділеного за Ґабінієвим законом необмеженими повноваженнями для війни з піратами.

14 Тобто Нерона, який формально вважався верховним головнокомандувачем.

15 У 69 р. до н. е.

16 Див. прим. [8] до книги II «Анналів».

17 Латинське право — комплекс прав, якими користувалися до завершення Союзницької війни (90—88 рр. до н. е.) народи власне Італії; дарування латинського права населенню Приморських Альп (римської провінції з часів Авґуста) надавало йому ряд привілеїв порівняно з іншими провінціями і полегшувало доступ до обіймання суспільних посад, а відтак і до римського громадянства.

18 У 64 р. н. е.

19 Ставок Аґриппи, мабуть, лежав на полі Аґриппи, на схід від Марсового поля.

20 Тобто Римові.

21 Сади Мецената розташовувалися на Есквілінському пагорбі; у власність принцепсів вони перейшли за заповітами Мецената.

22 Пенати — боги-охоронці як усієї держави, так і домашнього вогнища.

23 Секстилій — за римським ліком шостий, за сучасним — восьмий місяць у році. У 44 р. до н. е. квінтілій (п'ятий місяць) був на честь Юлія Цезаря перейменований на юлій (липень), а у 8 р. н. е. секстилій на честь Октавіана Авґуста — на авґуст (серпень); наведена тут дата відповідає за сучасним ліком 19 липня 390 р. до н. е.

[24] 418 років, 418 місяців і 418 днів (зрештою, днів нараховується трохи більше).

[25] Габійський туф видобувався в Габіях, поблизу Рима, альбанський — на Альбанській горі (нині гора Каво, чи Альбано).

[26] Селлістернії — рід жертвоприношення богиням (те саме, що лектистернії для богів), яке полягало у тому, що перед фігурками богинь ставився стіл з різноманітними стравами.

[27] Члени ранньохристиянських громад, переважно представники знедолених мас і рабів, ставилися з лютою ненавистю до Римської держави; вони були сповнені віри у швидку загибель Риму, у те, що на зміну його пануванню прийде царство боже на землі; відмовляючись дотримуватися культу імператора, християни жили відлюдно, утаюючись від властей, боячись доносів. Їхній спосіб життя викликав з боку народних мас відповідну неприязнь і звинувачення «в ненависті до роду людського».

[28] У 65 р. н. е.

[29] Під час пожежі в Римі у 64 р. н. е.

[30] У цьому місці текст, мабуть, зіпсутий: останнє речення перекладено не цілком точно, але із збереженням його смислу.

[31] Див. розд. 45.

[32] Ідеться про цикуту.

[33] Вважають, що це були вірші 635—646 з книги III «Фарсалій».

[34] Грецькою — «Рятівник».

[35] У цьому місці в рукописі пропущено друге ім'я Помпея (або особисте, або фамільне).

[36] Ідеться про преторіанців.

[37] У цьому місці в рукописі незначний пропуск.

[38] У 68 р. н. е. Нимфідія було вбито воїнами при спробі захопити верховну владу.

[39] Деякі видавці припускають тут прогалину в тексті.

40 Тобто Солу — давньоримському богові сонця, синові Ґіперіона і Теї, братові Луни й Аврори, згодом ототожненому з Аполлоном.

41 Квітень (aprilis) отримав назву нероней.

42 У цьому місці в рукописі припускається не відмічений переписувачами незначний пропуск, у якому, можливо, уточнювалася назва місця, звідки Сцевін узяв кинджал.

Книга шістнадцята

Події кінця 65 і 66 рр. н. е.

1 За оповіддю Вергілія (Енеїда, 1, 343 і наст.), Дідона утекла з Тіра після того, як її чоловік Сіхей був убитий її братом Пігмаліоном.

2 Див.: Таціт. Аннали, XIV, 15.

3 Таціт має на увазі неприязне ставлення Нерона до Веспасіана, який, супроводжуючи Нерона під час поїздки по Греції, викликав у нього лють тим, що іноді зовсім не був присутнім на його виступах, а іншого разу, будучи присутнім, засинав.

4 Тобто у мавзолей Авґуста на березі Тибра, згадку про який див.: Таціт. Аннали, III, 9.

5 Нерон і Луцій Антистій Ветер були консулами у 55 р. н. е.

6 Інтерцесія — протест, вето, яке принцепс міг накласти на будь-яку ухвалу сенату, оскільки був наділений також трибунською владою.

7 Тобто Деціма Юнія Сілана Торквата (див.: Аннали, XV, 35) і Луція Юнія Сілана Торквата (див.: Аннали, XVI, 8).

8 Про яке стихійне лихо в Лугдуні іде мова, незрозуміло. У 58 р. н. е. Лугдун сильно постраждав від пожежі, але тут мається на увазі, очевидно, не та пожежа.

[9] Ідеться про пожежу Риму у 64 р. н. е.

[10] У 66 р. н. е.

[11] Ідеться про змову Пізона.

[12] Йдеться про якусь змову проти Калігули у 40 р. н. е. (того року було розкрито кілька змов).

[13] Ні роки намісництва Петронія у Віфинії, ні рік, коли він був консулом-суфектом, невідомі; навіть особисте ім'я його — чи то Ґай, як у Тацита, чи то Тит, як в інших джерелах. Але, незважаючи на куцість біографічних даних, Петроній у Тацита й автор «Сатирикона», очевидно, — одна й та сама особа.

[14] У цьому місці в рукопису стоїть незрозуміле слово cetastis; Ніппердей у своїх коментарях до «Анналів» Тацита пропонує читати його як cetariis; але й таке читання не цілком роз'яснює його значення.

[15] Див.: Тацит. Аннали, XIII, 28.

[16] Див.: Тацит. Аннали, XIII, 33.

[17] Коссуціан, говорячи про Кассія, має на увазі Ґая Кассія Лонґіна, засланого Нероном на о. Сардинію у попередньому 65 р. н. е., а говорячи про Брутів, — Марка Юнія Брута і Деціма Юнія Брута Альбіна, учасників убивства Юлія Цезаря; поряд з тим імена Кассія і Брута немовби уособлювали собою непохитних ворогів принципату і прибічників старої республіки.

[18] Слід розуміти: як царі на Сході.

[19] Храм Венери Родительки, в якому на цей раз було зібрано сенат, був розташований на Форумі Юлія Цезаря, на північному сході від Римського форуму.

[20] Базиліки — тут торговельні ятки.

[21] Батько Монтана був учасником оргій Нерона, і той був прихильний до нього.

22 Пліній молодший (Листи, III, 16) розповідає, що вона перша пронизала себе кинджалом і, передаючи його чоловікові, сказала, щоб надати йому рішучості: «Пете, не боляче».

23 Рукопис «Анналів» на цьому уривається.

ЗМІСТ

Книга перша 5
Книга друга 82
Книга третя 155
Книга четверта 221
Книга п'ята *(уривок)* 293
Книга шоста 297
Книга одинадцята 350
Книга дванадцята 383
Книга тринадцята 437
Книга чотирнадцята 492
Книга п'ятнадцята 549
Книга шістнадцята 612

Додаток 641

Таціт, Корнелій.
Т24 Аннали. З часу відходу божественного Авґуста / К. Таціт; Пер. Кислюка О. І. — К: Український письменник, 2013. — 700 с.
ISBN 978-966-579-387-8

«Аннали» — один із найвидатніших творів світової історіографії, в якому автор намагався осмислити драматичну епоху закономірної зміни в Давньому Римі віджилого республіканського ладу на імператорську форму правління. Крах нещодавніх державних інституцій і багатовікових традицій супроводжувався ліквідацією наявних суспільних і моральних норм на тлі зростання кривавого деспотичного свавілля. Ретельно виписані образи імператорів немовби двояться. Вони — прогресивні діячі, що всіляко сприяють розвиткові і зміцненню держави, і водночас тирани-людожери, що знищують еліту власного народу. Діалектичне розуміння історії в її суперечностях становить найціннішу рису Таціта як історика.

Наукове видання

Серія «Ad fontes»

КОРНЕЛІЙ ТАЦІТ
Аннали

З часу відходу божественного Авґуста

Коректор
Надія Овчарук

Комп'ютерна верстка
Олесі Урбанської, Світлани Демченко

Формат 75×90 $^{1}/_{32}$. Обл.-вид. арк. 25,58.
Ум. друк. арк. 27,34. Зам. № 13-862.

Видавництво «Український письменник»,
вул. Олеся Гончара, 52, м. Київ, 01054.
Тел./факс: (044) 486-18-59. E-mail: ukrpsm@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 571 від 20. 08. 01 р.

Віддруковано у друкарні «Видавництво "Фенікс"»,
вул. Шутова, 13б, м. Київ, 03680.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07. 12. 2000 р.

Публій (Гай) Корнелій Тацiт
(бл. 56 – бл. 117 рр. н. е.)

Основні твори Корнелія Таціта, знаменитого римського історика «Аннали» та «Історія» становлять єдине ціле і охоплюють період від 14 до 96 рр. н. е. Заявляючи про свою несхитну любов до істини («Історія» 1,1), Тацiт веде розповідь про головні події з історії Римської імперії «без гніву та упередження» (sine ira studioque) (Аннали 1,1). Перед нами — похмурі сторінки в історії Риму після занепаду республіки і смерті Августа Октавіана. Осмислюючи Римську імперію Августа в її становленні та розвитку, він робить політичні висновки, актуальні й для сьогодення.

ISBN 978-966-579-387-8
9 789665 793878 >